

**ЎЗБЕКИСТОН АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ВА
КОММУНИКАЦИЯЛАРИНИ РИВОЖЛАНТИРИШ
ВАЗИРЛИГИ**

**ТОШКЕНТ АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ
УНИВЕРСИТЕТИ**

**«Миллий ғоя. Ўзбекистонда
демократик жамият қуриш назарияси
ва амалиёти» фанидан атамалар
изоҳли луғати**

Тошкент – 2016

«Миллий ғоя. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш назарияси ва амаллари» фанидан атамалар изоҳли лугати. – Т: ТАТУ, 2016.

Мазкур лугатда 1.000 дан ортиқ ижтимоий-сиёсий ҳарактердаги сўз, термин ва тушунчалар ўрин олиб, уларга изоҳ берилган. Шунингдек, китобда ҳозирги кунда Ўзбекистон ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ҳаёти ҳамда халқаро муносабатларнинг долзарб муаммоларига алоҳида эътибор қаратилган.

Мазкур лугат мутахассислар, илмий изланувчилар, шунингдек олий таълим муассасалари бакалавр ва магистрлари (мустикал таълим олиши учун) ҳамда кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

**Тақризчилар: ф.ф.д., профессор Раматов Ж.,
   ю.ф.н., доцент Шарипова Г.**

АБСЕНТЕНЗМ – ўз ватанида яшашдан воз кечиш, вазифаларини бажариши бўлган жойда мавжуд бўлмаслик (асосан мулкдорлар табақасига тегишли).

АВЕСТО – 1) зардуштийлик динига тааллуқли адабиётларнинг умумий ном зардуштийлик динининг асосий китоби; 3) «насиҳатнома», «кунунлар тўплами», «билар мажмуаси» сифатида талкин қилинадиган тарихий манба. А. – Турон, Хуросон, Байжон, Ироқ, Эрон, Кичик Осиё халқларининг миллоддан аввалги қадимги давр ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, диний қарашлари, олам ва одам тўғрисидаги тасаввур, одат ва маънавий қадриятлари ҳақида маълумот берувчи асосий манба. У миллоддан аги VII–VI асрларда Марказий Осиёда яратилган қомусий асар. Мил. авв XIII асрд миллоднинг IV асригача бўлиб ўтган тарихий воқеаларни ўзида акс эттиргани учун милодларни асраб-авайлаш, халқни жиқслаштириш, уни маънавий юксакликка даъват одамлар ўртасида меҳр-оқибат туйғуларини мустаҳкамлаш ва миллий анъаналарни соқолида муҳим аҳамият касб этган. Зардуштийлик динининг асосий ақидаларини муҷассам этган бу китобда ўша даврдаги устувор ғоялар, маъбудлар шайнига айт: мадҳиялар, дуолар ҳам ўз ифодасини топган. Тарихчи Масъудийнинг ёзишича, п Доро ибн Цоро ҳазинасида «Авесто»нинг («А.») 12 минг олтин тахтага, Бахши «Форснома» китоби ва Абу Райхон Беруний асарларида ёзилишича, 12 минг ошл мол терисига тилло сувида ёзилган 32 китобдан иборат нусхаси бўлган. Македон Александр мил.авв.334–329 йилда Марказий Осиёни забт этганда оташхоналарни ва қилган. Шу даврда асарнинг бир қанча бўлимлари ҳам ёндириб юборилган. Айни заунинг тиббиёт, фалаққийёт, фалсафа ва адабиётга доир бўлимлари юнон тилига тар қилинган. Мил. I асрида Парфиядаги аршақийлар ҳукмдори Вологес томонидан манбаларда сақланиб қолган ёзма ва оғзаки намуналари қайта тўпланган. Шунинг сосонийлар ҳукмронлик қилган бу даврда зардуштийлик динига бўлган қиз қучайган. Подшо Ардашер (226–242 йй.) ва унинг ўғли Шопур (242–272 йй.) ҳукми қилган даврда зардуштийлик яна давлат динига айланган ва у алоҳида китоб ҳ тикланган. Ўша даврда ҳукмронлик қилган шох Хусрав Анушнрвонни (531–579 йй.) руҳонийлар ҳам тушуниши қийин бўлгани учун Алии замонасининг адабий ҳисобланган паҳлавий тилига ўғиртирган. Шунингдек, асосий матнга шарҳлар ёз изохлар ҳам берилган.

Сосонийлар ҳукмдорлари томонидан қайта тикланган бу китоб Занд Авест аталган. Занд баён қилиш ва изохлаш демақдир. Бинобарин, Занд Авесто зардушти дини таълимотини тўлиқ акс эттирмайди. Биринчидан, А. бешдан уч қисми (18 н номаълум бўлиб, фақат 12 насҳи кишиларнинг ёдида қолган оғзаки қўшимчалар ас китоб ҳолига келтирилган. Иккинчидан, китобни қайта тиклаш даврида асрон тиббиёт, жўғрофия, ахлоқ каби фанларга оид асарлар ҳам унинг матнига қўшиб рилган, деган таҳминлар бор. Шунингдек, китобнинг ҳажми катта бўлгани боис дларнинг ҳар қуни фойдаланишига қулайлаштирилиб, қисқартирилиб, «Кичик Ав яратилган. Унга, асосан танлаб олинган дуо ва мадҳиялар киритилган.

VII–VIII асрларда Ўрта Осиёнинг араблар томонидан истило қилиниши ва ининг кенг тарқалиши билан зардуштийлик ва унинг бош китоби А. таъқиқланган сабабли унинг аксарият қисми йўқолиб кетган ва тўла матни ҳозиргача топил Бугунги кунда унинг «Яшт», «Видевдат», «Виспарад», «Ясна», «Хурдо А.» («Кичи номли қисмларигина сақланиб қолган. А. зардуштийлик даврининг ҳуқуқий, аҳ меъёрлари ўз ифодасини топган. Дуализм, руҳ ва моддийликнинг ҳаётийлигини олишга асосланган зардуштийлик динига биноан, олам нур ва зулмат, ҳаёт ва ўлим, ва жон, яхшилик ва ёмонлик, эркинлик ва тобелик сингари ҳодисаларнинг азали абадий қурашидан иборат. Шунга қўра, ҳаётнинг кечиши табиатда (нур ва зул борликда (ҳаёт ва ўлим), ижтимоий ҳаётда (яхшилик ва ёмонлик), нафосат оли (ғўзаллик ва хунуқлик), динда (Ахура Mazda билан Ахриманнинг азалий ва а

лмаслиги) турли хил кучлар ўртасидаги кураш шакллари сифатида намоён бўлади. Имотига кўра, олов – оламни нурафшон қилувчи, одамларни ғуноҳлардан покловчи куч, ер ва сув – ризк, ҳаёт манбаи. Унинг ақидасига кўра қариндош-уруғларнинг қуда-анда бўлиши таъқиқланади. Қадимги аждодаларимизнинг эзгу ғоялари ва давлатчилик анъаналари ўз ақсини тошган бу китоб фақат мустақиллик йилларида қи қадр-қиммат топди. Унинг халқимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихидаги ҳақиқатини ҳисобга олиб ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан «А.» – китоби ярашигининг 2700 йиллигини нишонлаш тўғрисида» (2000 й. 29 март) қарор қабул и. Бу сана республикамизда 2001 йилда тантанали равишда нишонланди.

АВТОНОМИЯ – (грек. «*autonomia*» – ўз-ўзини бошқариш. қонуннинг айнан ўзи, «*nomos*» – ўзини; «*nomos*» – қонун) – ҳуқуқ соҳасидада маълум бир органлар, ташкил-ҳуд бирлашмаларнинг ўз ҳаётий фаолиятига доир масалаларни мустақил ҳал Субъект характери ва мақсадидан келиб чиқиб, А. турли кўринишларда бўлиши. Субъектга кўра, автоном ташкилотлар ва автоном уюшма. Автоном ташкилот-қуйидаги кўринишлари мавжуд: молиявий, иқтисодий ва маъмурий. Маъмурий маъмурий-худудий (минтақалараро), миллий худудий ва миллий давлат турлари. Худудий А. баъзида сиёсий ёки қонунчи А. ҳам деб аташади. Чет давлатлар ўқиявий ҳуқуқи бўйича, шунингдек, экс худудий (экстерриториал), маданий, ий-худудий, автономия, миллий-худудий, А. миллий давлат автономияси мавжуд. ҳолларда А.ни ўз-ўзини бошқарувчи ҳамжамият деб ҳам аташади.

АВТОНОМ ОҚРУГ – миллий-худудий бирлик, миллий-худудий автономия

АВТОРИТАРИЗМ – (лот. «*autoritas*» – обрў, нуфуз. эътибор) – давлатни бошқарушларидан бирин, яққа шахснинг давлатни ўз таъсири, обрўси, ташкилотчилиги. и, жамиятни яқши билиши асосида бошқариши. А. одатда, жамият ўз тараққиёт-мураккаб, қалтис ва масъулиятли даврларини бошдан кечираётган паллада тарихга чиқади. ХХ асрнинг биринчи ярмида А. салбий маънода намоён бўлди. Чўнқийлонлаб одамларнинг ёстигини қуритган. Биринчи жаҳон уруши, 1929 йилдаган мисли кўрилмаган жаҳон иқтисодий бўҳрон, жамиятдаги зиддият ва қарама-қаршиликларнинг кескинлашиши каби қатор омиллар бир қанча мамлакатларда демократ-ўғиш, инсон ҳуқуқларини оёқости қилиш, давлатни ҳарбийлаштириш йўли билан тахсларнинг давлат тепасига чиқишига, авторитар тузум яратилишига олиб келди. Ўнги ярим асрда демократия кучларининг Иккинчи жаҳон урушидаги ғалабасини тараққиётда инсонпарварлик тамойилларининг устун келиши натижасида А. аста-секин ўзгармоқда. А. мураккаб тарихий паллаларда жамиятни ўзгартириш эълан-эълан мамалаларни зудлик билан ҳал этининг, мамлакатни, халқни қиросдан олиб чиқининг самарати йўлларида бирига айланмоқда. Б, айниқса, а мустақил ва қарам бўлган мамлакатларда иқтисодий, маданий қолоқликни ф этиб, уларни жаҳон демократик давлатлари ҳамжамиятига олиб кириш учун яқол намоён бўлмоқда. Жаҳон дин намуналарини Мисрда Жамол Абдул Носир и Муборак, Жазаирда Бен Белла ва Бумадьен, Индонезияда Сукарно ва Сухарто рида кўриш мумкин. Ривожланган мамлакат – Францияни Иккинчи жаҳон урушини қолоқлик ҳолатидан олиб чиқишда генерал Шарль де Голлнинг хизмати қатта

АВТОРИТЕТ – (лот. «*autoritas*» – обрў, нуфуз, таъсир, эътибор) – бу тушунча», «обрў-эътибор», «таъсир» тушунчаларнинг шахснинг хизмат мақоми биланриш орқали пайдо бўлган, шу маънода, у қўликда ишлатилади. 1) ижтимоий турли соҳаларида шахс ёки ташкилотнинг муайян билим, ахлоқий фазилат ҳамдага асосланган таъсирининг умумэтирофи; 2) жамият аъзолари томонидан ижтимоиланган обрў-эътиборга таянган ҳокимият шакли. Кенг маънода – жамият томонидан қабул қилинган ҳуқуқий меъёрлар ҳамда ижтимоий-иқтисодий

тизимга таянган ҳокимият шакли. Вебер ҳокимият шакли тимсоли бўлган А. уч турга ажратилади: легал (қонуний), анъанавий, харизматик. (*Қаранг: Ҳукмронлик*).

А. – кишилар фаолиятини назорат этиш, уларнинг умумий ва шахсий манфаатларини уйғунлаштиришни таъминлайдиган ҳокимиятни амалга оширишнинг асосий шаклларида бири. СМЁсий таъсирдан кишилар фаолиятига топшириқ, буйруқ ёки фармойиш орқали бево сита таъсир этиши билан ажралиб туради. Ташқи мажбурловчи у бажарувчи олаётган фармойишнинг бажарилиши ёки бажарилмаслиги учун рағбатлантирувчи ёхуд жазоловчи ҳаракатлар амалга оширилишидан катъи назар, унинг қонунийлиги билан ажратиб туради.

АГРАР ҲУКУҚ – аграр (кишлоқ хўжалиги) муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишга қаратилган, Ўзбекистон ҳуқуқ тизимида комплекс ҳуқуқ тармоғи сифатида мустақил ўрин эгаллаган ҳуқуқ тармоғидир. А.Х. тартибга солиши лозим бўлган ижтимоий муносабатлар, яъни унинг предмети мураккаб ва кенг қамровлидир. А.Х. предметига кишлоқ хўжалиги қорхоналари, ташкилотлари ва муассасалари, шунингдек хусусий тадбиркорларнинг ишлаб чиқариш, хўжалик фаолияти муносабатлари қиради. А.Х. кишлоқ хўжалиги ҳуқуқий муносабатларини, кишлоқ хўжалиги қорхоналари ва фуқароларнинг ерга ишлов бериш, ўсимлик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларига дастлабки ишлов бериш, яъни озиқ-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган ер, мулк, меҳнат, ташкилий бошқарув соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади.

АГРЕССИЯ – (лот. «*agressio*» – босиб олмақ, босиб олувчилик) – халқаро ҳуқуқда БМТ Уставини бузган ҳолда ҳарбий кучларнинг ишлатилиши. Жиноят ҳуқуқида А. атрофдаги одамларга жисмоний зарар ёки руҳий шикаст етказувчи ҳаракатдир. Бу ҳаракатлар кучли салбий эмоциялар: адоват, жаҳолат билан содир этилади. А. импульсив, аффеқтив ҳолатида экспрессив, маълум максалда йўналтирилган турлари мавжуддир. Оммавий ижтимоий жараёнларда агрессия геноцид, террор, этник ва ғоявий тўқнашувлар шаклида намоён бўлади.

АГРЕССИЯ АКТИ – 1) маълум бир давлат (давлатлар коалициялари) қуроли кучларининг бошқа давлат ҳудудига бостириб кириши; 2) бостириб кириш ёки ҳар қандай ҳарбий оккупация ёки бошқа давлат ҳудудини (ҳудудининг бир қисмини) зўравонлик билан ўз ҳудудига қўшиб олиш; 3) бир давлатнинг қуроли кучлари томонидан бошқа давлат ҳудудига қарши қурол-ароғ ишлатиш; 4) ҳар қандай давлатнинг порт ёки қирғоқларини бошқа бир давлатнинг (давлатлар коалициясининг) қуроли кучлари томонидан блокада қилиниши; 5) бир давлат (давлатлар коалициясининг) қуроли кучларининг бошқа давлатнинг қуруқликдаги, денгиз ва ҳаво кучларига уюштирган ҳужуми; 6) ҳар қандай давлатнинг, унинг бошқа бир давлат ихтиёрига топширган ҳудудидан ушбу давлат бошқа ҳар қандай давлатга қарши агрессия актини амалга оширишга имкон яратувчи ҳаракати; 7) давлат ёки унинг номидан қуролланган гуруҳлар ва сафарбар этилган кўшинлар ёки ёлланган жангчиларни бошқа давлат ҳудудига жўнатиш. Шунингдек, БМТ Низомига кўра, агрессия характериغا хос бўлган бошқа актлар ҳам БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан белгиланиши мумкин. Хавфсизлик Кенгаши томонидан А.А. қайд этиш, халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлашга ёки тиклашга оид чора-тадбирлар юзасидан тавсиялар ёки қарорлар қабул қилиниши мумкин. А.А. ўз ичига ва ташқи сиёсатида кескин қораланadi. ЎзР Конституциясининг 17-моддасида мамлакат ташқи сиёсати давлатларнинг суверен тенглиги, қуч ишлатмаслик, қуч билан таҳдид қилмаслик, чегаралар даҳлеизлиги ва низоларни тинч йўл билан ҳал қилиш қабила мустаҳкамлаб қўйилган.

АГРЕССОР – халқаро ҳуқуқда агрессияни содир этган шахс А. сифатида бир неча давлатлар (масал учун, улар ҳарбий ёрдам тўғрисидаги шартнома билан боғланган бўлсалар) бўлиши ҳам мумкин. Бунда ушбу гуруҳга қирган ҳар бир давлат А. содир этишда шахсан иштирок этган бўлиши шарт.

АДВОКАТ – фуқаролик ёки жиноий ишда ҳимоячи, вакил; суд ва маъмурий муассасаларда ўзгалар иши билан шуғулланадиган шахс.

АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ – ижроия ҳокимият органи, адлия соҳасида бошқарувни амалга оширади, ижро ҳокимияти органлари фаолиятини мувофиқлаштиради. Асосий вазифалари: адлия соҳасида давлат сиёсатини амалга ошириш; шахс ва давлатнинг ҳуқуқ ҳамда қонуний манфаатларини таъминлаш, ақлий мулкни қонунида белгиланган тартибда ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш, суд ёки бошқа ҳуқуқ-тартибот органларининг жинойи жазолар бўйича ақтларини бажариш.

АДОЛАТ – (араб. «адолат» – одиллик. тўғрилик) – ахлоқ ва ҳуқуқнинг меъёрий категорияларидан бўлиб, мавжуд ижтимоий воқеани инсон моҳияти ва ҳуқуқларига мос ёки мос эмаслигини ажратишда мезон бўлиб хизмат қилади. А. тушунчаси ўтмишда турлича талкин қилинган. Ҳукмрон синфлар ўз манфаатларига мос тартибларни ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар ёрдамида ёқлаб, уларни адолатли деб таърифлаганлар. Мазлум синфлар эса уларни янги, ўз манфаатларига монанд, адолатли муносабатлар билан алмаштиришни талаб қилганлар. Шу сабабли жамиятда ҳамма вақт нима адолатли ва нима адолатсиз деган масала атрофида муҳофаза мавжуд бўлган. Бу муаммо ҳар бир воқеа, ҳодиса ва жараённинг жамият ривожланишига, инсоният тараққиётига, инсонларварлик ва демократия қоидаларига ҳамнафаслиги билан белгиланади. Шу маънода, умуминсоний адолат синфий, миллий, гуруҳий адолатлардан юксак туради.

А. қонуни-қоидаларига суянган давлат ва жамият қучли бўлиши муқаррарлиги тўғрисидаги шарқона қарашлар бугунги Ўзбекистон сиёсатининг муҳим асосларидан бирини ташкил этади. Инсон ҳуқуқлари ҳақида умумжаҳон Декларацияси тамойилларига жавоб беради, чунки: а) демократик умуминсоний тамойилларга суянади; б) инсоннинг дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади; в) демократик ҳуқуқлар ва эркинликлар конституция ва қонунлар билан ҳимоя қилинади; г) барчанинг қонун олдида тенглиги тамойили таъминланади. А. барчанинг қонун олдида тенглиги ва қонуннинг барчага тенг тегишлигидир.

«АДОЛАТ» СОЦИАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ – Ўзбекистондаги сиёсий партиялардан бири. 1995 йил февраль ойида таъсис мажлисида тузилган. Ўзбекистоннинг 147 шаҳар ва туманларида ҳудудий партия ташкилотлари мавжуд бўлиб, улар мингдан ортиқ бошланғич партия ташкилотларига уюшганлар. «А.»СДП ўз олдида қуйидаги вазифаларни қўйган: ҳуқуқий демократик давлат қуриш; мамлакат мустақиллигини мустаҳкамлаш; Ватанга содиқ хизмат қилиш; адолатли фуқаровий жамият қуриш; сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий демократия талабларига ҳамда мамлакатимизда яшаб турган барча миллат ва элларнинг орзу-умидларига монанд шарт-шароитлар юзага келтиришга ҳисса қўшиш.

Партия ўз фаолиятини ЎЗР Конституцияси ва қонуналарига таяниб олиб боради; ўзини-ўзи бошқариш, ошқоралиқ, қонунийлик, ўзаро ёрдам партия барча аъзолари ва ташкилотларининг фаолият қоидаси ва асосидир. Партиянинг олий раҳбар органи қурултой бўлиб, қурултойлар оралиғида раҳбарликни Сиёсий кенгаш пленумлари, жойлардаги ташкилотларнинг конференциялари амалга оширадilar. Партиянинг аъзолар ва омма билан қундалик иш ишнинг унинг барча даражадаги қотибиятлари олиб боради.

«А.»СДП ЎЗР Олий Мажлисида овозга эга бўлиб, улар партиянинг парламентдаги фракциясини ташкил қиладилар, Олий Мажлис ишида ҳамда комиссияларининг фаолиятида, қонунлар лойиҳаларини тайёрлашда, уларнинг муҳокамаида ва қабул қилинишида қатнашади, ички ва ташқи сиёсатнинг шаклланиши, давлат идоралари тузилмаси ва тизими яратилиши ёки такомиллаштириши бўйича фикр-мулоҳазаларини билдирадilar, тақлифларни киритади ва бу тақлифларнинг инobatга олинишига ҳаракат қиладди.

АЁЛЛАР МАҚОМИ БҲИЧА БМТ КОМИССИЯСИ – БМТ ижтимоий-иқтисодий кенгаши (ЭКОСОС)нинг қарорларига кўра 1946 йилнинг 21 июнида ташкил этилган. Комиссияга БМТ аъзо 32 мамлакатнинг вакиллари 4 йил муддатга сайланадилар. Комиссиянинг вазифаси – барча мамлакатларда сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий соҳалар-

да аёлларнинг тенг ҳуқуқлилигига эришиш ҳамда БМТ иқтисодий ва ижтимоий кенгаш орқали тегишли тавсияномаларни етказиш. Унинг штаб квартираси Венада жойлашган.

АЁЛЛАР ҲУҚУҚИ – умумий инсон ҳуқуқлари билан биргаликда, аёлларнинг ижтимоий ва оиладаги макomini эътиборга олган ҳолда, уларнинг ўзига хос ҳуқуқ ва эркинликлари. 1945 йилдан А.Х. халқаро ҳуқуқ томонидан тартибга солинувчи муҳим объектлардан бирига айланди. БМТ Устави умумий шаклда эркаклар ва аёллар тенглигини мустаҳкамлади. Бу ҳуқуқлар 1948 йил Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон Декларациясида ўз аксини топди ва унинг 16 моддасида эркак ва аёлнинг никоҳдаги тенглиги ҳам мустаҳкамланди. ЎЗР ушбу Декларацияни ратификация қилди ва Конституциянинг 18-моддасига биноан мамлакатимиз фуқаролари, жинсидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар.

АЙБЛОВ – 1) қонуний ваколатга эга бўлган орган томонидан жиноий жавобгарликка тортиладиган шахснинг айбдорлигини исботлашга қаратилган фаолият; 2) айблов ҳулосаси ва қарорида, судга бериш тўғрисидаги маълумотда, айблов ҳукмида ифодаланган айблов мағнининг мазмуни.

АЖДОДЛАРГА СИҒИНИШ – (инг. «*cuet of ancestors*»; нем. «*ahnenuet*») – қурбонликлар, диний эътиқод орқали аجدодлар руҳи, қабила, оилани қадрлаш.

АЖИОТАЖ – (фран. биржадаги ўйин) – курснинг ўзгаришига асосланган қимматли қозғаларни олиб сотиш билан шуғулланиш; қимматли қозғаларни сотиб олиш учун эмас, курслар ўртасидаги фарқдан даромад қилиш.

АЙБСИЗЛИК ПРЕЗУМПЦИЯСИ – айбланувчига ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳуқуқининг берилиши. Суд жараёнининг барча босқичларида малакали юридик маслаҳат, ёрдам олиш ҳуқуқи.

АКАДЕМИЯ – Афинада Платон машғулот олиб борган фалсафий мактаб. А. тарихи уч босқичга бўлинади: қадимий, ўрта аср ҳамда замонавий. Ҳозирги вақтда олий ўқув юртлиари (бадий, тиббий ва ҳ.к.) ҳамда илм-фанни ривожлантиришга хизмат қиладиган илмий уюшмалар.

АККРЕДИТАЦИЯ – (лот. «*accreted*» – *шиоиниш*) – энг умумий маънода, ташкилот ва муассаса томонидан кўрсатилаётган хизматларнинг муайян андозага мослигини расман тасдиқлаиш. Аксарият мамлакатларда олий ўқув юртлиари таълим фаолиятини амалга ошириши учун давлатдан тегишли руҳсат олиши зарур. Яъни аккредитация давлат ёки унинг вақили томонидан амлга оширилади. Шунингдек, институтнинг турига қараб, Парламент қарори ёҳул давлат аккредитация масалаларида ўз ваколатларини топширган нодавлат ташкилотларнинг ҳулосаси асосида у таълим фаолиятини амалга ошириш учун тегишли руҳсат олиш мумкин.

АКРОМИЙЛАР – исломдаги диний-сиёсий гуруҳ (оқим). 1997–1999 йй. Фарғона водийсида пайдо бўлган. Гуруҳ асосчиси – Ақром Йўлдошев (1960 й. Андижонда туғилган). Гуруҳ аъзолари, асосан, хунармандлардан иборат бўлган. Улар расмий идоралардан бўшаб, жамоа маъқуллаган меҳнат фаолияти билан шуғулланганлар. Улар мавжуд тузумни тан олмайдилар, давлат, қонун, ота-онага эмас, фақат оқим сардорларига бўйсуниш лозим, деб ҳисоблайди. Ақромийлар асосчиси ваҳҳобийлик таълимотига таяниб, 1992 йилда 12 дарсдан иборат «имонга йўл» деб номланган дастур ишлаб чиққан. Дастурда охириги мақсад – ислом давлатини бар по этишдан иборат экани таъкидланган. Ақромийлар сиёсий ҳокимиятга эришишнинг 5 босқичини режалаштирган: 1. «Сирли» ёк»; 2. Молдий; 3. Маънавий; 4. «Узвий майдон»; 5. «Тўнтарий».

А. ҳозирги кунда мусулмонларга намоз, рўза, закот, ҳаж фарз эмас, чунки биз қуфр давлатида яшамокдамиз, деб ҳисоблайдилар. То ислом давлати қурилмагунча, мазкур ибодатларни бажариш шарт эмас деб қарайди. Ўзбекистон мусулмонлари бу оқимни исломга ёт оқим деб баҳолади. Оқим халқнинг кескин қаршилигига учради ва фаолияти барҳам топди.

АКТ – (лот. «*actus*» – *ҳаракат*»; «*actum*» – *ҳужжат*) – 1) қилмиш, ҳаракат; 2) расмий ҳужжат. Юридик акт давлат органи мансабдор шахси томонидан қонун шаклида

(қонун, фармон, қарор ва ҳ.к.) мустақамланган ваколатлари доирасида қабул қилинади ва мажбурий кучга эга бўлади.

АКЦИЈАДОРЛИК (ҲИССАДОРЛИК) ЖАМИЯТИ – мулкчилик кўринишларидан бири бўлиб, турли қорхона, ташкилот, банк, компания (юридик шахслар) ва фуқаролар (жисмоний шахслар) пул маблағларини шерикчилик асосида ҳамда фойда олиш мақсадида бирлаштирган ҳўжалик юритиш уюшмасидир. Акцияларни муомалага чиқариш ва сотиш А.Ж. молиявий негизини ташкил этади. А.Ж. – юридик шахс. У ўзининг алоҳида мол-мулкига эга. А.Ж. ўз зиммасига мажбуриятлар олиши, судда даъвогар ва жавобгар бўлиши мумкин. У белгиланган пайтдан қонуний тартибда рўйхатдан ўтқа-зилгач, ўз фаолиятини бошлайди. А.Ж. ишти унинг Низоми асосида олиб борилади. А.Ж. очик ёки ёпиқ турда бўлиши мумкин. Очик турдаги А.Ж. унинг акциялари очик савдога чиқарилади, эркин муомалада сотилади ва сотиб олинади ва унга қирувчиларнинг сони чекланмайди. Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятида эса унинг акциялари фақат акциядорлик жамияти таъсисчилари ўртасида тарқатилади, таъсисчиларнинг сони эса қаида уч шахедан иборат бўлиши керак. Ҳар бир муассис айна вақтда акциядор бўлиши лозим.

Дастлабки А.Ж. Англияда XVII асрнинг бошида тузилган ва бозор иқтисоди ҳамда бозор муносабатлари ривожланишида улкан ижобий роль ўйнаганлар. А.Ж. устав жамғармаси маълум миқдордаги акцияларга бўлинган, жамиятнинг акциядорлар олдидagi мажбуриятларини тасдиқлайдиган ҳўжалик субъекти. Жамият ўз мажбуриятлари учун ўзига тегишли бўлган барча мол-мулклари билан жавобгар ҳисобланади.

Собик ССРСда 1930 йилларга қадар савдо ва саноат соҳаларида давлат, аралаш, хусусий, кооператив мулк шаклига асосланган 160 дан зиёд акциядорлик жамиятлари мавжуд бўлган. А.Ж. Ўзбекистонда 1989 йилдан ташкил этила бошланди.

АЛ-БУХОРИЙ – (810 йил, Бухоро – 870 йил, Самарқанд яқинидаги Ҳартанг қишлоғи) – «Ҳадис илмида амир ал-муъинийн» (Ҳадис илмида мусулмонларнинг етакчиси) деган шарафли номга сазовор бўлган, ҳаёти ва ижоди алоҳида эътиборга молик буюк олим, муҳаддис, яъни ҳадисшўнос мутафаккир. Отаси ёш вафот этгач, онаси тарбиясида ўсган. Ақл-идроқи, ўткир зеҳни ва маърифатга ҳаваси кучли бўлиб, турли илм-фанларни, айниқса, ҳадис илминини зўр иштиёқ билан эгаллаган. Ўн ёшида Қуръони Қаримни ёд олган, олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиш ва кишилардан эшитиш асносида ҳадисларни ёдлаган, устозини Шайх Доҳилий билан ҳадис ривоятчилари ҳақида қизгин баҳсларда қатнашган. 825 йили ўн олти «шар ал-Бухорий онаси ва акаси Аҳмад билан Ҳижозга йўл олади, муқаддас шаҳарлар Макка ва Мадинада олти йил яшайди, ўша давр илмий марказлари – Дамашқ, Қоҳира, Басра, Қуфа, Бағдод шаҳарларида умр кечириб, фикс (илоҳиёт) фани бўйича таълим олади, баҳсларда қатнашади, мудирдислик ҳам қилади. Замондошларидан бирининг ёзишича, ал-Бухорий ўз илминини ошириш мақсадида юзга яқин олимдан сабоқ олади, ўз навбатида, устозлик қилиб, кўпгина шоғирдлар етиштиради.

Узоқ йиллар Шарқ мамлакатларида бўлиб умрининг охириги беш йилида (863–868 йй.) Эроннинг шарқи-шимоли, Нишопур шаҳрида яшаб, мадрасада ҳадис илмидан дарс берган. Ат-Термизий билан унутилмас қизгин мулоқотларда бўлган. «Мен сендан кўрган фойда, сен мендан кўрган фойдадан ортиқроқ», деб унга нисбатан чуқур ҳурматини билдирган. Имом ал-Бухорий ҳулқ-атвори, одамоҳўчилиги, муруватпешалиги, ҳиммати ва саховати билан алоҳида ажралиб турган, зеҳни ўткирлиги ва ҳофизасининг кучлилиги билан ғоятда машҳур бўлган. Манбаларда ал-Бухорийнинг 300 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган. Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, она юрти Бухорода кўплаб шоғирд ва уламоларга ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Ҳасадтўйларнинг хатти-ҳаракатлари сабабли Бухоро амири билан муносабатлари бузилиб қолади ва Самарқандга кетади. Шаҳар яқинида жойлашган Ҳартанг қишлоғида ўз шоғирдлари даврасида яшаб, оғир касалга чалинади ва вафот этади.

Имом ал-Бухорий йигирмадан ортиқ асар ёзган бўлиб, улар орасида энг машҳури «Ал-Жомеъ ас-саҳийх»дир. Бошқа муҳаддислардан фарқли ўларок, ал-Бухорий ҳадислар-

ни табакаларга бўлиб, уларнинг ишончлиларини ажратиб алоҳида тўплаган. Мазкур асар ёзилганига тахминан 1200 йил бўлсада, у ислом таълимотида Куръони каримдан кейин иккинчи ўринда турадиган муҳим манба сифатида юксак баҳолашиб, келинмоқда. Бу китобнинг 1325 йилда кўчирилган саккиз жилддан иборат нусхаси Истанбулда сақланмоқда. Имом ал-Бухорий асарлари меҳр-муҳаббат, сахийлик, очикқўнгиллилик, ота-она ва катталарга ҳурмат, етим-есирларга муруввату, фақирларга ҳиммат, Ватанга садоқат, меҳнатсеварлик ва ҳалолликка даъват этиш каби инсоний фазилатлар ва намунали тартиботлар мажмуасидир. Уларда ёш авлод учун тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панду насиҳат ва ўғитлар ўз ифодасини топган.

АЛГОРИТМ – (лот. *«algorithm»* – *ибтидо*) – маълум бир соҳага оид масалаларни ечишда ишлатиладиган жараёнлар тизимининг муайян тартибда бажарилиши ҳақидаги аниқ қоида. Ўрта асрларда санокнинг ўнли тизими бўйича тўрт арифметик амал бажариладиган қоида алгоритм деб аталган. Бу қоидаларни фанга IX асрда ўзбек математиги Мухаммад ал-Хоразмий киритган. Европада ундай қоидалар унинг номи билан аталиб, «алгоритм» дейилган. Кейинчалик «алгоритм»га айланган. Ал-Хоразмийнинг «Арифметика» асарининг биринчи сўзи: Қола ал-Хоразмий сўзлари лотин тилида *Algorithmi* деб ёзилган. Фанда «Евклид А.», «Ғиёсиддин Кўший А.», «Лурье А.», «Марков А.» деб аталувчи А. маълум. Бундай А. сони ва А. тушунчаси тобора кенгайиб, А. назарияси пайдо бўлди. Бу кибернетиканинг назарий ва мантикий асосидир.

Кўшув, айирув, кўпайтирув ва бўлув каби арифметик қоидалар, квадрат илдиз чиқариш қоидалари, ҳар қандай икки натурал сон учун умумий бўлувчини топиш усули А. энг оддий мисолларидир. Аслини олганда, бирон-бир вазифани умумий тарзда, яъни унинг вариация қилинувчи шартларининг бутун туркуми учун ҳал қилиш воситаларига эга бўлганимизда ҳамisha А. билан иш кўрамыз.

Электрон ҳисоблаш машиналари яратилгандан кейин (XX аср ўрталарида) одам билан машина орасида сунъий тил яратилиб, улар алгоритмик тиллар деб номланди. Шундай дастлабки тил 1958 йили Парижда яратилган. Ҳозир жаҳонда 500 дан ортиқ алгоритмик тиллар мавжуд. Алгоритмик усул билишнинг умумий усулларидандир.

АЛЬФРЕД МЭХЭН (1840–1914 йй.) – америкалик геосиёсатчи, ҳарбий, адмирал. У «геосиёсат» терминини ишлатмаган, лекин унинг асосий хулосалари ва таҳлил услуби геосиёсий йўналишга тўла мос келади. Америка Union Navy (Ҳарбий Денгиз Кучлари) офицери бўлган М. Нью-Порт (Роут-Айленд) даги «Naval War Collegue»да 1885 йилдан ҳарбий-денгиз флоти тарихидан дарс берган. М. 1890 йилда нашр этилган илк асари. «Тарихда денгиз кучлари» (1660–1783 йй.) ҳарбий стратегия бўйича ноёб қўлланмага айланди. Унинг «Денгиз кучининг француз инқилоби ва империясига таъсири», «Американинг ҳозирда ва келажакда денгиз кучларига эҳтиёжи», «Осиё муаммоси ва унинг халқаро сиёсатга таъсири» ҳамда «Денгиз кучлари ва унинг урушга муносабати» каби асарлари нашр этилган. Деярли барча китоблари Sea Power, яъни «Денгиз кучлари» мавзусига бағишланган. М. нафақат ҳарбий стратегия назариятчиси, балки сиёсатда ҳам фаол қатнашган. Жумладан, у Генри Кэбот Лодж ва Теодор Рузвелт каби сиёсатчиларга кучли таъсир ўтказган. XX аср Америка ҳарбий стратегиясига назар ташланса, у М. ғоялари асосида шаклланишини ўрганиш мумкин.

АЛ-ХОРАЗМИЙ (783 й. Хоразм – 850 Чоразм й.) – Абу Абдуллоҳ Мухаммад ибн Мусо ал-Хоразмий Хоразмда туғилган. Бағдоддаги «Байт-ул Ҳикма» илмий марказида фаолият кўрсатган ва илмий раҳбар бўлиб ишлаган. Ал-Хоразмий илм-фан соҳасида бир канча шоҳ асарлар яратган ва инсоният амалиётига қуйидаги оламшумул илмий-амалий янгиликларни киритган:

1. Ал-Хоразмий алгебра фанининг асосчиси ва кашфиётчисидир. У «Ал-Жабр вал-муқобил ҳисоби ҳақида қисқача китоб» асарида тарихда биринчи марта алгебра, яъни математика фанининг микдорлар устида уларнинг сон қийматидан қатъи назар, бажариладиган амалларининг умумий қонуниятларини ўрганадиган бўлим яратди. Ал-Хоразмийнинг «Ал-Жабр» асари, ўрта асрлар Европасида ўша даврдаги умумий тил – лотин тилига

Ўтирилди. Араб тилидаги ўзлаштириш қоидаларига биноан, «Алгабр...» шаклида намоён қилинди. Кейинчалик эса «алгебра» деб ўқила бошлади. Бу асар биринчи марта лотин тилига 1145 йилда таржима қилинган. XIX–XX асрлар давомида инглиз, француз, олмон ва бошқа тилларда чоп этилган. 1964 ва 1983 йилларда рус ва ўзбек тилларида нашр этилган.

2. Ал-Хоразмий алгоритмнинг кашфиётчиси дир, яъни бир турдаги масалаларнинг муайян синфига мансуб ҳар қандай конкрет масалани соф механик равишда ечишга имкон берувчи қоидалар тизимини биринчи марта тузиб берган.

«Алгоритм» сўзи «Ал-Хоразмий» сўзининг ўрта аср Европа фанида ўқилиши дир (дастлабки таржимонлар арабча ёзилган «Ал-Хоразмий»ни «алгоритм» деб лотинчага ўтирганлар). Ал-Хоразмийнинг фан ва амалиётдаги улкан хизмати шундаки, аллома космонавтика, атом электр станциялари, электроника, иқтисод, халқ хўжалиги, хуллас барча соҳада бошқариш тизимларини тузишда, электрон-ҳисоблаш машиналари ҳамда компьютер онлаларини яратишда асос ва замин бўлиб хизмат қиладиган қоидалар мажмуини ишлаб чиққан. Техника, фан, технология тобора мураккаблашгани сайин алгоритмнинг аҳамияти ҳам ошиб бормокда.

3. Ал-Хоразмийнинг «Хинд ҳисоби бўйича китоб», «Астрономик зийж», «Ёр сура-ти ҳақида китоб» асарлари XI–XII асрларда лотин тилига, XIX–XX асрларда эса кенг тарқалган тилларга ўтирилган. Бу асарлар деярли ўн икки аср давомида барча мусулмон мамлакатларида (Ал-Хоразмий ўз асарларини ўша замон мусулмон мамлакатларида барча фанларнинг умумий тили бўлган араб тилида ёзган) ва қарийб минг йил давомида Европа мамлакатларида фан, амалиёт ва инсон манфаатларига хизмат қилмокда. 1983 йилда ЮНЕСКОнинг қарори билан Мухаммад ал-Хоразмийнинг 1200 йиллик юбилеи ўтказилди.

АЛЬТРУИЗМ – (лот. *ахлoқ қоидалари*) – ўз манфаатини умум манфаатлардан устун қўймаслик вазифасини тан олувчи фаолият; шахсий ва умумманфаат учун қурбонлик келтиришга тайёр туриш. А. терминини эгоизм терминига қарама-қарши бўлиб, О.Қонт томонидан фанга киритилган.

АЛЬТРУИСТ – (фран. *«altruiste»* – бошқа) – ўзгаларга бегараз гамхўрлик қилувчи ва одамлар бахт-саодати йўлида ўзини қурбон қилишдан воз кечмайдиган шахс. Шунини ҳам назарда тутиш керакки, ўзини ёмон кўрадиган, ўз кадр-қимматини англамайдиган шахсдан А. чиқмайди. А. ўзини эр билса, бошқани шер деб ҳисоблайдиган мард, камтар ва ўзгалар бахт-саодати, фаровонлиги, эрки, озодлигида ўз идеалларини кўра биладиган олижаноб шахс дир.

АЛЪЯНС – (фран. *«alliance»* – иттифоқ) – умум мақсадга эришиш учун бирлашиш. Тарғибот ва ташвиқотда негатив аломатни яқсон қилувчи сифатида ишлатилади.

АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ (АДТ) – Лотин Америкаси ва Қариб денгизининг 30 дан зиёд давлатларини бирлаштирган ҳукуматларга минтақавий ташкилот. 1948 йилда IX панамерика конференцияси аъзо давлатлари томонидан ташкил этилган. (Канада ва Куба давлатлари бу ташкилотга кирмайди, Куба 1962 йилда АҚШ таъйини остида мазкур ташкилотдан чиқарилган). АДТ Ҳартияси ўзаро муҳофаза: яъни ҳар қандай аъзо-давлатга қилинган ҳужум – барча аъзоларга ҳужум деб, қаралиши лозим деган тамойилни назарда тутди. 1948 йил бошлаб Америка китъасида содир бўлган барча катта-кичик можароларда АДТ доимо АҚШ ҳукуматини қўллаб-қувватлаган. АДТ аъзо-давлатларга ёрдам кўрсатиш Америка шартномаси ва бир қанча ҳарбий келишувлар билан узвий боғлангандир. АҚШ АДТ доминант бош ўринни эгаллайди. 1971 йилда АДТ ҳузурида Япония, Канада, Франция, Исроил, Италия ва бошқа катор давлатлар томонидан доимий кузатувчилар аккредитациядан ўтган. АДТ Низомига мувофиқ, унинг мақсади Америка китъасида тинчлик ва хавфсизликни қўллаб-қувватлаш, аъзо-давлатлар ўртасидаги келишмовчиликларни тинч йўл билан бартараф этиш, агрессияга қарши биргаликда ҳаракат олиб бориш, илмий-техника, маданият, ижтимоий, иқтисодий ва сиёсий соҳаларда ҳамкорликни ривожлантириш. Штаб-квартираси Вашингтонда жойлашган.

АМИР ДЕКРЕТЛАРИ – Қатар давлатининг қонун чиқарувчи органи. Қатар давлат тузуми шакли – Абсолют монархия.

АМИР ТЕМУР – (тўлиқ исми – шарифи Амир Темур Кўрагон ибн Амир Тарагай Баҳоидир – 1336 йил 9 апрель ҳозирги Қашқадарё вилояти Яққабғ тумани Хўжанлғор қишлоғи – 1405 йил 18 ноябрь, Ўтроқ шаҳри) – йирик давлат арбоби, енгилмас саркарда, ўрта асрда энг катта давлатлардан бирининг бунёдкори, ташқи муносабатларда энг оқил йўлларни топа билган раҳбар, жанг санъати ва қонунларини ишлаб чиққан машҳур лашкарбоши. Отаси Амир Тарагай Баҳоидир барлос қабиласи зодагонларидан бири, замонасининг кўзга кўринган бадавлат кишиси ҳисобланган, онаси Тегина бегим эса бухоролик олим Убайдуллоҳ аш-Шарнъанинг кизи бўлган.

А.Т. болалигиданок иродали, яхши ташкилотчи, ўткир жангчи эканлиги намойиш бўла бошлади. У ўз кучи, ғайрати ва иродасини чиниктириш мақсадида йигирма беш ёшигача бир қанча ҳукмдорлар хизматида бўлди. Бу даврда Мовароуннаҳр бир қанча амирликларга бўлинган, тарқоқлик кучайган, қабила ва элатлар ўртасидаги низолар авжига чиққан эди. Шундай мураккаб вазиятда Амир Темур ҳарбий ва дипломатик қобилияти тўғрисида Кеш (Шахрисабз) ҳокими даражасига кўтарилди. 1370 йилда А.Т. Кешдан Балхга юриш қилиб, Амир Ҳусайн қўшинларини енгди, рақибини қатл қилди ва унинг хотинларидан бири Сароймалқоним (Бибихоним)га уйланди. Ҳоч кизига уйлانганлиги муносабати билан А.Т. «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» номини олди. 1370 йилиёқ кўчманчи зодагонлар, ўтроқ феодаллар ва мусулмон руҳонийлари А.Т. Мовароуннаҳр амираи деб эълон қилдилар. А.Т. Самарқандни давлатнинг пойтахтига айлантирди, ўз яққоҳоқимлиги ва давлати чегараларини мустаҳкамлаш мақсадида исёнчи амирларга қарши катъий кураш бошлаб юборди. У Еттисув ва Шарқий Туркистонга юришлар қилди. 1388 йилга келиб Хоразмни узил-кесил забт этди. 1380 йилдан А.Т. бошқа мамлакатларга юришлари бошланади: 1381 йилда Хиротни, 1383 йилда Сейистонни эгаллайди. 1386 йилдан «уч йиллик юриш», 1392 йилдан «беш йиллик юриш» ва 1399 йилдан эса «етти йиллик юриш»ларни бошлаб, уларни изчиллик билан амалга оширади натижада Кавказ, Эрон ҳамда Ироқни ўз давлатига буй сундиради, Олтин ўрда хони Тўхтамишни Марказий Осиёдан ҳайлаб чиқаради, 1395 йилда А.Т. Тўхтамиш қўшинларининг Кавказортига ҳамласини кайтариб, уларни тор-мор қилди ва Москвадан 400 километр масофада жойлашган Елец шаҳригача қувиб Борди, Олтин ўрда пойтахтини ишғол қилиб, 1396 йилда Самарқандга қайтди.

А.Т. 1398 йилда Ҳиндистонга юриш бошлаб, Лоҳур ва Дехлини эгаллади. 1400 йили Ҳалаб (Алеппо)ни, 1401 йилда Дамашқни олди, 1402 йилда Усмонли Туркия султони Боязид Йилдиримнинг қўшинларини тор-мор келтирди. 1404 йилда Самарқандга қайтиб, Хитойга юришни тайёрлашга киришди ва 1405 йилда қўшинлари билан йўлга чиқиб, Тошкентдан шимоли-шарқдаги Ўтроқ шаҳрига келганда, касалланиб вафот этди.

А.Т. 20 дан ортик мамлакатни забт этди, Олтин ўрда хони Тўхтамишнинг енгил, Қадимги Русия мўғуллар истибодидан қутқарилишини ошонлаштирди, Туркия султони Боязид Йилдиримни енгил. Болқон ярим ороли халқларини маълум муддат мустабидликдан сакланиб қолишига сабабчи бўлди.

А.Т.нинг саркардалик маҳорати дунё аҳамиятига эгадир: жаҳон ҳарбий академияларида қулдорлик таври ҳарбий санъатининг энг ёрқин вақчи сифатида Александр Македонский, ўрта асрлардан А.Т., капитализм давридан Наполеоннинг саркардалик маҳорати ўрганилади.

А.Т. давлатни мустаҳкамлашда савдогарларга, ҳунармандларга, шайхларга ва ислом динига таянди, ички ва ташқи савдони йўлга қўйди, илм-фан, адабиёт, санъат тараққиёти учун қулай шароитлар яратди, забт этилган мамлакатлардан олиму фузалоларни, илоҳиётчиларни, санъат намояндаларини Самарқандга олиб келди. Натижада меъморчилик, рассомчилик, наҳқошлик санъатлари юксак чўққиларга кўтарилди. У Самарқандни жаҳоннинг энг гўзал шаҳарларидан бирига айлантирди, атрофидаги қишлоқларга Бағдод, Қоҳира, Дамашқ, Фориш (Париж) каби номларни бериш билан пойтахт макенини оши-

ришга ҳаракат қилди, қатор хорижий мамлакатлар билан, шу жумладан, Франция, Испания, Англия билан алоқалар ўрнатди. Марказий Осиё Уйғониш даври А. ва унинг авлодлари ҳукмронлиги йилларида мустақкам негизга эга бўлди

АМНИСТИЯ – жиноят содир этган шахснинг А. акти асосида жавобгарликдан озод қилиниши. А. актини чиқариш ЎзР Конституцияси 93 моддасининг 20 бандига биноан ЎзР Президенти ваколатига қиради. А. акти орқали жазодан, жазонинг ўтамай қолган қисмидан, қушимча жазолардан ҳам озод қилиш мумкин. А. акти орқали суд ҳукми билан тайинланган жазо муддати қисқартирилиши ёки жазонинг қолган қисми қисқартирилиши ёхуд сулланганлиги олиб ташланиши ҳам мумкин. А. акти кенг даражадаги шахсларга нисбатан чиқарилиб, А. қилиниши мумкин бўлган шахсларнинг исми шарифи кўрсатилмай А. актининг ўзида унинг қандай тоифадаги шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкинлиги аниқ кўрсатилади. А. акти орқали озод қилиш шу акт чиққан кунгача жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади. Агар давомли ёки узоққа чўзилган жиноятни содир этган шахс А. акти чиққан кунгача жиноий фаолиятини тўхтатса ёки ўз ихтиёри билан тегишли ҳуқуқни муҳофаза қилиш органига келса, унга нисбатан ҳам акти қўлланилиши мумкин.

АНАРХИЯ – (юнон. «anarchia» – бош-бошдоқлик, ҳокимиятсизлик) А. – ижтимоий-сиёсий таълимот бўлиб, шахсни ҳар қандай нуфузлар ва турли хил иқтисодий, сиёсий ва маънавий таъсирлардан озод қилишни мақсад қилиб кўяди. А. – жамиятнинг давлат ҳокимияти бекор этилган ҳолати ҳисобланади. Давлат а. учун салбий манба бўлиб, уни зўравонлик-инкилобий йўллар билан йўқ қилиниши керак, деб даъво қилинади.

А. ижтимоий-сиёсий оқим сифатида Фарбий Европада XIX асрнинг 40–70-йилларида вужудга келди. Унинг назарий асосларини М.Штирнер, П.Ж.Прудон, М.А.Бакунинлар ишлаб чиқди. М.А.Бакуниннинг «коллектив» анархизми («Давлатчилик ва анархия», 1873й) ҳар қандай давлат оммани эзиш қуролидир ва у зўрлик йўли билан йўқотилиши зарур, деган ғояни илгарини суради. Анархизм майда хусусий мулкчиликни, ундан фойдаланишни ёқлаб чиқади. А. таълимотида ишлаб чиқариш ассоциацияларини ўз хохишига кўра бирлашуви – ижтимоий тизимнинг идеали саналади.

АННЕКСИЯ – (юнон. «anexio» – босиб олиш, забт этиш) – бир давлат томонидан бошқа давлат ёки халққа тегишли бўлган ҳудудларни зўравонлик билан кўшиб олиниши.

АНТАГОНИЗМ (ЗИДДИЯТ) – (юнон. «antagonisma» – қураш) – А. иштирок этаётган куч ва тенденциялар манфаатларини бир-бирига зидлиги билан фарқланиб турадиган ижтимоий қарама-қаршилик шакли. А. фарқли ўлароқ ноантогонизм – бир-бири қарама-қарши бўлган тарафларнинг манфаатлари ўртасидаги зиддиятларнинг бартараф этилиши мумкин бўлган зиддият шакли А. сиёсий ва бошқа турдаги низолар замиридаги антогонистик зиддиятларнинг асосини ташкил этади.

АНТИК ОСОРИ-АТИҚА – (лот. «antiquus» – қўхна, қадимий) – олд Осиё, Қадимий Юнонистон ва Римдаги мил.авв.1000-500 йилларга хос бўлган ижтимоий онг, дин, мифология, фалсафа, фан, санъат ва ҳ.к. тарихий шакллари.

АНЪАНА – жамият ҳаёти турли соҳаларининг, моддий ва маънавий фаолият шакллариининг, кишилар ўртасидаги алоқа ва муносабатларнинг авлоддан-авлодга ўтиши, аждодлар ҳаёти, белгилари ва хусусиятларининг такрорланиш тарзи. Дунёда анъаналар ва урф-одатларга эга бўлмаган миллат ёки элат йўқ. Шу маънода, анъаналар бутун инсониятга хос тушунчадир. А. – мафқуравий, синфий, партиявий муносабатга бўлиш, бир ҳудуд ёки халққа хос А. бошқа ҳудуд ёхуд халқ нуқтаи назаридан баҳолаш ногўтри. А., мерос қолдириш ва ижтимоий ворисликни, ҳамда янгиланиш ва навқиронликни яққол кузатиш мумкин.

А. халқларнинг тарихий ривожланиши жараёнида шаклланади ва сайқалланади. Давр талабига жавоб берган А. унутилмайди, бўлиб мерос қолади, халқ ҳаётининг таркибий қисмига айланади. Ҳар бир эл, миллат ёки халқ ўз А. ривожлантиради, асраб-авайлайди. А. халқ тафаккури, турмуш тарзи, маданий камолот даражаси ақс этади. Унда

миллий онг ва миллий кифога гавдаланади. А. менсимаслик улар мансуб халқ ёки миллатни хурмат қилмасликдир. А. ёшларни тарбиялаш, уларга кекса авлоднинг тажриба-ларини ўзлаштириш воситаси ҳамдир. Кўпмиллатли давлатларда фақат битта миллатга ҳоким бўлган барча миллатларнинг А. эътибор бериш лозим. Бу – умуминсоний талабдир. А. кишиларни бошқариш, уюштириш, уларнинг ҳамжихатлигини таъминлаш каби вазифаларни ҳам бажаради.

А. нафақат ижобий, балки салбий жиҳатлар ҳам сақланиб қолиши ёки бўлиши ҳам мумкин. Бу эса А. намоён бўлишига боғлиқ. Эндиликда мустақил Ўзбекистонда ижобий А. асраб-авайлаш, уларни яқин ўтмишдаги мафкуравий таъсирлардан поклаш, мамлакатимиздаги маънавий янгиликларнинг воситаларидан бирига айлантириш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Бу жараён мамлакатимиздаги миллий тикланиш, мустақилликни мустахкамлашнинг таркибий қисми бўлиб қолди.

А. жамиятдаги бошқа нарсалар сингари эскирадилар, аста-секин истеъмождан четда қолади. Аммо, бу жараён, нихоятда мураккаб. Чунки кишилар асрлар давомида ўрганган одатларни тўсатдан улоқтириб бўлмайди: баъзи А. нисбатан тез, баъзилари эса нихоятда секинлик билан жамият эътиборидан четда қолади. А. бу хусусияти уларнинг онг билан боғлиқлигидадир. Масалан, инсоният тараққиёти жараёнида умумжаҳон жараёнлари глобалига тортилган баъзи қабилалар ҳар йилги табиат кучларига одамни (одатда, бўйи етган кизни) қурбон қилиш А. осонгина воз кечдилар.

Ватанга муҳаббат, оилага садоқат, ота-онага меҳр-муҳаббат, қарияларга иззат-хурмат каби А. умуминсонийдир. Чунки бу ҳар бир миллат, элат ва эл-юртда бор. Уларнинг намоён бўлиши эса ҳар бир халқда турлидир. Бундай хилма-хиллик халқнинг, элнинг тарихи ва ҳаётини шарт-шароитларига боғлиқ. Масалан, хиндлар билан ўзбеклар, италийанлар билан мўғуллар А. қиёсласак, улар қанчалик фарқлигини яққол кўраемиз. Шунинг учун А. нихоятда эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлмоқ зарур. Бу қондага риёя қилмаслик шўролар даврида жамият, миллат ҳамда элатлар ҳаётида кўплаб зиддиятларга сабабчи бўлди.

АНЪАНАВИЙ ЖАМИЯТ – иқтисодий ҳаётда кишлоқ хўжалиги етакчи ўрин тутган ва ижтимоий фаолиятнинг барча соҳаларида капитализмдан олдин даврга хос бўлган кишлоқ жамоаси, бозор муносабатларининг чеклангани, майда ҳунармандчиликнинг устуворлиги аҳолининг табақаларга бўлиниши, авторитар сиёсий тузум ривожланган демократик ҳуқуқ ва эркинликларнинг мавжуд эмаслиги. Таълим-тарбия соҳасида диннинг (мафкуранинг) сезиларли таъсир этиши, сиёсий маданиятнинг паслиги каби жиҳатлар билан ажралиб турадиган жамият. У индустриал жамиятдан олдинги даврларга хосдир.

АПАРТЕИД ЖИНОЯТИ – Африканинг жанубий қисмида амалиётда қўлланилаётган ирқий сегрегация ва дискриминация сиёсати ҳамда амалиётини ўз ичига олиб, ирқий гуруҳ кишилари устидан ҳукмронлик ўрнатиш, уни қўллаб-қувватлаш ҳамда мунтазам равишда эътибор мақсадида судир этилаётган қўйидаги ҳаракатлар: ирқий гуруҳ ёки гуруҳларнинг аъзоларини япаш ва шахсий эркинлик ҳуқуқидан маҳрум қилиш; ирқий гуруҳ ёки гуруҳларнинг аъзоларини ўлдириш; ирқий гуруҳ ёки гуруҳларнинг аъзоларига жисмоний шикаст етказиш ёки ақлини ишдан чиқариш ҳамда уларнинг эркинлиги ва кадр-қимматига таъвоуз қилиш йўли билан ёки уларга нисбатан қийноқ ёхуд ваҳшиётна ёки кадр-қиммати қамситувчи муҳим мала ва жазо қўллаш; ирқий гуруҳ ёки гуруҳларнинг аъзоларини ўзбошимчалик билан ҳибсга олиш ва ноқонуний равишда қамқоқларда ушлаш; ирқий гуруҳ ёки гуруҳлар учун уларни жисмонан тўлиқ ёки қисман йўқ қилишга мўлжалланган ҳаёт шароитини ағайлаб яратиш; ирқий гуруҳ ёки гуруҳларнинг мамлакат сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётида иштирок этишга қаршилик кўрсатишни мўлжаллайдиган ҳар қандай тусдаги қонуний ва бошқа чора-тадбирлар ҳамда шундай гуруҳ ёки гуруҳларнинг тўла ривожланишига ҳалакит берувчи шароитларни атайлаб яратиш; ирқий гуруҳ ёки гуруҳларнинг аъзолари учун ижара қўйилган резервация ва геттолар тузиш воситасида аҳолини ирқий белгига қараб ажратишга, турли ирқий гуруҳлар аъзолари ўртасида аралаш никоҳларни тақиқлашга, ирқий гуруҳ ёки гуруҳ

аззоларига қарашли ер мулкани экспроприация қилишга йўналтирилган тadbирлар, шу жумладан, қонуний тусдаги тadbирлар ўтказиш; иркий гуруҳ ёки гуруҳлар аззоларининг меҳватини эксплуатация қилиш, хусусан, уларнинг мажбурий меҳнатидан фойдаланиш; ташкилот ва шахсларни уларни апартендага қарши чиқишлари учун асосий ҳуқуқ ва эркинликларидан маҳрум қилиш.

АПАТРИД – (юнон. «α» – йўқ; «*patris*» – ватан; *ватанга эга бўлмаган*) – дунёнинг ҳеч бир мамлакатига фуқаролик мақомига ёки бирор-бир давлатда яшаш ҳуқуқига эга бўлмаган шахслар.

АПЕЛЛЯЦИЯ – (лот. «*appellatio*» – *мурожаат қилиш, шикоят қилиш*) – 1) бирор шахс ёки гуруҳнинг ваколатли идора ёхуд давлат органи томонидан улар устидан чиқарган кўрсатма, қарор ёки хулосалардан норози бўлиб, юқори давлат органларига шикоят қилиши; 2) судланган шахслар ёки ташкилотларнинг суд қарори ва ҳукмидан норози бўлиб, ишни тўлиғича кўриб чиқиш ҳуқуқига эга бўлган юқори суд органларига шикоят ёки ёрдам сўраш шаклларида бири; 3) юқори давлат органлари ёки идораларига ёрдам ва маслаҳат сўраб шикоят қилиш. А. ҳар бир давлатнинг қабул қилган жиноят-процессуал қонунларига асосан олиб борилади. ЎзР бу қақдаги қонун 1994 йил 22 сентябрда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелдан кучга кирган.

АППАРАТ – 1) бошқарув, хўжалик юритиш ва бошқа соҳаларда фаолият юритувчи ташкилот ҳамда муассасалар мажмуи; 2) муайян ташкилот, муассасанинг ходимлари мажмуи. А. ижроия идоралари барча бўғинлари, муассаса ва барча даражадаги бошқарув кадрларини камраб оладиган ҳокимият институти. Давлат А. марказий бошқарув тизимини ташкил этади ва давлат хизматчиларининг асосий кадрларини, қонунчилик, ижроия ҳамда суд сингари барча марказий ҳокимият органлари ходимларини камраб олади.

АПОЛОГЕТ – (юнон. «*apologia*» – *химоя*) – муайян ғоя, таъминот ва ҳ.к. химоячиси. Аралаш турдаги конституция – парламент қонунлари суд ишларидаги ҳолатлар, анъана ва ақидавий талқинлардан иборат бўлган қисман ўзилган конституция.

АРАБ ДАВЛАТЛАРИ ЛИГАСИ (АДЛ) – 1945 йил 22 мартда тузилган – араб мамлакатларининг минтақавий халқаро ташкилоти; низоми 1945 йил 10 майда кучга кирган. 21 давлат ва Фаластин мухторияти АДЛ аъзосидир. Унинг мақсадлари: сиёсий, иқтисодий, молиявий, маданий, ижтимоий, харбий ва бошқа соҳаларда унинг аъзолари фаолиятини координациялаш ва ҳамкорликни ташкил этиш; уларнинг мустақиллигини таъминлаш; араб мамлакатлари ва уларнинг манфаатларига тегишли бўлган барча масалаларни кўриб чиқиш. Штаб-квартираси Қоҳирада (Миср) жойлашган.

АРАЛАШ ХЎЖАЛИК ШИРКАТЛАРИ – ширкатнинг мажбурияти бўйича ўзининг бутун мулки билан жавобгар бўлган бир ёки бир неча иштирокчилар билан бирга, жавобгарлиги улар қўшган улуш миқдори доирасидагина чегараланган бир ёки бир неча иштирокчилари мавжуд бўлган ширкат.

АРБИТРАЖ – (фран. «*arbitrage*» – *халқаро суд*) – ҳакамлар суди (махсус белгиланган ҳакамлар томонидан икки томон ўртасидаги низоли ишни ажрим қилиш, кўриб чиқиш): 1) халқаро арбитраж: бирор масала юзасидан баҳслашиб қолган томонларнинг ўз ихтиёрлари билан сайлаган, унинг қарорини барча томонлар тан оладиган ягона арбитр ёки арбитрларнинг халқаро низолар, ўзаро қарама-қаршиликларни тинч йўл билан ҳал қилиш усули; 2) ташқи савдо арбитражи: давлатлараро ташқи савдо алоқаларидаги мавжуд иқтисодий муаммо ва келишмовчиликларни ўзаро қабул қилинган шартнома ёки қонунлар асосида ҳал қилишга мўлжалланган ваколатли халқаро орган; 3) давлат арбитражи: юридик ва жисмоний шахслар, давлат идоралари ва муассасалари ўртасидаги низоли ишларни ажрим қилувчи ҳакамлар.

АРГУМЕНТ – (лот. «*argumentum*» – *асос далил*) – 1) Мантиқда бирон бошқа ҳукмнинг (ёки ҳукмлар тизимининг) ҳақиқатлигини тасдиқлаш учун келтириладиган ҳукм (ёки ҳукмлар тизими); исботнинг асоси ёки далили, умуман бутун исбот А. Деб аталади; 2) Математика ва математик логика (мантиқ)да мустақил ўзгарувчи функция бўлиб,

муайян функциянинг ёки предикатнинг аҳамияти мазкур ўзгарувчи функциянинг қим-матига боғлиқдир.

АРМИЯ – (фран. «armes»; лот. «armare» – қуролланиш) – кўп маънога эга тушунча. Сиёсатшunosлик нуқтаи назаридан бу – қуроли куч воситасида давлат сиёсатини амалга ошириш А. учта муҳим белгилари бор. Биринчидан, А. – давлат муассаси. У давлат сингари маълум синфлар, ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифода этади. Шу билан бир қаторда, А. умумдавлат ва умуммиллий манфаатларни ифодалаши ва химоя этиши лозим. Жиддий куч сифатида у олий ҳокимиятнинг зарур таянчи ва қуроли бўлиб давлат тўлиқ бўйсунади ва у билан уйғунлашиб кетади. Шу маънода А. унинг тузулиши, фаолияти, ундан фойдаланишга оид муайян ҳуқуқий меъёрлар мажмуининг келиб чиқилишини таказо этади. Яъни А. ўз табиати жиҳатидан (давлат органи сифатида) ҳуқуқий тузулма саналади.

Иккинчидан, А. ўзига ҳослиги унинг қуроли тузулма эканида намоён бўлади. Давлатнинг вақолатли ва ижроия бошқарув органлари, ҳуқуқ-тартибот идоралари ва бошқа институтларидан у қуроли куч, қуролланган кишилар уюшмаси бўлгани билан фарқланади. Айнан шу туфайли А. шундай куч-қудратга эгаки, унга таянган давлат ҳар қандай тазйиқ, мажбурлов чораларини амалга ошириши мумкин. Қудратли армияга эга давлат бундай чораларни қўлламасдан мақсадга эришиши мумкин. Чунки қуроли тузулма мавжудлигининг ўзинёқ давлат ҳокимияти қуролларининг кучидан далолат берувчи ҳамда давлатда қонуний тартибнинг кучидан далолат берувчи ҳамда давлатда қонуний тартибнинг дахлсизлигини таъминловчи қоат таъсирчан психологик омил ҳисобланади.

Учинчидан, А. – давлатнинг махсус вазифаларини бажарадиган ҳарбий тузулма ҳисобланади: у тактик, оператив ва стратегик даражада қуроли кураш, уруш олиб боришга қодирдир. Унга ҳос бу хусусият А. куч-қудратининг юксак даражада таъминланиши, жуъладан, қурол ва ҳарбий аслоҳанинг сони ва сифати, шахсий тартибнинг профессионал тайёргарлиги, ташкилий тузулманинг мавжудлиги, ҳарбий илм-фаннинг ривожига каби омиллар билан белгиланади. Давлат А. уруш олиб бориш хусусиятига таяниб, ундан ўзига ҳос ички ва ташқи восита сифатида фойдаланади.

АРХАИЗМ – (يونون. «archaios» – қўхна, қадимий) – эскириб қолган сўз ва иборалар, шунингдек, санъатда (арханк стиль) ва ҳаётда эскирган ва қотиб қолган шаклларга тақлид қилиш.

АСИРЛАР САВДОСИ – қул қилиб сотиш мақсадида инсонни босиб олиш, эгалик қилиш, инъом этиш ҳар қандай актини; асирни сотиш ёки алмашиш мақсадида уни эгаллаш ҳар қандай актини; умуман, асирларни сотиш ёки ташитиш ҳар қандай акти сингари сотиш ёки алмашиш йўли билан эгалланган асирни сотиш ёки алмашиш йўли билан инъом қилиш ҳар қандай актини ўз ичига олади.

АССИМИЛЯЦИЯ – бир халқнинг тили, маданияти миллий ўзини англашидан маҳрум бўлиш ҳисобига бошқа халқ билан бирлашиб кетиши А. – этнос томонидан ўз этник хусусиятларидан қисман ёки тўлиқ маҳрум бўлишни ифода этадиган этник жараёнларнинг бир тури. Этник ўзини англашнинг ўзгариши ушбу жараённинг сўнгги босқичи ҳисобланади.

АТЕИЗМ – (يونون. «a» – йўқ; «teos» – худо, худосиз) – табиий, моддий оламнинг ягоналигини, табиат қонуनларини тушунтириш ва ифодалаш учун ғайритабиий кучлар, масалан, худолар, руҳлар ва бошқа ғайримоддий мавжуддодларни инкор этадиган дунёқараш. А. назарида, дин ва эътиқод инсон томонидан яратилган, қоинотнинг вужудга келиши эса илмий талқин этилиши лозим. А. асосий тури – илмий ёки ижобий атеизм рационализм, скептицизм, дунёвий инсонпарварлик ва хурфикрлик билан узвий боғлиқдир. Бу боғлиқлик дунёни англаш воситаси эътиқодни инкор этилиши оламни ўрганиш усуллари сифатида илмий усулларнинг тан олиниши, догматизмга қарши кураш ҳамда фалсафий муаммоларнинг эркин муҳокама қилинишида ифодаланади. Илмий атеизм нуқтаи назаридан, дин ва фан – ижтимоий ҳаётнинг бир-бирига зид ҳодисалари ҳисобланади.

АТОМ ЭНЕРГИЯСИ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО АГЕНТЛИК (МАГАТЭ) – хомийлигида мухтор муассаса сифатида 1957 йилда ташкил топган. У атом энергиясидан тинч макссадларда фойдаланиш бўйича илмий ва техник ҳамкорлик борасида ҳукуматлараро жаҳон марказий форуми сифатида хизмат қилади. Агентлик ўзининг 127 аъзо давлатларига атом энергияси соҳасида ўзларининг мустақил илмий дастурларини ишлаб чиқишларида техник ёрдам кўрсатади. Агентлик фаолиятининг қарийб ярми озик-овқат sanoati, қишлоқ ҳўжалиги, соғлиқни сақлаш, sanoat ва гидрология, шунингдек, атроф-муҳит ифлослашни, айниқса, денгиз суви бўйича дастурларда мужассамлашган.

Агентлик ядро материалларини ҳарбий макссадларга қаратмаслик қафолатини назарда тутган халқаро шартномаларга амал қилинишини назорат этишда давлатларга ёрдам беради. Бутун дунё бўйича 200 инспектор 900 дан ортиқ қурилма ва бошқа объектларни Агентликнинг Қафолат дастури доирасида назорат қилиб боради.

АНТРОПОГЕН ТАҲДИДЛАР – инсон фаолияти натижасида ижтимоий муносабатларнинг турли соҳаларида юзага келган хавф-хатарлар.

АТТАШЕ – дипломатиядаги энг кичик лавозимлардан, қатор мамлакатларда энг кичик ранглардан бири. А. ҳарбий ва махсус (масалан, пресс-А.) мансаблар билан чалқаштирмаслик лозим, чунки кейингилари А. мансабидан анча юқори.

АТТОРНЕЙ – (ингл. «attorney» – сувоҳнама) – инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда мавжуд: 1) маълум бир компания ёки шахсга юридик хизмат кўрсатувчи ишончли вакил; 2) химоя ёки айблов вазифасини бажарувчи мансабдор шахс.

АФФЕКТ – (психик ҳолатлардан бири) муайян индивиднинг тафаккур жараёнида тизимга солинган ҳиссий баҳоси. А. «пасайган» (салбий) ёки «кўтарилган» (ижобий) бўлиши мумкин. А. пасайиши вазиятга мос бўлмаса ёки у билан умуман боғлиқ бўлмаган тақдирда, бундай ҳолат депрессия (тушқунлик), аксинча, А. вазиятга нисбатан юқорирок бўлса, бу ҳолат «мания» ёки «гипомания» деб аталади. А. шунингдек, тафаккур мазмунига мос ёки мос бўлмаслиги мумкин. Бундай ташқари, ёрқин намоён бўладиган (қучли) А. ва суст (бир текис) А. ҳам учрайди. Қайфият А. субъектив акси ҳисобланади.

АҲБОРИЙЛАР – 1) имомийларнинг диний-ҳуқуқ тизимидаги оқимлардан бири. Х асрда шаклланган. Унинг тарафдорлари аҳбор ривоятларини фикхнинг асосий манбаи деб ҳисоблайдилар. А. имомийларнинг яна бир ҳуқуқий оқими бўлган усулийга қараганда камроқ тарқалган. 20 Хабар – аҳбор жанрида ижод қилган ўрта аср араб тарихчилари.

АҲБОРОТ – (лот. *tuinuntiriush*, баён қилиш, хабар, ахборот) – фавниг умумий тушунчаларидан бўлиб, унинг кўп талқинлари мавжуд. Тадқиқот соҳасига кўра, А. қуйидагича тушунилади: ташқи оламга мослашиш жараёнида ундан олинган маълумотларни ифодалаш (Н. Виннер), энтропияни инкор этиш (Брилллоэн), коммуникация ва алоқа, ноаниқликни йўқ қилиш жараёни (К. Шеннон), турли туманликни ифодалаш (Эшби), тузилишлар мураккаблиги мезони; танлаш эҳтимоли (Яглом).

АҲБОРОТ ХАВФСИЗЛИК – шахс, жамият ва давлат ҳаёти муҳим манфаатларининг ахборот уруши, интервенция ҳамда дезинформация таъйиқларидан химояланганлигидир. И.Х. моҳияти давлатнинг ахборот ресурсларини сақлаш, ахборот соҳасида шахс ва жамиятнинг қонуний ҳуқуқларини химоялашдан иборатдир.

АҲБОРОТ ХАВФСИЗЛИК ТАҲДИДИ – шахс, жамият ва давлатнинг информация соҳадаги манфаатлари йиғиндиси сифатида миллий манфаатларга амалга оширишга тўсиқ бўлаётган, шунингдек, жамият ахборот муҳитининг фаолиятига, сақланишига ва таракқиётига зарар етказишга бевосита имкон яратувчи омил ёки омиллар мажмуи. Унинг қуйидаги турлари мавжуд: **Информацион** – ахборот алмашув регламентининг бузилиши (ахборотни ноқонуний тўплаш ва ундан фойдаланиш; ахборотни атайлаб нотўғри тарқатиш; ахборотни ноқонуний равишда ахборот тизимидан кўчириш; ахборотни ўғирлаш). **Математик-дастурий**: вирус дастурларини қўллаш; ахборот тизимидан маълумотни йўқотиш ва модификация қилиш. **Жисмоний**: ахборот ва алоқаларни қайта ишлаш воситаларини йўқотиш ҳамда ахборот технологияларини издан чиқариш; аппарат ва дастур очкич қалитларини ўғирлаш; жисмоний, математик-дастурий ва информация

хавф солиш мақсадида шаҳсга бўлган таъйик. Радиоэлектрон: ахборот ва маълумотлар тарқатиш тармоқларидан ахборотларни тўхтатиб қолиш; бошқарув тизими ва алоқа тармоқларини радиоэлектрон усул билан издан чиқариш.

АҲЛОҚ – (лот. *«moralis»* – хулқ-атвор) – кишилар орасидаги муносабатларни тартибга солишнинг ўзига хос усули, у ёки бу жамиятда қабул қилинган ва риоя қилиниши лозим бўлган тартиб, одоб, ўзаро муносабат ҳамда мулоқотнинг қонун-қоидаларни, меъонлари йиғиндиси; ҳар бир инсон тан оладиган этик қадрият; инсон мавжудлигининг ўз-ўзини тарбиялаш, тартибга солиш ва бошқаришнинг ўзига хос усули.

А. кишилар хулқ-атворлари, мулоқотлари, муносабатларининг ёзилмаган, лекин жамият томонидан қабул қилинган ҳамда қўллаб-қувватланадиган «олтин қоидалар»ни ифодалайди. А. биринчидан, умумижтимоий аҳамиятга молик бўлган қадриятларни (бошқа кишилар ҳуқуқларини тан олиш, адолат, ҳалоллик, ишонч, садоқат, мулойимлик, бошқалар билан келиша олиш, тил топишиш, жамоада ўзини тута билиш каби) қамраб олади. Иккинчидан, ахлоқ кишиларга хос сифатлар (ҳислатлар)нинг муҳим томонини ифодалайди. А. мураккаб тузилишга эга бўлган яхлит ижтимоий ҳодиса бўлиб, ахлоқий онг ахлоқий хатти-ҳаракатлар, А. муносабатларни ўз ичига олади. А. онг ахлоқий хатти-ҳаракатлар ва муносабатларнинг ифодаси ҳисобланади. Унинг таркибига ахлоқий ҳис-туйғу, ирода, ақл-заковат, интуиция, ҳаёл, хотира қабилар қиради. А. субъекти инсон, унинг мезони, баҳоси – виждон. А. доир хатти-ҳаракатлар, муносабатлар алоҳида олинган инсон, жамоа, ижтимоий гуруҳга хос бўлган ҳусусиятдир. Улар намуна кучига таянади ва идеаллар, А. меъёрлари, ўрф-одатлар, қонун-қоидалар, «виждон», «адолат», «бурч», «масъулият», «бахт», «яхшилик», «ёмонлик» каби категориялар, шунингдек, шахснинг ахлоқий сифатлари (рахм-шафқат, меҳр-оқибат, беминнат ёрдам, ғамхўрлик, садоқат қабилар)ни ўз ичига олади. А. инсон ҳаётининг барча томонлари (шахсий ва ижтимоий, моддий ва маънавий қабилар)га бевосита тааллуқлидир. А. кишиларнинг юриш-туришларида, хулқ-атворларида, ўзларини кишилар орасида тутишларида намоён бўлади.

АҚИДА – (араб. *ақида, ақоид*) – билиш, бир нарсага ишониш, эътиқод қўйиш, тушуниш маъноларини англатади. Биринчи маъносида ақидали одам – диндор, ҳудожўй тушунчасида келади. Ақида тул ражл деб бирор-бир дин ёки мазҳабга эътиқод қўйган киши тушунилади. Яхши ақидага эга бўлган киши шак-шубҳадан холи бўлган соғлом ва тўғри динга эътиқод қўйган шахс ҳисобланади. А. қўллик шакли ақоид бўлиб, у шундай нарсаки, ўзи амалда бўлмаса ҳам руҳ унга ишонади. А. – кўнгил унга боғланган нарсадир. А. «қўшимча» ва «дил» деган маънолари ҳам мавжуд. Рамзий маънода «қолва» деган маъноси ҳам бор. А. шундай нарсаки, унга юз тутадилар ва тасдиқлайдилар. Нимага ишонилса ва унга иҳлос қўйилса, ўша нарса А. ишонч, виждон эркинлиги демакдир. Ўз иродасига кўра бирор динга эътиқод қўйиш А. дейилади.

АҚИДАПАРАСТЛИК – муайян шароитда, бирон-бир гоё ёки тамойилга қатъий ишонч ва уни мутлақлашга ириш асосида шаклланган қоида ва тартибларни, бошқа шароит, ҳолат, вазиятни ҳисобга олмаган ҳолда, кўр-кўрона қўллашга уриниш. Бу атама фақат салбий маънода қўлланиб, муайян олим ёхуд оқим томонидан кашф этилган қонун ва қоидалар таъсир доирасини суъний равишда кенгайтиришга уринишни англатади. Мас., XVII–XVIII асрларда механика фани ривожланган. Механикада қўлга киритилган ютуқлар баъзи олимларда оламдаги барча ҳодисаларни ҳам механика фани ютуқлари асосида изохлаш мумкин, деган нотўғри хулосага олиб келган. Айримлари ҳатто одамни ҳам оддий бир механизм сифатида тавсифлаб бошлаган. Кўриниб турибдики, у ёки бу ҳодиса, қоида, тамойилни мутлақлаштиришга асосланган ёндашувни ижтимоий ҳаётнинг истаган соҳасидан топиш мумкин.

Диний ақидапарастлик диндаги муайян ақида ёки қоидаларни, ўринли ёки ўринсизлигидан қатъи назар, кўр-кўрона қўллаш ва мутлақлаштиришга интилишдир. Ақидапарастлик барча динларда турли мазҳаб ва йўналишлар орасида кескинлик, низо ва тўқнашувлар келиб чиқишига сабабчи бўлган.

Ақидапараст гуруҳлар ҳақиқатни тушунтириш, ишонтитириш каби усуллар орқали тарғиб этишни тан олмайди. Улар ўз гоյлари бидъатли, гайрининсоний бўлишига қарамасдан, бошқаларга нисбатан ўта жохил ва мурасасиз муносабатда бўладилар. Ўзини шакшубҳасиз ҳақ деб билиш, ҳақиқатни фақат мен биламан, деган қарашга асосланган манманлик эса зўравонликни юзага келтиралаи. Яъни, ақидапарастлик экстремизмнинг пайдо бўлишига замин яратади. Экстремизм турли кўринишларда бўлиб, террорчиликни ҳам ўз ичига олади. Экстремистлар каерда фаолият кўрсатмасин, ўз давлатини барпо қилишга интилади. Бу мақсадга улар ўзаро низолар, ихтилофлар, қуролли тўқнашувлар орқали, яъни қсон тўқиш ва зўравонлик орқали эришишни кўзлайди.

АҲОЛИНИНГ ТАБИИЙ ЎСИШИ – демографияда аҳоли ўсишини ифодаловчи кўрсаткич; ҳар 1000 киши ҳисобига туғилиш ва ўлиш миқдори ўртасида фарк орқали аниқланади.

АЯТУЛЛО – (*араб. оллоҳ байроғи*) – шиаларда олий диний мартаба. Бундай мартабага асосан Эрон ва Ироқда ўндан зиёд диний арбоб эришган. Масалан, Али ал-Систоний (Ироқ), Саййид Али Ҳаменен (Эрон), Ҳусайин Али Монтазарий шулар жумласидандир.

Б

БАЁНОТ – халқаро ҳуқуқда бир ёки бир неча давлатнинг сиёсий партияси ёки партиялари, ҳукумати ёхуд ҳукуматларининг бир ёки бир неча давлатларга оид муҳим масалалар юзасидан ўз расмий фикрлари, қарашлари ҳамда мақсадларини, маълум хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлашлари ёки ақсинча, қоралашларини, уларга эътироз билдиришларини иф одалайдиган ҳужжат.

БАЙНАЛМИЛЛАТЧИЛИК – (*араб. миллатлараро*) – жаҳондаги барча миллат ва элатларнинг тенглиги, ҳамжихатлиги назарияси ва амалиёти. Инсоният тарихи турли миллат ва элатлар орасида иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий алоқалар ўрнатилиб, уларнинг тобора мустаҳкамланиб бориши жараёнидир. Халқлар, миллатлар, элатлар, давлатлар ўртасидаги муносабатларнинг ҳар бир инсон, ҳар бир ижтимоий гуруҳ ёки табақанинг манфаатларига монандлигига эришиш умумбашарий вазифалардан биридир.

БАНДЛИК – меҳнатга яроқли аҳолининг иш ўринлари билан таъминлангани ва ҳўжалик фаолиятидаги иштирокини ифодаловчи тушунча.

БАНК – пул ва кредит операциялари билан шуғулланадиган муассаса; кимор ўйини бошида ўйинчилардан бири томонидан қўйилган (белгиланган) маблаг миқдори.

БАНК ҲУҚУҚИ – марказий банк акциядорлик тижоратига хусусий банкларнинг ва улар фаолиятида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқ соҳаси. Б.Ҳ. тарқибини банк соҳасига тегишли фуқаролик ҳуқуқи ва молия ҳуқуқи меъёрлари ташкил этади. Шу муносабат билан Б.Ҳ. фақат молиявий ҳуқуқ соҳаси деб қараш нотўғри бўлади.

БАНКНОТЛАР – эмиссион банклар чиқарадиган фойсиз мажбурий банк чипталари; кредит пулларнинг асосий тури.

БАНК-ЭМИТЕНТ – банкнотлар, қимматли қозғалар, тўлов-ҳисоб ҳужжатлари чиқарадиган банк.

БАНКРОТЛИК – (*итал. «banco» – банк; «rotto» – синари*) – компаниянинг ўз қарзларини тўлашга қодир эмаслиги. Бундай ҳолларда қорхона активларига эгаллик қилиш ҳуқуқи қорхона эгаларидан қарз мажбуриятлари эгаларига ўтади. Одатда банкротлик қарздорнинг ўз молиявий мажбуриятларини бажара олмаглиги ҳуқуқида суд қарорилан сўнг пайдо бўлади. Суд қарори эса компаниянинг илтимосига кўра (ихтиёрий равишда тугатиш) ёки қретиторларнинг талаби билан (мажбурий равишда тугатиш) чиқарилади.

БАРТЕР – маҳсулотнинг қелишилган қиймати, унга нисбатан мулк ҳуқуқининг бир-бирига берилш ҳамда пулсиз муомала асосида амалга ошириладиган тўғридан-тўғри маҳсулот айрб-ошлаш операцияси. Б. қуйидаги хусусиятлар мавжуд: 1) икки тарафнинг иштироки; 2) қелишув муддатининг нисбатан қисқалиги (бир йилгача); Б. ягона контракт

билан расмийлаштирилиши; 3) келишувдан олдинроқ контракт спецификацияси ҳақида келишиб олиш бартер контрактларида бир-бирига етказилаётган маҳсулот кийматининг эквивалентлиги ёки тарафлар етказиб беришни зиммасига олган муайян товарларнинг суммаси олдиндан белгилаб қўйилади.

БАРҚАРОРЛИК (ИЖТИМОЙ) – жамиятдаги тинчлик, осойишталик ва ижодий меҳнат муҳитини қатъий, узил-кесил ҳамда мустаҳкам ўрнатилган муқим шароит. Б. ҳар қандай бунёдкорлик фаолиятининг замини ва зарурий шартдир.

БАРҚАРОР РИВОЖЛАНИШ – бу тушунчани БМТ Ташки муҳит ва тараққиёт халқаро қўмитасининг раиси Г.Х.Брутланд 1987 йилда таклиф қилган. Давлат, халқ, миллатларнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши ва экологик муҳитнинг бир-бири билан узвий боғлиқлигини англатувчи атама. Б.Р. заминда биринчи навбатда иқтисодий, ижтимоий ривожланиш, шу билан бирга бизни ўраб турган атроф-муҳит алоҳида соҳалар эмас, балки улар бир-бири билан узвий боғлиқдир, деган фикр ётади. Илм-фан, техниканинг ривожланиши, янги технологияларнинг қўлланилиши бир томондан, киши-ларнинг фаровонлигини оширса, иккинчи томондан, табиий муҳитга салбий таъсир ўтказ-моқда. Шу билан бирга, кўпгина давлатлар иқтисодий ночорлик, ижтимоий қолоқлик, экологик танглик шароитида яшаб келмоқда. Шу маънода давлат, халқ, миллатлар ўз тараққиёт фалсафасида иқтисодий самарадорликни ижтимоий адолат ва экологик оқиллик билан ҳамоханг тарзда кўзда тутмоқликлари даркор. Акс ҳолда иқтисодий ва ижтимоий ривожланиш табиий муҳитга катта зиён етказиши мумкин.

Б.Р. концепцияси ўз олдига бир-бири билан узвий боғлиқ вазибаларни қўяди. Уларнинг асосийлари: 1) ночорликка қарши кураш, уни тугатиш масалалари; 2) янги иш ўринларини яратиш; 3) табиий муҳитни тиклаш ва сақлаб қолиш; 4) соғлиқни сақлаш, аёллар ва болаларнинг турмуш шароитларини яхшилаш; 5) кишиларнинг турмуш фаровонлигини ошириш ва ҳ.к. Б.Р. кенг тушунча бўлиб, бу вазибаларни ҳал қилишнинг ташкилий масалаларини ҳам ўз ичига олади.

Б.Р. ғоясининг асоси инсонни ўраб турган ташки муҳит масалаларига бағишланган 1972 йилда Стокгольмда бўлиб ўтган, Биринчи халқаро анжуманда қўйилди. 1983 йилда БМТ Ташки муҳит ва тараққиёт халқаро қўмитасини тузди. Орадан тўрт йил ўтгач, бу қўмита ўзининг дастлабки «Бизнинг умумий келажагимиз» деб номланган хисоботида инсоният ўз ишбилармонлик фаолиятини ва турмуш фаолиятининг кўп жиҳатларини ўзгартирмоғи керак, деб огоҳлантирди. Акс ҳолда инсоният олдида оғир синовлар ва ташки муҳитнинг кескин ёмонлашуви кутилмоқда, деб таъкидланди. Брутланд қўмитаси (ўз раиси номи билан аталган) фикрига кўра, иқтисодий соҳа кишиларнинг эҳтиёжлари ва қонуний талабларини қондириши керак, лекин иқтисоднинг ривожланиши Ер қуррасининг экологик имкониятлари чегарасидан чиқиб кетмаслиги лозим.

1992 йилнинг июнь ойида Рио де Жанейро шаҳрида БМТ ташки муҳит ва тараққиётга бағишланган анжумани бўлиб ўтди. Бу анжуманда дунёнинг 179 давлати қатнашиб, «XXI асрнинг кун тартиби» деб номланган Декларацияни қабул қилдилар. 7000 бетдан иборат бу дастурда Б.Р. барча жиҳатари ёритилган. Декларация икки масалани: ташки муҳитнинг юқори сифатлилиги ва бутун инсоният учун соғлом иқтисодни яратиш мақсадлари йўлида халқаро ҳамкорликни кенгайтириш лозимлигини кўндаланг қўйди. «XXI аср кун тартиби» дастурида Б.Р. иборасига қашшоқлик ва ташки муҳитнинг емирилишига қарши кураш услубидир деб таъриф берилган. ЎЗР ҳам ушбу Декларацияга қўшилган.

БАҲОИЙЛИК (Баҳоййа) – диний-сиёсий оқим. XIX аср ўрталарида Эрондаги бобийлик ҳаракатининг давоми сифатида Ироқда вужудга келган. Асосчиси – Баҳоулло. У инсоният учун ягона дин, иқтисодиёт ва давлат зарур, деган ғояни илгари суради (шу билан бобийликдан фарқ қилади). Баҳойлар Осиёнинг баъзи мамлакатларида ҳам бор. Баҳойларнинг кўпчилиги Европа ва Америкада, асосий марказлари Германия, АҚШ ва Панамадир. Марказий қароргоҳи Хайфа (Исроил) шаҳрида жойлашган.

БАҒРИКЕНГЛИК – дунёдаги турли маданиятларни ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш, қабул қилиш ва тўғри тушунишни англатади. Уни билим, самимият, очик мулоқот ҳамда ҳур фикр, виждон ва эътиқод вужудга келтиради. Б. турли-туманликдаги бирликдир. Бу фақат маънавий бурчгина эмас, балки сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Б. тинчликка эришишни мушарраф қилгувчи ва уруш маданиятсизлигидан тинчлик маданиятига элтувчидир. Б. ён бериш, андиша ёки ҳушмоад эмас. Б., энг аввало, инсоннинг ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари асосида шаклланган фаол муносабатдир. Б. ҳар қандай вазиятда ҳам мазкур асосий қадриятларга таъжовузларнинг баҳонаси бўлиб хизмат қилмайди. Б. алоҳида шахслар, гуруҳлар ва давлатлар намоён қилиши лозим. Б. инсон ҳуқуқларини қарор топтириш, плюрализм (шу жумладан, маданий плюрализм), демократия ва ҳуқуқнинг тантанаси учун қумаклашиш мажбуриятдир. Б. одамлар ўз табиатига қўра, ташқи қўриниши, киёфаси, ўзини тутиши, нутқи, ҳулки ва қадриятлари жиҳатидан фарқланиши эътирофга лойиқлиги баробарида, улар дунёда яшашга ва ўзларининг ана шу индивидуаллигини сақлаб қолишга ҳақли эканлигини билдиради (қаранг: Толерантлик).

БЕВОСИТА ДЕМОКРАТИЯ – асосий қарорлар бевосита фуқаролар томонидан қабул қилинадиган жамият ташкилотининг шакли.

БЕТАРАФЛИК – (нем. «neutralitat»; лат. «neuter» – на унисси, на бунисси) – муайян давлатнинг куйидагиларда иштирок этмаслигини назарда тутадиган сиёсат: урушларда ва бошқа мамлакатларнинг ҳарбий ҳаракатларида (уруш даврида); ҳарбий блокларда (тинчлик даврида). Б. икки турга: доимий ва вақтинчалик. Б. ажратилди; икки тарафлама зиддият ва низоларга аралашмаслик; муайян давлатнинг урушлар ва ҳарбий-сиёсий иттифоқларда иштирок этмасликка асосланган сиёсати ҳамда алоҳида ҳуқуқий мақоми.

БЕГОНАҲАШУВ – ижтимоий-фалсафий тушунча сифатида кишининг жамиятдан, уни бошқаришдан, ўзи яратган муносабатлар ва объективлаштирилган нарсалардан четланганлигини билдирувчи ҳодиса. Амалий фаолиятда яратилган муносабатлар ва нарсаларнинг объективлашиб, кишидан ташқарида турувчи кишини ўз истакларига иттифоқ эттирувчи, ҳатто ёв сифатида унга қарши турувчи кучга айланиши Б. келтириб чиқаради. Инсон қадри ва манфаатлари чеккада қолиб, у объективлаштирилган нарсалар, вужудга келтирилган тизимлар, муносабатлар қадри улуғланса, жамиятда мулкий, ирқий, гуруҳий ва синфий табақаланиш авж олса кишининг ва объективлаштирилган нарсалардан Б. янада кучаяди.

БЕКОР ҚИЛИШ – йўқ қилиш, бирор ҳужжат ёки келишувни қонуний кучга эга эмаслигини тан олиш.

БЕНИЛЮКС – уч Европа давлатлари: Бельгия, Нидерландия ва Люксембургнинг божхона-иқтисодий уюшмаси. Уюшмали ташкил этиш бўйича шартнома 1958 йилда Гаагада 50 йил муддатга имзоланган. 1960 йилдан кучга кирган. Штаб-квартираси Брюссельда жойлашган.

БЕКТОШИЙЛАР, БЕКТОШИЯ – Туркияда тарқалган тасаввуф тарикати. Қичик Осиёда XIII аср охири XIV аср бошида маҳаллий турк кўчманчи ва ўтроқ аҳолиси орасида пайдо бўлган. Тарикатнинг номи Ҳожи Бектош Румийдан бошланади. Бу тарикат қароқул кишлоқ аҳолиси орасида қўллаб-қувватланган. Вақти келиб Б. кенг тармоқ ёйган ташкилотга айланган, ўзи белгиси ва махсус кийимига эга бўлган. Б. турк халқи диний дунёқараши шаклланишига жиддий таъсир кўрсатиб, унинг маданияти, мусикаси, айниқса, адабиётининг ривожланишига ҳам катта ҳисса қўшган.

БЕРУНИЙ АБУ РАЙҲОН МУҲАММАД ИБН АҲМАД (973–1048 йй.) – машҳур қомусий олим ва йирик мутафаккир. Хоразмнинг Қиёт шаҳрида туғилган. Б. Илм-фаннинг барча соҳаларида самарали ижод этиб, 162 та китоб ва рисолалар ёзган, деб тахмин қилинади. Шулардан атиги 28 таси бизгача етиб келган. Ҳозирги вақтда алломанинг «Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар», «Хиндистон», «Геодезия», «Маъданшунослик», «Масъуд қонуни», «Мунаажжимлик санъатидан бошлангич тушунчалар» асарлари, Ибн Сино билан савол-жавоблари турли тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.

Б. табиий-илмий қарашлари муҳим аҳамиятга эга. Б. тажриба ва қузатувлар орқали Ой ва Қуёшнинг тутилиши, уларнинг Ердаги ҳаётга таъсири, гидрогеология, иқлим, календар (гаквим), сакланиш каби мураккаб муаммоларни янги усул ва ёндашувлар кўмағида ҳал этишга эътибор қаратди. Одамлар яшайдиган аҳоли манзиллари, маъдан ва металлларнинг солиштирма оғирлигини белгилаш, табиий ва сунъий танланиш ғоялари, оламларнинг хилма-хиллиги ҳақидаги башоратлар, тажриба-синов ва қузатувга изчил муносабатда бўлиш аллома фаолиятининг қирраларидир.

Мутафаккирнинг дунё қаршида билиш муаммолари устун. Жонли мушоҳада ақлнинг яқин кўмакчисиدير. Ақл, жонли мушоҳада етказиб берган маълумотларга таянган ҳолда ашёларнинг ички моҳиятига кириб боради. Инсон ўзининг табиат ҳодисаларини билишга бўлган интилишида икки нарсадан илҳомланади. Бири – Аллоҳ томонидан азалдан берилган табиий қизиқиш, барча нарсаларнинг мазмун-моҳиятига етиб боришга бўлган интилишидир. Иккинчиси эса билиш туфайли кўлга киритилган ютуқлардан манфаатдорлиқдир. Унинг фикрича, «агар фанга асосланиб бўлмаса, ундан воз кечиш лозим бўлар эди». Фаннинг асосий вазифаси ҳақиқатнинг тантана қилишига хизмат қилишидир. Янглишиш, ёлгон-яшиқнинг фанга кириб келишига сафсатабозлик, салафлар эришган ютуқларга танкидий ёндашмаслик, тадқиқотчининг ноизчиллиги, илмдаги сусткашлик, объектни тадқиқ этишни оддий хайратланиш билан қарши олиш, билиш субъектининг ҳасратлиги ёки табиий ҳолатдан четга чиқиши, укувсизлик, нодонлик, қайсарлик, тарафқашлик ва бошқалар сабаб бўлади. Билимнинг чин ёки ёлгонлиги тажриба-синов, қузатув мезони орқали аниқланиши шарт.

Б. фикрича, инсон Аллоҳ томонидан яратилган. Унинг ҳаёти ва фаолияти моддий омиллар асосида кечади. Одамларнинг бир-бирлари билан бирлашиши, жамиятнинг пайдо бўлиши моддий эҳтиёжлар натижасидир. Киши ўз ҳолича зарурий эҳтиёжларни қондира олмайди. Айнан шу зарурият уларни бирлашишга даъват этади. Меҳнат инсоннинг асосий бурчи, чунки ҳар қандай мақсад меҳнат туфайли рўёбга чиқади. Пул ижтимоий муносабатларнинг шаклланишида муҳим аҳамият қасб этади. Лекин шу билан бирга, пул зўравонлик, мажбуран меҳнат қилинишига ҳам сабаб бўлади. Б.да ижтимоий-утопик қарашлар ҳам ривож толган. Унинг идеалига кўра, жамиятни бошқариш, амалдорлардан ўз ҳузур-ҳаловатидан маълум муддат маҳрум бўлиш, зўравонлардан жабрланувчиларни ҳуқуқини ҳимоя қилиш, гуноҳқорни эса жазолашдан иборат бўлмоғини таъмин этишни тақозо қилади. Мағрибда жамиятни бошқариш «юқори тоифа кишилари ва дехқонлар» орасида навбатма-навбат амалга оширилар экан. Идора қилиш муддати тугагач, ҳукмдор маъсулиятли вазифани соғ-саломат ўз зиммасидан соқит қилганлигига атаб, фуқаролар зиёфат берар, кишиларга совғалар ҳада қилар экан. Одил ҳукмдорнинг вазифаси – юқори ва қуйи табақа кишилари ўртасида адолат ўрнатиш, кучли ва ожизлар ўртасидаги тенгликни барқарор этишдан иборат. Аллома «Тенглик ҳукмронлик қилган жойда қайғу-алам ва очофатлик ўз-ўзидан йўқ бўлади», деган ғояни илгари суради. Б. табиий-илмий, фалсафий, ижтимоий қарашлари билан жаҳон фалсафий тафаккури раванқига самарали ҳисса қўшди. Мутафаккир қолдирган маънавий дурдоналар миллий ўзлиқни англашнинг муҳим омил бўлиб хизмат қилади.

БЕТАРАФ ДАВЛАТЛАР – бетараф давлатларнинг қуруқликда юз берадиган урушлардаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари V Гаага конвенцияси, Ленинградда содир бўладиган урушлардаги ҳуқуқ ва мажбуриятлари эса XIII Гаага конвенцияси (1907 й.) билан тартибга солинади. Мазкур конвенцияларга биноан, бетараф давлатлар ҳудудига уруш ҳаракатларини олиб бориш, урушаётган томонлар ушбу ҳудуддан ҳарбий мақсадларда фойдаланиши мумкин эмас. Бундай ҳудудларда ҳарбий қўшин тузиш ва уруш тайёргарлигини олиб бориш ҳам таъқиқланади. Урушаётган томонлар бетараф давлатлар ҳудудига қуроли қўшин олиб кириши мумкин эмас. Қўшин олиб қирилган тақдирда бетараф томон уни қуролсизлантиришга ҳақли. Б.Д. ҳудудига бўлган ҳар қандай хуруж қуроли кучлар ёрдамида қайтарилиши мумкин. Б.Д. ҳеч қандай чеклаш ва тўсиқларсиз бошқа бетараф ҳамда урушаётган томонлар билан савдо-сотикни амалга ошириши мумкин. Лекин

бетараф давлатлар харбий максалларда фойдаланилиши мумкин бўлган кема, курул-яроғ, ўқ-дорини урушаётган томонга бермаслиги лозим. Бундай ҳаракат курул-яроғ контрабандаси ҳисобланиб, урушаётган томонлар уни мусодара қилишга ҳақлидир. Денгиздаги курулди тўқнашувларда урушаётган томонларнинг кемалари бетараф давлатлар кемалари катновига тўскиндик қилиши ва денгиз ҳудудида 24 соатдан ортиқ туриши мумкин эмас.

БЕҲБУДИЙ МАХМУДХЎЖА – (1875 йил, Самарқанд – 1919 йил, Қарши) руҳоний оиласида таваллуд топган, эски мактаб ва мадрасада ўқиган, қозихоналарда мирзолик ва муфтилик қилган. Шу боисдан баъзи мақолаларига «Муфти Махмудхўжа Беҳбудий» деб имзо чеккан. Арабистон, Миср, Туркия сингари Шарқ мамлакатларига сафар қилган (1900–1914 йй.), шунингдек, Қозон ва Уфага (1903–1904 йй.) борган.

Б.М. Туркистонда янги «усули жаҳид» мактаблари зарурлигини назарий асослаган ва уларни ташкил этишга йўналтирилган катта ишларга раҳнамо бўлган. Бундай мактаблар учун у юздан ортиқ дарсликлар ва қўлланмалар ёзиб, чоп эттирган: «Мунтахаби жуғрофийайи умумийа» («Қисқача умумий жуғрофия»), «Қитоба-ту-атфол» («Болалар мактублари»), «Мухтасари тарихи исломийа» («Ислом қисқача тарихи»), «Амалиёти ислом» («Ислом амалиёти»), «Маҳали жуғрофий умроний» («Аҳоли жуғрофиясига кириш»), «Мухтасари жуғрофий Русийа» («Россия қисқача жуғрофияси») ва бошқалар.

Б.М.Туркистонда жаҳидчилик ҳаракатининг асосчисидир. У давр муаммоларини ҳал этиш йўлларини шакллантиришда таниқли тараккийпарвар зиёли, олим, жамоат арбоби Исмоил Гаспирининг илғор ғояларини тарқатувчилардан бири бўлди. Шу мақсадда Б.М. 1913 йилда «Самарқанд» газетаси ва «Ойна» журналининг нашр эттириши бошлади. «Ойна» ўзбек тилида ўлкада чиқа бошлаган илк журнал эди. «Самарқанд» газетасининг фаолияти 45 сонидан кейин тўхтади. 1913 йилда чоп этилган «Падарқуш» пьесаси бир йилдан сўнг Тошкентда «Турон» труппаси томонидан сахналаштирилди ва муаллифга катта шухрат келтирди.

Б.М.фаолиятида куйидаги уч қондани илгари сурди: 1) замон талабларидан келиб чиқиб иш кўриш; 2) миллат тақдирини ва истиқболни белгиловчи миллий кадрларни тайёрлаш; 3) дунё миқёсида фикрлай оладиган, чет эллар билан сиёсий, иқтисодий, маданий-маънавий муносабатлар ва мулоқотларда жаҳон андозаларини даражасида иш юритадиган миллатга айланishi. Асримиз бошларида илгари сурилган бу ғоялар ҳозирги даврга ҳамоҳангдир ва бу нарса улғу сиймо нақадар узокни кўра билганидан далолат беради.

Б.М.1917 йилдаги Октябрь тўнгаршинини қабул қилмади. Бироқ, у янги ижтимоий муҳитга мослашишга мажбур эди: 1918 йилда Самарқандда тузилган «Мусулмон ишчи ва Дехқон шўроси»да маориф комиссари лавозимида ишлаш бошлади. У мактаблар ташкил этиш, ўқув тизимини ислоҳ қилиш, дарсликлар яратиш имкониятига эга бўлади. Худди шу даврда «Янги ҳисоб» дарслигини ёзиб, нашрдан чиқарди.

Б.М.жамаиятни табақалаб, пролетаркат-йўқсуллар ғояси асосида ҳаётга ёндашишга қарши чиқди. Аксинча, у бирлашган «Муттаҳид фронт» ғоясини баён қилар экан, «уламо ила зиёли ва тараккийпарварларимиз, бой ва авоминимиз бирлашиб, дину миллат ва Ватанининг ривожини учун хизмат этсак», дейди.

Б.М. деярли юз йил муқаддам мустақиллик туфайли биз эндиликда ҳал этя бошлаган вазифаларини белгилаб берган эди. Жамиятдаги қора қушлар алломани кўролмасди 1919 йилда Бухоро амири уни «большевикларнинг айғоқчиларидан» деб айблади, унинг жосуслари Б.М.Қарши шаҳрига олиб келиб, пинҳона қатл этди.

БИОСИЁСАТ – сиёсий воқеа-ҳодисаларни ўрнатишда биологик тушунча ва тадқиқот усулларини қўллашни ёқлаб чиқадиган концепция. Турли ҳайвонлар, ҳашаротларни ўрганиш асосида фаолиятнинг ижтимоий шакллари тадқиқ этишда эволюцион ёндашувга таяниб, уни *Nesio sapiensza* қўллашга интиляётган Э.Вильсоннинг ижтимоий-биологик назариясидан фарқли ўлароқ, Б. ижтимоий ҳаётни бошқаришнинг барқарор шакллари ўрганишни назарда тутди.

БИ-БИ-СИ (BBC – British Broadcasting Corporation) – Британия радиоэшит-тириш корпорациясининг кискартирилган номи. 1992 йилда ташкил топган. Давлат томо-нидан назорат қилинади. Буюк Британия худудида радиоэшиттиришнинг монопол ҳуқу-қига эга. Мамлакат ичида ҳамда 40 дар ортиқ хорижий тилларда чет элга эшиттиришлар-ни узатади. Маркази – Лондонда жойлашган.

БИДЪАТ – (араб. – янгилик киритмоқ, янгитдан яратмоқ) – номаълум янгилик, дин ақидаларига хилоф янгилик. Дастлаб Ҳалифа Усмондан норози одамлар, асосан шиалар ва хорижийлар уни Мухаммад (сав) сўзлари ва амалларига зид янгилик киритган яъни, Б. айблаганлар. Кейинроқ ислом дунёсида диний-ғоявий ихтилофлар ва баҳслар авж олган пайтда Б. тушунчаси «нотўғри ёки хато тасаввур», «янгилик фикр» деган маъноларни касб этди. Б. нимани киритишнинг аниқ чегараси бўлмаган. Муайян амал ва фиксий маҳзаб вакиллари томонидан «ножойиз янгилик», яъни ислом аҳкомларига хилоф иш деб баҳоланса, бошқа маҳзаб тарафдорлари уни қуръон ва суннага мувофиқ келадиган «ҳақ йўл» деб билганлар. Бу хилдаги баҳслар ҳамон учраб туради. Айтайлик, Имом Аъзам маҳзабига кўра, ота-боболар мазорларини зиёрат қилиш, оламдан ўтган аждодлар руҳи покларига дуон фотиҳа савоб иш саналади ва шунга риоя қилиб келинади. Аммо ханбалити маҳзабининг ваҳхобийлик оқими вакиллари буларни асоссиз равишда Б. деб ҳисоблайди. Шундан фойдаланиб одамларни йўлдан урмоқчи, жамиятда бекарорлик вужудга келтирмоқчи бўладилар. Б. бемаъни гап, сафсата маъноларини ҳам англатиб, адабиётда хурофот, уйдирма маъноларида кенг ишлатилади.

БИЗНЕС – шахсий ёки қарзга олинган маблағлар ҳисобига амалга ошириладиган ҳамда тавакалчилик билан иш юритадиган ва масъулиятни зиммага олган ҳолда кўпроқ даромад олиш ва ўз иши ривожлантириш мақсадида олиб бориладиган тадбиркорлик фаолияти.

БИВΟΣИТА АГРЕССИЯ – бирон-бир давлатнинг Куролли Кучлари таркибига кирмайдиган ёки унга тааллуқли эканини сир тутадиган, аммо муайян давлат номидан ёхуд унинг топширигига асосан ҳаракат қиладиган куролли тузилмалар (жангари тўдалар, ёлланган аскарлар ва ҳ.к.) орқали содир этиладиган тажовуз. Б.А. халқаро жинойят ҳисоблангани боис, унга алоқадор бўлган давлат халқаро жавобгарликка тортилади.

БИЛЛ – Буюк Британия, АҚШ, Канада ва бошқа инглиз тили давлатларда қонунчилик органлари ихтиёрига тақдим этиладиган қонун лойиҳаси, шунингдек, айрим давлатларда конституциявий ҳужжатларнинг номи (масалан, «Билл ҳуқуқлар ҳақида»).

«БИЛЛ ҲУҚУҚЛАР ҲАҚИДА» – 1) 1869 йили Буюк Британияда қабул қилинган конституциявий монархияни қонунийлаштирган ҳужжат. Билл ҳуқуқлар қонунчилик ва молия соҳасида қирол ваколатини чеклади ва инсон ҳуқуқлари бўйича айрим ваколатларни кенгайтирди; 2) АҚШнинг 1787 йилда қабул қилинган Конституцияга киритилган АҚШ Конгресси томонидан қабул қилиниб, штатлар томонидан ратификацияланган дастлабки ўнга тузатиш.

БИПАТРИДЛАР – (юнон. – *встан*) айна бир вақтда икки ва ундан ортиқ давлат фуқаролари бўлган шахслар.

БИРДАМЛИК – манфаат, мақсад ва фаолият муштараклигига асосланган сўй-ҳаракат.

БИРЖА – (лат. «*bursa*» – ҳақ. *ён*) – стандартлар, яъни андоза ёки намуналар бўйича сотиладиган оммавий товарларнинг мунтазам фойдаланиладиган савдо шаклларида бўлиб, товар биржаси, қимматбаҳо қоғозлар (акциялар, облигациялар ва бошқ.) биржаси, фонд биржаси, валюта, яъни чет эл пуллари биржаси ва шу каби турларга бўлинади. Ишчи кучидан оқилна фойдаланиш ва шу асосда ишга жойлаш масалалари ҳам меҳнат биржаси орқали амалга оширилади.

Б. мунтазам иш олиб борувчи улгуржи бозорнинг энг ривожланган шакли бўлиб, унда товарлар, стандартлар, яъни андоза ва намуналар бўйича алмаштирилади, қимматбаҳо қоғозлар ва валюта сотилади. Б.нинг ярмаркадан фарқи шундаки, товарларни сотиш чоғида мавжуд товарлар юзасидан битишувлар амалга оширилмайди. Б., даставвал,

Ғарбий Европа мамлакатларида XV–XVI асрларда пайдо бўлди. Саноат инқилоби ҳамда ишлаб чиқаришнинг техникага асосланиши савдо ҳажми ва товарлар хилма-хиллигини чексиз оширди, товарлар тури кўлайиши ва уларни етказиб беришда мунтазамлик талаб ошди. Б. ана шу шарт-шароит ва талабларга мослаша бориб, олди-сотдини ташкил қилиш, савдо қоида ва тартибларини қайд қилиш билан бирга, товарларга нисбатан стандартларни, яъни асосий талабларни (мас., ашёларнинг сифати, кимёвий таркиби, физикавий хусусиятлари, ўлчов ва оғирлиги жihatидан маълум шартларга жавоб бериш масалаларини белгилаш ва аниқлаш, намунавий нусхаларни тайёрлаш, нархларни белгилаш, умуман, ахборот фаолияти) ишлаб чиқариш ҳам товар биржаларининг муҳим вазифаларига айланди. Б. А. ста-секин халқаро савдо марказлари даражасига кўтарилди.

БИРЖА ҲИСОБИ – фоз коғозлари курсининг ошиши ёки пасайини назарда тутиб сотиб олиниши; катта ҳажмда муомаллага чиқарилган бундай коғозлар нархларга таъсир этади.

БИРЛАШГАН МИЛЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (БМТ) – 1945 йил 25 апрелда Сан-Францискода ташкил этилган, унда 50 давлат вакиллари тўпланган 25 июнда улар бир овоздан БМТ Ҳартиясининг биргаликда тайёрланган 111 моддасини тасдиқлашган. 1945 йил 24 октябрда Хавфсизлик Кеңашининг беш доимий аъзоси томонидан ратификация қилинди. Бош ассамблеянинг биринчи резолюцияси 1946 йил 24 январда қабул қилинган бўлиб, атом энергиясидан тинчлик мақсадларида фойдаланиш ва атом қуроли ҳамда бошқа оммавий қирғин қуролларидан фойдаланмаслик ҳақида эди. 1948 йил 10 декабрда БМТ инсон ҳуқуқларининг умумий декларациясини қабул қилди. БМТнинг бош мақсади – бутун дунёда тинчликни сақлаш, можароларнинг олдини олиш ва тартибга солишдан иборатдир. Ҳозирги пайтда 185 давлат унинг аъзоларидир. БМТ эними олтига бош органдан иборат. Бундан ташқари 18 та автоном, ихтисослашган муассаса БМТ билан алоҳида битимлар орқали боғланган. Қароргоҳи – Нью-Йорк шаҳрида, Женевада Европа бўлими жойлашган.

БМТнинг БОШ АССАМБЛЕЯСИ – БМТ бош (асосий) маслаҳат органи бўлиб, унинг барча аъзолари вакилларидан иборат. Унга Устав томонидан сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий масалаларни ҳал этиш ваколати берилган. БМТ тегишли барча вазифа ҳамда ваколатларнинг муҳим қисмини бажаради. БМТ асосий органлари орасида энг ваколатлиси, шу органларни шакллантиришда иштирок этади. БМТ аъзо давлатлар ўз вакилларига эга бўлган ягона орган. БМТ аъзо давлатларнинг барчаси БМТ Бош ассамблеясида тенг ҳуқуқли, яъни ҳар бири бир овозга эга. Ўзбекистон ва БМТ ўзаро муносабатлари расман 1993 йилнинг январидан бошланган. Бу пайтда келишилган битимга кўра, Ўзбекистонда БМТ ваколатхонаси очилган ва БМТ доимий мувофиқлаш-тирувчиси фаолият юрита бошлаган.

БМТ БОШ АССАМБЛЕЯСИНИНГ ҚЎМИТАЛАРИ – ўз фаолиятини амалга ошириш учун тузиладиган ёрдамчи орган. Сиёсий масалалар ва хавфсизлик масалалари қўмитаси (қуролланишни тартибга солиш ҳам шунга қиради); Махсус сиёсий қўмита (сиёсий масалалар билан шуғулланади), Иқтисодий ва молия масалалари қўмитаси, Ижтимоий ва гуманитар ҳамда маданият масалалари қўмитаси, Васийлик ва ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар масалалари қўмитаси, Маъмурий ва бюджет масалалари қўмитаси. Уставга Биноан Бош ассамблея доимий 26 та муваққат ёрдамчи ва махсус органлар тузишга ҳақлидир. Улардан асосийлари: Инвестициялар қўмитаси; Ходимларнинг пенсия жамғармаси қўмитаси; Тафтиш комиссияси; Халқаро ҳуқуқ комиссияси; Коллектив тадбирлар қўмитаси; Атом электрстанциясининг таъсири бўйича БМТ илмий қўмитаси; Атом энергиясидан тинч мақсадларда фойдаланиш бўйича маслаҳат (консультатив) қўмитаси; Космик фазодан тинч мақсадларда фойдаланиш қўмитаси; Мустамлака мамлакатлари ва халқларига мустақиллик бериш тўғрисидаги Декларациянинг амалга оширилиши юзасидан махсус қўмита («24лар қўмитаси»), Савдо-сотик ва тараққиёт бўйича БМТ Конференцияси ва бошқ. Ушбу қўмиталар фаолиятини БМТ Бош Ассамблея-

сининг раиси, 21 ўринбосар ва 7 асосий кўмитанинг раисларидан иборат Бош кўмига бошқаради.

БМТнинг БОЛАЛАР ЖАМЎАРМАСИ (ЮНИСЕФ) – бутун фаолиятини болаларга, уларнинг ҳимоясига, Болалар ҳуқуқлари конвенцияси доирасида уларнинг ривожланиши ва ҳаёт кечирешларини яхшилашга ихтисослашган ягона ташкилотдир. Бош ассамблея томонидан Европада 1946 йилда болалар эҳтиёжларини қондириш мақсадида ташкил этилган.

ЮНИСЕФ БМТ бошқа муассасалари, ҳукумат ва ноҳукумат ташкилотлари билан ҳамкорликда ва бутунжаҳон периферия тармоғи орқали жамoa даражасида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш, озик-овқат, бошланғич таълим, сувларни тозалаш ва санитария шарт-шароитларини яхшилаш, гендер тенгсизлигини бартараф этиш ва тараққиёт соҳасида арзон хизмат кўрсатиш бўйича дастурларга кўмаклашади.

ЮНИСЕФ 36 кишидан иборат Ижроия кенгаш томонидан бошқарилади. Ижроия кенгаш сиёсатни белгилайди, дастурларни кўриб чиқади ва бюджетни тасдиқлайди. ЮНИСЕФ таркибида 6200 дан ортиқ ходим 113 мамлакатдаги 242 жойда ишлайди. Уларнинг 84 фоизи бевосита турли давлатларда, қолганлари Нью-Йоркдаги бош қароргоҳда. Копенгаген ва Флоренцияда, шунингдек. Женевадаги БМТ ҳудудий бўлимида меҳнат қиладилар.

БМТнинг БОШ КОТИБИ – БМТ Уставига асосан (97 модда), ташкилот маъмуриятидаги бош мансабдор шахс. БМТ Бош котиби Бош ассамблея томонидан БМТ Хавфсизлик Кенгаши тавсиясига мувофиқ, қайта сайланиш имконияти билан 5 йил муддатга сайланади. БМТ Бош котиби Бош ассамблея томонидан ўтказиладиган барча кенгашларда иштирок этади. Шунингдек, ўз ваколатига киргач бошқа вазифаларни ҳам бажаради. Б. вазифаси маъмурий-ижроичилик ҳарактерига эга. Бош котиб. шунингдек, сиёсий ҳарактердаги ваколатларга ҳам эга, яъни у халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлашга, хавф туғдириши мумкин бўлган ҳар қандай масалани Хавфсизлик Кенгаши эътиборига ҳавола қилиш ҳуқуқига эга (БМТ Уставининг 99 моддаси). Бош котиб ҳар йили Бош ассамблеяга ташкилотнинг иши тўғрисидаги ҳисобот маърузани тақдим этади.

БМТнинг ВАСИЙЛИК КЕНГАШИ – БМТ Васийлик тизимида кўшилган ҳудудларнинг бошқарилишини назорат қиладиган, Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзоси бўлиб, лекин васийликдаги ҳудудларни бошқармайдиган, васийликни амалга ошириш учун Бош ассамблеяси томонидан уч йил муддатга сайланадиган давлатлардан ташкил топган ташкилоти. Васийлик кенгаши 1946 йил декабрда БМТ биринчи сессиясида ташкил топган. БМТ Уставининг 87 моддасига мувофиқ, Васийлик кенгаши васийликка олган ҳокимиятнинг йилда бир марта тақдим этиладиган ҳисоботини ҳамда васийликдаги ҳудуд халқидан тушган илтимоснома ва талабларни кўриб чиқади, васийликка олинган ҳудудларга бориб, топшириқларнинг бажарилишини назорат қилади ва ҳ.к. Васийлик кенгаши ўз фаолиятини Бош ассамблея раҳбарлиги ва назоратида олиб боради. Васийлик кенгашида масала кўпчиликлари билан ҳал қилинади. Ҳозир васийлик тизимида Янги Гвинея ва васийлик остидаги стратегик ҳудуд деб эълон қилинган Тинч океан ороллари (бошқарув ҳокимияти АҚШ) қолган, ҳоло.

БМТнинг ЕВРОПА ИҚТИСОДИЙ КОМҶИССИЯСИ – БМТ иқтисодий ва ижтимоий кенгашига қарашли халқаро ташкилоти. 1946 йилда тузилган. Асосий вазифаси – Европа мамлакатлари иқтисодий ривожлантириш, улар ўртасида иқтисодий алоқаларни мустаҳкамлаш, шунингдек Европа мамлакатлари билан бошқа қитъалардаги мамлакатлар ўртасида иқтисодий алоқаларни кенгайтириш. Комиссиянинг олий органи – ялпи сессия; одатда, йилига бир марта чакрилади, ижроия органи – котибият. Бош қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

БМТнинг ДЕНГИЗ ҲУҚУҚИ БҮЙИЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛАРИ – денгиз ҳуқуқини кодификация қилиш ва шу асосда жаҳон океанининг ягона халқаро ҳуқуқий тартиботини белгилаш мақсадида БМТ томонидан ўтказиладиган. Конференциялар халқаро

денгиз ҳукуки ривожланиш тарихига яқун ясаб, ҳудудий сувлар, континентал шельф ва очик денгизнинг халқаро ҳуқуқ тартиботлари, халқаро ҳамкорликнинг ва балиқчиликнинг тамойиллари асосларини шартнома тарзида мустаҳкамлайди. 1 конференция Женевада 1958 йил февраль – апрель ойларига; 2 конференция Женевада 1960 йилда март – апрель ойларид; 3 Конференция – Каракасада (Венесуэлла), Нью-Йоркда (АҚШ), Женевада (12та сессия, 1973 йил декабрь –1982 йил сентябрь) 1982 йилдаги 3 конференцияда БМТнинг денгиз ҳукуки бўйича конференцияси қабул қилинган. Бош қароргоҳи Лондонда жойлашган.

БМТнинг ЖИНОЯТЧИЛИК ВА ОДИЛ СУДЛОВ МАСАЛАЛАРИ БҲЙИЧА МИНТАҚАЛАРАРО ИЛМИЙ-ТАДҚИКОТ ИНСТИТУТИ (ЮНИКРИ) – 1968 йилда ташкил топган, илмий тадқиқот ишлари билан шуғулланади, ўқув ишлари олиб боради ва ахборотлар таркатади. Бош қароргоҳи Рим (Италия)да жойлашган.

БМТнинг ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БҲЙИЧА КОМИССИЯСИ – БМТ иқтисодий-ижтимоий Кенгашининг ёрламчи органи. Комиссия таркибига 1946 йилнинг 15 февралда тузилган иқтисодий-ижтимоий Кенгаш сессиясида 3 йил муддатга сайланган вакиллар киради. Комиссиянинг асосий вазифаси Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларини қўпол ҳамда оммавий равишда бузишга қарши курашишдир. Комиссия 1948 йилда Инсон ҳуқуқлари бўйича умумий Декларация тайёрлаган, 1966 йилда Инсон ҳуқуқлари ҳақидаги пактларни 1973 йилда Апартеид жиноятларини тўхтатиш ва уни жазолаш бўйича конвенция тайёрлашда иштирок этган. Комиссиянинг йнгилишлари Женева (Швейцария) бўлиб ўтади. Бош қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

БМТнинг ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БҲЙИЧА ОЛИЙ КОМИССАР БОШҚАРМАСИ – 1993 йилда БМТ қошида инсон ҳуқуқлари бўйича Олий комиссар лавозими таъсис этилди. У БМТнинг инсон ҳуқуқлари соҳасидаги фаолияти учун жавоб берадиган асосий мансабдор шахсдир. Олий комиссар зиммасига барча кишиларнинг фуқаролик, маданий, иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ва рағбатлантириш мажбуриятини юклаган. Бошқарма инсон ҳуқуқлари борасидаги БМТ барча фаолиятининг маркази сифатида хизмат кўрсатади. Бош қароргоҳи Женева (Швейцария)да жойлашган.

БМТнинг ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМИЙ ДЕКЛАРАЦИЯСИ – БМТ Бош ассамблеяси томонидан 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган декларация. У мақаддима ва 30 моддадан иборат. Унинг мақсад ҳар бир инсон ва давлат мазкур Декларацияни назарда тутган ҳолда маърифат ва таълим орқали инсон ҳуқуқ ва эркинликлари ҳурмат қилинишига қўмақлашиши лозим. Декларация ҳар бир инсоннинг табиий ва ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари эълон қилган асосий халқаро ҳужжатдир. Шу тариқа халқаро муносабатлар тарихида биринчи марта инсоннинг ҳамма риоя этиши шарт бўлган асосий ҳуқуқлари ва эркинликлари белгилаб берилган.

БМТнинг ИНСОННИ РАҒБАТЛАНТИРИШ ВА УНИНГ БАРЧА ҲУҚУҚЛАРИНИ ҲИМОЯ ҚИЛИШ БҲЙИЧА ОЛИЙ КОМИССАРИ – БМТ Бош Котибига бўйсунди ва барча инсонларнинг фуқаролик, иқтисодий, ижтимоий, сиёсий ва маданий ҳуқуқларини рағбатлантиришни, ҳимоя қилишни самарали рўёбга чиқариш йўлида фаолият олиб боради. Унинг вазифасига қуйидагилар киради: 1) инсон ҳуқуқлари ҳақидаги мавжуд механизмларни мустаҳкамлаш ва такомиллаштириш; 2) инсон ҳуқуқларини таъминлаш мақсадида барча ҳужуматлар билан мулоқотга киришти; 3) БМТ барча тизимларида инсон ҳуқуқларини рағбатлантириш ва ҳимоя қилиш фаолиятини мувофиқлаштириш. Олий Комиссар мартабаси БМТ Бош Ассамблеяси томонидан 4 йил муддатга тайинланади ва лавозимига қўра у БМТ Бош котиби ўринбосари ҳисобланади. Бош қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

БМТнинг САНОАТ ТАРАҚҚИЁТИ ТАШКИЛОТИ (ЮНИДО) – Бош ассамблея томонидан 1966 йилда таъсис этилган. 1985 йилда у БМТ саноат тараққиёти ва ҳамкорликка қўмақлашувчи махсус муассасасига айланди. Ҳозирги вақтда таркибида 168 аъзо-давлат бор. Икки йилда бир марта чакириладиган Бош кенференция бюджет ва ЮНИДО иш дастурини тасдиқлайди ҳамда Бош директорни тайинлайди. ЮНИДО

фаолияти икки йўналиш бўйича амалга оширилади: 1) саноат салоҳиятини мустаҳкамлаш; 2) экологик хавфсизлик ҳамда барқарор саноат тараққиётини таъминлаш. Штаб-квартираси – Вена (Австрия)да жойлашган.

БМТнинг КОТИБИЯТИ — ўз тасарруфидаги барча органлар мажлиси ишини техник жиҳатдан таъминлаш, ҳисоботларни эълон қилиш ва тарқатиш, архивларни сақлаш, ташкилотнинг расмий ҳужжатлари ва ахборот ҳужжатлари чақиришни амалга оширади, БМТ аъзолари томонидан тузиладиган халқаро шартномаларни рўйхатдан ўтказди. БМТ Котибияти ходимлари уч туркум: Бош котиб ва унинг ўринбосарлари; олий маъмурий мансабдор шахслар; мутахассислар синфининг халқаро мансабдор шахслари; техник ходимлар (котиблар, курсерлар)га бўлинади. БМТ ҳозирги кунда 16 минг кишидан кўпроқ ходим бор. Хизматга олиш доимий ва муддатли шартнома тартибда амалга оширилади. Бош котибни Хавфсизлик Кенгаши тавсиясига мувофиқ Бош ассамблея беш йил муддатга тайинлайди. Бош котиб ҳар йили БМТ фаолияти ҳақида Бош ассамблеяга ҳисобот беради. Котибият ходимларини Бош котиб тайинлайди. Котибиятнинг вазифаси БМТ ва унинг органларининг меъёрл ишлашини таъминлаш. Бош ассамблея ва БМТ бошқа органлари қарорларининг амалда бажарилишига ёрдам беришдир. Котибият департаментлар ва бошқармаларга бўлинади: Сиёсий масалалар ва Хавфсизлик Кенгаши ишлари департаменти, иқтисодий ва ижтимоий масалалар департаменти, васийлик ва ўз-ўзини бошқармайдиган ҳудудлар департаменти, Назорат бошқармаси. Кадрлар бошқармаси. Бош котибнинг Маъмурий идораси, Ижтимоий ахборот бошқармаси. БМТ Женева бўлими.

БМТнинг ХАЛҚАРО САВДО ҲУҚУҚИ БЎЙИЧА КОМИССИЯСИ – БМТ Бош ассамблеясининг ёрдамчи органи; халқаро савдо ҳуқуқини ривожлантиришига ҳисса қўшиш, жумладан халқаро конвенциялар ва бошқа ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлаш мақсадида 1966 йилда тузилган. Бош қароргоҳи Нью-Йоркда жойлашган.

БМТнинг ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМ БЎЙИЧА МАХСУС КЎМИТАСИ – БМТ Бош ассамблеясининг ёрдамчи органи; 1972 йилда тузилган; таркибига 40 га яқин БМТ аъзо давлатлар қиради. Махсус кўмита «халқаро терроризм» тушунчасини аниқлаш, бу ҳодисанинг асосий сабабларини ўрганиш ва унга қарши курашишда амалий чоралар бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш билан шуғулланади.

БМТнинг ҚУРОЛСИЗЛАНТИРИШ БЎЙИЧА КОМИССИЯСИ – БМТ Бош ассамблеясига бўйсунувчи орган бўлиб, 1952 йилда тузилган. Дастлаб 12 мамлакатдан ташкил топган эди, 1959 йилдан унга БМТ барча аъзо давлатлари кирган. Иш фаолиятининг асосий йўналишлари: 1) қуролсизлантириш бўйича тавсиялар тайёрлаш; 2) музокаралар йўналишини ишлаб чиқиш; 3) БМТ Бош Ассамблеясининг шу масала бўйича қарорлари ижросини назорат қилиш. Комиссия қарорлари консенсус асосида қабул қилинади. Унинг иши натижалари ҳар йили БМТ тақдим этилган маърузаларда берилади. Бош қароргоҳи Женевада (Швейцария) жойлашган.

БМТнинг ҚУРОЛСИЗЛАНИШ БЎЙИЧА КОНФЕРЕНЦИЯСИ – қуролланиш пойгасини чегаралаб қўювчи шартнома ва битимлар, шунингдек, тегишли чора-тадбирлар ишлаб чиқиш мақсадида музокаралар ўтказиш учун 1978 йилда ташкил этилган халқаро орган (1984 йилгача қуролсизланиш бўйича кўмита деб номланган). 1979 йил январь ойдан Женевада (Швейцария) фаолият кўрсатмоқда. Таркибига 40 га жумладан, ядро қуролига эга ва ҳарбий муносабатлардаги йирик давлатлар ҳам қиради. Конференция фаолиятининг асосий йўналишлари: барча соҳалардаги ядро қуроллари; ядровий қуроллар синовини тўлиқ ва батамом тўхтатиш; кимёвий қуроллар ва оммавий қиргин қуролларининг бошқа турини тақиқлаш (йўқ қилиш); оддий қурол-яроғ ва қуролли кучларни қисқартириш ва чеклаш; ҳарбий бюджет (ҳаражатлар)ни қисқартириш; қуролсизланиш ва ривожланиш; қуролсизланиш ва халқаро хавфсизлик; барча манфаатдор давлатларга мос келадиган, қуролсизланиш бўйича тегишли чора-тадбирларга оид текширувларнинг самарали усулларини ишлаб чиқиш ва ўзаро ишончни мустаҳкамлаш бўйича чора-тадбирлар; самарали халқаро назорат остида тўлиқ ва ялпи қуролсизланишга эришишга

йўналтирилган кенг камровли курулсизланиш дастури. Конференциянинг Бош котиби БМТ Бош Котибининг шахсий вакили сифатида фаолият юритади ва конференциянинг натижалари бўйича БМТ Бош ассамблеясига ҳар йиллик маърузалар тақдим этади.

БМТнинг ҲАРБИЙ КУЗАТУВЧИЛАР МИССИЯСИ – БМТ хавфсизлик Кенгашининг ЕХХТ, МДХ мандатларига мувофиқ, курулли можоралар мавжуд ёки келиб чиқши эҳтимоли бўлган ҳудудларда низолашаётган давлатлар томонидан қабул қилинган мажбуриятлар ва келишилган шартларнинг бажарилишини текшириш ва назорат қилишга қаратилган миссия.

БМТнинг ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ КЕНГАШИ – БМТ асосий органларидан бири. Иқтисодий, ижтимоий, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш соҳаларида халқаро масалалар юзасидан тадқиқотлар ўтказиши, маърузалар тузиши, халқаро конференция чакрада, ўз ҳуқуқи доирасидаги масалалар юзасидан конвенциялар лойиҳаларини тайёрлайди. БМТ иқтисодлаштирилган муассасалари фаолиятини мувофиқлаштириш, барча иқтисодий ва ижтимоий масалалар юзасидан Бош ассамблея тавсияларини амалга ошириш билан шугулланади. Кенгашнинг ҳар бир аъзоси бир овозга эга. Кенгаш ҳар йили икки марта сессияга тўпланади. Кенгашнинг доимий кўмиталари (Саноат тараққиёти кўмитаси, ҳукуматдан ташқари ташкилотлар кўмитаси, турар-жой масаласи, қурилиш ва режалаштириш кўмитаси ва бошқалар), функционал комиссиялари (Статистика комиссияси, Аҳоли комиссияси ва ҳ.к.) бор. Кенгашнинг махсус органлари: Кенгайтирилган техник ёрдам дастури, БМТ Болалар жамағамаси (ЮНИСЕФ), БМТ Махсус жамағамаси ва бошқалар. Бундан ташқари Европа учун Иқтисодий комиссия, Осиё ва узоқ Шарқ учун Иқтисодий комиссия, Латин Америкаси учун Иқтисодий комиссия, Африка учун Иқтисодий комиссия Кенгаш ишига ёрдам бериб туради.

БМТ ассамблеяси учун сайлаيدиган 55 аъзодан иборат; уларнинг учдан бири ҳар йили қайтадан. БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари бўлган давлатлар эса узлуксиз аъзолар этиб сайланади. Олий органи сессия бўлиб, у йилига 2 марта: баҳорда Нью-Йоркда, ёзда Женевада ўтказилади.

БМТнинг ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ КЕНГАШИ (ЭКОСОС) – БМТ асосий органларидан бири, унинг халқаро ва ижтимоий ҳамкорлик соҳасидаги вазифалари ижроси учун маъсул ташкилот. БМТ ассамблеяси учун сайлаيدиган 55 аъзодан иборат; уларнинг учдан бири ҳар йили қайтадан, БМТ Хавфсизлик Кенгашининг доимий аъзолари бўлган давлатлар эса узлуксиз аъзолар этиб сайланади. Олий органи сессия бўлиб, у йилига 2 марта: баҳорда Нью-Йоркда, ёзда Женевада ўтказилади.

БМТ ЛОЙИҲАЛАРГА ХИЗМАТ КўРСАТИШ БОШҚАРМАСИ – ривожланиётган мамлакатларга ва иқтисодий ўтиш даврини бошдан кечириб, тинчликка, ижтимоий барқарорликка, иқтисодий ўсиш ва доимий тарздаги ривожланишга юз тутган мамлакатларга ёрдам бериш учун лойиҳа ресурсларини бошқариб боради. Ташкилот халқаро ҳамжамиятга лойиҳалар устидан умумий раҳбарлик қилишда кенг кўламли хизматлардан тортиб, бир марталик лойиҳаларгача бўлган хизматларни тавсия этади. Бошқарма БМТ тараққиёт дастури ва унинг бошқа органлари билан ҳамкорликда иш юритади. Кароргоҳи – Нью-Йоркда жойлашган.

БМТнинг МАОРИФ, ФАН ВА МАДАНИЯТ МАСАЛАЛАРИ БЎЙИЧА ТАШКИЛОТИ (ЮНЕСКО) – 1946 йилда ташкил топган бўлиб, унинг мақсади инсониятнинг ақл-заковати ва ахлоқий бирлигига асосланган барқарорлик ва тинчликни барпо қилишдир. Унинг фаолият доираси маориф, табиий, ижтимоий ва инсонларварлик фанларини, маданият ва коммуниқация соҳаларини камраб олган. ЮНЕСКО миллий комиссиялар, ассоциациялар, марказ ва клублар кўмагидан фойдаланади. У 395дан ортиқ ноҳукумат ташкилотлари ва жамағамалар, шунингдек халқаро ҳамда худудий бирлашмалар билан ҳамкорлик қилади. ЮНЕСКО раҳбар органи барча аъзо давлатларни жамлаган Бош конференциядир, у икки йилда бир марта чакирлади. Конференцияда қабул қилинган дастурлар бажарилишини Бош конференцияда сайланган 58 аъзодан иборат Ижроия кенгаш кузатиб боради. Штаб-квартираси – Париж (Франция)да жойлашган.

БМТнинг ОЗИК-ОВҚАТ ВА ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ ТАШКИЛОТИ (ФАО) – ҳукуматларaro жаҳон ташкилоти, БМТнинг ихтисослашган муассасаси. 1945 йил Квебек (Канада) конференциясида тузилган. Вазифаси: овқатланиш, озик-овқат, қишлоқ хўжалиги масалалари бўйича маълумотлар йиғиш ва улар ўрганиш, озик-овқат маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва сотишни яхшилашга ёрдам беришдан иборат. 1981 йилдан бошлаб ушбу сана ҳар йили Бутунжаҳон озик-овқат куни сифатида нишонланади. Штаб-квартираси – Рим (Италия)да жойлашган.

БМТнинг САВДО ВА ТАРАҚҚИЁТ ДАСТУРИ – 1965 йилда ташкил этилган. БМТ Тараққиёт дастури олдида учта муҳим вазифа турали: инсон ресурсларини барқарор тарзда ривожлантиришни таъминлаш учун БМТ кудратли, жиқслашган кучга айлантиришга кўмаклашгади; ўз имкониятларини инсон ресурсларини барқарор тарзда ривожлантиришни таъминлайдиган бош вазифаларни ҳал этиш учун тўплаш; камбағалликка барҳам бериш, иш ўринлари яратиш ва хотин-қизлар аҳолини яхшилаш; инсон ресурсларини барқарор тарзда ривожлантиришни таъминлашда халқаро ҳамкорликни кенгайтириш ва бундай ҳамкорликни ривожлантириш учун муҳим ресурсларни тақдим этиш. Ташкилот 174 ривожланаётган мамлакат ҳудудида жойлашган 132 бўлими орқали ҳукуматлар, ташкилотлар ва аҳоли билан ҳамкорликда фаолият юритади. Унинг раҳбариятини бошқарув кенгашининг 36 аъзоси ташкил этади. Улар ривожланаётган ва саноати ривожланган мамлакатлар вакиллари. Бош қароргоҳи Женева (Швейцария)да жойлашган.

БМТнинг САВДО ВА ТАРАҚҚИЁТ КОНФЕРЕНЦИЯСИ (ЮНКТАД) – 1964 йилда таъсис этилган бўлиб, унинг мақсади ривожланаётган мамлакатлардаги савдо ҳамда иқтисодий тараққиётни тезлаштиришдир. БМТ тизимида савдо, молия, технология, инвестиция соҳалари барқарор тараққиётнинг аралаш муаммоларига интеграцион ёндашувда координация маркази вазифасини ўтайди. ЮНКТАДнинг ижроия органи савдо ва тараққиёт кенгашидир. У ЮНКТАД умумий фаолиятининг келишилган микёсда бўлишини таъминлаш учун масъулдир. 1966 йилда ЮНКТАД ўз хизмат доираси мақсадини ишлаб чиқиш учун уч комиссия тузди, булар – товар савдоси, хизмат кўрсатиш ва ҳам ашё бўйича комиссия; инвестиция, технология ва улар билан алоқадор молиявий масалалар бўйича комиссия; корхоналар, ва тадбиркорлар фаолиятини ривожлантириш бўйича комиссиялардир. 1993 йилдан бошлаб ЮНКТАД – ЭКОСОС комиссиясига фан ва техникани ривожлантириш мақсадларида иш юритиш ва техник ёрдам кўрсатиш борасида ёрдамлашиб келмоқда. ЮНКТАД 188 давлат аъзо. Унинг Котибиятида 394 киши ишлайди. Котибияти – Женева (Швейцария)да жойлашган.

БМТнинг САВДО КўНГИЛЛИЛАР ДАСТУРИ – БМТ ёрдамчи органи сифатида Бош ассамблея томонидан ҳамкорлик борасида тараққиётга эришишнинг оператив дастури сифатида таъсис этилган. БМТ тизимида кўнгиллилар меҳнатидан фойдаланиш бўйича алоҳида ташкилотдир. У БМТ тараққиёт дастурининг Ижроия кенгашига ҳисобот беради ва БМТ тараққиёт дастурининг дунё мамлакатларидаги бўлимлари орқали фаолият кўрсатади. Мазкур фаолият билан ташкилотнинг 4000 мутахассиси шуғулланади. Улар 140 миллат вакиллари бўлиб, унинг жойлардаги миллий ташкилотларида ишлайди. 1971 йилдан буён 16.000дан ортиқ киши хизмат килмоқда. Бош қароргоҳи – Бонн (Германия)да жойлашган.

БМТнинг ОТИНИНГ УНИВЕРСИТЕТИ – тадқиқот ишлари олиб бориш, аспирантлар тайёрлаш ҳамда унинг муассасалари гамхўрлиги доирасидаги инсониятнинг яшаб қолиши, тараққиёт ва фаровонлиқнинг шошилинич глобал муаммоларига оид билимларни тарқатиш билан шуғулланади.

Университет Низоми 1973 йилда қабул қилинган бўлиб, 1975 йилдан кучга кирган. Университет таркибида бешта тадқиқот ва ўқув маркази мавжуд: Иқтисодий тараққиёт тадқиқотлари бўйича бутунжаҳон институти (Хельсинки, Финляндия); Янги технологиялар институти, (Мастрихт, Нидерландия); Дастурлаш технологиялари бўйича халқаро институт (Макао); Африкадаги миллий ресурслар бўйича институт (Легон (Ақкра), Гана); Истикболдаги тадқиқотлар институти, (Япония). Шу билан бирга, учта ихтисослашган

дастур бўйича тадқиқот олиб боради: Лотин Америкаси ва Қариб ҳавзаси учун биотехнология бўйича дастури. (Қаракас, Венесуэла), сув ресурслари, атроф-муҳит муҳофазаси ва соғлиқни сақлаш бўйича халқаро тармоғи (Гамильтон, Онтарио, Канада); Бошқарувнинг халқаро академияси (Уммон, Йордания). БМТ университети 26 аъздан иборат Университет кенгаши томонидан бошқарилади, кенгаш ҳар йили учрашувлар ўтказиши. Бош қароргоҳи – Токио (Япония)да жойлашган.

БМТнинг ХАВФИСИЗЛИК КЕНГАШИ – БМТ асосий сиёсий органи; БМТ Устави 24 моддасига биноян, халқаро тинчлик ва хавфсизликни сақлаб туриш учун асосий жавобгар. БМТ аъзо 15 давлат. 5 доимий ва 10 муваққат аъздан иборат.

БМТнинг ХОТИН-КИЗЛАР МАНФААТИ ЙЎЛИДАГИ ТАРАҚҚИЁТ ЖАМГАРМАСИ (ЮНИФЕМ) – ривожланаётган мамлакатларда хотин-кизларнинг иқтисодий, сиёсий ҳуқуқлари ва имкониятларини кенгайтиришга қўмақлашади. ЮНИФЕМ фаолияти тараққиётнинг барча жабҳаларида режалаштиришдан тортиб, уни амалга оширишгача хотин-кизлар иштирокини таъминлашга қаратилган. ЮНИФЕМ БМТ тараққиёт дастури билан алоқадаги барча минтақа вакиллари билан тузилган Маслаҳат қўмитаси ва БМТ тараққиёт дастури Кенгашининг бошқарувчилари олдда ҳисобот берадиган муҳтор ташкилотдир. Худудий ва миллий миқёсда ЮНИФЕМ дастур масалалари бўйича 12 худуд маслаҳатчилари билан ташкил топган.

Жамгарма хотин-кизлар учун муҳим аҳамият касб этадиган уч дастур бўйича фаолият кўрсатади: хотин-кизлар қобилиятини иқтисодий соҳада тадбиркор ва ишлаб чиқарувчи сифатида ривожлантиради; хотин-кизлар тақдирини белгиловчи қарорлар қабул қилиш жараёнида ўз иштирокини кенгайтиради ҳамда бошқарув ва раҳбарлик қобилиятини ривожлантиради; хотин-кизлар нисбатан ҳар қандай кўринишдаги куч ишлатилишини бартараф этиш; тараққиёт жараёнини тўғри йўлга солиш мақсадида инсон ҳуқуқларини хотин-кизлар борасида қўллаб-қувватлайди. Бош қароргоҳи – Нью-Йоркда жойлашган.

БМТнинг ЎҚУВ ВА ИЛМий-ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ (ЮНИТАР) – БМТ доирасида муҳтор муассаса сифатида 1965 йилда ташкил топган. Уни ташкил этишдан мақсад ташкилот фаолияти самарадорлигини тайёргарлик ўқувлари ва илмий ташкилотлар тузиш орқали оширишдир. ЮНИТАР ҳар йили тахминан 3000 иштирокчини жалб қиладиган 70 га яқин ўқув дастурлари ишлаб чиқади ва уларни бутун дунёга тарқатади. ЮНИТАР бошқариш Нозирлар Кенгашига ва ижрочи директор зиммасига юклатилади. Институт ҳуқуматлар, ҳуқуматларо ташкилотлар, жамғармалар ва бошқа ноҳуқумат манбаларнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобига молиялаштирилади. Институт фаолиятига раҳбарлик Женевада жойлашган бош қароргоҳ ҳамда Нью-Йоркдаги маъмурияти томонидан амалга оширилади.

БМТнинг ҚОЧОҚЛАР ИШЛАРИ БЎЙИЧА ОЛИЙ КОМИССАР БОШҚАРМАСИ – Бош ассамблея томонидан 1951 йилда 20 миллион муҳтож кишиларга ёрдам кўрсатишни назарда тутиб ташкил этилган. Унинг бош вазифаси қочоқларни халқаро ҳимоялаш; уларнинг узок муддатларда ечиладиган муаммоларини ҳал этиш йўллариини қидириш; моддий ёрдам кўрсатишдан иборатдир. Бош қароргоҳи – Женева (Швейцария)да жойлашган.

БМТ ГЎШИДАГИ ИЖТИМОЙ ТАРАҚҚИЁТ ИЛМий-ТАДҚИҚОТ ИНСТИТУТИ (ЮНИРСД) – 1963 йилда ташкил этилган, тараққиётга таъсир кўрсатувчи ижтимоий муаммолар бўйича тадқиқотлар олиб боради. Институт ҳуқуматлар, тараққиёт соҳасидаги муассасалар, оммавий ташкилотлар ва тадқиқотчиларнинг иқтисодий-ижтимоий, экология доираларида турли ижтимоий қатламларда ақс этган сиёсат ва жараёнларни янада яхшироқ тасаввур қилишларига имконият яратади. Бош қароргоҳи – Женевада (Швейцария) жойлашган.

БМТнинг ҚУРОЛСИЗЛАНИШ МУАММОЛАРИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ ИНСТИТУТИ (ЮНИДИР) – 1980 йилда қуролсизланиш муаммолари ва у билан боғлиқ

халқаро хавфсизлик масалаларига оид мустақил тадқиқотлар олиб бориш учун ташкил этилган. Бош қароргоҳи Женева (Швейцария)да жойлашган.

БМТ ТИЗИМИ – БМТ Уставига мувофиқ, унинг асосий органларини Бош ассамблея, Хавфсизлик Кенгаши, Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш, Васийлик кенгаши, халқаро суд ва БМТ Котибият ташкил этади. Бундан ташқари, БМТ ўз уставига биноан, зарурат тутилган ҳолларда ёрдамчи органларни ҳам таъсис этиш ҳуқуқига эга.

БИРОВГА ЗАРАР ЕТКАЗГАНЛИК НАТИЖАСИДА КЕЛИБ ЧИҚАДИГАН МАЖБУРИЯТЛАР – ғайриқонуний ҳаракат (ҳаракатсизлик) туфайли бошқа бир фуқаронинг шахсига ёки мол-мулкига, шунингдек, юридик шахсга етказилган зарар, у зарарни етказган шахс томонидан тўлиқ ҳажмда қопланиши шарт. Зарар етказган шахс, башарти, зарар ўз айби билан етказилмаганлигини исботласа, зарарни тўлашдан озод қилинади. Зарурий мудофаа ҳолатида етказилган зарар, агар бунда мудофаа чегарасидан чиқилмаган бўлса, тўланмайди (Фуқаролик кодекси 987-модда). Охириги зарурат ҳолатида етказилган зарар, яъни зарар етказган шахснинг ўзига ёки бошқа шахсларга таҳдид солган хавфни бартараф этиш учун охириги зарурат ҳолатида етказилган зарар, агар бу хавф мазкур ҳолларда бошқа воситалар билан бартараф этилиши мумкин бўлмаса, зарар етказган шахс томонидан тўланади. Бундай зарар етказилган ҳолатларни ҳисобга олиб, суд уни тўлаш мажбуриятини, зарарни етказган шахс учинчи шахснинг манфаатини кўзлаб ҳаракат қилган бўлса, ўша шахсга юқлаши ёхуд бу учинчи шахсни ҳам зарар етказган шахсни ҳам зарарни тўлашдан қисман ёки тўлиқ озод қилиши мумкин (Фуқаролик кодекси, 988-модда). Бир шахс томонидан бошқа бировнинг мол-мулкига, ҳаёти ва соғлиғига, шаъни, кадр-қимматига етказилган моддий, шахсий ва маънавий зиёнларни қоплаш қондалари Фуқаролик кодекси 986-моддасида белгиланган бўлиб қўйилган.

БИРЛИК – (давлатлараро, миллий, ижтимоий, синфий, гуруҳлараро ва х.к.) – ижтимоий муносабатлар субъектларининг ҳамкорлигига доир муайян муаммоларни ҳал этиш асосида улар ўртасида вужудга келадиган ўзаро келишилган ёндашувнинг микёси ва юксак даражасини ифода этувчи тушунча. Б. Субъектлар ўртасида зиддият ва муаммоларни мулоқот, музокара, нуқтан назарларнинг келиштирилиши асосида эришилади ҳамда тегишли сиёсий ёки ҳуқуқий келишувлар: декларация, баёнот, шартномалар орқали мустаҳкамланади.

Б. тушунчаси – мураккаб категория сифатида қуйидаги компонентлардан ташкил топади: 1) Б.асослари: моддий асос – ишлаб чиқариш қучлари, технологик, ижтимоий ҳамда халқаро меҳнат тақсимотининг ривожланиши даражаси; ижтимоий-сиёсий – маълум масалалар бўйича эҳтиёж ҳамда манфаатлари мос келган ижтимоий ва миллий қучлар; мафкуравий-ижтимоий, миллатлараро, халқаро муносабатлар бўйича субъектлар дунёқарашнинг муштариклиги; ҳуқуқий ва маънавий-халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принциплари ва меъёрлари давлат ва халқаро ҳуқуқ, конституциялар ҳамда БМТ уставига белгиланган бўлиб қўйилган шахснинг ҳуқуқ ва эркинликлар, умуминсоний ва ахлоқий қадриятлар ва х.к.; 2) Б. Моҳияти – замонавий ИТИ шаронтида турли ижтимоий субъектлар (гуруҳ, синф, миллат, давлатлар ва х.к.) хўжалик, сиёсий ва маданий интеграциялашувини акс эттирадиган субъектлар ўзаро ишончи, дўстлик ҳамда ҳамкорлик муносабатларини ифодалайди; 3) Б. мазмуни – муносабатлар субъектларининг ўзаро боғлиқлиги ва алоқадорлигини умумий қўлама, яъни умий макссадларга эришиш йўлидаги ҳамкорлик, дўстлик, ўзаро ёрдам ва алоқадорликнинг объектив ва субъектив муносабатлар мажмуи; 4) Б. шакли – мулоқот субъектларининг ўзаро ҳамкорлиги жараёнида гуруҳлараро, синфлараро, миллатлараро ҳамда халқаро алоқаларни ташкил этишнинг муайян усули; 5) Б. субъектлари – бирликни шакллантириш ва мустаҳкамлашда иштирок этаётган тарафлар, яъни партия, синфлар, ижтимоий табақа ва гуруҳлар, халқлар, миллатлар, давлатлар, жамоат ташкилотлари, қасаба ушмалари, шунингдек, хотин-қизлар, ёшлар ва бошқа ташкилотлар; 6) Б. объектлари – субъектларнинг ички ва ташқи (иқтисодий, сиёсий, маданий ва х.к.) муаммо, зиддият ва қийинчиликларни ҳал этишга қўналтирилган фаолият соҳаси; 7) Б. тамойиллари – конституциялар, БМТ Устави Инсон

хукуклари умумжаҳон декларацияси каби ҳукукий меъёрларда белгилаб қўйилган ҳукукий ва ахлоқий меъёрлар мажмуи; 8) Б. омиллари – субъектларнинг жамият ички ва ташқи муаммоларини, дунё тамоддунининг прогрессив таракқиётига онд масалаларни ҳал этишда субъектлар фаолиятини бирлаштиришга, ҳамкорликка ундовчи объектив ва субъектив сабаблар тизими; 9) Б. механизмнинг – кенг маънода, Б. имкониятини реал бирликка айланишига хизмат қиладиган, бир томондан, объектив шарт–шароит, қонуният ва эҳтиёжларнинг, иккинчи томондан, субъектив омилнинг ўзаро боғланишини ифодаловчи тизим, тор маънода, бирлик ва ҳамкорликни ташкил этиш, субъектлар манфаатларини келиштириш, баҳсли масалаларни ҳал қилиш шакллари, иккитомонлама ва кўптомонлама келишувларни ишлаб чиқиш борасида сиёсий-ташқилий, сиёсий-ҳукукий услублар тизими; 10) Б. эҳтиёжлари – субъектлар манфаати ва фаоллигининг манбаи ҳисобланган мулоқот субъектлари ривожининг ички ва ташқи шарт-шароит ва меъёр ва гармоник фаолияти ўртасида ўзаро боғлиқлик.

БИР ТОМОНЛАМА ВОЗ КЕЧИШ – икки томонлама ёки кўп томонлама фуқаролик-ҳукукий муносабат иштирокчисининг ўзига қонун ҳужжати ёки шартнома бўйича тегишли бўлган ҳуқуқни амалга ошириш ёки мажбуриятни бажаришдан воз кечиши. Б.Т.В.К. қонунга мувофиқ бўлиши лозим. Қўйидаги ҳолларда Б.Т.В.К. йўл қўйилади: а) мажбурият ижроси қарздор томонидан кечиктирилганлиги сабабли унинг кредитор учун аҳамияти қаралмас (Ўз.Р. Фуқаролик кодекси, 337-модда); б) кредитор томонидан қарздорлик мажбурияти ижросини талаб қилиш ҳуқуқидан воз кечиши, бироқ бу ҳол бошқа шахсларни кредитор мол-мулкига нисбатан ҳуқуқларини бузмаслиги шарт (ЎзР Фуқаролик кодекси, 348-модда); в) агар икки тарафлама шартномада бир тараф ўзи жавобгар бўлган вазият туфайли уни бажариш мумкин бўлмай қолса, иккинчи тараф шартномадан воз кечишга ва шартномани бажарилмаслиги туфайли етказилган зарарни ундириб олишга ҳақли (Фуқаролик кодекси, 336-модда). Б.Т.В.К. шартномалар бевосита назарда тутилган ҳолларда талаб қилинмайди, у қонун ёки шартномаларда фуқаролик-ҳукукий ҳимоя усули, тарафлардан бир томонидан шартнома шартларига риоя қилинмаганда унга нисбатан қўлланиладиган жавобгарлик чораси сифатида назарда тутилиди (масалан, уй-жой ижарасида ижарачи томонидан ижара ҳақи тўланмаслиги ижарага берувчига шартномани бир томонлама бекор қилиш ҳуқуқини беради ва ҳ.к.). Қонун ҳужжатларида Б.Т.В.К. йўл қўймаслик ҳолатлари назарда тутилиши мумкин, масалан, умумий қоида бўйича қарздор мажбуриятни асл ҳолида бажаришдан воз кечишга ҳақли эмас (Фуқаролик кодекси, 330-модда).

БИТИМ – фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ ҳамда бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатлардир. Б. бир тарафлама, икки тарафлама ёки кўп тарафлама (шартномалар) бўлиши мумкин. Б. ҳақиқий саналиши ва тузишдан кўзланган юридик оқибатларни вужудга келтириши учун қатор талабларга жавоб бермоғи лозим: а) Б. тузувчилар муомала лаёқатига эга бўлишлари шарт; б) Б. мазмуни қонун ҳужжатларига мувофиқ бўлиши лозим; в) Б. тузувчи шахс ўз хоҳиш-иродаси билан ҳаракат қилган бўлиши лозим; г) Б. номигагина эмас, балки ҳақиқий юридик оқибатлар вужудга келтириш мақсадини кўзлаган бўлиши лозим; д) Б. тузишда қонун талаб қилган шаклга риоя қилиниши лозим. Ушбу талабларга риоя қилмаслик Б. ҳақиқий саналмаслигига сабаб бўлади (Фуқаролик кодекси, 113–128-моддалар).

БИТИМЛАР – фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқ бурчларини белгилаш, ўзгартириш ёки бекор қилишга қаратилган ҳаракатларидир. Фуқаролик ҳуқуқи ва фуқаролик қонунчилиги Б.ни бир неча турларга бўлган. Аввало, Б. бир тарафлама, икки тарафлама ёки кўп тарафлама (шартномалар) бўлиши мумкин. ЎзР Фуқаролик кодексининг 105-моддасига кўра, Б. оғзаки ёки ёзма (оддий ёки нотариал тасдиқланган) шаклда тузилади. Айрим ҳолларда қонунчилик Б.нинг нотариал тасдиқланишини мажбур қилиб қўйган, Б. тузишнинг нотариал шаклига ёки уни давлат рўйхатидан ўтказиш талабига риоя қилмаслик унинг ҳақиқий эмаслигини келтириб чиқаради. Бундай Б. Фуқаролик кодексида белгилаб қўйилган асосларга кўра, суд ҳақиқий эмас деб топанлиги сабабли (низоли

Б.) ёки қандай деб топилганидан қатъи назар, ҳақиқий эмас деб ҳисобланади (Ўз-Ўзидан ҳақиқий бўлмаган Б.). Б. ҳақиқий бўлмаганида, тарафларнинг ҳар бири бошқасига Б. бўйича олган ҳамма нарсани қайтариб бериши, олинган нарсани аслича (шу жумладан, олинган нарса мол-мулкдан фойдаланиш, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат билан ифодаланганда), қайтариб бериш мумкин бўлмаганида эса, агар Б. ҳақиқий эмаслигининг бошқа оқибатлари фуқаролик қонунчилигида назарда тутилган бўлмаса, унинг қийматини пул билан тўлаши шарт.

БИТИМ ТУЗИШ — фуқаролар ва юридик шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқлари ҳамда бурчларини белгилаш, ўзгартириш ва бекор қилишга қаратилган ҳаракатларни белгиланган усулда, шакл ва мазмунда содир этиш, амалга оширишдир. Бир томонлама Б.Т. бир тарафнинг хоҳиши зарур ва етарли бўлса (масалан, васият), кўп томонлама битимларда (масалан, шартнома) тарафларнинг келишуви шарт. Б.Т. оғзаки ёки ёзма (оддий ёзма ёки нотариал тасдиқлаган ёзма) шаклда амалга оширилади. Сукут саклаш (индамаслик) қонун ҳужжатларида ёки томонларнинг келишувида назарда тутилган ҳолларда битим тузишга бўлган хоҳиш-ироданинг ифодаси ҳисобланади. Шахснинг ҳатти-ҳаракатидан унинг битим тузишга бўлган хоҳиш-иродаси билиниб турган ҳолда ҳам (масалан, автоматдан товар сотиб олиш) бундай битим тузилган ҳисобланади. Юридик шахсларнинг ўзаро ва фуқаролар билан тузган битимлари, фуқаролар ўртасида белгиланган энг кам ойлик иш ҳақининг ўн баравардан ортик суммадаги битимлар ёзма тузилиши шарт. Битимлар қонунда кўрсатилган ҳолларда (масалан, васиятнома) ва тарафлардан бирининг талаби бўйича нотариал гувоҳлангич-рилиши шарт. Ер участкалари ва бошқа кўчмас мол-мулк билан боғлиқ битимлар давлат рўйхатидан ўтказилиши лозим (Фуқаролик кодекси, 111-модда). Б. қонун талаб қиладиган шаклга риоя қилмаслик оқибатлари Фуқаролик кодексининг 109, 112-моддасида белгилаб қўйилган.

БИХЕВИОРИЗМ — (ингл. — *хулқ-одат, хатти-ҳаракат*) — XIX аср охири, XX аср бошларида психологияда пайдо бўлган йўналиш. Б. асосчиси Э.Торндайк ҳисобланади. Б. дастури ва термини биринчи мартаба Ж.Уотсон (1913 й.) томонидан тақлиф этилди. Б. илиғий асослар шаклланишига таъсир кўрсатади. Б. заминда инсон хулқининг ташқи муҳитга ҳаракатлангичлиги вербал ва эмоционал таъсирлар мажмуасини тушунилиши ётади. Б.нинг умумий манбаи сифатида позитивизм фалсафий тамойиллари англашлари, чунки фаннинг вазифасини бевосита кузатувни таҳлил этиш ва баён этиш ташкил этади, деб ҳисоблайди. Б. таълимоти бўйича инсонда у билан бирга тузилган ҳатти-ҳаракат ва фаолият тизими мавжуд бўлиб, улар инсон тажрибаси давомида мустаҳкамланиб боради ва билишда шартли реакциялар, таъсирлар мажмуи сифатида муҳим роль ўйнайди. Б. ҳайвонлар руҳиятини тажрибавий кузатишлари орқали аниқланган шартли рефлекслар услубини ижтимоий ҳаётга татбиқ этмоқчи бўлади. Б. XX асрнинг 20 йилларида кенг ривожланди, унинг услубларни антропология, педагогика ва социологияга татбиқ этилди. Бихевиристлар руҳиятнинг шартли-рефлектор даражасини ижтимоий ҳаётга татбиқ этиб, ижтимоий ҳодисаларни тушунтиришда қийинчиликларга дуч келдилар. Руҳиятнинг ижтимоий табиатини инкор этиш, ундан «онг», «тафаккур», «ирода» тушунчаларини чиқариб ташлаш, инсон фаолиятини соддалаштириш кескин танқидга учрашга сабаб бўлди. XX асрнинг иккинчи ярмида Б. таълимотини янгилашга уриниш необихевиоризмда ўз аксини топди.

БЛОК — турли сиёсий партияларнинг муайян мақсадларга эришиш учун тузилдиган иттифоқи.

БЛОКАДА (ҳарбий) — (ингл. «*blockade*» — қамал қилмоқ, қуршмоқ) — халқаро ҳуқуқ нуқтаси назаридан ҳарбий ҳаракатларни амалга оширишнинг алоҳида шакли бўлиб, Б. қилинувчи объект ташқи алоқаларга киришининг олдин олиш мақсадида ажратиб қўйилиши тушунилади. Б.: қуруқлик Б., денгиз Б. ва ҳаво Б. ажратилади. Денгиз Б. қўллаш кенг тарқалган. Б. даврида нейтрал давлатларнинг урушаётган давлатлар билан эркин савдо алоқаларини олиб бориши қийинлашади. Б. қилинаётган объект чегаралари, қирғоклари, портларига қарши қаратилган бўлиши шарт, акс ҳолда, у юридик жиҳатдан ҳақиқий

ҳисобланмайди. Ҳозирги халқаро ҳуқуқда Б. агрессиянинг бир кўриниши сифатида қаралмоқда. *Сиёсий Б.* – бирор бир давлатни муайян талабни бажаришга мажбур этиш мақсадида унинг ташқи алоқаларига путур етказишга қаратилган сиёсий тадбирлар тизими. Сиёсий Б. давлатни дипломатик жиҳатдан яққалаб қўйишда ифодаланиб, иқтисодий ёки ҳарбий Б. билан боғлиқ бўлади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин Ғарб давлатлари миллий мустақиллик учун кураш йўлига ўтган мамлакатларга қарши сиёсий Б. кенг миқёсда қўллаган. *Иқтисодий Б.* – бирор давлатнинг ҳўжалик тизимини издан чиқариш мақсадида уни иқтисодий жиҳатдан яққалаб қўйиш амалиёти. Иқтисодий Б. ташқи савдо, молиявий ёрдам ва кредит ажратиш ва бошқа алоқаларни тўхтатиб қўйиш (тақиқлаш) йўли орқали амалга оширилади. Одатда блокаданинг бу шакли сиёсий ва ҳарбий Б. билан биргалликда амалга оширилади.

БОБУР ЗАҲИРИДИН МУҲАММАД (1483 й., Андижон – 1530 й., Агра) – ўзбек мумтоз адабиётининг йirik вакили, тарихчи, теуурий ҳуқмдорларининг машҳур намоёндаларидан бири, «Буюк мўғуллар империяси» деб ном олган ва Ҳиндистоннинг ярмидан кўпини эгаллаб турган бобурийлар давлатининг асосчиси. Отаси Умаршайх Мирзо Амир Темурнинг эвараси, Фарғона вилоятининг ҳокими, онаси Қутлуғ Нигор хоним Тошкент ҳокими Юнусхоннинг қизи бўлган. Б. болалиги асосан Андижон ва унинг атрофларида ўтди. У сарой муҳитида ўқиди ва тарбия топди, ёшлигидан илм-фанга, шеърятга қизиқа бошлади. Довюраклиги ва жасурлиги учун у ёшлигидан «Бобур» (шер) лақабини олган. Отасининг вафотидан кейин ўн икки ёшида тахтга чиқади. 1504 йилда Амир Темур салтанатини қайта тиклаш учун олиб борган кўп йиллик кураши қутилган натижани бермагандан сўнг, Афғонистонга ўтади ва у ерда тарқок афғон ва турк қабиладарини бўйсундириб, 1508 йилда ўзини расмий равишда уларнинг подшоҳи деб эълон қилади. Ўз давлатини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш учун курашиб, Ҳиндистонга вақти-вақти билан ҳужум қилади уни жиддий ўрганиб ва ниҳоят, 1526 йилда Дехли яқинидаги жангда 12 минг аскар билан 100 минггача аскар, икки минг ҳарбий филга эга хинд подшоҳини енгади, жангда илк бор порох ишлатилади. Ўзининг ўткир лашкарбоши эканчилигини кўрсатади. Б. ўз давлати пойтахтини Ҳиндистонга кўчиради, у ердаги тарқокликка Бархам беради, янги ҳудудларни босиб олинган ер деб қарамайди, мамлакат иқтисоди, маданияти ва мавқеини кўтариш учун астойдил ғайрат билан, кенг миқёсда иш олиб боради, олимлар, фозиллар ва орифларни ўз атрофига йиғади, тўрт ўғли ҳамда уч қизини шу руҳда тарбиялайди. 1525–1530 йиллар ижодини давом эттиради, ўзбек тили ва адабиётининг дурдоналаридан бири «Бобурнома» асарини яратади. У Ҳиндистонда вафот этди, ва васиятига кўра, Кобулда дафн этилди (ҳозирги «Боғи Бобур» зиёратгоҳи).

БОЙЛИК – инсон эҳтиёжларининг қондирилишига хизмат қиладиган шахс, гуруҳ ва халқлар эгаллик қиладиган предметлар мажмуи; шахснинг ўз эҳтиёжидан ва бошқа кишилар мулкисидан кўпроқ мулк.

БОЙКОТ – (ингл. *boycott*) – 1) алоҳида шахслар, ташкилот ва давлатларни муайян иқтисодий ҳамда сиёсий талабларни бажаришга мажбур этиш мақсадида улар билан амалга ошириладиган муносабатларни тўлиқ ёки қисман тўхтатиш; 2) худди шу мақсадда ўз вазифасини бажаришдан, муайян ҳуқуқлар, қимларнингдир хизматидан фойдаланишдан бош тортиш; 3) норозилик белгиси сифатида муайян шахс билан мунс абаатларнинг тўхтатилиши.

БОЖҲОНА – давлат чегарасидан ўтадиган ва ўтказиладиган мол-мулклар ҳамда транспорт воситаларини назорат қилувчи, шунингдек, юк эгаларидан белгиланган тартибда бож (пошлина) ва бошқа йиғимларни ундирувчи давлат муассасаси. Б. давлатнинг иқтисодий манфаатларини муҳофаза қилувчи органлардан биридир. Мамлакатдаги божхоналар тизими Давлат солиқ қўмитасининг Бош Б. бошқармаси, худудий Б. органлари, Б. постларидан ташкил топади. Ўзбекистонда улар устидан раҳбарликни Вазирлар Маҳкамаси амалга оширади. Бож ишлари «Б. кодекси» ва «Бож тарифи тўғрисида»ги қонун шунингдек, ЎзР имзолаган халқаро шартномалар билан тартибга солинади.

Б. органларнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: ЎзР бож сийсатини ишлаб чиқишда иштирок этиш ва бу сийсатни амалга ошириш; Ўз ваколати доирасида республика иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш; ЎзР иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш; бож тўловларини ундириш; контрабандага қарши кураш олиб бориш; ташқи савдо бож ҳисоботини олиб бориш; давлат хавфсизлигига хизмат қилиш; жамоат тартибини, кишиларнинг ҳаёти ва соғлигини, ҳайвонлар ва ўсимликларни муҳофаза қилиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш чораларини амалга оширишда ёрдам бериш; Ўз ваколати доирасида валюта назоратини амалга ошириш ва х.к.

БОЖҲОНА ИТТИФОҚИ – икки ёки бир неча давлатларнинг божҳона чегараларини бекор қилиш ва ягона божҳона тарифига амал қилувчи ҳудудни барпо этиш битими. Б.И. қирадиган давлат ҳар бир аъзо давлат молларини ўз мамлакатига солиқсиз ёки ўзaro келишилган тарифлар асосида олиб кирилишини таъминлаш шарт.

БОЖҲОНА ХУДУДИ (Божҳона назорати зоналари) – божҳона назорати зоналари божҳона чегаралари бўйлаб, божҳона расмийлаштируви жойларида, божҳона органлари жойлашган ерларда ва божҳона органлари томонидан белгиланган бошқа жойларда тузилади. Божҳона назорати зоналарини тузиш ва белгилаш тартиби қонун ҳужжатларида белгиланади. Божҳона назорати зоналарида ишлаб чиқариш, тижорат ва бошқа фаолиятларни амалга оширишга, шунингдек, уларнинг чегаралари орқали транспорт воситалари, товарлар ва шахсларни олиб ўтишга божҳона органларнинг руҳсати ва назорати остида йўл қўйилади.

БОЖҲОНА ҚЎМИТАСИ – ЎзР Давлат Б.К. ЎзР Президентининг «ЎзР Давлат Б.К. ташкил қилиш тўғрисида»ги 1997 йил 8 июлдаги Фармониغا мувофиқ ташкил этилган. Унинг Низоми ва тузилмаси ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг «ЎзР Давлат Б.К. фаолиятини ташкил этиш масалалари тўғрисида»ги 1997 йил 30 июлдаги қарори билан тасдиқланган. Давлат Б.К. органларининг асосий вазифалари: республиканинг иқтисодий манфаатларини ҳимоя қилиш ва белгиланган ваколатлар доирасида унинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлаш; республика бож сийсати ишлаб чиқишлини ва амалга оширилишида қатнашиш; бож қонунларига риоя қилиниши устидан назорат ўрнатиш; бож ишларини амалга оширишда фуқароларнинг, шунингдек юридик шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш; республиканинг ташқи иқтисодий алоқалари ривожланишига қўмақлашиш; хорижий давлатларнинг божҳона органлари, божҳона иши масалалари билан шуғулланувчи халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш, халқаро божҳона ва савдо ташкилотларида қатнашиш; ЎзР халқаро шартномаларидан келиб чиқувчи божҳона ишига оид мажбуриятларнинг бажарилишини таъминлаш; бож поштиналари, солиқлар ва бошқа бож тўловларини ундириш.

БОЗОРНИНГ ЛИБЕРАЛЛАШУВИ – бозор иқтисодиётининг меъёрли ривожланишига тўққинлик қилаётган давлат чекловларининг бекор қилиниши; нархлар ва иш ҳақи устидан давлат назоратининг бекор қилиниши; эксперт чекловларининг бартараф этилиши; импорт квоталаридан фойдаланишдан воз кечиш; солиқ ва божҳона тўловларининг камайтирилиши ва х.к.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ – жамият тараққиётини тезлаштирувчи иқтисодий алоқалар мажмуи. Б.И. моҳияти шундан иборатки, у жамият барча аъзоларини ишлаб чиқариш ва истеъмол орқали доимий ҳамда тўхтовсиз мусобақанинг иштирокчиларига айлантиради, шу боисдан Б.И. ишлаб чиқаришнинг қун сайин такомиллашувига, маҳсулот сифатининг яхшилланиб боришига, миқдорининг кўпайишига сабаб бўлади. Б.И. халқнинг, омманинг ижодий ва меҳнат имкониятларини юзага чиқариб, тадбиркорлик ва ишбилармонликка йўл очади, мулкка эгаллик қилиш қондаларини такомиллаштиради, унга туртки беради. Бозор шароитида талаб ва тақдифларнинг миқдори ҳамда таркиби бир-бирига мувофиқ келиши таъминланади. Ишлаб чиқаришнинг истеъмолчи устидан ҳукмронлик қилишига чек қўйилади, бунинг учун фан ютуқлари ишлаб чиқаришга татбиқ этилади, техникавий ва технологик янгиланишнинг энг замонавий усулларида фойдаланилади.

Б.И. ўтиш даврида иктисодий инкирозлар, ишсизлик, пулнинг кадрсизланиши, кўлгина корхоналарнинг ёпилиши, ишбилармонларнинг синиши, аҳоли турмуш даражаси бўйича табақаланишнинг кучайиши муқаррардир. Бу даврда сиёсий ва иктисодий жиноятчилик ортади, чунки, ўтмишда юқоридан берилган кўрсатмалар ва давлат томонидан ажратилган маблағга ишланилган бўлса, энди эркин бозорнинг шафқатсиз ва ҳолис талабларига жавоб бера оладиган рақобатбардош маҳсулот яраттиш керак.

БОЛАЛАР ҲУҚУҚЛАРИ ҲАҚИДАГИ КОНВЕНЦИЯ – 1989 йилда БМТ Бош ассамблеяси томонидан қабул қилинган. Унга мувофиқ, 18 ёшгача бўлган ҳар бир инсон, агарда у қонун бўйича балоғат ёшига етмаган бўлса, бола ҳисобланади. Конвенцияга мувофиқ, ирки, тили, дини, шунингдек, боланинг ва оила аъзоларининг қарашлари, эътиқодидан қатъи назар, аъзо давлатлар барча болалар ҳуқуқларини таъминлаш мажбуриятини ўз зиммасига олади. Давлатлар болаларга нафақат умуминсоний ҳуқуқлар (яшаш ҳуқуқи, фикр, виждон ва дин эркинликлари), балки ушбу субъектнинг ўзига хослигидан келиб чиқувчи махсус ҳуқуқлар, яъни фуқаролик ҳамда исм танлаш ҳуқуқи, ота-онасидан ажралмаслик ҳуқуқи қабиларни ҳам бериши лозим. Конвенция давлат миқёсида бола асраб олиш ва ғамхўрлик қилиш институтлари, соғлиқни сақлаш ҳамда таълим бериш тизимларига муайян талаблар юклайди. Конвенцияда боланинг соғлиғига хавф солувчи ёки унинг барқамол ривожланишига зарар етказувчи ҳар қандай ишни бажариш қатъиян тақиқланган.

БОСИМ – давлат идоралари, иктисодий тузулмалар, сиёсий ва ижтимоий институтларга бевосита ёки билвосита таъсир этиш усуллари мажмуи. Формал ва ноформал гуруҳ ҳаракат, сиёсий бирлик, бошқарув тузилмаси ҳатто тарқоқ ижтимоий жамоа Б. субъекти сифатида намоён бўлиши мумкин.

БОСИМ ГУРУҲИ – сиёсий жараёнда элита, партиялар, етакчилар ҳамда жамоатчилик фикри билан бир қатор муҳим ўрин тутадиган гуруҳлар. Уларни институцион, уюшган, уюлмаган ва бошқа турларга бўлинади; уларнинг ҳар бири муайян қонунларни қабул қилинишига туртки бериши, қарорларни бажаришда иштирок этиш мумкин. Б.Г. сиёсий жараёнга таъсир этиб, бир томондан, парламент ишига салбий таъсир қилиши, иккинчи томондан, «сарой тўнғаришлар»га тўсқинлик қилади. Лоббидан, элита ва олигархиядан фарқли ўлароқ, Б.Г. аниқ ташкилий тузулмага эга эмас ва таъсир этишнинг билвосита механизмларига таяниб фаолият юртади.

БОСҚИЧМА-БОСҚИЧ ЎТИШ – жамият таракқиётининг, яъни бир сифат ҳолатидан иккинчи сифат ҳолатига ўтишининг асосий тур ва шаклларида бири. Собик ҳукмрон мафкура ва назария бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга, бир сифатдан иккинчи сифатга ўтишнинг инкилобий оғрлаш ва ижтимоий сакраш билан боғлиқ шаклларини тан олар, босқичма-босқич, аста-секин ўтишни, янгиланишнинг таркибий қисмларини қундалиқ изчил фаолият натижасида битта-биттадан шакллантириб, янги сифатни юзага келтиришни, шу тариха жамиятни ўзгартиришни, асосан, рад қилар, бу инкилобий қонунқондалардан чекиниш, деб тушутирар эди.

БОШҚАРУВ – 1) бевосита ёки иерархик ташкил этилган бошқарув идоралари, бошқарув аппарати орқали қундалиқ сиёсий фаолият стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқиш, йўналтириш ҳамда тегишли ўзгартиришлар киритиш ваколатига эга бўлган идоралар ёҳуд шахслар; 2) муайян марказдан сиёсий жараёнларни бошқариш стратегик ва тактик режаларни амалга ошириш борасидаги фаолият.

БРОКЕР (ДАЛЛОЛ-ВОСИТАЧИ) – олди-сотди иш битимларида ўз миждо топшириги билан унинг номидан воситачилик вазифасини бажарувчи шахс, ҳаридор билан сотувчи ўртасидаги олди-сотди жараёнини бажарувчи даллол.

БРИФИНГ – (инг. «briefing» – *инструкция, йўриқнома*) – тижорат ва бошқа тузулмалар расмий шахс ҳамда вакилларнинг муайян масала юзасида оммавий ахборот воситалари ҳодимлари (вакиллари) билан қисқа муддатли учрашуви.

БРЕЙН-ДРЕЙН – (ингл. «brain» – мия; «drein» – оқмоқ) – турмуш даражаси паст давлатларнинг илмий, илмий-техникавий, гуманитар-маданий соҳалари юксак малакали мутахассисларнинг турмуш даражаси юқори бўлган маълакатларга кетиб қолиши.

БРЮССЕЛЬ ШАРТНОМАСИ (1948 й.) – Буюк Британия, Франция, Бельгия, Нидерландия ва Люксембург давлатлари томонидан 50 йил муддатга тузилган пакт. Б.ш. Шимолий Атлантика пакти (НАТО)нинг тузилишида тайёргарлик катнашчилари сафига (1954 й.).

БУДДАВИЙЛИК – диний-фалсафий таълимот бўлиб, вужудга келишига кўра, дастлабки дунёвий динлардан (христианлик ва ислом каби) биридир. Б. асосчиси ҳинд шаҳзодаси Сидхартха Гаутама – Буддадир. Б. асосий ғояси – бошқа шаклга кириш, ҳолос бўлиш ва нирванага етишишдир. Нирвана – инсоннинг буюк маънавий ҳолати бўлиб, ҳақиқий билим билан равшанлашади. Б. фалсафаси веда матнлари асосида шаклланган. Б. таълимоти асосини уч муҳим ғоя ташкил этади: 1) зўрлик қилмаслик; 2) ҳаётнинг ҳар қандай шаклини эзгулик билан қабул қилиш; 3) азоб-уқубат манбаи – эҳтирослардан ҳалос бўлиш. Жисмонан соғлом, ақлан етук моддий бойликлари фаровон ҳаёт кечириш учун етарли бўлган шаҳзода Гаутама инсон азоб-уқубатлардан ҳалос бўлиш йўлини кидиради. Бу йўлни Гаутама таркидунёчилик деб қарайди. У буддизмнинг самарали, тўрт ҳақиқатни ишлаб чиқади: 1. Ҳаёт – азобланиш демакдир (туғилиш, касаллик, ўлим, яқинларидан билан айрилиш, истаган нарсага эга бўла олмаслик, умуман, инсон ҳаётининг барча қирралари, ҳаттоки, роҳатланиш ҳам азобланишдир; 2. Азобланиш сабаби – эҳтирос ва инсон хоҳиш-иродасидир. Демак, азобланиш манбаи – ҳаёт истагидир; 3. Азобдан қутулиш, ўз хоҳиш-иродасидан қутулишдир, бунинг йўли эса – нирванадир. Нирвана – азоблардан қутулниган ҳолат. Унинг маъноси – истақларнинг, эҳтиросларнинг йўқлиги, тинч ҳолатдир; 4. Нирванага олиб борувчи йўл, саккиз босқичдан иборат: а) тафаккур; б) нутқ; в) фаолият; г) билмоқ; д) ҳаёт; е) меҳнат; ж) хотира ва ўзаро тартиб; з) фикрларни тўплаш. Б. дунёқарашлик тизими қуйидаги энг муҳим категория ва тушунчаларга асосланади: дхарма (унсур, қонуни); карма (фаолият); сансара (борлик оқими); нирвана; нидана (сабаб-оқибатлар гилдирағи); сангха (жамоа). Б. космологияси оламни уч лок (қобик)дан иборат деб қарайди: булар қамалока (ҳиссий, реал олам); рупалока (афсонавий шакл); арупалока (шаклсиз олам, соф онг қобиги). Олам Б. кўра дхармалар, яъни элементар бўлақлар, ўзига хос ҳаётний қувватлар тўпламидан иборат. Бутун олам дхармалар «тўлқинланишидир». Рухий азобланиш доимий нотенгликни бошдан кечиришдир. Азобланиш, роҳатланиш каби туғилиш ва дхармалар янги шакли учун оқибат ташкил этишдир. Агар кечинмалар табиати ўзгартирилмаса, инсон туғилиш ва ўлим доирасидан чиқиб кета олмайди (сансара), ўз фаолияти, ҳиссиёти, тафаккури билан инсон ўз тақдирини (карма) белгилайди. Эзгу ва маънавий ҳаёт, қармани такомиллаштиради. Нирвана ҳолатига эришиш учун ўнга гов мавжуд: шахснинг ҳаёлидаги шубҳа, бидъатпарастлик, ҳирсла, нафратланиш, ерга боғлиқлик, ҳузур-ҳаловат ва тинчланиш истаги, мағрурлик, ўзига бинэ қўйиш, билимсизлик. Инсон – скандҳлар бирикуви мажмуидир ва шу билан бирга ҳаётнинг икки ҳолатини боғлаш бўлагидан иборатдир. Ҳалос бўлишга, дхармалар «тўлқинлашувини» тўхтатиш, яъни хоҳиш, истақ, хирс, фикр ва бошқаларни йўқ қилиш орқали эришилади. Нирвана – мутлақ соқинлик ҳолатидир. Унда буюмларнинг том маъносига етишиш – гуноҳсизлик ва Ташқи оламдан мустақил бўлишдир. Соқинлик – фақат ташқи белги бўлиб, ҳолатнинг моҳиятини ифодаламайди. Инсон ўз дхармасини (қонунини, бурчинини) амалга ошириши лозим, у ҳаётда ахлоқий қарашлар билан боғлиқдир. Бу мулкчиликни ҳар қандай шакллардан воз кечишни, барча инсонлар тенглигини, уларнинг жамоа бўлиб яшагани (сангхада) тарғиб этади. Б.да бир қанча мазҳаблар мавжуд. Булардан энг каттаси Б. I аср ажралиб чиққан хинаяка («кичик арава, тор йўли») ҳамда иахаяка («катта арава, кенг йўлди») мазҳабидир. Нарсаларнинг табиати ҳақидаги таълимот асосида («дхармалар», яъни «заррачалар», унсурлар тўғрисидаги таълимот) ётади. Бунга мувофиқ, оламдаги нарсалар дхарма – моддий ҳодисаларга кириб боради ҳамда доимий ҳаракатда бўлади. Б.да, шунингдек, дигр.ектик унсурлар ҳам бор. Уларнинг

фикрича, олам хамиша ўзгаришда, унда ўзгармайдиган доимий нарсанинг ўзи йўқ. Воқеа ва ҳодисалар бир-бири билан сабабий боғланган. Б. таълимотига кўра, олам нарса ва ҳодисалардан иборат. Ҳар бир сифатнинг умри абадийликка нисбатан жуда кичкина бўлади. Шу маънода ҳар бир сифат бир лаҳзада ёниб ўчади. Оламдаги ҳар бир нарса ҳамла шу нарсаларни ташкил этган дҳарма зарралар ҳам шундай сифатга эгадир. Ўзбекистонда битта Б. жамоаси расмий равишда фаолият кўрсатади.

БУНДЕСТАГ, БУНДЕСРАТ – Германия Федератив Республикасининг икки палатали парламенти. Бундестаг – куйи, Бундсрат – юқори палатаси. 1949 йилдаги давлат конституциясига мувофиқ ташкил этилган. ГДР ва ГФР бирлашишидан кейин, ҳозирги кўринишида 1990 йилда ташкил топган. Бундестаг 4 йилга тўридан-тўғри яширин овоз бериш йўли билан сайланади.

БУРЧ – фуқаролик ҳукуки субъектлари зиммасига қонун ҳужжатлари, шартнома, иш муомаласи одатлари бўйича юкланган мажбурият. Б. мазмуни субъект томонидан маълум хатти-ҳаракатлар содир этиш (мас., пул тўлаш, ашёни топшириш, иш бажариш, хизмат кўрсатиш) ёки маълум қатъий ҳаракатларни содир этишдан тийилиб туриш (мас. шартнома бўйича ёки бошқа қонуний асосларда ўзига маълум бўлган бошқа субъектларнинг тижорат сирини бошқаларга ошқор қилмаслик, сир сақлаш)дан иборат. Субъект томонидан ўз зиммасига юкланган Б. бажармаслик ёки унга риоя этмаслик тегишли фуқаролик ҳукукий жавобгарлигини келтириб чиқаради.

БУТУНЖАҲОН БАНКИ ГУРУҲИ – Б.Б.Г. куйидаги гўрт муассасадан ташкил топган: 1945 йилда ташкил этилган Халқаро реконструкция ва тараққиёт банки; 1956 йилда таъсис этилган Халқаро молия корпорацияси; 1960 йилда асос солинган Халқаро тараққиёт ассоциацияси ва 1988 йилда ташкил этилган Сармоёлар қафолати бўйича кўп томонлама агентлик. Банкнинг раҳбар органи бошқарув кенгаши бўлиб, унинг таркибига барча иштирокчи давлатлар кирган. Бош қароргоҳи – Вашингтонда жойлашган.

БУТУНЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ТАШКИЛОТИ – 1970 йилда ташкил топган. Унинг мақсади бутун дунёда ҳамкорлик асосида 169 аъзо давлатда интеллектуал мулкни сақлашда ёрдам кўрсатиш ва уни сақлаш учун тузилган маъмурий органлар иттифоқлари ҳамкорлигини таъминлашдан иборат. Улардан асосийлари Париж ва Берн иттифоқларидир. Париж иттифоқининг расмий номи – Саноат мулкни кўриклаш бўйича Халқаро иттифоқ. Берн иттифоқининг расмий номи эса адабиёт ва санъат асарларини сақлаш халқаро иттифоқидир. Б.И.М.Т. уч раҳбар органи мавжуд: 1) Париж ва Берн иттифоқларида турувчи санъат вакилларининг Бош ассамблеяси. Ассамблея икки йилда бир марта чақирилади; 2) Барча аъзо давлатлар Конференцияси; ҳам икки йилда бир марта чақирилади; 3) Координация қилиш бўйича Қўмита таркибда 68 киши бўлиб, ҳар йили тўпланади. Бош қароргоҳи – Женева (Швейцария)да жойлашган.

БУТУНЖАҲОН ПОЧТА ИТТИФОҚИ – 1874 йилда Берн шартномасига кўра таъсис этилган, 1948 йилдан БМТ ихтисослаштирилган муассасаси ҳисобланади.

Б.П.И. почта хизматининг давомий тарзда фаолият кўрсатишида муҳим роль ўйнайди. Ўзида 189 аъзо давлатни бирлаштириб, почта хизматларининг ўзаро ҳамкорлиги борасида асосий воситачиликни амалга оширади. Воситачи сифатида маслаҳатлар беради, техник ёрдам кўрсатади. Унинг асосий вазифасига бутун дунёда почта хизмати ривожига кўмаклашиш, почта жўнатмалари мўқдорини ҳозирги замон воситалари ёрдамида ошириш, миқозлар таклиф этган почта хизмати кўрсатишининг сифатини яхшилаш қабилир кирди. Шу билан бирга, Б.П.И. дунёнинг барча халқлари ўртасида коммуникация тараққиётига ёрдамлашиб, ўзининг бош вазифасини бажаради.

Б.П.И. олий органи Бутунжаҳон почта конгресси ҳисобланади. Конгресс ҳар беш йилда бир марта чақирилиб, Унинг фаолиятининг умумий дастурини белгилайди ва бюджетни тасдиқлайди. Бош қароргоҳи Бернда жойлашган.

БУТУНЖАҲОН САВДО ТАШКИЛОТИ – 1995 йилнинг 1 январиди Тарифлар ва савдо бўйича бош битим вориси сифатида халқаро ягона орган тарзида ташкил топган. У халқаро савдо соҳасида назоратчилик вазифасини амалга оширади. Б.С.Т. ихтисослашган

муассаса ҳисобланмайди, аммо БМТ билан аҳдлашув ва амалий ҳамкорлик ўрнатиш ҳуқуқига эга. Б.С.Т., бутунжаҳон савдоси ва савдо сиёсатининг халқаро ҳуқуқий асосини ташкил этган 28 битимга биноан хизмат қилади. Битимлар куйидаги асосий мақсадни ўз олдига қўйган: Савдо оқимининг имкони борича эркин амалга оширилишига кўмаклашиш; музокаралар йўли билан босқичма-босқич янада либераллашувга эришиш; зиддиятларни ҳал қилишнинг саломаатлик даражаларини яратиш. Б.С.Т. раҳбар органи Вазирлар Конференцияси ҳисобланади, у икки йилда бир марта чақирилади. Кундалик ишлар билан эса умумий кенгаш шуғулланади. Бош қароргоҳи – Женева (Швейцария)да жойлашган.

БУТУНЖАҲОН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ – 1948 йилда ташкил топган бўлиб, соғлиқни сақлаш соҳасида БМТ бош институти ҳисобланади. Унинг мақсади дунё халқларнинг саломаатлик даражаларини юқори даражага кўтаришдир. Унинг раҳбар органи Бутунжаҳон соғлиқни сақлаш ассамблеяси бўлиб, унинг таркибига барча аъзо давлатлар кирган. Ассамблея ҳар йили чақирилади. Ташкилотнинг Бразавил (Конго), Вашингтон (АҚШ), Қоҳира (Миср), Копенгаген (Дания), Нью-Дели (Ҳиндистон) ва Манила (Филиппин) каби шаҳарларда ҳудудий бўлимлари мавжуд. Бош қароргоҳи – Женевада (Швейцария) жойлашган.

БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК ШОВИНИЗМИ – бир давлатнинг бошқа бир давлат ёки давлатлар устидан сиёсий, мафкуравий, иқтисодий ва ҳарбий ҳукмронлигини ўрнатишга қаратилган назария ва амалиёт. Хусусан, XIX аср охиридан бошлаб Россия империясининг ҳукмрон доиралари бошқа халқларга, жумладан, Ўрта Осиё халқларига нисбатан ана шундай сиёсат олиб борганлар. Буюк давлатчилик шовинизми сиёсати Австро-Венгрия империяси, Туркия султонлигида ҳам кучли бўлган. Иккинчи жаҳон урушида Германия фашизми бу сиёсатдан келиб чиқиб, немисларни «олий» ирқ улар жаҳондаги барча халқлар устидан ҳукмрон бўлишлари керак, деб тарғиб қилишган. Урушдан кейинги даврларда ҳам бир қанча мамлакатлар буюк давлатчилик сиёсатини хилма-хил кўринишда олиб бормоқдалар.

Президент И.А.Каримов «Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари» асарида буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик хавфсизлигимизга таҳдид солаётган муаммолардан бири эканлигини алоҳида таъкидлаган: «Ўтган мустақил ривожланиш йилларида давлатимизнинг суверенитети ва барқарорлигига таҳдид сақланиб қолмоқда. Бу таҳдид буюк давлатчилик шовинизми ва агрессив миллатчилик руҳидаги шиорларда, билдирилаётган фикрларда, шарҳларда ва муайян ҳатти-ҳаракатларда намоён бўлмоқда».

У ғайринисоний хусусиятга эга бўлиб, бошқа халқларни қарам қилиш, иқтисодий, сиёсий, маданий ҳаётда уларни камситишнинг ўзига хос шаклидир. Тарих иқтисодий имкониятлари занфлашган, ижтимоий тотувлик мустаҳкам бўлмаган, ички зиддиятлар кучайган, Ватан, миллат тақдирдан ўзининг шахсий ва тор гуруҳий манфаатларини устун кўядиган, ҳокимиятга даъвогарлик қилишда ўзаро келиша олмаётган сиёсий кучларнинг мавжуд муаммоларни ташки кучлар ёрдамида ҳал қилишга уриниши ҳамда маънавий-руҳий парокандалик, эртанги кунга ишончсизлик кучайиши натижасида айрим мамлакатлар буюк давлатчилик шовинизми таъсиринга тушиб қолишдан далолат беради.

Буюк давлатчилик шовинизми ҳаминша куч ишлатишга, ҳарбий, иқтисодий, сиёсий, маънавий мафкуравий тазйикка, зўрамонликка асослангани учун ҳам миллатлар ва давлатлараро муносабатларда ишончсизлик ва душманлик кайфиятларининг чуқур илдиз отишига сабаб бўлади.

Унинг салбий оқибатлари фақат шу билангина чегараланмайди. «Тарихий тажрибада қайта-қайта тасдиқланганидек, шовинизм авторитар тузумлар ўрнатилиши ва мустаҳкамланишини рағбатлантиради, шафқатсиз диктатурага олиб боради. Чунки буйсундирилган ва қарам халқларнигина эмас, балки бир қисми муқаррар равишда бундай сиёсий йўлга қарши чиқадиган, ўз аҳолисини ҳам бошқача шароитда иттиқорликда сақлаб туриш мумкин бўлмайди». Охири-оқибатда давлат ички зиддиятлар бўҳронига дучор бўлиб, ҳалокатга юз тутади. Бир сўз билан айтганда, ўзгаларни қарам қилган

халқлар, давлатларнинг ўзлари ҳам ҳеч қачон озод ва эркин бўлмайди. Бирок бу тажрибадан дунёдаги айрим сиёсий доиралар ва кучлар хали ҳам етарли сабоқ чиқара олмаганини жаҳоннинг айрим ҳудудларидаги воқеалар кўрсатиб турибди.

Шовинистик кучлар бугунги кунда, биринчидан, мамлакат ахотисига ахборот орқали ва мафзуравий йўл билан тазйик ўтказиш, иккинчидан, минтақа давлатлари ичида зиддиятларни юзага келтириш, учинчидан, жаҳон афкор оммасида Ўзбекистон ҳақида нотўғри тасавурларни шакллантиришга ҳаракат қилмоқда. Бу йўлда улар хилма-хил усул ва воситалардан фойдаланмоқда.

Буюк давлатчилик шовинизми ҳам жаҳолатнинг бир кўриниши. Унга қарши маърифат билан курашиш мумкин. Бунда, айниқса, халқаро ҳамжамият, жумладан, унинг тенг ҳуқуқли аъзоси бўлган ҳар бир давлат билан ўзаро манфаатли алоқалар ўрнатилган яхши омил бўлиб хизмат қилади. Ана шундагина минтақамиз ҳеч қачон цивилизациялар ўзаро тўқнашмайдиган, балки улар бир-бирига ижобий таъсир этиб, бир-бирини бойитадиган маконга айланади. Ўзбекистоннинг тинчликсевар сиёсати ана шу мақсадга хизмат қилади.

БҮЮК ИПАК ЙЎЛИ – Хитой, Ўрта Осиё ва Яқин Шарқ мамлакатлари, кенг маънода эса Шарқ ва Ғарб ўртасидаги қадимги савдо-сотиқ, тижорат, дипломатик ва маданий-иқтисодий алоқалар йўли. Б.И.Й. ҳақидаги илк ёзма маълумотлар милоддан аввалги 138 йилга тўғри келади: Хитой императори Уди топириғи билан Ўрта Осиёга юборилган элчи ва сайёҳ Чжан Цян Буюк Ипак йўлини ўрғанади ва бу ҳақида ўз таснифини беради. Буюк Ипак йўли Хитойдаги Хуанхэ дарёсининг ўрта оқимида жойлашган Сиан шаҳридан бошланиб, Ланчжоу орқали Дунхуанга келган. Бу ерда йўл иккига айрилган: биринчиси – Шимоли-Ғарбий Буюк Ипак йўли – Турфон, Торим воҳаси, Қашқар, Фарғона орқали ўтиб, Самарқандгача келган. Бу ерда Буюк Ипак йўли яна иккига бўлиниб, бири Марв, Ниса (Туркменистоннинг жанубида жойлашган шаҳар, ҳозир фақат ҳаробалари мавжуд), Ҳамдон, Бағдод ва Миср орқали Ўрта ер денгизигача етиб борган. Иккинчиси Бухоро ва Хоразмга йўналган ва Хоразмда иккига бўлинган: бири Оролнинг шарқидан Жанубий Ўрол орқали Сақлаб юртига (Россия) ва Сабар (Сибирь) турклари юртига бормоли. Хоразмда давом этган иккинчи йўл Мангишлок, Ҳазар (Каспий) денгизи шәрқи-шимоли орқали Кавказ, Итил (ручасига Волга), Булгория (Татаристоннинг эски номи), Қрим, Қора денгиз йўли билан Европага борган.

Жануби-Ғарбий Буюк Ипак йўли Хўтан, Ёркент, Помир-Тяньшань тизмалари орқали ўтиб, Бактриянинг пойтахти Зариаспа (Балх)га борган. Балхда жанубий йўл иккига ажралиб, бири Ҳиндистонга, иккинчиси Ғарбга йўналган ва Марвда шимолий йўл билан туташган. Марвдан Буюк Ипак йўли Парфиянинг пойтахти Ниса, Эроннинг Гекатомпил, Агалия ва Экбатана (Ҳамдон) шаҳарлари орқали Месопотамияга чиқиб, у ердан Дамашқгача бориб, Куддус ва Мисрга йўналган.

Б.И.Й. орқали турли-туман буюмлар савдо қилинган. Аммо йўлнинг номида «ипак» сўзининг борлиги Б.И.Й. асосий аҳамияти нимадан иборат эканлигига ишора қилади. Ғарбни мафтун қилган нарсаси эса ипак эди. Ғарб ипакни билмасди, ипак курти, уни парваришlash, ипакни пилладан олиш, куртни нима билан боқиш кабилар ғарб кишиларига номаълум эди. Хитой ва аждодларимиз, Мовароуннаҳр усталари ипакдан турли матолар тайёрлашда ҳам жаҳоннинг барча минтақаларидан қисмларидан олдинда бўлиб, Европаликларни лол қолдирарди. Мутахассисларнинг ёзишича, ипак мато ўрама ўзгача замонларда хали металл пул бирлиги қарор топмаган даврда, пул вазифасини ҳам бажарган. Б.И.Й. ўнлаб мамлакатлар ва халқлар ҳудудини кесиб ўтган. Унинг асосий йўналишларини сақлаб қолиш учун кўп урушлар, тўқнашувлар бўлган. Ҳар бир давлатнинг ҳукмдори Б.И.Й. имкониятларини кенгайтиришга интиланган, бекатлар, карвонсаройлар, бандаргоҳлар қурдирган, карвонларни от-улов, туя ва турли аъзалар билан таъминлаган. Бундай фаолият бир томондан, юртни, мамлакатни савдо-сотиққа тортиб, иқтисодни кўтарган бўлса, иккинчидан, давлат ғазнасига сезиларли даромад келтирган.

Б.И.Й. XV–XVI асрлардаги буюк жуғрофий кашфиётлар даври бошлангандан сўнг макеи яна борган чунки, туя ва отга суялган карвон Ғарбий Европанинг елкали кема ва каравелталари билан тенглаша олмас эди. Аммо, Б.И.Й. инсоният тараққиётидаги роли шубҳасиз ижобийдир. Б.И.Й. Марказий Осиё, биринчи навбатда, Мовароуннаҳрнинг иқтисодий ва маданий юксалишида жиддий ўрин тутган. Б.И.Й. тарихини ўрганиш – Ўзбекистон тарихини ўрганишнинг таркибий ва узвий қисмидир. Ўзбекистон тарихини тўлақонли ёригиш учун Б.И.Й. ўтган давлатларнинг қадимий материалларини, ташки савдо-тижорат, турли мамлакатлардан келтирилган ва уларга жўнатирилган буюмлар рўйхатини ўрганиш орқали Ваганимизнинг Б.И.Й. даврида кўшни мамлакатлар ва халқларга, инсоният моддий-маънавий маданиятига таъсирини кўрсатмоқ зарур. Бу инсоният ва халқимиз олдидаги бурч ва вазифамиздир.

ЗУЮК ХАЛҚ ХУРАЛИ – Монголиянинг (Монголия Республикаси, Монгол Урс) 4 йилга сайланадиган 76 та аъзодан иборат қонун чиқарувчи органи.

БЮДЖЕТ – (инг. «budget» – ҳаёт) – 1) муайян хўжаликнинг одатда бир йилга белгиланадиган ҳаракатлар ва даромадлар сметаси; 2) давлат Б. барча ташкилот ва муассасалар молиявий сметалари йиқиндиси; унда давлат маблағлари ҳисобига қондирилладиган эҳтиёж, бунинг талаб этиладиган маблағлар миқдори, уларнинг манбалари ва келиб тушиши кутилаётган тушумлар. Парламентда Б. кўриб чиқиш тартибни белгилаб берадиган қондалар мажмуи бюджет ҳуқуқида ўз ифодасини топган. Б. ҳуқуқининг асосий қондаси шундай иборатки, парламент розилигисиз бирон-бир янги солиқнинг жорий этилиши, эскиларига ўзгартиртириш киритилиши, давлат зайлининг қабул қилинишига йўл қўйилмайди.

БЎЛИБ ТАШЛАБ, ҲУҚМРОНЛИК ҚИЛИШ – ғаразли геосиёсий ва геостратегик мақсадларга эришишда қўлланадиган усул ва тамойиллардан бири. Бу тамойилни амалга оширишнинг асосий йўли бирон-бир минтақа ёки мамлакат ичда иқтимоий парокандаликни келтириб чиқаришдир. Бунда, биринчидан, муайян шаклда мавжуд бўлган иқтимоий-иқтисодий қийинчиликларни бўрттириб кўрсатиш орқали аҳолининг мавжуд ҳолатдан норозилигини уйғотиш, иккинчидан, ўз ноғорасига ўйнайдиган муҳолифатчи кучларни юзага келтириш йўли билан сиёсий бекарорликни келтириб чиқариш, учинчидан, «мамлакатда сўз, матбуот, сиёсий эркинликлар йўқ», қабидаги тўхматдан иборат мафкуравий таълик ўтказиш усуллари қўлланади.

Ўзбекистон мисолида оладиган бўлсақ, бундай ҳолат баъзи хорижий оммавий ахборот воситаларининг мамлакатда амалга оширилаётган иқтимоий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий ислохотлар ҳақида нотўғри ахборот тарқатиши орқали жаҳон жамоатчилигида биз тўғримизда ҳақиқатга зид тасаввурни шакллантириш йўлидаги хатти-ҳаракатларида яққол кўринади.

Муайян минтақага нисбатан олинганда, бу тамойил ўша жойда гегемонликка талабгор бўлган давлат борлигини «асослаш», таъбир жоиз бўлса, шундай давлат образини яратиш йўлидаги уринишларда намоён бўлади. Бундай образларнинг яратилиши ер юзининг турли нуқталарида ҳар хил кўринишдаги низоларни, давлатлараро муносабатларда эса тангликни юзага келтиради. Натижада мамлакатларнинг моддий-молиявий, маънавий-интеллектуал салоҳияти жамият тараққиётига хизмат қилиш ўрнига ана шу «образ» таъсирининг олдини олишга йўналтирилади. Шу тариқа асосий мақсадга, яъни муайян давлатни яққолашга, уни заифлаштириб, кейин ўз «иттифокчи»сига айланатиришга эришилади.

«Бўлиб ташлаб, ҳуқмронлик қил» тамойилни амалга оширишнинг яна бир йўли – халқро майдонда муайян мамлакат ҳақида нотўғри, ноҳолис тасаввурларни шакллантиришдир. Айни пайтда, бу йўлда диний омилдан, яъни гўёки эътиқод эркинлиги бузилаётгани тўғрисидаги сохта маълумотларни тарқатиш усулидан фойдаланишга уринишлар ҳам кузатилаётир. Буларнинг барчаси «мақсад воситани оқлайди», деган ақида ғаразли геостратегик ғоялар ва манфаатларни рўёбга чиқаришнинг асосий қондасига айланаётганини кўрсатади.

В

ВАЗИР – 1) вазирликни бошқараётган ҳукумат аъзоси; 2) кўчма маънода – ақлли, ташкилотчилик хусусиятларига эга одам; 3) муайян давлатнинг ҳукумат аъзоси мақомидаги дипломатик вакилининг мансаби; шундай мансабга эга бўлган шахс.

ВАЗИРЛАР МАҲКАМАСИ ҲУЗУРИДАГИ ДИН ИШЛАРИ БЎЙИЧА ҚЎМИТА – ЎзР Президентининг 1992 йил 7 мартдаги «ЎзР ВМДИБҚ ташкил этиш ҳақида»ги фармонида биноан кишиларнинг динга муносабатидан қатъий назар, фуқароларнинг эътиқод эркинлигига оид конституцион ҳуқуқлари, динларнинг тенглиги ҳамда ЎзР «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонуни талабларини таъминлаш, шунингдек, давлат идораларининг диний марказ ва ташкилотлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлаш, уларнинг хорижий мамлакатлар билан ўзаро муносабатларини мувофиқлаштириш мақсадида ташкил қилинган давлат идораси.

Диний ишлар бўйича қўмита таркибига: ислом ташкилотлари билан ишлаш, диний таълим, конфессиялар билан ишлаш, халқаро алоқалар ва муҳосиблик бўлимлар каби бўлимлар киради. Шунингдек, қўмита консултатив, ахборот, эксперт ва назорат функцияларини бажаради.

У қуйидаги ваколатларга эга: диний ташкилотлар, жамоалар марказлар, диний ўқув юртлари, нашриётлар ҳақида маълумот тўплаш, шунингдек, ЎзРнинг «Эътиқод эркинлиги ва диний ташкилотлар» қонунининг бажарилишини назорат қилиш. Шу маънода қўмита диний ташкилот раҳбариятидан зарур маълумотларни талаб қилишга, улар ўтказаятган тadbирларда иштирок этишга, ЎзР ҳукуматининг топшириғига биноан эътиқод эркинлиги ва диний ташкилотларга тегишли масалалар юзасидан меъёрий ҳужжатлар лойиҳаларини тайёрлашга, тегишли эксперт хулосаларини тайёрлашга, белгиланган тартибда ЎзР Вазирлар Маҳкамасига Олий Мажлис томонидан қабул қилинган қонунлар, Вазирлар Маҳкамаси қарор ва кўрсатмаларининг бажарилиши тўғрисида ҳисобот беришга, диний ишлар бўйича маҳаллий ҳамда хорижий диний мамлакатлар билан иш олиб бориш; диний ташкилотларнинг давлат идораларида ҳал қилинадиган ишларига қўмаклашиш, динлараро ҳамкорлик ва барча диний ташкилотларнинг узвий боғлиқлигини таъминлашга хизмат қиладиган сиёсат юритиш; республикада қонун билан белгиланган тартибда рўйхатдан ўтган диний ташкилотлар манфаатларини ҳимоя қилишда давлат сиёсатини юритиш; вилоят, шаҳар ва туман ҳокимлари билан биргаликда диний масалаларда давлат сиёсатини амалга оширишда иштирок этишга; диний ташкилотларни рўйхатдан ўтказишда иштирок этиш; уларга тегишли давлат идораларидан руҳсат олишида қўмаклашишга; диний ўқув юртларида ўқув жараёни ва дастурлари, ўқув-тарбиявий ишларни назорат этиш; диний йўналишдаги илмий-тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш; бу ишларни амалга оширишга ташкилий, ҳуқуқий ва услубий ёрдам бериш.

ВАЗИРЛИК – барча илғор демократик конституцион давлатларида бўлганидек, Ўзбекистон халқ ҳўжалигининг ижтимоий, сиёсий ва маданий қурилишининг йирик тармоғига раҳбарликни амалга оширадиган ҳамда шу тармоқнинг бугунги аҳволи ва келгуси ривожланиши учун жавоб берадиган марказий давлат бошқарув органидир.

Ҳар бир В. махсус ваколат ва компетенциялар мажмуига эга. В. ЎзР Президенти тузати, вазият талаб қилганда тугатади ва шу масалага доир фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади. В. вазир бошчилик қилади. У ЎзР Президенти томонидан мазкур лавозимга тайинланади ва ундан озод этилади. Бу ҳақдаги Президент фармони кейинчалик ЎзР Олий Мажлиси томонидан тасдиқланади. Вазир В. юклатилган вазифа ва мажбуриятлар учун шахсан жавобгардир. Вазир ўринбосарлари ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан тайинланади, улар ўртасидаги вазифаларни вазир тақсимлайди ва уларнинг жавобгарлик даражасини белгилайди.

Ҳозир ЎзРда 13 та вазирлик фаолият кўрсатмоқда: Булар: Иқтисодиёт вазирлиги, ташқи иқтисодий алоқалар вазирлиги, инвестиция ва савдо вазирлиги, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш вазирлиги, Кишлоқ ва сув ҳўжалиги вазирлиги, Ички ишлар

вазирлиги, Мудофаа вазирлиги, ажборот техноологиялари ва коммуникацияларини ривожлантириш вазирлиги, Ташқи ишлар вазирлиги, Адлия вазирлиги, Соғлиқни сақлаш вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, Халқ таълими (Маданият ва спорт ишлари) вазирлиги, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги.

В. давлат марказий бошқарув органлари ичида энг нуфузлиси ҳисобланади. Бу В. раҳбарлик қилаётган тармоқ ёки соҳанинг жамиятдаги ўрни, В. туриши ва тугатиш фақат Президент томонидан амалга оширилиши ва олий конун чиқарувчи орган томонидан тасдиқланиши ҳамда вазир ҳукумат аъзоси бўлишligи ҳоллари билан изоҳланади.

В. ҳозирги кунда бажараётган асосий вазифалари энг умумий тарзда қуйидагилардан иборат: вазирликка топширилган соҳа ёки тармоқда давлат сиёсатини амалга ошириш; тармоқ ёки соҳани ривожлантириш тамойилларини, истиқболли дастур-ларини ишлаб чиқиш; тармоқда ягона илмий-техникавий сиёсатни тағбиқ этиш, бу соҳадаги жаҳон тажрибасидан ижодий фойдаланиш; бозор муносабатлари шароитида вазирлик тарихига кирувчи корхоналарга ва ташкилотларга уларни акциядорлик, жамоа, уюшма, ижара ва бошқа ташкилий-ҳуқуқий шаклларга босқичма-босқич ўтишида қўмақлашиш; тизимга кирувчи ишлаб чиқариш субъектларига ўз имкониятларини тўла намоён этишини таъминловчи иқтисодий мухитни яратиш ва ҳ.к.

В. давлат бюджети ҳисобланган молиявий таъминланадиган. Бозор иқтисодиётининг муҳим шартларидан бири эса бошқарув аппаратини арзонлаштириш ва қисқартириш ҳисобланади. В. ўрнига хўжалик ҳисобида иш юритадиган компания ва концернлар, уюшма ва ассоциациялар пайдо бўлади. В. давлат суверенитетига даҳлдор соҳалардагина сакланиб қолиши мумкин (мудофаа, адлия, ички ишлар, таълим, соғлиқни сақлаш соҳалари).

ВАКЎЛЛИК ДЕМОКРАТИЯСИ – бевосита демократиядан фарқли ўлароқ, асосий қарорлар сайлаб олинадиган органлар томонидан қабул қилинадиган жамият сиёсий ташкилотининг шакли.

ВАКОЛАТҲОНА – юридик шахснинг у турган ердан ташқарида жойлашган, юридик шахс манфаатларини ифодалайдиган ва уларни ҳимоя қиладиган алоҳида бўлин-маси.

ВАЛЮТА – (*итал. «valuta» – қиймат*) – 1) мамлакат пул тизими асосида ётувчи муайян давлатнинг пул бирлиги (мас. Ўзбекистон сўми, АКШ доллари) ёки халқаро молия ташкилотлари ва давлатлар молия иттифоқлари ўртасидаги ҳисоб-китобларда қўлланиладиган сунъий жамоа пул бирлиги; 2) чет давлатнинг пул бирлиги, шунингдек, хорижий пул бирликларида ифодаланган ва халқаро ҳисоб-китобларда қўлланиладиган кредит ҳамда тўлов ҳужжатлари (векселлар, чеклар, аккредитивлар ва ҳ.к.). Ўз маъни ва қўлланилиш доираларига кўра, барча мамлакатларнинг В. халқаро муносабатларда эркин муомаладаги (эркин конвертацияланадиган) ҳамда ёпик муомаладаги (конвертациялан-майдиган) турларга бўлинади; 3) чет эл В. қимматли қозғалар фоиғ бойликлари (акциялар, облигациялар ва ҳ.к.); 4) кенг маънода ҳар қандай В. бойликлари: нодир металлар (ҳар қандай кўринишдаги олтин, кумуш, платина ҳамда платина гуруҳига кирувчи палладий, иридий, родий, рутений ва остик) металлар (ушбу металлардан ишланган заргарлик ва бошқа буюмлар бундан мустасно); табиий қимматбаҳо тошлар (сайқал берилган ва сайқал берилмаган олмос, лаъл, зумрад, ёқут, александрит ҳамда марварид, тошлардан ясалган заргарлик ва рўзгор буюмлари бундан мустасно).

ВАЛЮТА ЗАХИРАСИ – ҳукумат идоралари ёки марказий банкларнинг ташқи савдо, инвестиция ва бошқа операциялари билан боғлиқ бўлган хорижий валюта ва олтин захираси. Олтин истаган хорижий валютага осонлик билан алмаштирилиши мумкин бўлгани сабабли у валюта захираларининг асосини ташкил этади. Аммо халқаро савдо-сотикда ҳисоб-китоб қилинса муайян миллий валюта амалга оширилиш сабабли олтин билан тўғридан-тўғри ҳисоб-китоб қилиш олиб борилмайди.

ВАЛЮТА КОНВЕРТАЦИЯСИ – муайян мамлакат валютасининг бошқа давлат валютасига алмаштирилиши.

ВАЛЮТА КУРСИ – бир мамлакат пул бирлигининг бошқа давлат валютаси, кимматбахо металллар, кимматли қоғозларидаги қиймати. Ривожланган мамлакатлар ўртасидаги валюта муносабатлари тегишли бозорларда у ёки бу миқдор валютага талаб ва тақлифга боғлиқ бўлган «ўзгарувчан» валюта курсига асосланган.

ВАНДАЛИЗМ — (вандаллар – Рим ва унинг вилоятларига босқичлар уюштирган ва улкан талафот келтирган қадимий немис қабилалари). В. том маънода илданий-тарихий обидалар, хусусий ёки жамоат мулкнинг атайлаб вайрон этилиши. Бевосита агрессия (тажовуз) тушунчаси билан узвий боғлиқ.

ВАССАЛЛИК – (лот. «vassal» – хизматкор) – Ўрта асрларда Ғарбий Европада сюзерен (кирол, буюк князи), йирик мулкдорлар (сюзереннинг хизматкорлари) ҳамда майда вассалларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгиланган ижтимоий муносабатлар тизими. Вассалликнинг ғарбона институти томонларнинг тенгсизлигини назарда тутган бўлса-да, эркинлик тушунчаси ҳам инкор этмаган. Қирол томонидан тахқирланган эркин синьор уруш эълон ҳуқуқига эга бўлган. Ғарбий Европа монархларининг қўл остидагилари имтиёзларга эга бўлган, қиролнинг ўзи эса «биринчи дворян» ҳисобланган. У масалан, дворяннинг ҳаёт-мамотини ҳал қилган аммо уни урушга ҳаққи бўлган. В. муносабатлари ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар билан боғланган тарафлар муносабатларидир. Худди шундай муносабатлар Россиянинг Киев шаҳрида ҳам шаклланиб кетган эди.

ВАСИЙЛИК – БМТ Бош Ассамблеяси томонидан тасдиқланган битимга асосан тизимга киритилган, БМТ назоратида бўлган ҳудудларда ёки БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан стратегик аҳамиятга эга деб белгиланган ҳудудларда В. қўлланилади.

БМТ Уставига асосан В. тизимга қуйидагилар кирди: ҳудудлар мандат ҳисобида турган бўлса; ҳудудлар Иккинчи жаҳон уруши йилларида душман давлатлардан тортиб олинган бўлса; ҳудудлар давлатлар томонидан ихтиёрий равишда В. системасига киритилган бўлса, уларнинг бошқарувида жавобгардирлар. БМТ Уставида қуйидаги В. Система-сининг масалалари белгилаб қўйилган: а) халқаро тинчлик ва хавфсизликни мустаҳкамлаш; б) В. олинган ҳудуддаги халқнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий прогрессив ривожланишига таъсир қилиш, билим олиш соҳасининг ривожланишига ва мустақиллик ёки ўзини-ўзи бошқаришнинг ривожланиши; в) дини, тили, жинси, ирқий мансублигидан қатъи назар, барча учун эркинлик ва инсон ҳуқуқига бўлган ҳурматни рағбатлантириш; г) БМТ аъзоларига ва уларнинг фуқароларига ижтимоий, иқтисодий ва савдо тармоқларидаги муносабатларни бир хил таъминлашдан иборат.

БМТ В. қилишдаги стратегик бўлмаган ҳудудларни назорат этиш функцияси Бош ассамблея раҳбарлигидаги В. бўйича Кенгашга юклатилган. 1946 йил октябрь ойида Бош Ассамблеяда Буюк Британия, Франция, Австралия, Бельгия ва Янги Зеландия ҳукуматлари томонидан Миллатлар Лигасининг мандати бўйича бу давлатлар томонидан бошқарилиши, В. олинган ҳудудлар тўғрисида тузилган битим тасдиқланди. Бу битимга асосан, В. қилаётган давлат томонидан В. олинган ҳудудларни бошқариш, жумладан, улар чегарасида ҳарбий базалар ташкил этиш ҳуқуқи ҳам бор. Шу билан бирга, бу ҳолат дунёда колониал системанинг пайдо бўлишига олиб келди. 1947 йил 2 апрелда Хавфсизлик Кенгаши «АҚШ Тинч океанидаги ороллар устидан В. этиш тизimini ўрнатилган тўғрисида»ги битимни тасдиқлади. Бу жойлар стратегик аҳамиятга эга ҳудудлар ҳисобланади. 1947 йил 1 ноябрда Бош ассамблея Буюк Британия, Австралия ва Янги Зеландия давлатлари томонидан Науру ороллари устидан ўзаро В. қилиш тўғрисидаги битимни тасдиқлади. 1950 йилда Италияга Сомали устидан В. қилиш ҳуқуқи берилди. Ҳозир васийликка олинган барча ҳудудлар мустақилликка эришди.

ВАТАН – (араб. ватан – она юрт) – кишиларнинг яшаб турган, уларнинг авлод ва аجدодлари туғилиб ўсган жойи, худуди, ижтимоий муҳити, мамлақати. В. бир-бирини такозо этувчи ташқи муҳит ва ички кечинмалар ҳамда тушунчаларни ўз ичига олади. Ташқи муҳит нукта назаридан В. киши ёки авлодлар туғилиб ўсган ва камол топган жой. замин, ўлкадир. Бироқ, киши улғайган сайин, унинг В. ҳақидаги тушунчаси ҳам кенгайди.

Натижида тили, эътиқоди, урф-одатлари ва миллий сифатлари бир бўлган авлодлар яшаган ва яшаётган жуғрофий муҳит В. ифода этади.

ВАТАНПАРВАРЛИК – кишининг туғилиб ўсган, камол топган жойи, замин, ўлкага бўлган меҳр-муҳаббатини ифода этувчи ижтимоий ва маънавий-ахлоқий ғазилатдир. В. муҳитда, заминда ва мавжуд маънавий-ахлоқий кадрятлар асосида шаклланади Шахс В. туйғусини яратмайди, балки, уни тайёр холда қабул қилади. Чунки В. узоқ тарихий ривожланиш жараёнида шаклланадиган ижтимоий воқелиқдир.

В. кишиларнинг ижтимоий ва маънавий-ахлоқий ҳислатларининг, ғазилатларининг юксак даражада намоён бўлишидир. Зеро, унинг негизини ота-боболардан мерос қолган заминни севиш, урф-одати, кадрятларни қадрлаш, эл-юрт равнақи учун меҳнат қилиш, Ватанни душманлардан ҳимоя қилиш, зарур бўлса, унинг тинчлиги ва мустақиллиги учун жонини ҳам аямаслик ташкил этади. В. эл-юртга хизмат қилиб, унинг манфаатларини шахсий манфаатлардан устун қўйиш демақдир.

Фидойилик В. бош белгиси ҳисобланади. ЎзР мустақил давлат сифатида мустақамлашиши, унинг иқтисодий, маънавий-маданий тараққиёти, меҳнатқашларнинг фаровон ҳаёти учун меҳнат қилиш ва изланишини В.дир. У Ватанга бўлган садоқатдан, муҳаббатдан бошланади.

В. олий кўриниши эса жасоратдир. Жасорат кишининг Ватан ва юртдошлари учун ўз манфаатидан, зарур бўлса жонидан ҳам кечиб намоён этадиган юксак маънавий-ахлоқий ғазилатдир. Жасорат халқ фаровонлиги, илм-фан ва маданият равнақи, Ватан ҳимояси учун қилинган меҳнатда ҳам, ўзини фидо қилиш талаб этиладиган ғавқулдорда ҳолатларда ҳам намоён бўлиши мумкин.

В. ўзбек халқининг миллий туйғусини ривожлантириш, миллий юксалиш ғояларини тарғиб қилиш, мамлакатимизда яшаётган турли элаг ва миллатлар ўртасида дўстлик, тинчлик ҳамда ахилликни мустақамлаш учун курашишда ҳам намоён бўлади. Шунингдек, у Ўзбекистонда демократия ва ҳурфикрликнинг қарор топишига ғов бўлаётган ҳолатларга қарши курашишни ҳам ўз ичига олади.

Мустақиллик шароитида кишиларда В. ҳиссини кучайтириш ва мустақамлаш муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир инсонни миллати, дини, тилидан қатъи назар ватаннинг ҳақиқий жонқуярлари этиб тарбиялаш асосий вазифадир.

ВАТИКАН – Италия пойтахти Рим шаҳрининг Ғарб қисмида 44 гектар ҳудудда жойлашган шаҳар – давлат (дунёдаги энг кичик давлат). Халқаро ҳуқуқда В. мақоми – муқаддас черковнинг суверен ҳудуди деб эътироф этилади. В.да муқаддас тахт, Рим папаси саройи ва унга хизмат қилувчилар жойлашган. В. Италия ҳудудида жойлашган бўлса-да, тўлиқ мустақил давлат ҳисобланади. Дипломатик муносабатлар В. билан эмас, Муқаддас Тахт билан ўрнатилади. Шу боис хорижий мамлакатлар дипломатик ваколатхоналари Муқаддас тахт томонидан аккредитация қилинади. В. ҳудуди кичик бўлгани сабабли бу ваколат хоналар Рим шаҳрида жойлашган. Муқаддас Тахт давлат қотибиятининг иккинчи секцияси (у аъло ҳазрат, яъни Рим папасининг давлат қотибияти деб ҳам аталади.) ташқи ишлар билан шугулланади. Муқаддас Тахт БМТ доимий қузатувчиси ҳисобланади ва 2004 йилнинг июлида овоз бериш ҳуқуқига эга бўлган.

ВАҲҲОБИЙЛИК – ислом динининг ханбалий мазҳабидаги оқим. Арабистон ярим оролининг марказий қисмида XVIII аср ўрталарида пайдо бўлган. Асосчиси – Муҳаммад ибн Абд ал-Ваҳҳоб (1703 йил (Уйайна деган жойда қози оиласида туғилган) -1787 йил). Абд ал-Ваҳҳоб диний тарғибот ишларини 1740 йилдан ўз отасининг вафотидан сўнг фаоллаштирган, чунки ота-ўғил ўртасида даъватнинг услуби хусусиятида ихтилоф бўлган. Турк тилидаги тадқиқотларда Абд ал-Ваҳҳоб узоқ йиллар инглиз жосуслари билан ҳамкорлик қилгани ҳақида далиллар мавжуд. В. тарафдорлари фикрича, исломнинг манбаи фақат Қуръон ва Суннатдир. Муқаддас жойларни зиёрат қилиш, азиз-авлиёлардан дуоларда шафот ёрдам тилаш ширк ҳисобланади. Мусиқа, кўшиқ, умуман маънавий тараққиғнинг бошқа кўп кўринишлари «бидъат» (кейин кириб келган янгиллик) деб саналади. В. «динни тозалаш»га ҳаракат қилади. В. адолатни юзаки тушуниб тарғиб

килишда, исломнинг маънавий-ахлоқий меъёрига каттик риоя этишни талаб қилишда намоён бўладиган оқим.

ВЕКСЕЛЬ – (нем. «wechsel» – айнан алмаштириш, айирбошлаш) – муайян суммадаги қарзни белгиланган муддатда тўлаш мажбурияти қатъий юкланган, конун билан тасдиқланган ҳолатда тўлдириб, расмийлаштирилган қарздорлик рўйхати, қимматли қогоз тури. В. қимматли қогоз, пул қарз олганлик ҳақидаги тилхат, қарз ҳужжатидир. В. берган шахснинг қарзга пул олганлигини ва уни в. олган шахсга, яъни векселларга В. кўрсатилган муддатда сўзсиз тўлаш мажбуриятини ёзма равишда тасдиқлайди. В. оддий ва ўтказувчи бўлиши мумкин. *Оддий В.* – оддий ёзма ҳужжат. Олинган қарз пулини векселдор (В. олган шахс)га белгиланган муддат ва жойда қайта-риш тўлаш бўйича в. берувчи шахс зиммасига ҳеч қандай мажбурий шарт юкламайди. *Ўтказилувчи В. (трат-та)* – оддий ёзма ҳужжат. В. берувчининг векселдорга тегишли қарзини белгиланган муддат ва жойда албатта тўлашини тасдиқлайди. *Ўтказилувчи В.* моҳиятига кўра, оддий қарз тилхати бўлиб, қарзнинг бир шахсдан иккинчи шахс ихтиёрига ўтказилишини билдиради ва шу хусусиятга кўра оддий векселдан фарк қилади. В. тижорат, савдо операцияларида айирбошлаш ва муомала воситасида пул, чек ва бошқа тўлов воситалари ўрнида қўлланиладиган кредит ҳужжатидир. В. ҳар қандай тўловга қабул қилиш тўғрисида корхона ёки ташкилот ёзиб бериш ҳуқуқига эга. В. сотилиши, кредит тарзида берилиши ва бирон-бир олди-сотди битимида ҳисоб-китоб, тўлов воситаси сифатида ишлатилиши мумкин. В. бошқа турдаги қимматли қогозлардан фарқи шундаки, уни сотиш орқали бозор ва корхоналардан пул маблағлари иқтисодий оборотга жалб қилишда В. депозит функциясини бажаради, бироқ банкка депозит қўйгандагига муҳим афзалликларга эга. Агар депозитга қўйганда пуллар корхона оборотидан чиқиб кетса, айни вақтда, корхона сотиб олган В. маҳсулот ва хизматлар учун тўлов воситасида ишлатилиши мумкин. Демак, В. бир вақтнинг ичида ҳам депозит, ҳам чек афзалликларини ўзида мужас-самлаштиради. Шу билан бирга В. бирмунча мураккаб ҳужжат бўлиб, ундан фойдаланишда муайян кийинчиликлар туғулиши мумкин. Нотўғри тўлдирилган ва изоҳланган В. ёки В. муомаласининг ўзига хос хусусиятларини билмаслик ҳамда унинг ишлатилишидаги тажрибанинг йўқлиги салбий оқибатларга олиб келиши мумкин.

ВЕКСЕЛ ҲУҚУҚИ – ўз мажбуриятларини вексель ёрдамида расмийлаштирган шахслар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи меъёрлар йиғиндиси. В.Х. бошқа ҳуқуқлар билан тартибга солинадиган муносабатлардан, вексель ҳуқуқий муносабатларидан келиб чиқиб тузилган ҳужжатларга нисбатан қўйиладиган талабнинг қатъийлиги билан фаркланади. В.Х. тартибга солиш 1930 йил Женевалаги В.Х. конвенциясида қабул қилинган ягона вексель қонунчилиги асосида амалга оширилади. В.Х. шакли ва унинг мазмунидаги реквизи́тларга нисбатан қўйиладиган талабнинг қатъийлиги билан белгиланади (ягона вексел қонунчилиги, 1-модда). Реквизи́тлардан бирининг кўрсатилмаслиги вексел ўз кучини йўқотишига сабаб бўлади.

ВЕРДИКТ – (лот. «veredictum») – кўриб чиқилган жинойи иш бўйича суд ҳукми.

ВЕТО – (лот. «veto» – ман этаман) – 1) Давлат ҳуқуқида давлат ҳокимиятининг бир органи (давлат раҳбари) томонидан бошқа давлат органи қарорининг тўхтатилиши. В. институти қадимий Рим пайдо бўлган кейинроқ эркин вето тушунчаси бўлади: мас., XVII–XVIII асрларда Польшаде депутатларнинг барчаси овоз берган тақдиргагина Сайм қарори қабул қилинган деб ҳисобланган. Айрим замонавий давлатларда В. ҳуқуқи давлат раҳбарига берилади (у парламент қабул қилган қонуларни қайтариши мумкин); 2) БМТ низомида кўзда тутилган ва унинг доимий аъзоларининг айрим масалалар бўйича қарор қабул қилишда яқдиллик тамойили ҳам В. ҳуқуқи деб аталади.

«ВИГИ» ПАРТИЯСИ – Буёқ Британияда сиёсий партия; XVII асрнинг 80–йилларида дворян аслзодалари, йирик савдо ва молиявий буржуазия гурухи. XIX асрда унинг негизида либераллар партияси вужудга келган. 1834–1854 йилларда АҚШда марказий ҳокимиятнинг кучайишига қарши курашиб келган сиёсий партия 1854 йили ижтимоий

вигилар асосида янги республикачилар, жанубий вигилар асосида демократик партия ташкил этилган.

ВИЖДОН ЭРКИНЛИГИ – инсоннинг хоҳлаган динига эътикод қилиш ёки қилмаслик ҳуқуқини таъкидловчи, БМТ Бош ассамблеяси томонидан 1981 йил 25 ноябрда қабул қилинган 36–55-сон Резолюциясида қайд қилинган инсоннинг асосий ҳуқуқларидан биридир. Мазкур ҳуқуқ ЎР Конституциясининг 31 моддасида қайд қилиниб, 1998 йил 1 майда янги тахрирда эълон қилинган «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинади. Мазкур қонуннинг 1 ва 4 моддалари фуқаролар ўзларининг динга бўлган муносабатини эркин белгилаш, маросим ва удувларни бажариш ҳамда қонун олдида барчанинг диний муносабатларидан қатъи назар, тенглигига кафолат беради. ЎЗР дин ва диний ташкилотлар давлатдан ажратилган. ЎЗР миллатлар ва диний ташкилотлар орасига низо солиш учун диндан фойдаланиш ва конституциявий тизим асосларига қаратилган ҳаракатлар манъ этилади.

ВИЗА – (лот. «visits» – қариб чиқмоқ, қараб чиқмоқ, қўздан кечирмоқ) – 1) давлат ҳудудига кириш, чиқиш, яшаш ёки ҳудудидан ўтишга махсус рухсат берилганлигини кўрсатувчи белгининг паспортда қўйилиши. Дипломатия вакиллиги аъзоларига, халқаро аъжуманлар делегатларига ва бошқа шахсларга махсус дипломатик визалар берилади. В. маълум муддатга берилади. В. тизими давлат ҳудудига чет эл фуқароларининг кириб келиши ва давлат ҳудудидан чет эл фуқароларининг чиқиш кетишини тартибга солиш, назорат қилиш мақсадида амалга оширилади. Ҳозирги даврда давлатларнинг ўзаро келишувига мувофиқ, давлат ҳудудидан В. чиқиш кетиш ҳам қўлланилмоқда; 2) ҳужжатнинг аниқ нусха эканлигини тасдиқловчи ёзув.

ВОЛОНТАРИЗМ – (лот. «voluntas» – ирода) – иродани борлиқнинг энг олий кўриниши, таъойили деб қаровчи фалсафий оқим. Маънавий ҳаётда иродани биринчи ўринга қўйиб, ақл-идрок мақомига, рационализмга асосланган идеалистик фалсафий тизимни инкор этади. Қадимги давр фалсафасидаги ақл-идрок рационализмдан фарқли равишда ўрта аср фалсафасида масалан, Августин таълимотида ирода биринчи ўринга чиқади. Унинг фикрича, барча инсонлар бу иродадан иборатдир. Шопенгауэр амалий идрокни илгари сурган Кант фалсафасига таянса ҳам, лекин ундан фарқли равишда ироданинг ақл-идрокдан устуңлигини ёқлаб чиқди ва бу билан Кант фалсафаси, классик фалсафадан ўзгача йўл тутди. Ф.Ницше ҳам Шопенгауэр таъсирида фалсафанинг марказига инсон иродасини қўяди. Лекин унинг талқинида ирода бу «ҳокимликка эришиш иродаси»дир. Унингча ҳокимликка эришиш учун иродани ишга солиш инсон фаолиятининг ҳал қилувчи, энг асосий қобилиятидир. Ф.Ницше мулақ ҳокимликка, ҳокимиятга, эришиш учун ўта кучли ирода эгалари бўлган «Олий мустақилликгача бўлган шахсга сифинишни «фалсафий» асослашга уринган эди.

ВОРИСЛИК ҲУҚУҚИ – вафот этган (мерос қолдирган) шахс мулкининг ворисларига ўтиши билан боғлиқ бўлган муносабатларни тартибга солувчи ҳуқуқий қондалар йиғиндисидир. Фуқароларнинг вафотидан кейин уларнинг ворисларга ўтадиган мулклари мерос мулки ҳисобланади. Мерос тартибича, мерос очилган пайтда мерос қолдирувчига тегишли бўлган, унинг ўлимидан кейин ҳам бекор бўлмайдиган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлар мерос тартибига қиради.

ВОТУМ – йиғилиш ёки сайло вда масалани ҳал этиш учун берилган овоз.

ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР БИЛАН ИШЛАШ КОМИССИЯЛАРИНИНГ ФУНКЦИЯЛАРИ – 1) вояга етмаганларнинг назоратсизлиги ва ҳуқуқбузарлигининг олдини олишни амалга оширувчи органлар ва муассаса (ташкилот)ларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш; 2) вояга етмаганларнинг қонуний ҳуқуқ-манфаатларини тиклаш ва ҳимоя қилишда ёрдам кўрсатиш; 3) вояга етмаганлар билан ишлаш комиссияларига берилган ваколатлар: вояга етмаганлар билан муомала қилиш, уларни тарбиялаш, ўқитиш, ушлаб туриш, ташкилий-ҳуқуқий шаклдан қатъи назар, умумтаълим муассасаларида, шунингдек, махсус ўқув-тарбия муассасалари ва вояга етмаганлар учун ихтисослаштирилган муассасаларда, вояга етмаганлар томонидан содир этиладиган жиноятларнинг олдини

олиш бўйича бўлинмалар ва ҳ.к. ҳуқуқбузарларни вақтинча изоляция қилиш марказларида, тарбиявий меҳнат колонияларида уларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатлари-нинг бажарлишини мулк шаклидан қатъи назар, қорхона, ташкилот, муассаса учун белгилаб қўйилган иш тартиботи ва шароитлари, улар учун зарур бўлган моддий маиший шароитларнинг яратилишини назорат қилиш. Судда вояга етмаганларнинг ҳуқуқ ва қонун билан қўрикланадиган манфаатларини ҳимоя қилиш билан боғлиқ ишларни кўзгатади.

Г

ГАНДИЗМ – ижтимоий-сиёсий, диний-фалсафий таълимот М.Ганди томонидан ишлаб чиқилган ва ҳинд миллий озодлик ҳаракатининг мафқурасига айланган. Г.Ҳиндуизм назарий асос қилиб олинган. Қилиб чиқиши қадимий ҳинд анъаналарига бориб тақалади. Ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал қилишда диний ахлоқ нуқтаи назаридан ёндашиш бу таълимотга хос хусусият. Ер юзиде «сарвадойя», яъни «умумий фаровонлик жамияти» қуриш ғоясини илгари сурган. Бунга эришишнинг усули – «сатьяграха», яъни «куч ишлатмасдан қурашиш»дир. Унинг таълимотида, тарихан шаклланган тартиботлар ҳамда урф-одатларни саклаб қолиш зарур, уларни куч ишлатмасдан аста-секин янги мазмун билан тўлдириб, қайта қуриш керак. Г. Ҳиндистондаги тенгсизликни рад этди, кастачиликка қарши чиқади. Ҳиндистон мустақилликка эришганидан (1947 й.) ва М.Ганди вафотидан (1948 й.) сўнг Г. миллий озодлик қураши мафқураси сифатидаги мавқеини йўқотди.

ГАРОВГА ОЛИШ – муайян мақсадга эришиш учун бирор-бир шахс ёки гуруҳлар томонидан бошқа бир шахс ёки шахсларни гаровга олиш. Сўнги ўн йиллар давомида шахсни Г.О. кенг тарқалди. Ундан турли мамлакатларда урушаётганлар, террорчилар, уюшган жиноий гуруҳлар фойдаланмоқда. 1979 йили БМТ Бош ассамблеяси Г.О. қарши қураш тўғрисида Конвенция қабул қилди. Шахсни ушлаб туриш, оғир тан жароҳати етказиш ёки ўлдириш, гаровга олинганларни тўлиқ ёки қисман озод қилиш эъзига учинчи тарафни маълум ҳаракатларни амалга ошириш ёхуд муайян ҳаракатлардан тийилишга мажбур қилиш ҳам жиноят ҳисобланади. Конвенцияга қўшилган давлатлар миллий қонуinchилигида мажбур жиноятни оғир характердаги жиноят сифатида жазо тайинлаш назарда тутилган. Бу борда жиноятларнинг олдини олишда, унга қарши қурашда, шунингдек, жиноятчиларни жазолаш масалаларида аъзо давлатлар ҳамкорлик қилиш мажбуриятини олган.

ГАСТАРБАЙТЕР – ривожланаётган мамлакатдан ривожланган давлатга жалб этиладиган хорижий ишчилар. Улар одатда маҳаллий ишчиларга қараганда камроқ иш ҳақи олиб ишлашга рози бўлади.

ГЕГЕМОНИК – (юнон. *«hegemonia»* – ҳукмронлик) – ҳукмрон бўлишга, бошқа мамлакатлар ва халқлар устидан ҳукмронлик қилишга интилишга асосланган сиёсат. Г.– давлатлар ва халқлар тенг ҳуқуқлигининг бевосита акси, халқаро муносабатларда қарор топиши лозим бўлган идеалнинг қарама-қаршисидир.

ГЕНДЕР – (ингл. *«gender»* мансубликнинг ижтимоий жиҳатлари) – тадқиқотчиларнинг аёллар ҳуқуқлари тенгсизлиги сабабларини таҳдид қилишлари натижасида биологик жинс ва у билан боғлиқ ижтимоий ролини фарқлашга олиб келди: биологик жинс – биологик фарқлар нуқтаи назаридан белгиланса, ижтимоий вазибалар нуқтаи назаридан – Г. ёки ижтимоий жинс белгиланади. Бу тушунча эркеклар ва аёллар ўртасида нафақат биологик фарқни, балки жамиятнинг жинсий тақсимотида ижтимоий-маданий таъсирларнинг бутун мажмуини ҳисобга олади. Эркеклар ва аёлларга тегишли ижтимоий боғлиқлик, ҳулқ-атвор ва қутилган натижаларни ифодатайди. Жамиятда қарор топган, ижтимоий муносабатларда намоён бўлган ўзгаришлар инсоннинг жамиятдаги роли ва ўрни, унинг тенглиги ва эркинлиги оид ҳуқуқларини аниқлаш эҳтиёжини вужудга келтирди. Бу ҳолат «Г.» тушунчасининг ҳаётимизга кириб келишига сабаб бўлди. Г. концепцияси нисбатан яқинда пайдо бўлган ва у Ҳарб феминизми ғояларидан келиб

чикқан. Г. назариясининг батафсилроқ тавсифи Хардин ва Джон Скотг каби олимлар асарларида илмий ифодаланган. Уларнинг назариясига кўра, жинс ва ҳокимият эркак ва аёлларга тенг имкониятлар яратиб бериш, уларнинг истеъдод ва қобилиятларини тенг рўйбга чиқариш орақали амалга оширилади, андроцентрик жамият танкид қилинади ва шу тарика гендер фан сифатида шаклланади.

«Г.» илмий соҳада жинслар аро муносабатларни ифодалайди. Жинс биологиянинг асосий тушунчалари жумласига кириб, инсонга хос анатомик ва физиологик тафовутларни ўз ичига олади. Мана шу маънода, одамлар эркак ва аёл жинсига олд бўлиб, бунда одамлар ўз-ўзини биологик қайта етиштиришда турли вазифаларни бажаради. Бу ҳодиса жамиятда эркак ва аёлнинг эгаллайдиган мавқеига, унинг юқори ва қуйидан жой олишига, ҳукмрон ва итоаткор бўлишига таъсир қилади. Яъни аёллар фарзанд туғиб, тарбиялаш билан кўпроқ банд бўлганликлари учун эркаклар билан жамият тараққиётида тенг иштирок этмайдилар, бу уларни эркакларга тобе бўлишига олиб келган. Асрлар давомида бу тобелик турли анъана, урф-одат ва дин томонидан мустаҳкамланган ва аҳолининг қон-қонига синдирилган. Шу маънода, «Г.» тушунчаси соф жинс тушунчасига нисбатан ижтимоий ва маданий тузилмага тааллуқлидир. Жинс билан Г. ўртасидаги тафовут аёлларнинг бўйсунушдан иборат мавқеи организмнинг ички сифати эмас, балки жамият тараққиёти давомида турли одатлар тарзида орттирилган ижтимоий ҳодисадир. Бу ҳодиса тараққиётнинг юқори даражага кўтарилиши, кишиларнинг маънавий юксалиши билан йўқ бўлиб кетади. Шунинг учун Г. аҳолининг жинслар гуруҳида роллар тақсимотини акс эттирувчи, ижтимоий муносабатлар тизимида эса аёллар билан эркакларнинг ўзаро муносабатларини, бу муносабатлар жамиятда қандай ифодаланади, мана шу жамиятнинг аёл ва эркакларга муносабати қандай эканлигини акс эттиради. Г. назарияси: эркаклар ва аёллар, яъни турли жинсга мансуб бўлганликлари учунгина ўзаро фарқланади, шу фарқ ўзгармасдир деб эътироф этади. Г. назариясининг вужудга келиши аёллар муаммосига бир томонлама ёндашувга чек қўяди. Инсон ҳуқуқи – аёл ҳуқуқи, инсон муаммоси – аёл муаммоси эканлигини эътироф этади. Г. нафақат аёлларнинг жинсий мансублигини, балки синфий, этник, оиладаги меҳнат тақсимотининг ўзига хослиги каби жиҳатларни ҳам ҳисобга олади. Феминизм ғоясидан келиб чиққан Г. концепцияси феминистик нуқтан назарнинг тор доирасини бартараф этиб, муаммолар марказига аёлларни эмас, жинслар орасидаги ўзаро муносабатни ҳам қўяди.

Г. муаммоси, аввало ижтимоий муаммо эканлиги, яъни фақат аёлнинг эмас, балки эркакларнинг ҳам, жамиятнинг ҳам муаммоси эканлигини таъкидлашга тўғри келмоқда. Улар биологик жинслар ва аҳолини қўпайтириш борасидаги вазифалар тақсимотининггина англамайди. Г. муносабатлари бутун маданият, жамият қурилиши, давлат институтлари, қарор қабул қилиш жараёнлари ва фикрлаш услубларини қамраб олади. Улар тилга, урф-одатларга, уй, хатго ишлаб чиқаришга ҳам кучли таъсир кўрсатади. Шу тарзда, Г. ёндашуви яхлитлиги уни «феминистик» ва «хотин-қизлар» масалаларидан ажратувчи асосий жиҳатлардан биридир. Кўп жиҳатдан Г. муносабатларини уйғунлаштириш жараёни умумдемократик жараённинг бир қисми сифатида тушунилади. Аммо демократлаштириш ўз-ўзидан, бевосита Г. муаммоларини ҳал этади, деб ҳисоблаш нотўғри. Аксинча, Г. ҳаракатининг мақсад ва вазифалари ҳақидаги нотўғри тасаввурнинг намён бўлишига ёки ундан бош тортиш ҳамда турғунлик давридаги қарама-қаршилик оқибатли юзага келган локалликнинг кучайишига олиб келиши мумкин.

Г. муаммоларининг ниҳоятда мураккаблиги, уни ҳал қилишга мажмуавий ёндашувни, қўзланган мақсадга узок ва босқичма-босқич интилишни, унга ташаббускор ва фаолларнинг тор доирасигина эмас, балки аҳолининг кенг қатламларини жалб этишни тақозо этади. Зеро, бу нафақат аёлларнинг, балки бутун жамиятнинг вазифасидир. «Г.» муаммосини ҳал этишда, унинг ўзгарувчанлиги, умумбашарий, худудий, миллий хусусиятларга эга эканлигини эътироф этиб, бу масалани жойларда ўзига хослигини ҳисобга олиб, иш юритишга имконият яратади. Жамият тараққиёти кишиларнинг маданий ривожланиши даражасига боғлиқ бўлиб, ижтимоий турмушни демократиялаш билан

бирга давом этаётган ҳозирги ривожланиш жараёнида Г. эркаклар билан аёллар, ўғил болалар билан қиз болалар, йигитлар билан қизлар ўртасидаги муносабатларни инсонпарварлаштиришга ҳизмат қилади. Жинслар ўртасида янги муносабатларни вужудга келтиради. Жаҳон миқёсида хотин-қизларга қарши ҳар қандай адолатсизлиқни, зўравон-лиқни қоралайди ва имкон бўлган барча усуллар билан бу салбий ҳолатларни йўқ қилиш сиёсатини амалга оширади. Хотин-қизлар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш масалалари бўйича халқаро ҳужжат ва конвенцияларни тарғиб этади. Аёлларнинг тенглиги ҳақида фикр юритганда нафақат давлат имтиёзларини ҳисобга олиш, балки ҳар бир эркакнинг аёллар ҳақидаги фикри, уларнинг меҳнатини енгиллаштириш учун оилада яратган шароитини ҳам ҳисобга олади.

ГЕНЕЗИС – (يونون. «genesis» – келиб чиқмоқ, шаклланмоқ) – вужудга келиш, ривожланиш. Масалан, биогенезис (ҳаётнинг келиб чиқиши ёки ривожланиши)ни олиш мумкин. Ижтимоий ва табиий ҳодисалар Г. фалсафа ва фанни қадимдан қизиқтириб келган. Табиий ва ижтимоий объектлар Г. илмий асослари махсус фанлар ўртасидаги умумилмий ҳамда фалсафий тарифловчи эволюцион назарияларда акс этган. Замонавий фан – фалсафада табиий ҳамда ижтимоий объектларга ўз-ўзидан ташкил бўлувчи, ўз-ўзини тартибга солувчи, ўз-ўзидан ривожланувчи кўп погонали, мураккаб тизим сифатида қараш системогенез концепциясини келтириб чиқарди. П.Аноҳин ушбу жараённинг куйидаги қонуний йўналишларини белгилайди: вужудга келган тизимни энг кам таъминланиши, унинг бўлақларини генерациялиги: тизимга хос, ижобий бўлган натижа учун уларни бирлаштириш; тарихийлик тамойили нисбийлигининг функционал тизимини бир дастурдан иккинчисига ўтказишни тушунтириш ва бошқ. Ҳозирги замон фанида табиий ва ижтимоий борлик генезисини тушунтириш, объектларни умумбашарий эволюционизм, таркибий-синхрон ва генетик диахрон ўрганиш тамойиллари орқали амалга ошади.

ГЕНОЦИД – муайян миллий, этник, ирқий ёки диний гуруҳни шундайлигича тўла ёки қисман йўқотишни мўлжаллаб содир этиладиган куйидаги ҳаракатлар тушунилади: шундай гуруҳ аъзоларини ўлдириш; шундай гуруҳ аъзоларига жиддий жисмоний ёки ақлий шикаст етказиш; муайян гуруҳни атайлаб тўла ёки қисман йўқ қилишга мўлжалланган ҳаётий шарт-шароитлар яратиш; шундай гуруҳ муҳитида бола туғилишининг олдини олишга мўлжалланган чора-тадбирларни қўллаш; болаларни инсонларнинг бир гуруҳидан бошқасига зўрлаб ўтказиш.

ГИЁҲВАНДЛИК – гиёҳвандлик воситаларига руҳий-жисмоний қарамлик билан боғлиқ касаллик.

ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИ ВА ПСИХОТРОП МОДДАЛАРНИНГ АНАЛОГЛАРИ – кимёвий тузилиши ва хоссаларига кўра гиёҳвандлик воситалари ҳамда психотроп моддаларга ўхшаш, улар сингари руҳиятга фаол таъсир этувчи, келиб чиқиши синтетик ёки табиий моддалар.

ГИЁҲВАНДЛИК ВОСИТАЛАРИ, ПСИХОТРОП МОДДАЛАР ВА ПРЕКУРСОРЛАРНИНГ МУОМАЛАДА БЎЛИШИ – гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларни олиб кириш (олиб чиқиш), транзит тарзида ўтказиш, сақлаш, бериш, реализация қилиш, таксимлаш, олиш, ташиш, жўнағиш, ишлаб чиқиш, ишлаб чиқариш, тайёрлаш, улардан фойдаланиш ва уларни йўқ қилиш, шунингдек, таркибда гиёҳвандлик моддаси бўлган ўсимликларни етиштириш.

ГИЁҲВАНД МОДДАЛАРНИ ИШЛАБ ЧИҚИШ – ишлаб чиқаришдан ташқари ҳар қандай бошқа усуллар билан тайёрланган наркотик моддалар, жумладан, наркотик моддаларни бошқа турдаги наркотик моддаларга айлантириш жараёни.

ГИЁҲВАНД МОДДАЛАРНИ НАЗОРАТ ҚИЛИШ ВА ЖИНОЯТЧИЛИК ТЎҒРИСИДА ОҒОҲЛАНТИРИШ БОШҚАРМАСИ – 1997 йил 1 ноябрда ташкил этилган. Уни ташкил этишдан мақсад – гиёҳванд моддалар устидан назорат ўрнатиш, жиноятдан жамоатчиликни оғоҳ этиш ва халқаро терроризм муаммоларини ҳар томонлама, агрофлича ечишда БМТ имкониятларини мувофиқлаштиришдир. Жиноят тўғрисида

халқаро огоҳлантириш бўйича марказ жиноят ҳақида огоҳлантириш ва жиноятни одил судга топшириш соҳасидаги асосий тузилма сифатида хизмат кўрсатади ва мамлакатлараро уюшган жиноятчиликка, одамлар ўртасидаги қотнашда савдосига, молиявий жиноятлар ва терроризмга қарши курашга асосий диққат-эътиборни қаратади. Бош қароргоҳи Вена (Австрия)да жойлашган.

ГИЁҲВАНДЛИК ВА НАРКОБИЗНЕСГА ҚАРШИ КУРАШ – жаҳондаги мустақил давлатларнинг, шу жумладан Ўзбекистоннинг байналмиқал бurchларидан бири. Г.Н.К.К. инсоният сийҳат-саломатлигига, бунёдкорлик меҳнатига жиддий хавф туғдираётган омиллардан биридир. Маълумки, жамият таракқиети доимо ижобийгина натижалар беравермайди. У жамият ва инсониятга хавф туғдирадиган омилларни ҳам юзага келтиради. Булардан ХХ асрда пайдо бўлган ОИТС, термоядро киргини хавфи, экологик хавфларни санаб ўтишнинг ўзи kifofa. Шулар қаторидан гнйҳвандлик (Г.) ва у билан боғлиқ наркобизнес ҳам жой олган. Халқ таъбири билан айтганда, Г. – бангилик, кўкнорихўрликдир. Инсоният тарихида у барча халқларда мавжуд бўлган. Аммо ХХ асрнинг ўрталаригача халқаро савдо алоқалари, асосан, темир йўл ва сув транспортига суялган даврларда, Г. ва наркобизнес миллий чегаралар ичида маҳаллий воқеа бўлиб қолаверган. ХХ асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб, улкан авиалайнерлар уча бошлагандан сўнг, ахвол кескин ўзгарди. Мағалан, Жануби-шарқий Осиё ёки Г. моддаларни ўстириб етказувчи яна бир катта манба – Жанубий Америкадан Г. моддаларни бир кеча-кундуз ичида жаҳоннинг хоҳлаган бурчагига – Европага, АҚШ ва Канадага етказиш имконияти туғилди.

ХХ асрнинг иккинчи ярмида наркобизнес, яъни Г. моддалари билан савдо қилиш, бизнеснинг энг қулай усулига, бойлик орттиришнинг энг осон йўлига айланди ва у, айни вақтда, жаҳон бўйлаб миллионлаб ёшларни жисмонан ва рухан сафдан чиқара бошлади, уларни шул топш мақсадида огир жиноятларга бошламоқда. Шундай қилиб, ХХ асрнинг иккинчи ярмида инсоният соғ-саломатлиги ва келажак авлодлар учун тўрт жиддий хавф туғилди. Уларга қарши кураш жаҳон бўйлаб барча давлатларнинг ва халқаро ташкилотларнинг бирга хатти-харакатини талаб қилади. Булар: ОИТС, термоядро киргини хавфи, экология ва Г. БМТ, турли халқаро ташкилотлар ва уюшмалар, илғор мамлакатлар, барча инсонларвар кучлар бу тўрт хавфга қарши ўз имкониятларини бирлаштирмоқдалар. Бу масалаларни хал қилишда Ўзбекистон фаол инсонларвар давлат сифатида қатнашмоқда.

Г. ва наркобизнес масаласида Ўзбекистон алоҳида ўрин эгаллайди: жаҳонда Г. ўсимликлар ўсадиған асосий худуд – Жануби-Шарқий Осиё билан уни истеъмол қилувчи асосий минтақа – Европа ўртасида халқаро даражадаги аэропорт Ўзбекистонда жойлашган. Ана шу сабабли наркобизнесчилар Ўзбекистон орқали ўтадиган ҳаво йўлини Европага Жануби-Шарқий Осиёдан Г. моддалар элтиш учун энг қулай йўл, деб қарайдилар. Бу масалада Ўзбекистон наркобизнесчиларга қарши бақувват тўғон ва баланд тўсик юзага келтирмоқда. Ўзбекистонда Г. ва наркобизнесга қарши кураш чоралари мамлакат Жиноят кодексининг 270–274-моддаларида кўрсатилган бўлиб, айбдорларни шафқатсиз жазолашга қаратилган.

ГЛОБАЛЛАШ УВ – иқтисодий, ижтимоий муносабатлар ва бошқа турли соҳаларда миллий давлат чегараларининг шаффофлашуви жараёни.

Д

ДАВЛАТ – қонун чиқарувчи, ижроия ва суд тизими идораларидан иборат олий ҳокимият бўлиб, жамият сиёсий тизимининг асосий бўғинидир. Муайян худудий яхлитликдаги жамият сиёсий тизими асосини ташкил этувчи ижтимоий институт. Бу институтнинг ўзига хос белгиларига қуйидагилар қиради: 1) худуд ва унинг чегаралари; 2) аҳоли (фуқаролар); 3) муайян вазифаларига эга ташкилот ва муассасалар (қуролли кучлар, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизими ва х.к.); 4) ички ва ташқи суверенитет. Ижтимоий фикр ривожланиши тарихида давлат ҳақида қатор назариялар пайдо бўлган: а) либерал, демократик назариясига кўра, давлатнинг асосий вазифаси – жамиятдаги барча

ижтимоий гуруҳ ва фуқаролар манфаатларини кузатиш; б) анархия назариясига кўра, жамият фақат давлатсиз, давлат ҳокимиятсиз тўлақонли эркин яшайди ва ривожланади; в) синфий давлат назарияси марказида синф ғояси ётади. Бу назариянинг моҳиятига кўра, ҳар бир давлат фақат бир синф, битта ижтимоий гуруҳ манфаатларини кўзлайди, ҳолос. Демак, давлат бу синфнинг кулолига айланади; г) тоталитар давлат назариясининг моҳияти шундан иборатки, жамиятнинг ҳар бир гуруҳ ва фуқаронинг манфаатлари фақат давлат манфаатларига бўйсундирилиши лозим. Демократия учун фуқаро бирламчи бўлса, тоталитаризм учун давлат бирламчидир. Д. ижтимоий ҳаётнинг мажбурий тартиб-қоидаларини белгилайди ва уларга жамият барча аъзоларини бўйсундириш ҳуқуқига эга бўлади ҳамда унинг бажарилиши учун барча қонуний мажбурий чораларни қўллайди. Д. бошқа сиёсий институтлардан фарқи шундаки, у қонун чиқарувчи олий ҳуқуқга эга. Д. ўзининг сиёсий эҳтиёжларига давлат сиёсий муассасаларни бўйсундиради ва улар орқали ўз сиёсатини ўтказиши мумкин. Шунинг таъкидлаш лозимки, Д. жамият ривожининг муҳим шароитидир. Фалсафий нуқтаи назардан қараганда давлат – объектив реаллик. Д. жамият ривожига ижобий ёки салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Мас., қучсиз Д. жамиятнинг ҳуқуқийлик ва адолатлилик йўлидан тараккий этишининг кафолати бўла олмайди. Замонавий демократик Д. сиёсий ҳокимиятни ташкил этувчи асосий тамойил ҳокимият қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва судларга бўйиншидир.

Д. халқаро ҳуқуқнинг суверен субъекти сифатида халқаро муносабатларнинг асосий иштирокчиси бўлиб, ўз ҳудудида сиёсий ҳокимиятни амалга оширади. Д. халқаро доирада сиёсий ҳокимиятнинг расмий вакили сифатида барча ҳуқуқларга ва бу ҳуқуқларни амалга ошириш юридик қобилиятига эга. Д. суверенитети ўз ҳудудида мазкур давлат ҳокимияти барқарорлиги ва халқаро муносабатлар доирасидаги мустақиллиги билан боғланади. Чунки, Д. айнан ўзи халқаро ҳуқуқ меъёрларини ишлаб чиқади, уни бузганлик учун жавобгарликни белгилайди, халқаро ташкилотлар фаолиятини ва халқаро ҳуқуқий тартибни ўрнатади. Д. мазкур ҳуқуқ ва имкониятлари унинг ўзидан ташқари ҳеч ким томонидан чегараланмайди. Д. асосий ҳуқуқ ва мажбуриятлари халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойиллари, хусусан, БМТ Уставига асосан белгиланади. Барча давлатлар иқтисодий, ижтимоий ва бошқа характердаги тафовутларга қарамай, бир хил асосий ҳуқуқ ҳамда мажбуриятларга эгадир. Шу билан бирга, давлатларнинг суверен тенглиги тамойили улар томонидан тузилган халқаро шартномаларга биноан эгалланган ёки зиммасига олган ҳусусий ҳуқуқлар ва мажбуриятлар ҳажми ҳамда мазмунидан фарқли бўлиши мумкинлигини инкор этмайди.

ДАВЛАТ АППАРАТИ – давлат вазибаларини амалга оширувчи давлат органлари тизимидир (давлат ҳокимиятининг вакиллик ва ижроия органлари, прокуратура, судлар, армия, хавфсизлик хизмати органлари ва бошқ.).

ДАВЛАТ АРАЛАШУВИ – кенг маънода давлатнинг ўз-ўзини бошқариш органлари, жамоат ташкилотлари ва фуқароларнинг шахсий ҳаётига аралашувини англатади; тор маънода – давлатнинг иқтисодий, хўжалик ишларига таъсирини ифода этади.

ДАВЛАТ БАЙРОҒИ – давлатнинг расмий рамзларидан бири. Дастаққа бириктирилган, белгиланган ўлчам ва рангдаги, давлат герби тасвирланган мато. Д.Б. нисбатан ҳурматсизлик қилган юридик ёки жисмоний шахс белгиланган тартибда жазога тортилади.

ДАВЛАТ БОШЛИҒИ – давлатнинг ижроия ҳокимияти тимсоли ва ташқи дунё билан алоқаларни амалга оширувчи олий мансабдор шахс. Замонавий монархияларда (Великобритания, Дания, Испания, Япония ва х.к.) монарх (қирол, император, амир) давлат бошлиғи ҳисобланади. Одатда унинг ҳокимияти қонунда белгиланган тартибда мерос тариқасида ҳукмдор оиланинг бошқа вакилига берилади. Италия, Мексика, Россия, Франция, ФРГ, АҚШ каби республикаларда бевосита аҳоли томонидан ёки кўп босқичли сайловларда сайланган президент, давлат бошлиғи ҳисобланади. Президентлик республикаларида у бир вазифанинг ўзида ҳуқуқат бошлиғи ҳисобланади.

ДАВЛАТ БОШҚАРУВИ – давлат органларининг ижроия фаолияти, қонунларнинг амалиётга жорий этилиши, давлат манфаатларига хизмат киладиган ижтимоий муносабатларини ташкил этишга йўналтирилган давлат фаолиятининг турларидан бири. У нафақат сиёсий бошқарув, хўжалик бошқаруви ни ҳам назарда тутлади. Давлат бошқаруви идоралари фаолиятининг мазмун-моҳияти давлатнинг асосий вазифалари билан белгиланади.

ДАВЛАТ БУЮРТМАСИ – хўжалик алоқаларини давлат томонидан бевосита бошқариш шакли, говар ва хизматларни сотиш ва сотиб олиш, илмий-техника тараққиёти, тажриба-конструкторлик ва бошқа ишларга буюртма давлат ҳокимияти органлари томонидан берилади, давлат бюджетидан молиялаштирилади, умумдавлат эҳтиёжларини қондиришга қаратилади.

ДАВЛАТ ГЕРБИ – давлатнинг расмий рамзи бўлиб, муҳр, давлат органларининг бланклари, умумдавлат намунасидаги ҳужжатлар, пул белгиларига тасвири туширилади.

ДАВЛАТ ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯСИ – халқаро келишувга кўра, бирор давлатда ҳарбий sanoат ва қуролли қучларга эга бўлиш, мудофаа иншоотлари қуришнинг таъқиқланиши.

ДАВЛАТ ДИНИ – муайян черков давлат расмий ташкилоти сифатида тан олинган ифода этиладиган конституцион-ҳуқуқий институт. Бунда давлат: 1) черковни молиялаштиради; 2) руҳонийларни тайинлашда иштирок этади; 3) черковнинг ички ҳаётини бошқарадиган актларни тасдиқлайди; 4) черковнинг нодавлат вазифаларни амалга ошириш ҳуқуқига эга эканини тан олади.

ДАВЛАТ ДУМАСИ ВА ФЕДЕРАЦИЯ КЕНГАШИ – Россия Федерациясининг 4 йил муддатга сайланадиган икки палатали парламенти. Россиянинг дастлабки Д.Д. 1906 йилнинг январда ташкил топган эди. Замоновий Д.Д. 1991 йил 8 декабрда Конституция қабул қилинганидан сўнг ташкил топган.

ДАВЛАТ ҚОРҶОНАЛАРИ – мулки давлат мулки ҳисобланиб, хўжалик юритиш ҳуқуқи ўз ихтиёрида бўлган қорхоналар.

ДАВЛАТ МАДҲИЯСИ – (юнон. «*hunos*» – мантанали қўшиқ) – мусикий-поэтик асар, давлатнинг расмий рамзлари: давлат байроғи ва давлат герби билан бир хил мақомга эга. «ЎзР Д.М. тўғрисида»ги ЎзР қонуни 1992 йил 10 декабрда ЎзР Олий Кенгашининг навбатдаги сессиясида қабул қилинди. ЎзР Давлат мадҳияси ЎзР Давлат суверенитетининг рамзидир. ЎзР Давлат мадҳиясига зўр эҳтиром билан қараш ЎзР ҳар бир фуқаросининг ватанпарварлик бурчидир.

ДАВЛАТ МАЖЛИСИ – Венгрия Республикасининг бир палатали қонун чиқарувчи органи. 5 йил муддатга сайланадиган 386 депутатдан иборат. 1949 йилнинг 18 августда ташкил топган. Молдова Республикасининг 1991 йилда ташкил топган бир палатали қонун чиқарувчи органи ҳам Д.М. деб номланади.

ДАВЛАТ МУЛКИ – давлатга тегишли бўлган барча мол-мулк ёки давлат бойликлари (ер ости ва ер усти, табиий ресурслар, ишлаб чиқариш воситалари, транспорт, энергия тизими ватх.к.), ЎзРдаги маъмурий-худудий бирликларнинг мулклари (коммунал мулклар) қиради.

ДАВЛАТ МУДОФАА ҚУДРАТИ – давлатнинг агрессиядан химояланишга тайёргарлик даражаси. Д.М.Қ. давлатнинг моддий-маънавий имкониятлари, унинг агрессияни қайтариш, шиллий манфаатларни, айниқса, мустақиллиги, суверенитети, худудий яхлитлиги, давлат бирлигини химоя қилиш учун сафарбар қилишга қодир бўлган давлат ресурслари билан белгиланади. Д.М.Қ. даражасининг асосий кўрсаткичлари қуйидагилар: қуролли қучлар ва мудофаа-саноат мажмуи ҳолати; бошқарув самарадорлиги (давлат ва ҳарбий бошқарув); мамлакат худуди ва ҳарбий ҳаракатлар театрини тезкорлик билан ҳозирлаш; фуқаро мудофааси аҳоли; жамиятнинг ахлоқий-руҳий ҳолати; тайёрланган захираларнинг мавжудлиги ва ҳ.к. Д.М.Қ. талаб даражасида қўллаб-қувватлаш шу мақсадда сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий, ҳуқуқий ва бошқа чора-тадбирларнинг тўлиқ тизимини амалга оширилишини ташкил этувчи энг муҳим вазифалардан биридир. Халқаро ҳуқуқ, шунингдек, давлатнинг ички меъёрий ҳужжатлари: конституция, амалдаги

қонунчилик, ҳарбий доктрина ва бошқатар кўрсатилган чора-тадбирларни тинчлик пайтида амалга ошириш ва давлатни уруш вақтида химоя қилиш учун ҳуқуқий асос бўлиб ҳисобланади.

ДАВЛАТ МУКОФОТЛАРИ – ЎзР давлат мукофотлари: 1993 йил 7 майда ЎзР Олий Кенгаши томонидан биринчи ва иккинчи даражали «Соғлом авлод учун» ордени таъсис этилди. 1994 йил 5 майда қуйидаги Д.М.лари таъсис этилди: «Ўзбекистон Қаҳрамони» унвони; «Олтин юлдуз» медали; «Мустақиллик» ордени; «Дўстлик» ордени; «Жасорат» медали; «Шўхрат» медали. 1995 йил 30 августда «Меҳнат шўхрати» ордени; Биринчи ва иккинчи даражали «Шон-шараф» ордени; 1996 йил 26 апрелда «Амир Темуր» ордени; «Буюк хизматлари учун» ордени таъсис этилди. 1998 йил 28 августда «Эл-юрт хурмати» ордени таъсис этилди.

ДАВЛАТ ОРГАНИ – давлат механизмнинг давлат номидан бажарилишига қаратилган вазифалари, муайян тарзда ташкил қилинган, унга хос ташкилий-ҳуқуқий доирада белгиланган давлат-ҳокимият ваколатларини рўёбга чиқариш. Д.О. қуйидагича: субъекти, шаклланиш усули, фаолият юритиш ҳудуди, компетентлик характери, ваколатини амалга ошириш усули, қарорлар қабул қилиши ҳамда масъулиги, фаолияти йўналишига кўра таснифланади.

ДАВЛАТ РАМЗЛАРИ – ўзига хос муҳим белгилари бўлган давлат нишонлари – давлат герби, давлат байроғи, давлат мадҳиясидан иборат.

ДАВЛАТ РЕЗЕРВЛАРИ – моддий бойликлар захираси (ҳом ашё ва озик-овқат турлари). Д.Р. фавқулодда вазиятлар оқибатини бартараф этиш учун сафарбарлик эҳтиёжлари; вақтинчалик издан чиққан қишлоқ хўжалиги, қорхоналар, муассасалар, ташкилотлар, давлат ашёвий субъектларини ёқилғи-энергетик манбалар ва озик-овқатнинг муҳим турлари билан таъминлашни барқарорлаштириш мақсадида давлат томонидан қўллаб-қувватлаш, инсонпарварлик ёрдами беришда фойдаланилади.

ДАВЛАТГА ҲИЁНАТ ҚИЛИШ – жосуслик, давлат сирини сотиш ёки хорижий давлат, ташкилот ёки уларнинг вакилларига душманлик фаолиятини олиб боришда ЎзР миллий хавфсизлигига зиён етказишга ёрдам бериш. ЎзР фуқароси томонидан давлатга ҳиёнат қилиш давлат хавфсизлигига қарши жиноятдир.

ДАВЛАТГА ҚАРШИ АҚШНЯ – давлатга, давлат тизими, ҳукумат, сиёсат ва қонунлар қабул қилинишига, ҳуқуқий-меъёрий актларга қарши, айниқса, амалдаги давлат тизимини ўзгартириш, агардир ёки бошқа тузум билан алмаштириш мақсадида ҳокимиятга қарши фаолият, тинч ёки қуролли ҳаракат, чора-тадбирлар, митинг, намойиш ва оммавий ахборот воситаларида чиқишлардан иборат.

ДАВЛАТДАГИ БАРҚАРОР ВАЗИЯТ – давлат суверенитети, мамлакатнинг ҳудудий яхлитлиги, ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ривожланиши ҳамда шахс эркинлиги, давлат ва нодавлат муассасаларнинг барқарор фаолиятини таъминлайдиган вазият.

ДАВЛАТНИНГ ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИГИ – муҳим ижтимоий вазифаларни ҳал этиш имкониятларидан, ички ва ташқи турли хил бузғунчи кучлар, молиявий иқтисодий таъинлар вақтида жамиятни зарур ҳамда етарли моддий ресурслар билан таъминлаш, шунингдек, уруш вақтида мамлакат иқтисодиётини, қуролли кучлар ва аҳолини барча зарурий воситалар билан таъминлашдан иборатдир.

ДАВЛАТ МУЛКИНИ БОШҚАРИШГА ВАКОЛАТЛИ ИДОРА – тасарруфлиқ акцияларнинг давлат улуши бўлган давлат қорхоналарини қайта тузиш натижасида ташкил топган акциядорлик жамиятининг муассиси, таъсис этувчиси. Қимматли қозғолар бозорини тартибга солиш ва мувофиқлаштириш бўйича давлат ваколатли идоралари – қимматли қозғолар бозорини ташкил этиш, ривожлантириш, тартибга солиш ва унинг иштирокчилари фаолиятини рағбатлантиришга масъул идоралар тузилади.

ДАВЛАТНИНГ САФАРБАРЛИК ИМКОНИЯТИ – давлатнинг барча моддий-маънавий имкониятлари, ўзгарувчан вазиятлар юзага келган шароитда мақсадга эришиш учун миллий хавфсизликни таъминлаш мақсадида улардан чекланган муддатда оқилона фойдаланишидир. Унинг тарқабий қисмлари хўжаликнинг барча тармоқларидаги ишлаб

чиқариш кудрати, инсон ресурслари, стратегик ҳом ашё ва материал захиралари, энергетика ва молиявий ресурслардан иборат. Бу ўринда инсон ресурслари алоҳида аҳамиятга эга. Куролли Кучлар сонини тўлдириш, уларнинг жанговар қобилияти, ишлаб чиқаришнинг мудофаа тармоғини ишчи кучи билан таъминлаш аҳолининг сони ва сифатига (уларнинг умумий маълумотга эгаллиги, профессионал, маънавий-сиёсий тайёргарлиги ва бошқалар) боғлиқдир. Д.С.И. асосини иқтисодиёт, асосан, оғир саноат ва машинасозлик, энергетика ва транспорт ташкил этади. Д.С.И. амалга ошириш мамла-кат, фан-техника тараққиёти, ҳарбий жўғрофий омиллارга боғлиқдир.

ДАВЛАТ СИЁСАТИ – (юнон. давлатни бошқариш санъати) – давлат ҳокимиятини амалга ошириш асосий тамойиллари, меъёрлари ва фаолият йўналишлари. Д.С. ички ва ташқи сиёсатга ажратилади.

ДАВЛАТ СУВЕРЕНИТЕТИ — қаранг: «Суверенитет»

ДАВЛАТ СИРИНИ МУҲОҒАЗА ҚИЛИШ ТИЗИМИ – муайян давлат сирини химоя қилишда қўлланадиган восита ва усуллар, давлат барча сирларининг муҳофаза қилиниши.

ДАВЛАТ СИРИ – сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, ҳарбий ва бошқа характердаги давлат сир хисобланган маълумотлар. Мухимлик даражасига кўра, «алоҳида махфий», «ўта махфий» ва «сирли» каби турларга бўлинади. ЎзР Д.С. хисобланган маълумотлар рўйхати Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланиб, ЎзР 1993 йил 7 майдаги «Давлат сирларини химоя қилиш тўғрисида»ги қонун билан тартибга солинади.

ДАВЛАТ ТАБИИЙ ҚЎРИҚҲОНАСИ – алоҳида аҳамиятга эга бўлган табиий комплексларни сақлаш ва қайта тиклаш имкони бўлган ҳудуд (акватория) ёки унинг экологик балансини тутиб турувчи компонентлар. Д.Т.Қ. овчилик, балиқ хўжалиги, ландшафт, геологияга тегишли турлари мавжуд. Улар федерал ёки ҳудудий аҳамиятга эга бўлиб, алоҳида қўриқланадиган табиий ҳудудлар хисобланади.

ДАВЛАТ ТАСАРРУФИДАН ЧИҚАРИШ – давлат қорхоналарини жамоа, ижара қорхоналарига, акцияли жамиятларга, масъулияти чекланган жамиятларга, давлатга қарашли мулк бўлмаган бошқа қорхоналарга айлантириш. Мулкни Д.Т.Ч. (ёки хусусийлаштириш) давлат қорхонаси асосида хусусий ва аралаш мулк шаклларини вужудга келтиришда намоеш булади. Мамлакатдаги мавжуд давлат мулки объектлари тўлиқ ёки қисман Д.Т.Ч. (ёки хусусийлаштирилиши) мумкин. Давлат уз тасарруфидан чиқарган хўжалик субъектлари фаолиятига аралашмайди ва мулкчилик шаклларида катъи назар, уларга хўжалик фаолияти олиб бориш учун тенг ҳуқуқий ва иқтисодий шарт-шароитлар яратиб беради.

ДАВЛАТ ТИЛИ – тилнинг давлатдаги расмий мақоми. Ҳокимиятнинг давлат идораларида, ўзини-ўзи бошқариш оғарларида, давлат қорхона, ташкилот ва муассасаларда иш юритиш тана шу тилда амалга оширилади.

ДАВЛАТ ТўНТАРИШИ – Конституцияга хилоф равишда куч ишлатиб, мавжуд тизимни ағдариб ташлаш учун амалга оширилган тўнтарил ёки конституциявий (давлат) тизимни ўзгартириш ёхуд давлат ҳокимиятини эгаллаб олиниши. У, одатда, стратегик муҳим объектлар – телерадиостанциялар, ҳукумат бинолари, қўмондонлик пунктлари ва бошқаларни эгаллашдан бошланади. Агарда Д.Т. армиянинг ҳал этувчи иштироки билан амалга оширилса, у ҳолда бу ҳаракат ҳарбий тўнтариш деб ҳам айтилади. Жиддий қарам-қаршилиқ ҳолларида Д.Т. фуқаролар урушига айланиб кетиши ҳам мумкин.

ДАВЛАТ ҲАЗИНАСИ – давлат бюджети ёки давлат мулкига дахлдор маблағлар.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАЛАРИНИ БУЗИШ – давлатнинг қуруқлик, сув ва ҳаводаги чегараларини пийда, транспорт ёхуд учувчи воситалар ёрдамида бузиб ёки бошқа усуллар орқали кесиб ўтиш.

ДАВЛАТ ЧЕГАРА ТАРТИБОТИ – давлатнинг зарур белгиларидан бири. Ўтиш жойига кўра, чегаралар сув (денгиз, дарё, кўл), ҳаво, қуруқлик ва сув ости чегараларига бўлинади. ЎзР ўтиш жойига кўра, Қозоғистон, Қўғғизистон, Тожикистон билан қуруқликда, Афғонистон билан сувда чегарадош.

ДАВЛАТ ЧЕГАРАСИ – давлат сарҳадларини белгиловчи, (куруклик, сув, ер сатҳи, ҳаво бўшлиғи) кўшни давлатлар ва очик денгиздан ажратиб турувчи вертикал текислик чизиғи. Д.Ч. кўшни давлатлар ва халқаро актлар билан тарихий ривожланиш жараёнида шартнома, битимлар тузиш орқали мустаҳкамланади. Д.Ч. босқичма-босқич делимитация ва демаркация йўли билан амалга оширилади. Д.Ч.ни кўриклаш чегара кўштинлари томонидан муҳофаза қилинади, қуролини кучлар, давлатнинг барча ҳарбий ташкилотлари томонидан амалга оширилади.

ДАВЛАТЛАР ЮРИСДИКЦИЯСИ – давлатнинг маъмурий ва ҳудудий органларининг ишларни ўз ваколатлари доирасида кўриб чиқиши. Халқаро ҳуқуқда ҳудудий ва шахсий (миллий) юрисдикция турлари мавжуд. Ҳудудий юрисдикцияда давлатлар юрисдикцияси белгиланган ҳудуд чегарасида амалга оширилиши тушунилади. Давлатлар ўз ҳудудида тўлиқ юрисдикцияни амалга оширишга ҳақли, агар бунда халқаро шартнома ва келишувларда бошқа ҳолатлар белгиланган бўлса. Чекланган мақсадли юрисдикция давлатлар томонидан унинг зоналарида амалга оширилади, масалан, очик денгизда, Антрактида ва ҳ.к. Д.Ю. миллий қонуларда назарда тутилган ҳолларда агар бошқа ҳолатлар халқаро келишув ва шартномада белгиланмаган бўлса, шу давлатнинг чет элдаги фуқароларига ҳам қўлланилади, у ёки бу юрисдикцияни қўллаш хусусида рақобатли юрисдикциялар мавжуд ҳолатларда муайян давлатнинг юрисдикциясини қўллаш тўғрисидаги масала халқаро шартнома ёки халқаро ҳуқуқий одатларга кўра ҳал этилади.

ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИ – конституцион меъёрий ҳуқуқлар билан белгиланган ва мустаҳкамланган ижтимоий, иқтисодий ҳамда сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими.

ДАВЛАТ ҲУДУДИ – қонуний равишда муайян давлат суверенитети остида бўлган ер қуррасининг бир қисми. Д.Х. таркибий қисмларига давлат чегараси доирасида жойлашган қуруклик (материк ёки орол), сув, ер ости ва ҳаво кенгликлари киради. Давлатнинг қурукликдаги ерлари унинг чегараси доирасида давлатга тегишли бўлган ерлар (курукликлар)дир. Давлатнинг сувли ҳудуди (акваторияси) давлат чегараси доирасида жойлашган дарёлар, қўллар, сув омборлари, каналлар, шунингдек ички денгиз сувлари (ички денгиз, қўлтиқлар, бўғозлар, бандаргоҳлар ҳамда ҳудудий сув, давлат чегараси киргюкларини ювиб турган ёки унинг ички сувларидан бевосита ташқарида, улар ортда жойлашган кенгликдаги денгиз сувлари) ҳавзасидир. Давлат замини – давлат чегаралари доирасида унинг қуруклик ва сувдаги ҳудудлари юзасидан пастда жойлашган кенгликдир. Ер ости кенглиги, техник жиҳатдан етиш мумкин бўлган чуқурликкача давлатга тегишли бўлади. Ҳаво кенглиги давлатнинг қуруклик ва сувдаги ҳудудлари устидаги, ҳаводаги кенгликдир. Денгиз, ҳаво, космик кемалар мазкур давлат белгиси ёки байроғи остида сузган ёки учган чоғида ҳамда халқаро ҳудудлар доирасида бораётганда бу жойлар шартли равишда давлат ҳудудига тенглаштирилади. Шунингдек, давлатга тегишли бўлган ва халқаро ҳудуд доирасида жойлашган қувур ҳамда бошқа ҳар қандай иншоот, ускуналар ҳам шартли равишда давлат ҳудудига тегишли ҳисобланади. Давлатнинг ўз ҳудуди устидан тўла ва истисносиз давлат суверенитети давлатнинг ҳудудий ҳукмронлигини ташкил этади. Д.Х. ҳар қандай суверен давлат бўлмиш халқаро ҳуқуқ субъектининг энг муҳим элементларидан биридир (қarang: «ҳудудий устуворлик»).

ДАВЛАТНИНГ ҲАЁТИЙ МУҲИМ МАНФААТЛАРИ – Ўзбекистон конституциявий тизими, суверенитети ва ҳудудий яхлитлигини сақлаб қолиш ҳамда мустаҳкамлаш; ижтимоий жараёнларнинг бошқарилишини таъминлаш ва миллий муносабатларни уйғунлаштириш; барча қонулар сўзсиз ижро этиладиган ҳуқуқий, демократик давлатнинг мустаҳкам асосини яратиш; иқтисодий салоҳиятнинг ривожланиши, мамлакатнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарорлигини таъминлаш; тенг ҳуқуқли ва ёки тарафлама фойда келтирувчи ҳамкорлик асосида халқаро алоқаларнинг самарали тизimini яхшилаш ҳамда ривожлантиришда мамлакат ҳар қандай ташқи агрессияни тўхтатиш ва қайтариш қобилиятини таъминлаш.

ДАВЛАТ ҲУДУДИНИНГ ЯХЛИТЛИГИ ВА ДАҲЛСИЗЛИГИ – ҳозирги замон халқаро ҳуқуқ меъёрларининг асосий тамойили бўлиб, унга кўра, бир давлат бошқа

давлатга нисбатан қуролли ёки бошқа тажовузлиқлар қилиш, уни зўрлик билан бўлиб юбориш, босиб олишдан сакланиш мажбурийлиги.

ДАЛОЛАТНОМАЛАР – 1) архивларда сақланадиган ёзма ҳужжатлар, асл қўлёзма-лар; 2) Фанлар академияси ва илмий жамиятлар нашрларининг номи.

ДАОСИЗМ – Қадимги Хитойдаги фалсафий таълимот бўлиб, у Чжаньго даврида («Урушгаётган давлатлар», мил.авв. VI–V асрлар) вужудга келган. Д.нинг асосчиси Лао Цзи (мил.авв. 579–499 йиллар) ҳисобланади. Лао Цзининг асосий гоялари «Дао-дэ-цзин» асарида баён қилинган. Унинг фикрича, барча нарсалар фақатгина «дао»га мое ҳолда вужудга келади ва ўзгаради, шунингдек, у кишиларни табиат билан уйғунликда табиий ҳаёт кечиришга чақиради. Ушбу категория қадимги Хитой астрономлари осмон жисмларини кузатишиб, юлдузлар ҳаракатида муайян траектория мавжудлигини аниқлаган пайтларда вужудга келган. Кейинчалик «дао» Қадимги Хитой мумтоз фалсафасининг асосий категорияларидан бирига айланади. Яъни, тажрибадан узилиб қолган ва мушоҳада-чиликка асосланган фикрлаш услуби ривож топиши билан ушбу тушунча, қадимги файласуфлар, жумладан, даосистлар томонидан ўзлаштириб олинади. Қадимги Хитой фалсафий фикрининг илк даврида «дао» категорияси «йўл», «усул» маъноларини англатган. Хитой фалсафасида дунё олам, бир бутунлик сифатида тушунилганлиги боис оламдаги барча нарсаларга катта ва кичик, ҳаёт ва ўлим «қонун»лари оидлиги, яъни «дао» – «қонуният»нинг амал қилиш гояси вужудга келади. Шундай қилиб, ушбу категория, хитой фалсафасида «қонун» маъносини англата бошлайди. Шунингдек, «дао» инсоний ҳаёт йўли мазмунини ҳам акс эттириб, ахлоқий тусдаги тушунчага айлана бошлайди.

Д. жамиятдаги ижтимоий тенгсизлик, ҳукмронлик ва хор-зорликка қарши чиқади ҳамда ибтидоий жамоа ҳаётига қайтишга даъват қилади. Чжуан Цзи, Ян Чжу, Ин Венлар Д. йирик вакиллари Ин Вэннинг фикрича, ҳаётнинг табиий қонунларга (дао) риоя қилиши кишининг ҳақиқатни англаши ва донишманд бўлиши учун зарурдир. Ян Чжудан кейин Қадимги Хитой Д. ривожланиши тарихида янги давр бошланди. Илгари тор доирадаги кишиларга тааллуқли бўлган Д. таълимоти кенг тарқалаётган мафкуравий тизимга айланади. Чжуан Цзи ҳам Лао Цзи каби барча бахтсизлик ва ёмонликлар нодонликдан, ҳаёт табиий йўналишининг бузилишидан деб ҳисоблайди. Чжуан Цзи ҳаёт доимийликдан холи бўлгани учун ҳам пуч ҳаёлий тусдадир, ҳақиқий борлик ўзгармас «дао»дадир, деган фикрни айтади. Ушбу файласуфнинг қарашлари милод бошларидаги даосистлар диний таълимотларининг вужудга келишининг манбаларидан бири бўлди. Фалсафий Д. диний Д. фарқ қилади.

ДАСТУР – (юнон. *эълон қилиш, фармойиш бериш*) – 1) Фаолият ва ишлар мазму-ни ҳамда режаси; 2) Сиёсий партиялар, ташкилотлар ва ва сиёсий арбобларнинг фаолияти максадининг баёни.

ДАҲРИЙЛИК – исломдини пайдо бўлмасдан илгари араб жамиятида кенг тарқалган ақида. «Ўлим», «такдир», «ажалнинг етиши» маъноларини англатган. Бу ақидага кўра, инсоннинг тақдири олдиндан белгилаб қўйилган, у эркин ирода ёки ихтиёр эгаси эмас, пешонасига «ёзилган» нарса, албатта, содир бўлади ва ундан қутулишнинг иложи йўқ. Ўрта асрларда бир қанча олим, мутафаккир ва шоирлар Д. айбланиб, шафқатсиз жазоланган. Ҳозир ҳам мусулмон дунёсида Д. қораланади. Д. ва атеизм бир маънони аниқлатмас-да, лекин шўролар даврида уларни синоним сўз сифатида ишла-тишган.

ДЕБАТЛАР – умумий жамоат йиғилишлари, айниқса, қонунчилик палатасида баҳс-мунозара, масаланинг муҳокама этилиши. Парламентлардаги дебатлар тартиби алоҳида регламент билан белгиланади.

ДЕВАЛЬВАЦИЯ – миллий пул бирлиги курсининг чет эл валюталарига (эркин алмаштириладиган валюталар, халқаро ҳисоб бирликлари) нисбатан пасайтирилиши. Д. давлат томонидан расмий равишда эълон қилинади ва қонунчилик асосида амалга оширилади. Д. мамлакат савдо ва тўлов балансининг кескин ёмонлашуви, валюта резерви-нинг ҳолдан тойиши, халқаро валюта бозорларида миллий валюта курсининг пасайиши

билан боғлиқ ҳолда юз беради. Унинг очик Д. (ҳукумат томонидан конун йўли билан расман эътироф қилинади, эски қоғоз пулнинг бир қисми муомаладан чиқарилади ёки кадрсизланган пул алмаштирилади) ва яширин Д. (қоғоз пулнинг кадрсизланиши, олтин таъминотининг камайиши юз беради, лекин пулнинг бир қисми муомаладан олтинмайди) кўринишлари бор.

ДЕГУМАНИЗАЦИЯ – жамиятдаги маънавий ва азалий кадр-қиммат, инсоний гоё ва хусусиятларнинг йўқолиши. Адолат, эътибор ва шахсга нисбатан хурмат каби инсоний фазилатларга асосланган дунёқарашнинг таназзулга юз тутиши.

ДЕГРАДАЦИЯ – аста-секин инқирозга, таназзулга юз тутиш.

ДЕЗЕРТИРЛИК – ҳарбий хизматга қарши жиноят бўлиб, уни ўташдан бўйин тов-лаш, ҳарбий қисмини ўз хоҳишича ташлаб кетиш, шунингдек, хизматга бормаслик ҳам Д. ҳисобланади.

ДЕЗИНФОРМАЦИЯ – душман ёки рақиб томонга зарар етказиш, чалқаштириш, чалғитиш; маълум субъектларнинг ўз мақсадига эришиш йўлида тарқатган ёлғон маълумот ва ахборотлари.

ДЕКЛАРАЦИЯ – бир ёки бир неча ҳукуматлар, сиёсий партиялар, халқаро ёки жамоат ташкилотларнинг дастурий ҳужжати, муҳим халқаро воқеа, конун ва ҳ.к. умум-эътиборига етказувчи баёноти; умумсиёсий принципларни тантанали равишда эълон этиш; солиқ тўловининг даромадлар хусусияти ва миқдори тўғрисида баён қилиш; почта билан мамлакат ташқарисига юбориладиган пул ва қимматбаҳо пакетларга илова қилина-диган ҳужжат; чегарадан ўтувчи шахс ўзида буюмлар, қимматбаҳо нарсалар ва ҳ.к. борлиги ва улар миқдори тўғрисида божхонага топширадиган маълумот.

ДЕМАРКАЦИЯ – (франц. «*demarcation*») – чегара белгилари ёрдами билан чегара чизигининг муайян жойлардан ўтиш йўналишининг белгиланиши. Д. чегарадош давлатлар вакилларидан иборат аралаш комиссия томонидан амалга оширилади. Ҳаво ва ер ости чегараларини жойга нисбатан белгилаш имконияти йўқ.

ДЕМАРШ – бирор давлат ташқи ишлар органининг бошқа бир давлатга турли дипломатик актларда (ариза, нота жўнатиш, меморандум, дипломатик вакилни чакриб олиш ва ҳ.к.) ақс эттирилган фавқуллоддаги чиқиши. Д. келиб чиққан халқаро зиддиятнинг ечими меъёрий дипломатик фаолият воситалари орқали топилмагандагина қўлланилади.

ДЕМИЛИТАРИЗАЦИЯ – 1) қуролсизланиш; 2) ҳарбий саноат, қуроли кучлар, ҳарбий иншоотларнинг тўлиқ ёки қисман йўқ қилиниши, шунингдек, ҳарбий мақсадда бирор ҳудудлардан фойдаланишни тақиқлаш. Д. биринчи жаҳон урушидан кейин голиб Антанта давлатлари томонидан Германияга нисбатан қисман қўлланилган. Иккинчи жаҳон урушидан сўнг Германия ва Японияга нисбатан ҳам жорий этилган.

ДЕМОБИЛИЗАЦИЯ – ҳарбий зиддият юзага келиши мумкин вазиятнинг барта-раф этилиши ёки тинчлик шароитининг вужудга келиши билан қуроли кучлар ва ҳўжаликнинг барча тармоқларини ҳарбий ҳолатдан тинч ҳолатга кўчириш.

ДЕМОГРАФИЯ – (грек. «*demos*» – халқ, «*grapho*» – ёзаман) – аҳоли ҳақидаги фан. Д. аҳоли, унинг ўзгаришини сон ва сифат тавсифларига мувофиқ яхлит ҳолда айрим гуруҳларини ўрганади. У аҳоли сонини жўғрофий жиҳатдан бўлинишини ҳамда аҳолинн синфларга, ижтимоий гуруҳларга мансублигига, машғулотига, жинси, ёши, миллати, тили, оилавий аҳоли, маданий даражасига ва ҳ.к. қараб тадқиқ қилади. Бунда аҳолини такрор ҳосил қилиш жараёнлари: туғилиш, ўлиш, оила қуриш, умр кўриш ҳамда аҳолининг миграция жараёнлари, бунинг оқибатида юзага келувчи омилларнинг таъсир қилиши асосий ўринни эгаллайди.

ДЕМОГРАФИК СИЁСАТ – аҳоли сиёсатининг узвий қисми бўлиб, унинг асосий мақсади аҳолининг миқдорий ўсишини бошқаришдан иборат. Д.С. ижтимоий-иқтисодий сиёсатнинг илмий асосини ташкил этмоғи лозим. Шундагина жамият ҳар томонлама мунтазам ривожланиб боради.

ДЕМОГРАФИК ПОРТЛАШ – аҳоли ўсиши суръатларининг кескин ошиши.

ДЕМОКРАТИК ИНСТИТУТЛАР ВА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА БЮРО – сайловларда кузатувчилик вазифасини бажаради ва миллий сайлов органлари-нинг вужудга келишида кўмаклашади; инсон ҳуқуқлари бўйича миллий институтларнинг ривожланишига кўмаклашади ва техник ёрдам кўрсатади; турли мамлакатларда нодавлат ташкилотларнинг ташкил этилиши ва фуқаролик жамияти шаклланишига ёрдам беради; Европада хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотининг инсон ҳуқуқларининг аҳоли, сайловлар кузатувчилари ва журналистларни тайёрлайди; Доимий кенгашнинг илтимосига кўра ташкилот семинарларини ўтказишда техник ёрдам кўрсатади ва ташкилотнинг махсус лойиҳалари амалга оширишда кўмаклашади. ЕХҲТ амалдаги раиси ижроия фаолиятнинг амалга оширилиши учун жавобгар. Мазкур лавозим ротация асосида бир давлатдан бошқасига бериб борилади: Парламент Ассамблеяси котибияти Копенгагенда жойлашган. Ташкилот томонидан Женевада арбитраж ва ярашиш суди таъсис этилган. Арбитраж ва ярашиш конвенциясини имзолаган давлатлар Арбитраж трибунали ёки Ярашиш комиссияси доирасидаги низоларни судда кўриб чиқиши учун тақдим этишлари мумкин. Мазкур бюро Варшавада жойлашган.

ДЕМОКРАТИК ПРИНЦИПЛАР – (лот. «*principium*» – асос, биринчи асос) – ҳуқуқий демократик жамият асосини белгилайдиган демократик қонун-қондалар мажмуи. Бундан кўра уларсиз демократияни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Барча фуқароларнинг қонун олдидаги тенглиги ва халқнинг ҳокимият манбаи бўлиб хизмат қилиши демократик принциплар асосини, ўзагини ташкил этади. Ҳокимиятни монополаштиришга йўл қўймайдиган тизимни ташкил этадиган давлат ҳокимиятининг қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларига бўлиниши демократиянинг яна бир муҳим принциpidир. Фуқароларнинг кўпчилиги овоз билан қабул қилиниши, озчиликнинг кўпчилик иродасига бўйсунуши ҳам демократия тамойилларидан бири ҳисобланади.

Фуқароларнинг фундаментал ҳуқуқ ва эркинликларини (шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий) амалга ошириш – демократиянинг яна бир муҳим принципи бўлиб, у фақат ҳуқуқий давлатдагина тўла намоён бўлади. Шунингдек, фуқароларнинг ижтимоий ва сиёсий фаолигини ҳамда юксак сиёсий маданиятини таъминлаш ҳам демократия принциплари руҳига мос келади. Демократия принциплари сиёсий курашнинг ривожланган шакл ва усулларида қонун доирасида, ҳар хил таъйин ва зўравонликларга йўл қўймаган ҳолда фойдаланиш, маҳаллий ўз-ўзини бошқарув идораларининг жамиятни демократик ривожлантириш манфаатлари йўлидаги воқолатларини кучайтиришни назарда tutади. Демократик принципларнинг тўлиқ рўйхати катта. Бундай даражага етиш демократик тараққиёт йўлини танлаган давлатларнинг идеали ҳисобланади. Бундай давлатлар сўзга мустақиллик йилларида демократиянинг асосий принципларини изчиллик билан ҳаётга татбиқ этиб келаётган ЎзР ҳам қиради.

ДЕМОКРАТИЯ – (يونون. «*demos*» – халқ, «*kratos*» – ҳокимият) – «халқ ҳокимияти» маъносини англатади. Д. икки шаклда намоён бўлади: 1) вакиллик шакли; 2) бевосита шакли. Вакиллик шаклида фуқаролар қонунчилик, ижроия ва бошқа вазифаларни бажарувчи органларни сайлайдилар, фуқароларнинг ўзлари бу функцияларни амалга оширишда бевосита иштирок этмайдилар. Д. бевосита кўриниши шундан иборатки, фуқаролар унинг ёрдами билан масалаларни ўзлари ҳал қиладилар. Д. бундай тўғридан-тўғри, бевосита шаклига референдумлар, давлат бошлиқларини сайлов, мамлакат тақдирини умумхалқ овоз бериш йўли билан белгилашга оид масалалар қиради. Д. асосида муросазлик ва консенсус сиёсати этади. Чунки тарихий тараққиётнинг кўрсатишича, қарама-қаршиликларсиз ва зиддиятларсиз жамият бўлиши мумкин эмас. Д. асосий вазифаларидан бири – жамиятдаги қучларни келишиш ва муроса асосида бирлаштириб, уларни умумий овоз бўладиган қарорга, яъни консенсусга олиб келиш ва мамлакат тараққиёт учун хизмат қилишини таъминлашдан иборатдир. Д. сўзини турли маънода изоҳлаш мумкин: 1) Жамият тузумининг шундай шаклики, бу ҳолда унинг аъзолари жамиятни бошқаришда, қарорлар қабул қилишда тенглик асосида қатнашадилар; 2) Давлат ҳокимиятининг қўйидаги тамойилларга асосланган шаклидир: а) юқори давлат ташки-

лотлари ва лавозимларга шахсларнинг сайланиши ҳамда уларнинг алмашиши; б) мансабдор шахсларнинг сайловчилар олдидagi ҳисоботи ва уларнинг назорат остида бўлиши; в) давлат ташкилотларининг тузилиши ва уларнинг халқ олдидagi масъулияти; г) камчиликнинг кўпчиликка бўйсунуши; д) барча фуқароларнинг тенглиги, уларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини таъминлаш; 3) Давлат ҳокимиятчилиги услуги – давлат (сиёсий) тартиби демак, тартиб барча фуқаролар ва инсонларнинг асосий ҳуқуқ ва эркинлигига кафолат беришни, барча ҳокимият тизимининг бўлинишини, барчанинг қонуни қаршида тенглигини, сиёсий партиялар фаолиятига тенг кафолат бериш, мафкуранинг давлат томонидан бошқарилмаслигини назарда тутати. Демократиянинг ижтимоий ҳаётда намоён бўлиши: иқтисода – мулкчиликнинг хилма-хил бўлиши, сиёсий соҳада – сиёсий партияларнинг турли-туманлигини тақозо этади.

ДЕНОНСАЦИЯ – шартномадан воз кечиш.

ДЕПУТАТ – давлат вакиллик органининг сайлаб қўйилган аъзоси; жамоа (гурух) томонидан бирон-бир топширикни бажариш учун вакил қилинган шахс.

ДЕПУТАТ ПАЛАТАСИ – Ливан Республикасининг 4 йил муддатга сайланадиган қонуни чиқарувчи органи.

ДЕСПОТ (ЗОЛИМ, МУСТАБИД) – Д. яқка шахс ҳукмронлига асосланган сиёсий тузум шакли. Мустабид ҳокимияти, одатда, зўравонлик, босиб олиш. баъзан эса, қонуний ҳокимиятини афдариб ташлаш натижасида ўрнатилади.

ДЕФАКТО ТАН ОЛИШ – мавжуд давлат ва ҳукуматлар томонидан бирор мамлакатда пайдо бўлган давлат ёки ҳукуматни тан олишнинг анъанавий шакли. Бунинг сабабларини кўрсатиш шарт эмас. Одатда, тан олаётган давлат янги ҳукумат ёки давлатнинг узок яшаши мумкинлигига ишончсизлик билан қараганда қўлланилади ёхуд маълум вақт ўтгунча янги халқаро ҳуқуқ субъектини ёки унинг ҳукуматини расман ва тўлиқ тан олиш нияти йўқлигини ифодалайди. Д.Ф.Т.О. дипломатик алоқалар ўрнатиш шарт эмас, айрим ҳолларда консуллик муносабатлари ўрнатиш мумкин. Бу тан олаётган давлат мазкур ҳукуматнинг мавжудлиги билан ҳисоблашади ва у билан бирор масала бўйича ҳамкорлик қилиши мумкинлигини аниқлатади. Д.Ф.Т.О. давлат билан ҳамкорлик турли соҳаларда бўлиши мумкин, чунки халқаро муносабатларда суверен давлат сифатида қатнашади. Д.Ф.Т.О. де-юре тан олишдан фарқ қилмайди.

ДЕҲҚОН ХЎЖАЛИГИ – юридик шахс ҳуқуқига эга мустақил хўжалик объекти, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти ишлаб чиқариш билан шугулланади, шу жумладан, ўз тасаруффидаги торморка ерларидан фойдаланилади. Д.Х. ихтиёрийлик асосида вужудга келади ва ерга доимий эгаллик қилиш ҳамда ундан фойдаланиш ҳақидаги давлат далолатномасини олган қундан бошлаб ташкил топган ҳисобланади.

ДИАСПОРА – ўз ватанидан ташқарида яшовчи этник гуруҳлар.

ДИВИДЕНД – солиқлар, мажбуриятлар бўйича тўловлар ва акциядорлар орасида бўлиб олинадиган маблағлардан сўнг акциядорлик жамияти ихтиёрида қоладиган даромаднинг бир қисми. Д. акциядорлар орасида, уларга тегишли акцияларнинг тури ва миқдорига мос ҳолда тақсимланади. Д. жамиятнинг соф даромадидан ўтган йил учун тўланади. Айрим турдаги имтиёзли акциялар учун Д. жамиятнинг шу мақсадлар учун белгиланган махсус жамғармасидан тўланиши ҳам мумкин.

ДИКТАТОР – (лот. *муллақ ҳукмдор*) → 1) қадимги Римда сенат топшириғига биноан, 6 ойга сайланадиган ва ҳарбий ва суд ҳокимиятини тасарруф этадиган мансабдор шахс. Мил авв. 82 йилда Сулла Д. мақомини қабул қилган. Ю. Цезарь эса умрбод Д. этиб сайланган; 2) фақуллода вазиятга кўра, муайян давлатда чекланмаган ҳокимиятга эга бўлган шахс.

ДИН – ҳудода этикод қўйиш, унга ишониш. Дин истилоҳининг келиб чиқиши ва мазкур тушунчанинг кўпгина жиҳатлари Саудия Арабистони аҳолисининг исломдан олдинги тилларида мавжуд бўлган бир неча маънолар («одат», «ишига қараб мукофот бериш», «ҳокимият – бўйсунуш») билан биргаликда, қўшни халқлар тилларидаги шунга оҳангдош, диний истилоҳларнинг маънодош таъсири билан боғлиқдир.

Маълумки, Яқин Шарқда ислом динининг вожид бўлиши арафасида яхудийлик, христианлик, зардуштийлик ақидаси кенг тарқалган эди. Қуръонда «дин истилоҳи» тушунчаси турли маъноларда 100 марта дан ортиқ зикр этилган. У «суд», «гуноҳга яраша жазолаш» (мас. Йаум ад-дин – «қиёмат кунисидаги суд», (Қуръон 1:4), айрим олинган «шининг «дини», «эътиқоди» (Қуръон 39:2), диний жамоа ҳаётининг асоси бўлган амалдаги ҳуф-одатлар тизимидаги дин (Қуръон 6:61 (162:3:73(66) маъноларини аниқлаштириш мумкин. Дин истилоҳи исломга нисбатан қўлланилганидек (Қуръон 3:19(17)), маъжусийликка ҳам (Қуръон 109:6), яхудийликка ёки христианликка нисбатан ҳам (Қуръон 3:73(66) ишлатилади. Аммо дин истилоҳининг Қуръондаги асосий маъноси унинг ғояси учун энг муҳим бўлган Аллоҳга ва унинг чексиз ҳокимиятига бўйсунуш шартли-лиги билан ифодланади. Қуръондаги «дин» тушунчасининг 1 сўз жиҳатлилиги ўрта асрлар мусулмон илмуфтоҳида бир неча шарҳларнинг тугилишига сабаб бўлди. Қуръон билан солиштиришда ушбу шарҳлар диний онгнинг бошқача савияси ва жамият олдидagi янги муаммоларни асосий тирар эди. Дин истилоҳи одатда, уч таркибининг мажмуаси сифатида қабул қилинар эди. Муаллифнинг қайси мактаб ва оқимга мансублигига қараб, унинг маънолари ҳам таъриф кетарди.

Дин ҳақида Имом ал-Бухорий ҳадисларида берилган таъриф кенг тарқалган. Унга қараганда, ал-дин эътиқоднинг мажмуаси бўлиб (ал-имон), диний кўрсатмаларни бажариш (ислом) ва эътиқоднинг самимийлигини такомиллаштиришдир (ал-ихсон). Масалан, «ал-дин» тушунчасини шарҳлашда ушбу уч маънони сақлаган ҳолда ханафийлар эътиқоднинг аҳамиятини кўпроқ таъкидлардилар. Ашъарийлик муаллифлари эса кўпроқ диний кўрсатмаларни сақлашнинг муҳимлигини қайд этар, ханбалийлар (кейинчалик Ибн Қасимия) Қуръон ва суннанинг аслий анъаналарига асосий эътиборни қаратишни талаб қилар эдилар. Шу билан биргаликда, уларнинг баъзилари инсоннинг диндорлигини баҳолашда унинг ҳаётини-ҳаракатидаги маълум ҳолатларни назарда тутиб, унинг ниятига аҳамият берар эдилар. Бу нарса ханбалийларни диннинг рухий жиҳатларига эътибор берувчи даввуф вакиллари билан яқинлаштирар эди. Тасаввуф аҳли, «ад-дин» тушунчасида кетма-кет келувчи, уч босқични: аш-шарийа (ал-имон), ат-тариқа (ал-ислом), ал-ҳақиқа (ал-иқом)ни назарда тутар эдиларки, бунда аш-шарийа – Қуръон ва суннада айтилганларни ҳақийй рия қилиш, ат-тариқа – ўзини руҳан такомиллаштириш ва ички назорат қилиш, ал-ҳақиқа – ҳудо ҳақида ҳақиқий билимга эришиш, ҳатто у билан қўшилиб кетиш маъноларини аниқлар эди. «Ал-дин» тушунчаси у билан мақоми жиҳатдан яқин бўлган бир қатор тушунчаларни аниқлаш ва уларни бир-бирига қарама-қарши қўйиш йўли қўлади ҳам аниқланар эди. Ал-дин, «ал-милла» ва «ал-мазҳаб» тушунчаларини ўзаро солиштирилган Самарқандда яшаган олим Али ибн Муҳаммад ал-Журжоний (1339–1413 йй.) таъриҳча, ал-дин бўйсунилиши лозим бўлган қонундир, ал-милла кишиларни бирлаштирувчи қонундир, ал-мазҳаб рия этилишига интилом қарур бўлган қонундир. Бу ерда ал-дин Аллоҳ билан, ал-милла – пайғамбар билан, ал-мазҳаб – мазҳаб асосчиси бўлган мақола билан қиёсланади. Кенг маънода ал-дин «маънавий соҳа» бўлиб, ал-дунё – «моддий соҳа» тушунчасига қарама-қарши қўйилади. Аммо бу нарса уларни бир-бирдан ажралганлиги маъносини бермайди. Ушбу тушунчаларнинг бир-бирига алоқадорлиги ва қарама-қаршилик даражаси, уларнинг ҳар бирини амал қилиш соҳаси, ҳозирда ҳам ижтимоий ва диний баҳоларнинг муҳим қисми ҳисобланади. Бугунги кунда динни тавсифлашда энг асосий дин, миллий дин ва жаҳон динлари қабиларга алоҳида эътибор берилди.

ДИНИЙ БАҒРИКЕНТЛИК – эътиқод эркинлиги, диний эркинлик, давлатнинг дин ва эътиқод масалаларига аралашмаслиги.

ДИНИЙ ЭКСТРЕМИЗМНИНГ КЕЛТИРИБ ЧИКАРУВЧИ САБАБАЛАР – ЎзР Диний қўрсатмалари билан асосий ўзининг «Ўзбекистон ХХI аср бусасида: ҳафсизликка таҳдид, ёр қарорлик марказлари ва тараққиёт қафолатлари» асарида диний экстремизмни келтириб чиқарувчи қўйдаги сабабаларни кўрсатганлар: диндан фойдаланиб динга алоқаси бўлмаган теъсис ва бошқа таъжовулар ва мақсадларни амалга ошириш учун интилиш;

диндан турли сиёсий можаролар, зиддиятларни келтириб чиқаришга уриниш; инсон, миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқини эмас, балки диннинг яшашга бўлган ҳуқуқни эътироф этиш; динни дунёқараш тафаккурининг ягона воситаси деб ҳисоблаш.

ДИПЛОМАТИК КОРПУС – битта давлатда аккредитация қилинган элчилар ва бошқа Д.К. вакиллари. Халқаро муносабатлар амалиётига довий элчихоналар ташкил этиш жорий қилиниши билан Д.К. вакилларини юритаётган фаолияти, имтиёзлари ва ижтимоий мавқеи нуқтан назаридан яхлит тоифа сифатида тасаввур этиш имкони тузилади; Д.К. ибораси эса 1754 йили Венада ҳукмдор саройида яшайдиган бир аёл томонидан таклиф этилган экан. Д.К. тўғрисидаги Вена Конгресси Регламентида уларга таалуқли ҳеч қандай қарорлар келтирилмаган. Д.К. асосан унинг раҳбаридан иборат бўлиши керак бўлсада, унинг таркибига элчихоналарнинг барча ходимлари: маслаҳатчилар, котиблар ва ҳатто Д.К. вакилларининг оила аъзолари ҳам киритилади. Д.К. энг кекса (тайинланиш вақти нуқтан назаридан) ва «дуайен» деб аталадиган дипломатик агент раҳбарлик қилади. У барча тантанали маросимларда Д.К. вакили ҳисобланади. Шунингдек, дуайен барча дипломатик корпус вакилларини кизиктирадиган масалаларни илгари суради. Католик давлатларда бундай вазифа папанинг зиммасига юклатилади. Айрим ҳолларда Д.К. бошқа вакилни ҳам сайлаб олиши мумкин.

ДИПЛОМАТИЯ – (франц. «diplomatie») – давлатнинг ташқи сиёсатини амалга ошириш усулларидан бири. Дипломатик ҳокимият давлат бошликлари, ташқи ишлар вазири, дипломатлар томонидан ўз давлати ҳамда чет элдаги фуқаролар манфаатини кўзлаб ташқи сиёсий мақсадлар расмий шаклда амалга оширилишидир.

ДИСКРЕДИТАЦИЯ – (франц. «discrediter») – ишончни йўқотиш) – иқтисодий субъектнинг обрў-эътиборига путур етказиш, унга нисбатан ишончни сусайтириш мақсадида онгли равишда амалга ошириладиган хатти-ҳаракатлар.

ДИСКРИМИНАЦИЯ – давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларининг (бошқа давлат, юридик ёки жисмоний шахс ҳуқуқларига нисбаган) чекланиши. Демократик давлатларнинг ички қонунларида ҳамда халқаро ҳуқуқда дискриминациянинг барча шакллари, жумладан, фуқаролар ҳуқуқларини миллати, ирки, жинси, дини сабабли амалда ёки юридик жиҳатдан камситишга йўл қўйиш тақиқланади.

ДИССИДЕНТ – давлат дини католицизм ёки протестантизм бўлган давлатларда ҳукмрон динга эътиқод қилмайдиган христианлар; 1950–1980 йилларнинг ўрталарида кўпчилик социалистик мамлакатларда мустабид тузумга қарши ҳаракат қатнашчиларининг номи. Д. маъмурлар томонидан қатағонга дучор этилди, қўллари жосуслик, давлатга хийнат қилиш каби сохта айблар билан айбланиб жазога тортилди, мажбурлаб руҳий касалликлар шифохоналарига ётқизилди, мамлакатдан сургун қилинди ёки мухожир бўлиб кетишга мажбур бўлди.

ДИФФЕРЕНЦИЯЛАШУВ – (табақалаш, фарқлаш, ихтисослашиш) – дастлаб бир хил элементлардан иборат бўлган тизимнинг сифат жиҳатидан фарқ қиладиган бир қанча қисмларга ажралиб кетиши. Д. муайян тизим функциясининг кенгайтиши, интенсивлигининг кўтарилиши ва бу функцияларни унинг таркибий қисмлари ўртасида тақсимланиши билан боғлиқ ҳолда тизим ишининг самарасини оширади. Д. бир неча шаклда намоён бўлади.

ДОКТРИНА – назария, таълимот, тамойиллар ва қарашлар тизим; – сиёсий фаолиятнинг асосий мақсадини ифода этувчи атама.

ДОСЬЕ – битта иш, бир шахс ва битта папкага жойлаштирилган маъмурий ёки суд ишига оид ҳужжатлар мажмуи.

ДОТАЦИЯ – бирон-бир жамоат ёки хайрия ташкилотига берилган маблағ ёхуд фойда манбаи.

ДУНЁ ЛИГАСИ – курул-яроғни қисқарттириш, низоларни тинч йўл билан ҳал этишни тарғиб этадиган европа мамлақати жамиятлари. Бундай жамиятлар XIX асрнинг ўрталарида Кобдена, Беррита, Дюкпесье, Сутнер ва бошларнинг савий-ҳаракати билан вужудга келган. 1848 йилдан бошлаб, тинчлик ғояларини тарғиб этиш мақсадида бу

жамиятларнинг Тинчлик Конгресслари чақирила бошлаган (дастлабкичи Брюсселда бўлиб ўтган). 1889 йилдан эътиборан конгресслар билан бир вақтда кўплаб Европа мамлакатлари парламентлари вакиллари иштирокида парламентлар аро конференциялар чақирила бошлаган. Дунё Лигасининг марказий қароргоҳи – Бернда жойлашган. Деярли барча давлатларда бўлимлари ташкил этилган.

ДУНЁ ОКЕАНИ – ер шарининг барча материк ва китъаларини ўраб турган сув қобиғи. Д.О. фойдаланишнинг ҳуқуқий тартиби БМТ Денгиз ҳуқуқи тўғрисидаги конвенцияси билан мустақамланган. У давлатларнинг денгиз ҳудудидан фойдаланиш ва уни муҳофаза қилишнинг турли доирадаги фаолияти ва ҳуқуқларини бошқаришдаги мураккаб ягона тизимга эга бўлиб, бу ҳудудларни чегаралаш, давлатлараро низоларни ҳал қилади.

ДУНЁ ҲАМЖАМИЯТИ – глобал ва халқаро даражада фаолият олиб боровчи давлат ҳамда миллатлар бирлашмаси. Д.Ҳ. шахслар, суверен давлат, халқаро ташкилот ва ҳаракат, трансмиллий уюшмалар ҳам қиради. Уларнинг ўзаро муносабатлари учун барқарорлик ва беқарорлик, тенг ҳуқуқлик ва ҳуқуқий тенгсизлик, самарадорлик ва самарасизлик, интеграция ва дезинтеграция, табиий ва режалаштирилган жараёнлар, ҳуқуқий бошқариш ва зўравонлик ўртасидаги мукамал нисбат характерлидир. Д.Ҳ. манфаатларини фойдаловчи БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар (давлат ва нодавлат) халқаро муносабатларнинг ҳуқуқий асосини яратишда, хавфсизликнинг глобал ва ҳудудий тизимини тузишда ўз ҳиссаларини қўшади.

Е

ЕВРОПА ИТТИФОҚИ – ҳудудий ҳукуматлараро ташкилотнинг тузилиши 1951 йил Париж шартномаси (Белгия, Италия, Люксембург, Нидерландия, шартномасини 1957, умумий божхона ҳудудига эга бўлган Европа иқтисодий ҳамжамияти (ЕЭС ёки Умумий бозор) ва Атом энергияси бўйича Европа жамиятини таъсис этганлар (Евратом). Кейинги йиллар – 1972 йилдан 1986 йилгача асосчи давлатларга Буюк Британия, Дания, Ирландия, Греция, Испания ва Португалия қўшилди. 1986 йил февралда мазкур 12 давлат Ягона Европа актига имзо қўйди. Унинг мақсади давлатлар интеграцияси жараёнини тезлатиш ва Европа Иқтисодий Ҳамжамиятини (ЕЭС) жаҳон бозорларида иқтисодий ўрнини кучайтириш эди. 1992 йил 7 февралда Маастрихтда (Нидерландия) ЕС аъзолари ички ишлар, судлов ҳуқуқи, хавфсизлик ва ташқи сиёсатдан иборат битимлар мажмуасини имзоладилар, шунингдек 2000 йилдан Ягона валюта – экони муомалага киритишни назарда тутадиган ягона пул сиёсати бўйича келишиб олдилар. Ҳозирги пайтда 15 давлат ЕИ аъзоларидир, 1995 йил 1 январдан унинг таркибига Австрия, Финландия ва Швеция кирганлиги ҳақидаги шартнома кучга кирди. ЕИ структура жиҳатидан қуйидаги асосий институтлардан ташкил топган. Бош қароргоҳи – Брюсселда жойлашган.

ЕВРОПА КЕНГАШИ – 1950 йилда Европа Кенгаши томонидан инсон ҳуқуқлари ҳақидаги Европа Конвенцияси қабул қилинди. Совуқ урушнинг тугаши ва Совет Иттифоқининг парчаланиши билан Европа Кенгашига турли йилларда Болгария, Венгрия, Литва, Польша, Руминия, Словакия, Словения, Чехия, Эстония аъзо бўлди. Россия ЕКга 1996 йил 28 февралда қўшилди. Ҳозирги пайтда Е.К. ўз таркибида 41 давлатни бирлаштирган.

Ташкилотнинг асосий вазифаси демократия ва сиёсий плюрализм идеалларини ривожлантириш ҳамда амалиётга тадбиқ этишга кўмаклашишдир. Унинг барча аъзолари инсоннинг асосий эркинликлари ва ҳуқуқларига риоя қилиш мажбуриятини олганлар. Е.К. ўз таркибида аъзо мамлакатлар ташқи ишлар вазирларидан ташкил топган вазирлар Кенгаши ва Миллий парламентлар вакиллари аъзо бўлган Маслаҳат Ассамблеясига эга. ЕК Страсбург (Франция)да жойлашган.

ЕВРОПА ТИҚЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (ЕТТБ) – марказий ва Шарқий Европа мамлакатлари, шунингдек, МДҲ аъзо мамлакатларни иқтисодий ва ижтимоий ривожланишга ёрдам кўрсатувчи халқаро банк. 1990 йилда 42 аъзо мамлакат

ҳукуматлари томонидан 10 млрд. эко маблағ билан ташкил этилган. 1991 йилдан фаолият олиб боради. Бош қароргоҳи – Лондон шаҳрида жойлашган.

ЕВРОПАДА ХАВФСИЗЛИК ВА ҲАМҚОРЛИК ТАШКИЛОТИ – халқаро минтақавий ташкилот. Унинг таъсис этувчи ҳужжатлари 1975 йилда Хельсинкида имзоланган Яқунловчи ҳужжат, 1990 йилда Парижда қабул қилинган Янги Европа учун Хартия ва унга қўшимча ҳужжат, 1992 йилда Хельсинкида қабул қилинган «Ўзгаришлар вақти қақирғи» Декларацияси ва Европада Хавфсизлик ва ҳамкорлик Ташкилотининг асосий фаолият йўналишлари ва тузилишни белгиловчи пакет ҳисобланади. Бугунги кунда ЕХХТ таркибига жўгрофий жиҳатдан Ванкувердан Владивостокгача бўлган ҳудудда жойлашган 55 мамлакат аъзо бўлган. ЕХХТ тинчлик ва хавфсизлик масалаларига ҳар томонлама ёндашади. Унинг органлари ва институтлари ҳамкорлик асосида тинчликни мустаҳкамлаш, қуролланиш устидан назорат олиб бориш, превентив дипломатия, ишонч ва тинчликни мустаҳкамлаш, инсон ҳуқуқлари, сайловларда қузғувчиликни амалга ошириш, иқтисодий ва экологик хавфсизлик каби турли масалалар доирасида фаолият кўрсатади. Венада ташкилотнинг қундалик фаолиятиги таъминловчи Котибият жойлашган. Унинг Прагада ҳам кичик бўлими бор.

ЕВРОПА ҲАМЖАМИЯТИ – Франция, Голландия, Люксембург, Буюк Британия, Белгия (1948 йил) давлатлари Брюсселда иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳамкорлик юритиш юзасидан шартнома тузишган. Унга асосан Париж битимига (1954 йили имзоланган, 1955 йилги кучга кирган) ўзгартириш киритган ҳолда Ғарбий Европа уюшмаси ташкил этилди. Бу ўзгаришлар Брюссел пактига Германия ва Италия давлатлари ҳам қўшилишига сабаб бўлди. Ғарбий Европа уюшмасининг асосий мақсади: БМТ Уставига асосан Европада бир дамликни мустаҳкамлаш, халқаро тинчликни қўллаб-қувватлаш, ҳар қандай агрессияга қаршилик кўрсатиш, химоялаш, ҳарбий ва бошқа ўзаро ёрдамлар беришдан иборатдир. Аъзо давлатлар ўртасида иқтисодий, ижтимоий ва маданий алоқаларни мустаҳкамлаш, қонунни ҳурмат қилиш, конституциявий удумларни, шахсий ва сиёсий озодликни, демократия билан таъминлаш ва мустаҳкамлашдир. Ғарбий Европа ҳамжамиятига 10 давлат аъзодир: Бельгия, Буюк Британия, Германия, Голландия, Греция, Испания, Италия, Люксембург, Португалия, Франция. Ассоциатив аъзолари: Норвегия, Туркия. Бундан ташқари, 9 давлат ассоциация шериклик мақомига эга. Булар Болгария, Венгрия, Латвия, Литва, Польша, Руминия, Словакия, Чехия, Эстония давлатларидир. Ғарбий Европа ҳамжамияти таркиби қуйидагича: 1) Ғарбий Европа ҳамжамияти Кенгаши; 2) доимий Кенгаш; Кенгашнинг ишчи гуруҳи; 3) штаб бошликлари; 4) режалаштириш штаби; 5) ишчи гуруҳлар. Махсус ишчи гуруҳ, мудофаа вазирликларининг гуруҳ вакиллари; 6) Ғарбий Европа ҳамжамияти Ассамблеяси; 7) котибият. Ҳозирги кунда ҳам давлатларнинг пойтахтларида бир йилда икки маротаба йиғиладиган мудофаа ва ташқи ишлар вазирлари ҳамда уларга тенглаштирилган вазирлар раислигида ўтказиладиган Кенгаш. Кенгаш аъзо давлатларнинг хоҳишига асосан исалган пайтда чақирилиши мумкин. Йиғилишлар да Бош котиб раислик қилади. Кенгашга ёрдамчи этиб, ишчи гуруҳи тузилган: 1) ташқи ишлар вазирликларидан иборат махсус ишчи гуруҳи (Европа хавфсизлиги ва сиёсий масалалар бўйича); 2) мудофаа вазирликларининг вакилларидан иборат гуруҳ, (Европа хавфсизлиги бўйича ҳарбий масалалар); 3) «Очик осмон» шартномасига асосан, верификация, космик ҳуқуқ масалалари юзасидан ишчи қўмитаси. Ғарбий Европа Ҳамжамияти Ассамблеяси 108 депутатдан иборат (ўғинбосарлари билан). Евродепутатлар йилда икки маротаба йиғилишиб, Ғарбий Европа Ҳамжамияти фаолиятига тааллуқли бўлган барча масалаларни муҳокама этишади. Ассамблея раис ва саккиз ўринбосардан иборат таркибда бюро сайлайди. Бундан ташқари, доимий ҳаракатдаги қўмита, раислар қўмитаси (бюро аъзолари ва Ассамблеянинг собиқ раиси) ва олти доимий қўмиталар – мудофаа, сиёсат, техника ва космос, бюджет ва маъмуриятлар, жамоат ва миллий парламентарлар ишига доир масалалар бўйича фаолият кўрсатади. Котибият ишига Бош котиб раҳбарлик қилади. Ғарбий Е.Х. иш юритадиган тили инглиз ва француз тилларидир.

ЕТАКЧИ, ЙЎЛБОШЧИ – 1) давлат, сиёсий партия, ижтимоий ҳаракатнинг раҳбари, бошлиғи; 2) жамиятнинг манфаатларини ифода этадиган, ўзаро ҳамкорликни мустаҳкамлаш йўлида бошқа кишиларга таъсир эта оладиган шахс.

ЕТАКЧИЛИК – бошқа кишиларга таъсир этиш демакдир. Етакчи ва унинг издошлари ўртасидаги ўзаро мусабаталарда тенгсизлик мавжуд бўлиб, у етакчида гуруҳ аъзоларига қараб ҳар доим бир томонлама йўналтирилган бўлади. Е. бошқарувчилик мақоми, қарорлар қабул қилиш билан боғлиқ бўлган ижтимоий позициядир. *Сиёсий Е.* – сиёсат бозорида амалга ошириладиган махсус тadbиркорлик шаклидир. Бундай рақобатчилик қуршаувида томонлар ижтимоий вазифаларни ечиш бўйича дастурлар билан алмашилади. Бу ерда сиёсий тadbиркорликнинг моҳияти шундаки, «сиёсий товар»нинг персоналлашуви ва уни потенциал етакчи шахсияти билан ўхшатиш ҳамда ушбу товарни «умумий бойлик» сифатида реклама қилиш рўй беради. Е. қуйидаги вазифаларни бажаради: 1) жамиятни жигслаштириш. Омmani бирлаштириш. Е. ўзида ва бошқа давлатлар билан мунсабатда мнллий бирликни гавдалантириши ва намоиш қилиши, фуқароларни умумий мақсад ва қадриятлар йўлида бирлаштириши, Ватанга, давлатга, халққа хизмат қилишда ўрнак бўлиш лозим; 2) Энг мақбул сиёсий қарорларни ишлаб чиқиш ва қабул қилиши. Е. хатолар қилишдан қафолатланмаган бўлса ҳам, баъзан фаол сазй-ҳаракатлар қилмаса ҳам, барибир ижтимоий вазифаларни хал қилишнинг энг мақул йўлини топа олишлик қобилиятлари, одатда, уларнинг раҳбарлик лавозимларини эгаллашларини оқлайди; 3) ижтимоий ҳақамлик ва патронажлик, омmani қонунсизликдан, амалдорларнинг ўзбечалигидан химоя қилиш, тартибот ва қонунчилиқни рағбатлантириш ва жазолаш чоралари билан саклаб туриш; 4) ҳокимият ва омmaning мулоқот, сиёсий ва хиссий алоқа йўллари-ни мустаҳкамлаш ва шу билан фуқароларнинг сиёсий раҳбарликдан бегоналашувининг олдини олиш; 5) ташаббускор бўлиш, оптимизм ва ижтимоий энергияни тўплаш. омmani сиёсий мақсадларни амалга оширишга сафарбар қилиш. Е. халқ анъаналарини авайлаб асраши, ўз вақтида янгиликларни илгай олиши, жамият таракқиётини таъминлаши, халқда ижтимоий ғояларга ишонч уйғотиш.

ЕТТИ ШАЙХНИНГ АМИРЛАР КЕНГАШИ – Бирлашган Араб амирликларининг қонун чиқарувчи органи.

Ё

ЁДГОРЛИКЛАР – (меъморий) – 1) муайян шахс ёки воқеани абадийлаштириш мақсадида барпо этилади. Қадимги даврлардан ёдгорликларнинг турли шакллари вужудга келган (пирамидалар, устунлар, обелисклар, миноралар, бинолар, оддий ва отлик хайкалар ва х.к.); 2) Тарихий қадимдан сакланиб қолган моддий нарсалар: бинолар, қолиқлари, тангалар, қурол, уй-рўзгор ва ибодатхона буюмлари, кийим-кечак, тошбитик, лойдаги ёзувлар, кўхна қўлёзмалар ва х.к.

ЁПИҚ ЖАМИЯТ – (К.Поппер талқини бўйича) ўзгармас ижтимоий тузулма, янгиликларни қабул қила олмайдиған, анъанавий, қотиб қолган мафқурага эга бўлган жамият шакли. Поппер назарида, ёпиқ жамият очиқ жамиятнинг зиддидир.

ЁПИҚ МАДАНИЯТ – (ингл. «culture closed»; нем. «kultur, geschlossene») – вакилларнинг маданий ва моддий эҳтиёжларини ички илкониқтлари асосида қондирадиган, ўзга маданиятларнинг кириб келишига тўсқинлик қиладиган маданият.

ЁПИҚ ТУРДАГИ АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТИ – қаранг: Акциядорлик жамияти.

Ж

ЖАБАРИЙЛАР – VII аср охири VIII аср бошида ислом илоҳиётида пайдо бўлган оқим тарафдорлари. Ж. исломда тақдир масаласида адашган деб тан олинган фирқалардан

бири ҳисобланади. Ж. инсон тақдирини худо мутлақ олдиндан белгилаб қўйган, инсонда ҳеч қандай ирода ва фаолият эркинлиги йўқ, булар фақат худога мавжуд, инсон эса ана шу фаолиятни ўзлаштириб олиш имкониятига эга, деган ақидаларин илгари сурган.

ЖАВОБГАРЛИК — давлат ва жамоат ташкилотларидан ишлаётган мансабдор шахсларнинг етказган зарари учун масъуллиги; зазарнинг қопланиши суд орқали амалга оширилади. Тадбиркорларнинг илчиларга ва бошқа кешиларга тегишли қорхоналардан фойдаланиш жараёнида унинг ўзи ёки ишончли вакиллари айби билан бахтсиз ҳодиса юз берган ҳолларда тадбиркор қонунда белгиланган тартибда жавобгарликка тортилади.

ЖАДИДЧИЛИК — (араб. янги) — янгиланиш, янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номи. Ж. XX асрда (Туркистон, Қрим, Кавказ, Булгория ва Жанубий Урат ҳавзаси) шаклланиб келаётган миллий ҳаракатлар жараёнида вужудга келган. У ўша даврда озодлик ҳаракатининг мафқураси вазифасини ҳам бажарган. Ж. асосий ғоя ва мақсади: Туркистонни урта асрчилик, колоқлик ва хурофотлардан озод қилиш, «усули қадим»ни инкор этган ҳолда ўлкани, халқни, миллатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий пул бирлиги ва миллий қўшин тузиш. Бу ғоя ва мақсадлар 1917–1920 йилларда «Туркистон Мухторияти», Бухоро ва Хоразм Халқ Республикалари даврида қисқа муддатда ва қисман бўлса-да амалга оширилди.

Ж. минтакавий ҳудудий, тарихий шакллари: Қрим, Кавказ, Волгабўйи — Булгория ва Жанубий Уралдаги жадидчиликка Исмоилбек Гаспирали, Жовид Ҳусайнзода, Мусо Жоруллоҳ Қозоний, Ризоуддин ибн Фахриддин раҳнамолик қилишган; Туркистонда — Мунавварқори, Бехбудий ва бошқалар етакчилик қилишган; Бухорода «Ёш бухороликлар» ҳукумати, жумҳураис Усмонхўжа, Фитрат ва бошқалар йўлбошчилик қилишган; Хива жадидларига «Ёш хивалиқлар» ҳукумати, жумҳураис Хожа Пахлавон Ниёз хожи етакчилик қилган. Ж. Туркистондаги тадрижоти: 1) 1885–1895 йиллар: И.Гаспиралининг «Таржимон» газетаси таъсирида Қўқонда янги жадид усулидаги мактаблар очилган ҳаракатлари бошланиб, улар аста-секин, рус-тузем мактаблари билан рақобатлаша бошлаган. 2) Қримдаги Гаспра шаҳридан И.Гаспиралининг Бухоро ва Самарқандга ташрифи, Бухоро амири билан учрашуви натижасида 1885 йилда жадид мактабларини ташкил этиш даври бошланади. Бухорода Жўрабой, Самарқандда А.Шакурый, С.Азизий, А.Мунзим, Мулла Қилич, Тошкентда Мунавварқори, А.Авлонийлар, Қўқонда Ҳамза, Наманганда И.Ибрат, М. Суфизода ва бошқа сиймолар очган жадид мактаблари ўз фаолиятларини олиб боради. 3) 1905–1914 йиллар Ж. мактаб — маорифдан кенгрок — газетчилик, яъни рўзномалар ва жаридалар чоп этиш, матбаа ишларини йўлга қўйиш, илм-фан, адабиёт, маданият-маорифни миллийлаштириш босқичи. 4) 1914–1917 йиллар Ж. ўта ижтимоий-сиёсий йўналиш касб этиши, Ж. сиёсий фиркаларининг тузилиши ва уч хил турли тарафлар қўйиши: а) Россиядан тўла ажралиб чиққани; б) Россия Федерацияси таркибида «миллий-худудий мухторият» тузиш; в) Россия унитаризми таркибида фақат маънавий-диний мухторият ҳуқуқлари кафолатига эга бўлиш. 5) 1917–1918 йиллар Қўқонда «Туркистон Мухторияти»нинг тузилиши ва унинг қонга ботирилиб, маҳв этилиши даври. 6) 1918–1924 йиллар — шўро тизими таркибида маориф матбаа ишларида «Чигатой гурунги»ни тузиш билан ажралиб туради. 7) Туркистон парчаланиб (1924 й.), Ж. кейинги тараққиёти «миллий жумҳуриятлар» доирасида борди. Ж. асосан маданият, маориф, мактаб ва матбаа ишларида намоён бўлади. «Чигатой гурунги» Ж. ғояларини зимдан амалга оширишга, миллий озодлик ҳаракатини жонлантиришга уринди. 8) 1931–1938 йиллар, 50-йилларнинг биринчи ярмигача — қагафон даври. Туркистон жадидчилигидаги асосий ғоявий-назарий йўналиш Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Чўлпонлар томонидан илгари сурилган бўлиб, улар шўролар тузуми, «иштирокчилар» ғоя ва мафқурасини тўлалигича инкор этиб, яна Туркистон халқи ва давлатини қуриш, замонавий тараққиёт йўлидан боришни тақлиф этганлар.

Ж.Тавалло, Ҳондайлиқий, Ажзий ва бошқалар 1917 йил февраль буржуа демократик инқилоби берган конституциявий имкониятлардан фойдаланиб, миллий истиқлолга

эришишни кўзлаганлар. А.Авлоний, С.Айний, Ҳамза, Олтой, Элбек, А.Икромов, Ф.Хўжаев ва бошқалар миллий, умуминсоний демократик кадрятларга муқобил, шўро ғоя ва кадрятларига ургу беришган. Туркистон жадидчилиги ва маърифатчилиги тўғрисида гап борганда, уни анъанавий шарқ маърифатчилигидан, шунингдек, ўша даврдаги ислом диний ислохотчилигидан фарқлаш зарур. Анъанавий шарқ маърифати (Турди, Дониш, Гулҳаний, Муқимий, Фуркат, Нодира, Завкий) жадидлар маърифатчилиги учун маънавий-рухий замин бўлган. Исломда бошланган (Курсавий, Домла Икромча) ислохотчилик уринишлари, жадидлар ҳаракати учун ислом шариат нуқтаи назардан диний-қонуний йўл очиб берган. Бирок Ж. ҳаракати ундаги маърифатчилик майллари ҳаётга юз бурганлиги, умуммиллий ижтимоий-сиёсий вазифаларни ҳал қилишга йўналтирилганлиги билан анъанавий шарқ маърифатчилиги ва диний ислохот жараёнларидан тубдан фарқ қилган.

Ж. ўзбеклар тарихида янги саҳифа очган ижтимоий ҳаракат. У миллат уйғониши ва юксалишининг ижтимоий сатҳда намоён бўлиши эди. Истибод тузуми унга қарши шафқатсиз кураш олиб борганлигининг сабабини тушуниш қийин эмас. Ж. ҳаракати вакиллари орзу қилган имконият мустақиллидан кейин яратилди.

ЖАМИЯТ – ўз ҳаётий зарур эҳтиёжларини қондиришда ўзаро алоқадор бўлган одамлар биргаликда яшашининг муайян ижтимоий тизими. Одамлар ўртасида муайян ижтимоий муносабатлар ўрнатилади, улар объектив характерга эга. Бу муносабатлар кишиларнинг объектив эҳтиёжлари ва яшаш шароитлари натижасида шаклланади. Ж.даги ҳамма нарса (моддий ва маънавий кадрятлар, уларни истеъмол қилиш, инсонлар ҳаёти учун зарур бўлган шарт-шароитларни яратиш ва ҳ.к.) муайян фаолият жараёнида амалга олади. Инсонлар фаолияти ва улар ўртасидаги муносабатлар уларнинг ижтимоий ҳаётининг асосий мазмунини ташкил этади. Булар оилавий, иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, эстетик фаолият ва уларга мос келувчи муносабатлардир. Уларнинг махсусли Ж. Ижтимоий-сиёсий тизими, унда яратилган моддий ва маънавий кадрятларда ўз ифодасини топади.

Ж. моддий ва маънавий ишлаб чиқаришсиз яшай олмайдди. Инсонларнинг ҳаёти учун зарур бўлган эҳтиёжлар озик-овқат, кийим-кечак, уй-жой мавжуд бўлмаса Ж. барбод бўлади. Моддий ишлаб чиқариш жамият учун зарур бўлган иқтисодий шарт-шароитларни яратади, у Ж. ижтимоий тузилиши ва ривожланишига бевосита таъсир кўрсатади. Ж. турли қатлам ва тоифаларнинг мавжудлиги меҳнатнинг ижтимоий тақсимоли, шунингдек, ишлаб чиқариш воситаларига бўлган хилма-хил мулкчилик муносабатлари, моддий бойликларнинг тақсимолига боғлиқдир. Ж. ўз характери ва мазмунига қараб, ижтимоий фаолиятнинг турли кўринишлари мавжуд. Натижада Ж. ҳаёти иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маънавий соҳаларга ажралади. Иқтисодий соҳа моддий бойликлар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилишни ўз ичига олади. Унда мамлакат хўжалик ҳаёти ташкил этилади, унинг турли тармоқларининг ўзаро боғлиқлиги ҳамда халқаро иқтисодий ҳамкорлик, иқтисодий тараққиётнинг барча объектив ва субъектив омилларининг ўзаро алоқадорлиги, боғлиқлиги амалга оширилади. Ижтимоий соҳада жамиятнинг ижтимоий гуруҳлар – синфлар, аҳоли ўртасидаги касбий, ижтимоий-демографик табақалар, тоифалар ҳамда миллий бирликлар, халқ, миллат, элатларнинг ижтимоий ҳаёти ва фаолиятини уйғунлаштиради. Сиёсий соҳа – давлат, ижтимоий тоифа ва гуруҳлар, миллий бирликлар, сиёсий партиялар ва ҳаракатлар, турли жамоат ташкилотларининг ўз сиёсий фаолиятини амалга ошириш маконидир. Уларнинг фаолияти жамиятдаги сиёсий муносабатлар асосида ўз сиёсий манфаатларини амалга оширишга қаратилгандир. Маънавий соҳага кишиларнинг турли маънавий кадрятларга муносабатлари – уларни яратиш, тарқатиш ва адабиёт, санъат, мусика, мафкура, фан, ахлоқий меъёрлар ва бошқалар умуман олганда, ижтимоий ҳаётнинг маънавий мазмунини ташкил қилувчи омиллар киради. Ижтимоий ҳаётнинг маънавий соҳаси тарихан шаклланади. У ўзида Ж. тараққиётининг географик, миллий ва бошқа хусусиятларини мужассамлаштириб, акс эттиради. Ж. ижтимоий тузилишида давлат, оила, турли ташкилот ва миллатлар ўз ўрнига эга. Уларнинг ўзаро мутаносиблиги Ж. барқарорлигини таъминлайди.

ЖАМИЯТ СИЁСИЙ ТАШКИЛОТИ – жамиятнинг сиёсий ҳаёти кечадиган институт ва меъёрлар тизими. Жамият сиёсий ташкилотининг етакчи унсурлари – давлат сиёсий партиялар, жамиятнинг меъёрий асослари, оммавий ахборот воситалари. Сиёсий ташкилот жамият сиёсий тизимининг асосини ташкил этади. Жамият ҳаётининг барча соҳаларида, чунончи, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий, маънавий соҳаларидаги муаммоларнинг ҳал этилиши унинг сиёсий ташкилоти фаолиятининг самарадорлигига узвий боғлиқдир.

ЖАМОА – ижтимоий ташкилот шакли. Дастлабки ибтидоий жамоа меҳнат ва истеъмолнинг умумийлиги билан ажралиб туради. Унинг кейинги шакли – қўшничиликда (худудий, кишлок) капиталистик жамиятга хос индивидуал ҳамда умумий эгаллик қилиш жиҳатлар билан ажралиб туради. Жамоада тўлиқ ёки қисман ўзини ўзи бошқариш жорий этилиши мумкин.

ЖАМОА (ШИРКАТ) МУЛКИ – оиланинг мол-мулкни, маҳалла мулкни, шунингдек, юридик шахс бўлган кооперативлар, ижара, жамоа корхоналарининг, жамоат ва диний ташкилотларнинг, турли хўжалик жамият ва ширкатларнинг, ассоциациялар ва бошқа бирлашмаларнинг мулкларини ўз ичига олади.

ЖАМОАТ БИРЛАШМАЛАРИ МУЛКИ – жамоат бирлашмалари. Улар ўз уставларига биноан бинолар, ишхоналар, уй-жой фонди, асбоб-ускуна, маданий ва соғломлаштириш жиҳозлари, пул маблағлари, акциялар ва бошқа қимматли қўғозларга эгаллик қилиши мумкин. Шунингдек, ўз маблағлари ҳисобидан ташкил этилган бундай бирлашмалар уставларида белгиланган мақсадларга кўра, наشريётлар, қорхоналар, хайрия муассасаларига эга қилиши мумкин. Уларнинг мулки қонун билан ҳимояланган. Жамоат бирлашмалари томонидан ташкил этилган корхона ва ташкилотлар қонунда белгиланган тартибда ва микдорда тўловларни амалга оширади.

ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ЎЗР ҚОНУНЧИЛИГИ – ЎзР жамоат бирлашмаларига тегишли қонунчилиги уларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаб берадиган алоҳида қонун ва бошқа меъёрий ҳужжатлардан иборат. Жамоат бирлашмалари томонидан қонуний ва демократик асосда сайланган ҳокимият ва бошқарув органларига таъйин қўйиш таъқиқланади. Шунингдек, қуролланган жамоат бирлашмалари, диний тусдаги партиялар ҳамда уларнинг бўлимларини ташкил этиш ҳам қонун билан таъқиқланган. Бундан ташқари, давлат томонидан сиёсий мақсадларини қўзлаган сиёсий партиялар ва оммавий ижтимоий ҳаракатлар фаолиятини молиялаштиришга йўл қўйилмайди (қонунда белгиланган тартибда сайлов компаниясини молиялаштириш бундан мустано). Бирлашма уставини рўйхатдан ўтказиш тўғрисида берилган ариза у топирилган кундан бошлаб икки ой муддатда кўриб чиқилади. Жамоат бирлашмалари уставларини тўлдириш ва уларга ўзгартириш киритиш ҳам худди шундай тартибда амалга оширилади. Жамоат ташкилотининг съездида унинг мулкни тугатиш тўғрисидаги қарорига биноан бирлашма уставда белгиланган мақсадларга йўналтирилади. Суд қарори билан тугатилган жамоат бирлашмаси мулки давлат ҳисобига ўтказилиши мумкин. Инсон ҳуқуқлари Умуҷаҳон декларацияси, ЎзР Конституцияси ҳамда ушбу қонунга таянган ҳолда фуқароларнинг жамоат бирлашмаларини ташкил этиш ҳуқуқи қафолатланган.

ЖАМОАТ ТАШКИЛОТЛАРИ ФАОЛИЯТИ УСТИДАН НАЗОРАТ – тегишли молиявий идоралар жамоат бирлашмалари даромадлари, уларни молиялаштириш манбалари, маблағлардан фойдаланиш ҳамда қонунда белгиланган тартибда солиқларни тўлаб бориш устидан назоратни амалга оширади.

ЖАМОАТ ХАВФСИЗЛИГИ – миллий хавфсизликнинг ажралмас қисми ҳисобланиб, унга шахс ҳаётига хавф солаётган таҳдидларнинг олдини олиш, уни бартараф этиш билан шуғулланувчи жамоат ташкилотлари киради. Ж.Х. шахс хавфсизлиги ва жамоат тартиби билан чамбарчас боғлиқдир. Ж.Х. давлат худудидаги ҳар бир фуқаронинг хавфсизлигини таъминлашга, жамоат тинчлигини сақлашга оид шароитни яратишга қаратилган. Ж.Х. таъминлаш давлат идоралари (ички ишлар, милиция, ички қўшинлар,

фавкуллда вазиялар муассасалари), Ўзини-Ўзи бошқариш органлари ва жамоат ташкилотлари зиммасига юклатилган.

ЖАМОАТЧИЛИК БИЛАН АЛОҚА – (ингиз. *Public Relations (PR) мушунчасидан тарқалган бўлиб, кўпинча PR ёки ПР (рус. Паблик Рилейшинз) шаклда ишлатилади*) – Мазкур тушунча давлатнинг одамлар, ташкилотлар, ижтимоий гуруҳ, умуман, жамиятдаги муносабатларни уйғунлаштиришга қаратилган фаолиятини ифода этади. 1) П.Р. – давлат бошқарув фаолиятининг таркибий қисми; 2) оммавий ахборот воситалари орқали жамоатчилик фикрини шакллантиришга қаратилган кўп қиррали фаолият.

ЖАМОАТЧИЛИК МУНОСАБАТЛАРИ – ижтимоий гуруҳ, диний бирлашма, миллатлараро иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маданий фаолият тури.

ЖАМОАТ МУАССАСАСИ – ўз иштирокчиларининг манфаатларига жавоб берадиган ва кўрсатилган бирлашманинг низомдаги мақсадларига мувофиқ келувчи аниқ турдаги хизматлар кўрсатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган, аъзоликка эга бўлмаган жамоатчилик бирлашмаси. Ж.М. ва уни бошқариш таъсисчи ёки таъсисчилар тайинлаган шахс томонидан амалга оширилади. Ж.М. давлат томонидан рўйхатдан ўтказилгач, ўз фаолиятини ЎзР Фуқаролик кодексига белгиланган тартибда амалга оширади.

ЖАМОАТЧИЛИК ТИЗИМИ – таракқиётнинг аниқ босқичида маълум жамиятга ҳос бўлган жамоатчилик муносабатлари тизими. Ж.Т. барча ижтимоий муносабатлар ва алоқаларни ўз ичига олади.

ЖАМОАТЧИЛИК ФИКРИ – оммавий оннинг энг муҳим ва долзарб муаммолар, иқтисодий, сиёсат, маданият ва ижтимоий ҳаёт воқеа-ҳодисаларига нисбатан шакланган умумий муносабат мажмуи.

ЖАМОАТЧИЛИК ХАВФСИЗЛИК ТИЗИМИ – миллий хавфсизликни таъминлашнинг узвий қисми. Шахс, жамият, давлат манфаатларини химоя қилишда ва уни амалга оширишда иштирок этувчи жамоат ташкилотлари ва бирлашмаларни ўз ичига олади.

ЖАМОАТЧИЛИК ҲАРАКАТИ – ўз иштирокчиларига эга бўлган ва аъзоликка эга бўлмаган, жамият учун фойдали мақсадларни кўзловчи, унинг иштирокчилари томонидан қўллаб-қувватланадиган оммавий жамоатчилик бирлашмаси. Ж.Х. мунтазам фаолият юритувчи олий бошқарув органи съездга (конференция) ёки умумий йиғилишга ҳисоб берувчи коллегиял орган ҳисобланади.

ЖАМГАРМА БИРЖАСИ – қимматли қоғозларнинг бир меъёрда айланишини таъминлаш учун зарур шароит яратиш ишлари билан шуғулланадиган ташкилот. Ж.Б. қимматли қоғозларнинг бозор нарҳини (қимматли қоғозга бўлган талаб ва тақлиф мувозанатини акс эттирадиган нарҳи), қимматли қоғозлар бозори қатнашчилари орасида ахборотнинг тарқатилишини таъминлайди.

ЖАНГОВАР САМАРАДОРЛИК – жанговар ҳаракатнинг турли шароитида қарши ҳаракатни инобатга олган ҳолда жанговар топшириқни бажаришга оид фактик имкониятлар тавсифи. У қуйидаги кўрсаткичлар орқали ифодланади: жанговар топшириқнинг бажарилиши таҳмин қилинганда, кўпинлар (кучлар)нинг ҳаракати ҳақида гап бўлса; нишонни йўқ қилиш таҳминини юзга келса, уни йўқ қилиш воситаси ҳақида гап борса; (математик натижа) бажарилган топшириқлар, йўқ қилинган нишонлар, майдон (оммавий қиргин қуроли учун) ва х.к. сонининг ўртача аҳамияти.

ЖАНГОВАР ЯШОВЧАНЛИК – қўшин (куч), қурол-яроғ ва ҳарбий техника мажмуи (намуна), фронторти объектилари, жанговар ва техник таъминот комплексларини сақлаш, уни тезда қайта тиклаш жусусияти, душман ва ташқи муҳитнинг таъсир этиши шароитида жанговар (функционал) топшириқларни бажариш қобилияти.

ЖАНУБИ-ШАРҚИЙ ОСИЁ ДАВЛАТЛАРИ АССОЦИАЦИЯСИ (АСЕАН) – 1967 йилда ташкил этилган регионал сиёсий-иқтисодий ташкилот. Ассоциациянинг шартномавий тарзда ташкил этилиши 1976 йилда Жануби-Шарқий Осие давлатларининг Дўстлик шартномасини ва АСЕАН Декларациясини имзолаганларидан кейингина юз берди. Ассоциациянинг мақсадлари иқтисодий, ижтимоий ва бошқа соҳаларда ҳамкорлик-

ни ташкил этиш, Жануби-Шаркий Осиёда тинчлик ва барқарорликни ўрнатилдан иборат. Унга Индонезия, Малайзия, Сингапур, Таиланд, Филиппин, Бруней, Лаос, Мьянма (Бирма), Вьетнам ва Камбоджа давлатлари киради. 1996 йилда АСЕАН Россия ва Хитойни ҳам ўзининг тенг ҳуқуқли ҳамкори сифатида қабул қилганлиги ҳақидаги қарорини қабул қилди. Шу билан бирга доимий ҳамкорлари сирасига АҚШ, Австралия, Япония, Жанубий Корея, Канада, Янги Зеландия ва Европа Иттифоқи киради. Котибиятнинг қароргоҳи Жакартада (Индонезия) жойлашган

ЖАРАЁН – муайян вақт оралиғида бўлиб ўтган ўзгаришлар, воқеа ва ҳодисаларнинг давомийлиги. Ж. узлукли ва узлуксиз, табиий ва сунъий, такрорланувчи ва бетакрор, бошқарилувчи ва бошқарилмас бўлиши мумкин. Ж. сифат жиҳатдан фарқ қилади. Улар табиатда рўй берувчи Ж. ва жамиятда рўй берувчи жларга бўлинади. Тафаккур жараёни эса муайян мантиқий қонуниятларга бўйсунди. Оламдаги ҳар бир ҳаракат шаклига хос бўлган Ж. ҳам бўлиши мумкин: механик, физик, кимёвий, биологик ва ижтимоий жараёнлар шулар қаторига киради. Ж. фазо ва вақтда рўй беради, замон ва маконда хилма-хил тарзда намоён бўлади.

ЖАЪФАРИЙЛИК – шиаликдаги диний-ҳуқуқий мазҳаб. Унга жаъфар ас-Содиқ асос солган, деб ҳисобласаларда, аслида IX–X асрларда бир неча мужтахид ва илоҳиётчилар томонидан ишлаб чиқилган. Ж. мазҳабининг сунъийликдаги мазҳаблардан асосий фарқи: жаъфариёлар киёсини Қуръон, сунна, ижмоъдан кейинги шариат манбаи эканлигини рад қилади, шиаликдаги имомлар нақлларининггина тан олади, вақтинчалик никоҳ (мутъа)га йўл қўяди, хавф қайдо бўлган чоғда ўз эътиқодларини яширади, ижтиҳод (диний ва ҳуқуқий масалалар бўйича мустақил фикр юритиш)га имкон яратади. Ж. XVI аср бошларидан Эронда ҳукмрон диний-ҳуқуқий мазҳабга айланган.

ЖАҲОН БАНКИ – халқаро молия муассасаси. Таркибига БМТ ихтисослашган муассасаси маконига эга бўлган учта мустақил халқаро молия институти (Халқаро тикланиш ва тараққиёт банки, Халқаро молия корпорацияси ҳамда Халқаро тараққиёт уюшмаси) киради. Бош қароргоҳи – Вашингтонда (АҚШ) жойлашган.

ЖАҲОН ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК ТАШКИЛОТИ (ЖИМТ) – БМТ ҳукуматлараро ихтисослашган ташкилоти. халқаро ҳукуматлараро ташкилот, 1974 йилда ташкил топган. Айрим ихтисослашган уюшмаларнинг дипломатик конференцияси. Ташкилотнинг олий органи – Бош ассамблея; маъмурий органи – Халқаро бюро. Бу ташкилотнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат: кишиларнинг ижодий фаолиятини рағбатлантириш, уларнинг интеллектуал мулкни жаҳон миёқсида қўриқлаш; соаноат ва бошқа тармоқларда мулкни сақлаш бўйича фаолият кўрсатаётган халқаро ташкилотларнинг иш самарасини ошириш ва Ж.И.М.Т. интеллектуал мулкни ҳимоя қилиш борасидаги қонушларни тайёрлашда, тегишли маълумотларни йиғиш ва тарқатишда, маълумотлар рўйхатини тайёрлашда ва бошқа ишларни амалга оширишда фаол қатнашади. Ж.И.М.Т. Бош қароргоҳи – Женева (Швейцария)да жойлашган.

ЖАҲОН МЕТЕОРОЛОГИЯ ТАШКИЛОТИ (ЖМТ) – халқаро ташкилот, метеорологик тадқиқотлар ва кузатишлар бўйича халқаро ҳамкорликни ривожлантиришга ёрдам кўрсатиш ҳамда миллий метеорологик хизматлар ишини мувофиқлантириш ишларини олиб боради. 1947 йил сентябрда БМТ ҳузурида ташкил топган. ЖМТ доимий ишлайдиган органи – котибият Женева (Швейцария)да жойлашган.

ЖАҲОН ОБ-ҲАВО ХИЗМАТИ – ер шари миёқсида об-ҳаво ўзгаришларини кузатиб туриш билан шуғулланадиган ташкилот. Жаҳон об-ҳаво хизмати режаси 1967 йилда қабул қилинган. Дунё аҳамиятига молик марказлар Вашингтон, Мельбурн ва Москвада жойлашган. Худудий аҳамиятга молик метеорология марказлари 20 дан ортиқ худудда, шу жумладан, Урта Осиё худудида ҳам мавжуд.

ЖАҲОН ОЗИҚ-ОВҚАТ ДАСТУРИ (ЖОД) – 1963 йилда ташкил топган. У БМТ тизими сифатида ЖОД. Озиқ-овқат ёрдами кўрсатишга мўлжалланган. Унга ривожланаётган давлатларнинг камбағал аҳолисига ёрдам кўрсатиш ва жаҳонда очлик ҳамда ночорлик билан кураш олиб бориш вазифаси юклагилган. ЖОД сиёсат ва озиқ-овқат

ёрдам бўйича 42 аъздан ташкил топган Кўмита томонидан бошқарилади. Кўмита таркибининг ярми Иқтисодий ва ижтимоий кенгаш, колган қисми эса БМТ озик-овқат ва кишлоқ хўжалиги ташкилоти томонидан тайинланади. Кўмита йилига икки марта ййгилади. Бош қароргоҳи – Рим (Италия)да жойлашган.

ЖАҲОН ПОЧТА ИТТИФОҚИ – халқаро ташкилот. 1948 йилдан БМТ ихтисослашган муассасаси I-Халқаро почта конгрессида ташкил этилган. 1878 йилгача Умумий почта иттифоқи деб аталган (1875 й.), Вазифаси почта хизматини яхшилаш, шу соҳада ҳамкорликни тараққий эттириш, ривожланаётган мамлакатларда почта хизматини ташкил этиш ва такомиллаштиришда техник ёрдам кўрсатишдан иборат. Идораси – Берн шаҳрида жойлашган.

ЖАҲОН САВДО ТАШКИЛОТИ – 1995 йил 1 январда тарифлар ва савдо бўйича бош битим вориси сифатида халқаро миқёсдаги орган сифатида ташкил топган жаҳон мамлакатларининг ўзаро савдо ҳамда савдо сиёсати тартиботини бошқарувчи халқаро ташкилот. Халқаро савдода ташкилотга аъзо ва иштирокчи мамлакатлар учун мажбурий бўлган тамойиллар ва қондалар белгиланган ҳуқуқматлараро кўп томонлама шартномалар асосида фаолият олиб боради. Бош қароргоҳи – Швейцарияда (Женева) жойлашган.

ЖАҲОН СИЁСАТИ – «жаҳон сиёсати» тушунчаси сиёсат фанининг энг кўп қўлланиладиган, шу билан бирга, унча аниқ бўлмаган тушунчалари жумласига киради.

ЖАҲОН СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ТАШКИЛОТИ (ЖССТ) – халқаро тиббий ташкилот; БМТ ихтисослашган махсус муассасаси. 1945 йил февралда БМТ конференциясида Ж.С.С.Т. тузиш тўғрисида қарор қабул қилинган. 1946 йилда соғлиқни сақлаш бўйича Нью-Йоркда ўтказилган халқаро конференцияда БМТга аъзо 26 та мамлакат ташкилот уставини ратификация қилгач, 1948 йил 7 апрелида ЖССТ тузилди. Ж.С.С.Т. марказий маъмурий органи – Котибиятга Бош директор раҳбарлик қилади. Ж.С.С.Т. Ўзбекистондаги ваколатхонаси Ўзбекистон соғлиқни сақлаш вазирлиги бино-сида жойлашган.

ЖАҲОН КАСАБА УЮШМАЛАРИ ИТТИФОҚИ – халқаро касаба иттифоқлари ташкилоти. 1945 йил октябрда Парижда қақирилган Жаҳон касаба иттифоқларининг I-конгрессида тузилган ва Устави қабул қилинган. Ж.К.У.И. барча халқаро ташкилотларда меҳнатқашларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ривожланаётган мамлакатларнинг ишчиларига касаба иттифоқлари ташкил этишда ёрдам бериш, урушга ва уруш чиқарувчи сабабларга қарши, ижтимоий-иқтисодий соҳаларда кенг халқаро ҳамкорлик учун кураш ўз асосий мақсади деб ҳисоблайди. Ж.К.У.И. олий органи Жаҳон касаба иттифоқлари конгресси бўлиб, 4 йилда 1 марта қақирилади. Конгресслар ўртасидаги даврда раҳбарлик органи Бош кенгаш ҳисобланади.

ЖЕНЕВА КОНВЕНЦИЯЛАРИ – уруш қурбонларини ҳимоя қилишга қаратилган Женева Конвенцияси (1949 й.) ва унга қўшимча баённомалар (1977 й.) – ҳарбий урушлар қурбонларини ҳимоя қиладиган халқаро битим. 1949 йил 12 августда Женевада имзоланган, 1950 йилла кучга кирган. У халқаро миқёсдаги шартнома бўлиб, ҳозир 180 давлат аъзо бўлган. Ж.К. ўз ичига қуйдагиларни олади: 1) ҳарбий ҳаракатлар натижасида ярадор бўлган аскар касаллар тақдирини масаласи; 2) денгиз қуролини кучлари тарқибда бўлиб, кема ҳалокатига учраган шахслар, ярадор касалларга нисбатан муносабат ҳақида; 3) ҳарбий ҳаракатлар чоғида тинч аҳолини ҳимоя қилиш. Ж.К. 1977 йилда 2 та протокол қўшимча қилинди, I протокол халқаро характердаги қуролини тўқнашувлар қурбонларини ҳимоя қилиш, II протокол халқаро характерга эга бўлмаган қуролини тўқнашувлар ярадорларини ҳимоя қилишга қаратилган.

ЖИНОЯТЧИЛИККА ҚАРШИ КУРАШ БЎЙИЧА ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК ВА ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР – жиноятчиликка қарши кураш Халқаро полиция ташкилоти (Интерпол) жиноятчиликка қарши кураш бўйича ишлар олиб боради. Ташкилотнинг мақсади халқаро миқёсда жиноятга қарши курашувчи давлатлар ўзаро ҳамкорлигига қўмақлашиш, бу борада фаолият юритувчи муассасаларни ташкил этишдан иборатдир. Интерпол халқаро кидирувни амалга оширади. Жиноятчи топилганида

полиция ўз давлатининг қонунларида белгиланган тартибда уни қўлга олади ва ўз иллий бюросини хабардор қилади.

ЖОҚОРҒУ КЕНЕШ – Қирғизистон Республикасининг 5 йил муддатга сайланадиган ҳамда 35 кишидан иборат Қонун чиқарувчи Мажлиси ва етмиш кишидан иборат Халқ Вакилларининг Мажлисидан иборат Қонун чиқарувчи органи. 1991 йилда ташкил топган.

ЖОСУСЛИК – давлат сирини ташкил этувчи маълумотни ўғирлаш, тўплаш ва йиғиб хорижий давлатга, ташкилот ёки унинг вакилига топшириш. Бундай маълумотлар чет эл разведкаси (жосуслик-айғокчилик хизмати) топшириғига кўра, давлат иллий хавфсизлигига зарар етказган ҳолда йиғилган бўлса хориж фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс томонидан содир этилганидан қатъи назар, бу Ж. давлат хавфсизлигига қарши жиноят ҳисобланади. Ж. – алоҳида минтақа, давлат ёки ҳудудларда душманнинг ҳарбий-сиёсий ҳолати тўғрисида маълумот олиш, унинг қуролли кучлари, ҳарбий ҳатти-ҳаракатларидан бохабар бўлиш. Ж. – жосусларни бу ишга жалб этмасдан маълумотларни конспиратив йиғиш ва бошқа масалаларни махсус хизмат ходимлари билан ҳал қилиш, ишончли ва расмий алоқалар орқали, кузатув йўли билан теодор техника ёрдамида амалга ошириш. *Саноят Ж.* – корхоналарнинг тижорий, саноят ёки хизматга оид сирларини ташкил этувчи маълумотларни (материалларни) йиғиш (тўплаш) ва топшириш мақсадида ўғирлаб, яширин тарзда бошқага топшириш. *Технологик Ж.* – рақобатлашувчи корхона томонидан бошқа, айниқса, турдош корхона учун сир ҳисобланган технологик характердаги маълумотларни яширин қидириш, топиш ва ундан фойдаланиш.

ЖУҒРОФИЙ МАДАНИЯТ – умуминсоний моддий ва маънавий маданиятнинг илк негизи, ибтидоси, табиатга боғлиқ муҳитнинг қадрини билиш ҳисси шаклландиган шароитлар мажмуи, инсонда табиат бойликларининг истеъмолчисигина эмас, балки, унинг химоячиси, кўмакчиси ва бойитувчисини ҳам кўриш қобилияти. Ж.М. – жамият тараққиёти натижасида юзага келади. Ўз тараққиётининг бошланишида инсон – табиатнинг бир қисми ва у атрофидаги ёввойи ҳайвонлар ҳамда ўсимликлар олаmidан ўзини ажратмайди. Инсон ва жамият ривожлангани сари унинг табиатга таъсири кучайиб боради. Ҳозирги даврда инсоннинг табиатга таъсирида жамият қалтис нуктага келди. Чунки, инсон билан табиат ўртасидаги мувозанат ва мутаносибликнинг бузилиши оқибатида инсоният учун хавф туғилди. Шу сабабли, ҳозирги даврда Ж.М. масаласи дунё бўйлаб биринчи ўринга чиқмоқда. Бу айниқса, мустақил Ўзбекистон шароитида кескин тус олмақда. Чунки, истибдод йилларида коммунизмнинг моддий-техника базасини яратиш учун кураш никоби остида Марказий Осиё минтақасининг жуғрофий маданияти талаблари кўпол равишда бузилди. Марказий Осиёнинг марказида жойлашган Ўзбекистон, айниқса, бу жиҳатдан оғир аҳволга солиб қўйилган: «ривожланган социализм» йилларида (1960–1985 йй.), «пахтачиликни кўтариш» баҳонасида республика тупроғига фан тавсияларидан 10–20 баробар кўпроқ, миллион тонналаб захарли ўғитлар солинди. Минг йиллар давомида шаклланган сув баланси, кўриқ ва бўз ерларнинг (Мирзачўл, Қарши чўли ва бошқалар) ўзлаштирилиши натижасида Ўзбекистон табиати кечириб бўлмаас зарбага учради, шу сабабли Орол денгизи қурий бошлади.

Марказий Осиёдаги бундай мураккаб аҳволдан чиқмоқ учун: а) сув, ер ва ҳисилдорлик баланси ва техника билан энергетиканинг ўсиши жуғрофий маданият талабларига бўйсундирилиши керак; б) техника, энергетика ва аҳолининг келажақда ўсиши беш йил, ўн йил, чорак аср ва ундан кўпга олдидан ҳисоб-китоб қилиниб, эмалий ишлар шунга мувофиқ олиб борилиши шарт; в) Марказий Осиё минтақасида ёқилғи ва энергетика манбаи сифатида қуёш энергиясидан кенг фойдаланиш зарур; г) аҳолининг экологик маданиятини кўтаришга ўтмиш анъаналари сафарбар қилинмоғи зарур.

Ж.М. ўзида фан, сиёсат, ахлоқ, табиатга оқилона муносабат ва иқтисодни мужасамлаштиради. Шунинг учун ҳам у жуғрофий омилни асос қилиб оладики, ташки муҳит, жуғрофий шароит – жамиятнинг ибтидо заминидир ва сиёсат, иқтисод, ахлоқ, экологик тарбия ҳаммаси жуғрофий борлиқ асосида мавжуд бўлиб, ривожланади. Ж.м.нинг илмий асосланган қоида ва талаблари заминдаги фаолият Ўзбекистоннинг келажақда буюк

давлат бўлишига мустахкам негиз яратиб беради. Фақат шундагина «Орол денгизи куришини гўхтатиш мумкин, аммо уни илгариги ҳолатига қайтариб бўлмайди», деган хулосалар ва умидсизлик ғоялари ўринсиз эканлиги аён бўлади. Бунинг учун инсон табиати унинг ҳомийси ва дўстига айланиши керак.

3

ЗАЙДИЛАР – шиаликда вужудга келган фирка тарафдорлари. VIII аср ўрталарида пайдо бўлган. Араб халифалигида зиддиятлар кескинлашиб, гуруҳлар ўртасидаги кураш кучайган, уманийлар ҳокимияти интеграциялашуви инкирозга учраган даврда вужудга келган. Фирка шиаларнинг бешинчи – имоми Муҳаммад ал-Бокирнинг укаси Зайд ибн Али Зайн ал-Обидин номи билан аталган. 3.Зайдни сўнгги бешинчи – имом ҳисоблаб, ундан кейинги шиа имомларини тан олмайди. Ҳозир Яман аҳолисининг ярмидан кўпроги 3. фиркасига мансуб. Улар Саудия Арабистони, Покистон ва бошқа давлатларда ҳам бор.

ЗАРАР ЕТКАЗИЛГАН ЖОЙ ҚОНУНИ – қай бир давлатнинг ҳудудида зарар етган бўлса, ўша давлат ҳуқуқини қўлланишини билдиради. Ушбу коллизия бoғлама зарар етказилганлиги оқибатида келиб чиқадиган мажбуриятларни тартибга солишда танланадиган ҳуқуқ учун қўлланилади (деликт мажбуриятлари). Халқаро гўризм ва халқаро транспорт операцияларининг ортиб бориши чет эл элементи иштирокида деликт мажбуриятларнинг сони ошишига олиб келмоқда, бу эса ушбу формулани қўллаш соҳасини кенгайтirmoқда.

ЗАРДУШТҲИЙЛИК – зороастризм – мил.авв. VII–VI-асрларда вужудга келган дин. Асосчиси – *Зардушт*. Сўнгги тадқиқот хулосаларига қараганда, Ўрта Осиё, хусусан, Хоразм 3. ватани бўлган. Ўрта Осиё, Эрон, Афғонистон, Озарбайжон ҳамда Яқин ва Ўрта Шарқнинг бир неча мамлакатларида тарқалган. Қадимий пахлавий тилида «Зардушт» сўзи «Магупта» деб аталган. Пахлавий тилидаги ёдгорликларни араб тилига таржима қилган олимлар уни «мажус» шаклида қўллаган. Натижада ўрта асрлардан бери «Зардушт» «мажус», «зардуштҲийлик» эса «мажусийлик» сифатида қўлланиб келинган. 3. «оташ» ва «қуёш» тангри *Ахурамазда* ўғли деб ҳисобланган. «Нур», «оташ» 3. рамзи. тимсолидир. 3. Ахурамазда олий худо ҳисобланганлиги учун 3. маздаизм ёки маздаийлик деб ҳам аталган. 3. таълимоти унинг муқаддас китоби – *Авестода* баён этилган. 3. таълимоти дунёдаги ҳамма тартиблар яхшилик ва ёмонлик, ёруғлик ва қоронғулик, ҳаёт ва ўлим ўртасидаги курашга боғлиқ, деб тушунтиради. Оламдаги ҳамма яхшиликларни Ахурамазда, ёмонликларни *Анхрамайну* ифодалайди. Анхрамайну Ахурамаздага қарши курашади, лекин уни енгишга ожизлик қилади. Бу кураш абадий давом этади. Яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш оламдаги жараёнлар мазмунини ташкил этади. Одам бу курашда танлаш эркинлигига эга бўлган, ўз фаоллиги билан дунёда адолат тантанасига таъсир эта оладиган шахсдир.

Авестода кўчманчилик ва деҳқончилик ҳаёт тарзи ўртасидаги қарама-қаршилик баён этилади, кўчманчиликка ҳамма ёвузликларни келтириб чиқарадиган ҳаёт тарзи деб қаралади ва у қораланади, деҳқончилик эса яхшилик белгиси сифатида рағбатлантирилади. 3. динда олов гуноҳлардан тозаловчи сеҳрли куч деб қаралади. 3. ахлоқий таълимоти «эзгу фикр», «эзгу сўз» ва «эзгу амал» дан иборат муқаддас учлик (ахлоқий триада)да ўз ифодасини топган. 3. талабига кўра, ҳар бир инсон тангрининг яққо ягоналигини эътироф этиши, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлсин илм ўрганиши, турли касбларни эгаллаши, чорвачилик, деҳқончилик, боғдорчилик билан шуғулланиши, канал қазishi, ер ўзлаштириши лозим. Энг асосийси – 3. эътиқод эркинлиги мавжуд бўлган. 3. инсонларни тенгликка, ҳамжиҳатликка, бир-бирига яхшилик қилишга, ер юзиде тинч-тотув ҳаётни таъминлаш учун курашга чорлаган, унда маърифат зулматга, адолат зулмга қарама-қарши қўйилган. 3. ҳар бир инсон бутун кучини ўзини қамолатга етказишга сарф этмоғи лозим, деб уқтиради.

3. мурдани тупрокка кўмш ёки куйдиришни тақиклайди. Бу дин жоннинг ўлмаслигини, унинг абадийлигини тан олади, жаннат ва дўзахни ҳам эътироф этади. *Оташқада* 3. ибодатхонаси ҳисобланади. 3. руҳонийлари алоҳида табака сифатида ажратилиб, уларга махсус имтиёзлар берилган. 3. аршакийлар ва сосонийлар подшоҳлиги даврида ҳукмрон динга айланган. 3. 13 аср давомида аҳам мамлакатларида асосий дин бўлиб келган. Араблар VII аср ўрталари – VIII аср бошларида Эрон ва Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин ислом дини ҳукмрон динга айлангач, зардуштийлар қувғин қилинган. 3. ҳозир Ҳиндистон ва Эронда мавжуд. Эроннинг Язд ва Гилон вилоятларида уларнинг сони 100 мингдан, Ҳиндистоннинг Маҳараштра, Гужарот штатларида 115 мингдан зиёдни ташкил қилади.

ЗИДИЯТ – (мантикада) муҳокама юритишда, матнда ва назарияда бири иккинчисининг инкор этадиган икки мулоҳазанинг мавжудлиги диалектикада предмет ва ҳодисаларга объектив равишда хос бўлган бир бутуннинг қарама-қарши (мусбат ва манфий, туғилаётган ва ўлиб бораётган, янги ва эски) томонлари, белгилари, йўналишлари ўртасидаги муҳим муносабатлар. Шу муносабатлар кураши табиат, жамият ва таффақур таракқиётининг манбаи, ҳаракатга келтирувчи кучи ва ички мазмунини ташкил этади.

ЗАРҲР МУДОҒАА – 1) ҳуқуқий муҳофаза қилувчи манфаатларга ижтимоий хавфли суиқасдни содир этган шахсга нисбатан бундай қасд қилишнинг пайини киркиш учун қўлланилган мажбурий ҳаракат; 2) ҳужумдан ҳуқуқий ҳимоя қилиш. 3. м. ҳолатидаги ҳаракатлар агар меъёрдан ошиб кетмаган бўлса, жиноят ҳисобланмайди, натижада шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди.

ЗИЁЛИ – (лот. *тушунадиган, фикрлайдиган*) – жамиятдаги асосан ақлий, мураккаб ижодий фаолият билан шуғулланадиган зиёлилар тоифаси. Зиёлиларнинг пайдо бўлиши меҳнатнинг жисмоний ва ақлий меҳнатга бўлиниши билан узвий боғлиқдир. Антик ва ўрта асрларда пайдо бўлган бу тоифа индустриал ва постиндустриал жамиятларда анчагина ривож топади.

ЗУЛМ, ЗҶҲРЛИК – том маънода давлат зулми ва зўравонлигини англатади. У икки маънода талқин этилади. Биринчи маънода, зўравонлик – ҳуқуққа таянган ва ҳуқуқ билан чекланган давлат ҳокимияти. Иккинчи маънода – ҳаракат субъектлари ёки нарсаларга оғли равишда зарар етказиш ёки уларни йўқ қилишни англатади. Давлат зўравонлиги ҳокимиятнинг алоҳида ҳолати ҳисобланади. Ҳокимият – ижтимоий ҳаракат иштирокчиларига таъсир этиш орқали фаолият юритиш имкониятидир. Ҳокимият доирасининг кенгайиши ва кучайиши турли омиллар (таҳдид, буйруқларга итоат этишга тайёр бўлиш, билим, обрў-эътибор ва ҳ.к.).

ЗҶРАКИ ЁКИ МАЖБҲРИЙ МЕҲНАТ – қандайдир шахсдан бу шахс ихтиёрий равишда ўз хизматларини тақлиф этмаган, қандайдир жазолаш хавфи остида талаб қилинадиган ҳар қандай иш ёки хизмат.

ЗҶРЛИК ҚИЛИШ, МАЖБҲРЛАШ МАЖБҲРИЯТИ – М.Вебернинг талқинича, ташкилотнинг мажбурлов орқали тартиб-интизомни сақлаш, белгиланган топшириқларни бажарилиши ҳақида қайғурадиган қисми.

ЗАҲАРВАНДЛИК (ТОКСИКОМАНИЯ) – психотроп моддаларга, шунингдек, дорилик хусусиятига эга бўлмаган, гиёҳвандлик воситаларига ўхшаш руҳиятга фаол таъсир этувчи моддаларга руҳий-жисмоний қарамлик билан боғлиқ касалликлик келтириб чиқарадиган моддалар қиради.

И

ИБН СИНО (Абу Али Ҳусайн ибн Абдуллоҳ ибн Сино; лот. Авиценна, 980–1037 йй.) – Ўрта Осиёлик қомусий олим ва машҳур мутафаккир. И.С. 280 дан зиёд асарлар мерос қолган. Улардан 50 таси тиббиётга, 40 дан зиёдроги табиий ва ижтимоий соҳаларга, 3 та рисола мусиқага, 185 таси фалсафа, мантик, психология, ахлоқ-одоб ва ижтимоий-

сиёсий муаммоларга тааллуқлидир. Олимнинг асарлари орасида «Шифо китоби», «Инсоф китоби», «Нажот китоби», «Тиб қонуни», «Билимлар китоби» ва бошқалар қатга аҳамиятга эгадир. И.С. таъбирича, фалсафа – назарий ва амалий фалсафадан иборат. У борлик, билиш, ахлоқ-одоб, ижтимоий-сиёсий муаммоларга, мантик масалаларига қатга қизиқиш билан қараган. Борлиқ вужуди вожиб (Тангри) ва вужуди мумкиннинг (яратилган) борлиқдан иборатдир. Вужуди вожиб, вужуди мумкиннинг сабаби, биринчи моҳиятидир. Вужуди вожибга абадий фаоллик хос. Улар ўртасидаги фарқ вақт билан эмас, балки нафислик даражаси билан ифодаланadi. Жисмларга хос ҳаракат, уларнинг умумий ўзгариши сифатида талқин этилади. Ҳаракат акцидентал (жисмнинг бошқа жисм таркибида ҳаракат қилиши), мажбурий (жисмнинг ҳаракат сабаби унинг моҳиятидан ташқарида) ва табиий (жисмнинг имманент ҳаракати) ҳаракат шаклларида иборатдир. Вужуди вожиб абадий бўлганлиги сабабли унинг оқибати бўлмиш вужуди мумкиннинг мавжудлик усуллари – ҳаракат, вақт, макон ҳам абадий бўлади.

И.С. ўз табиий-илмий қарашларида жисмларнинг ўзаро алоқадорлиги ва бир-бирига таъсири тушунчалари орқали Ой, Кўёшнинг одамларга, ҳайвонот ва ўсимликлар оламига таъсирини ёритиб беришга ҳаракат қилади. У «Шифо китоби» ва «Табиат дурдонаси» асарларида солиштирма оғирлик, момақалдирок, нур, сароб, электр ҳодисаси. тоғ жинсларининг вужудга келиши ва уларнинг емирилиши борасида баҳс юритadi. Воқеликни маънавий ўзлаштириш инсон аъзосига хос. И.С. таъкидлашча, инсоннинг ҳайвонлардан фарқи шундаки, Аллоҳ унга ақл инъом этган. У туфайли инсон эзгуликни ёвузликдан, интеллектуал етуқликни ёлғон-яшиқ, адашишдан, дўстни душмандан ажрата олади. Ақл нурин инсонни тасодифий кучлар таъсиридан озод шахсга айлантиради. Ақл «доншмэндлик тарозиси»дир. Билиш жараёнида сезги аъзолари ва уларга таянган мушоҳада ақлнинг энг яқин кўмакчилари вазифасини бажаради. Мантик илми воситасида инсон билмаган нарсасини, олдин билиб олган нарсаси орқали билиб боради. тўғри тафаккур юритиш қўниқмаларини ҳосил қилади. Жонли мушоҳадасиз воқеликни ўзлаштириб бўлмайди, лекин сезгилар даволатига асосланган эмпирик тушунчалар, тасаввурлар, кўп ҳолларда ҳодисалар моҳиятини очиб беришга ёрдам беради.

И.С. амалий фалсафасида ахлоқ-одоб, иқтисод, сиёсатдан баҳс юритилади. Улар инсон, оила, жамият манфаатлари, уларнинг ўзаро муносабатларини ўрганади. Жамиятнинг барча аъзолари ижтимоий-фойдали меҳнат билан банд бўлишлари лозим. Бажариладиган вазифаларга қараб, улар мансабдор шахсларга, ишлаб чиқарувчилар, савдо-сотик билан машғул кишилар ва ҳарбийларга бўлинади. Жамиятнинг барқарорлиги одамлар учун бир хил мазмунга эга бўлган қонун ва унинг адолатига асосланади, лекин бу – жамият аъзоларини зўрма-зўраки, тенг ҳолатда саклашдан иборат эмас. Барча кишиларнинг шох ва султонларга айланиши ёки ҳамманинг қашшоқ бўлиши нореалдир. Бундай вазият табиий ва ижтимоий қонун-қоидаларга зиддир. Уни ҳеч қандай куч-қудрат, истак-хоҳиш ўзгартира олмайди. Лекин шу масалада ҳам И.С. инсонпарварлик позициясида туриб, «Хизматкорларни ўзингга яқин тут, уларни сийлаб ташлама, уларнинг эҳтиёжлари тўғрисида гамхўрлик қил, уларга нисбатан қаҳр-ғазабни бўлма, улар билан гўё дўстинг каби муносабатда бўл, уларни бахтсизлик онларида ёлғиз қолдирма, чунки улар ҳам инсонлардир», деб ёзadi.

И.С. табиий-илмий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий, ахлоқий қарашлари ўз даврининг кўзгусидир. Улар Яқин ва Ўрта Шарқ фалсафий тафаккури ривожига муҳим ўрин эгаллади. И.С. тиббиёт соҳасидаги шухрати фалсафа жабҳасида эришган мартабасидан кам эмас, албатта. Ўрта асрлар ва ундан кейинги даврда алломанинг исми қадимги тиббиётнинг йирик намойндалари Гален ва Гиппократ билан ёнма-ён қўйилиши бежиз эмас. У ўзининг кўп жылдли «Тиб қонунлари» орқали бутун жаҳонга машҳур бўлди. Бу асарда маҳаллий халқ ҳамда юнон, ҳинд, эрон ва араб тиббиёти эришган улкан ютуқлар умумлаштирилган ажойиб ғоялар илгари сурилган. Ушбу асар XII асрда лотинчага таржима қилингандан сўнг бутун Европа у билан танишишга муяссар бўлди. Беш аср давомида «Тиб қонунлари» ўрта асрлар Европаси ва Шарқ тиббиётининг синалган

пойдевори д.ў саналиб келинди. У кайта-қайта нашр қилиниши жиҳатидан Инжил билан рақобат қилиш даражасига етганлигини алоҳида таъкидлаш лозим. «Тиб қонунлари» ва тиббиётга оид унинг бошқа асарларида қомусий илмлар соҳибининг табиий-илмий қарашлари ўзининг ёрқин ифодасини топган.

ИБОДИЙЛАР (АБОДИЙЛАР) – хорижийларга мансуб 4 асосий фирқа (жмоа)-нинг энг «мўътадил» ҳисобланган қисми, Абдуллох ибн Ибоднинг (ёхуд Абод) VII асрнинг иккинчи ярми) издошлари. Басрадаги хорижийлар орасида бўлиниш содир бўлган: азракийлар умавийларга қарши чиқишган, Абдуллох бўлса Басрада қолиб, қуролли курашдан воз кечган ва хорижийларнинг «мўътадил» қанотига раҳбарлик қила бошлаган. И. фирқасининг ҳақиқий асосчиси ва раҳнамоси Жобир ибн Зайд (Уммонда туғилган, 717 йил) эди. И. одамларнинг қилмишини вужудга келтирувчи Аллоҳдир, деб биладилар. Ҳозирги Шимолий Африкада, Уммон, Занзибар оролида И. жамоалари мавжуд. Уларнинг диний эътиқод ва маросимлари суннийлик ва шиалиқдаги оқим, фирқалардаги эътиқод ва маросимлардан ўзининг айрим хусусиятлари билан фарқ қилади.

ИДЕНТИФИКАЦИЯ (АЙНАН ҲАШШЛИК) – (лот. «identifico» – ўхшатиш) – психология ва социологияда, индивидни бошқа одам, гуруҳ, миллат билан ўхшатиш жараёни. Мазкур тушунча Фрейд томонидан тақлиф этилган.

ИЕРАРХИЯ – (юнон. «ieros» – муқадас, «архия» – ҳокимият) – мураккаб, бири-бири билан муайян тартибда (қуйидан юқорига) боғланган тизимларнинг ташкилий тuzилмаси. «И» тушунчаси бешинчи асрнинг биринчи ярмида Ариопаглик Дионисий тэмони-дан «Самовий иерархия» ва «Черков иерархияси» трактатларида киритилган эди. Ижтимоий ва сиёсий фанларда ушбу тушунча жамиятнинг ижтимоий ва сиёсий тuzулмасини, айниқса, бюрократияни тасвирлашда қўлланади. Бу борада амалга оширилган қўлаб тадқиқотлар жамиятдаги табақалашув, ундаги ижтимоий тенгсизликни ифода этувчи обрў-эътибор иерархияси, бойлик, ҳокимият, назорат иерархиясини таҳлилига бағишланган.

ИЖРОИЯ ҲОКИМИЯТИ – давлат ҳокимиятининг уч асосий тармоқлардан бири. Маълумки, давлат ҳокимияти қонун чиқарувчи, ижроия ва суд ҳокимиятларига бўлинади. Мазкур тамойил XVII–XVIII асрларда Англия ва Францияда назарий жиҳатдан асосланиб, феодал мутлақ яккоҳокимликка – монархияга қарши қаратилган ва халқ оммазининг кенг доираларини давлатни бошқаришга фаол жалб этишни кўзда тутган эди. Собиқ СССРда бу тамойил амалда инкор этиб келинди. Мустақил Ўзбекистонда давлат ҳокимиятининг бўлиниши тамойили мавжуд шароитларнинг ўзига хослигини инобатга олиш, жаҳондаги илғор демократик мамлакатлар тажрибасидан ижодий фойдаланиш асосида амалга оширилмоқда. Шунга кўра ижроия ҳокимияти давлат ҳокимияти тизимининг бир тармоғи ҳисобланади. Ўзбекистонда ижроия ҳокимияти Олий Мажлис қабул қилган қонунлар ва қарорларни, Президент қарорларини, ҳукумат қарорлари ҳамда фармойишларини ижро этиш, шу жараёнда юзага келадиган фаолият ва муносабатларни бошқаришда иборат. Бу иш билан ижроия ва бошқарув ҳокимияти тизимига кирувчи махсус марказий ва маҳаллий давлат идоралари шугулланади. ЎзР Президенти, Вазирлар Маҳкамасининг Риси – И.Х. бошқилидир. Бундан ташқари, ижроия ҳокимият органлари тизимига Вазирлар Маҳкамаси – ҳукумат, вазирликлар, давлат қўмиталари, вилоятлар, туман ва шаҳарлар ҳокимлари, улар раҳбарлигидаги бўлимлар, бошқармалар, шунингдек, қорхоналар, ташкилотлар ва муассасаларнинг маъмурияти ҳам қиради. И.Х. органлари жамоавий раҳбарлик ва яккабошчилик асосида ҳуқуқий ҳужжатлар қабул қилиш йўли билан тегишли соҳаларни бошқариш, ривожлантириш чора-тадбирларини ишлаб чиқади, уларни амалга оширади. И.Х. идораларининг тизими, ҳуқуқий мақоми ва ваколатлари Ўзбекистон Конституциясига биноан Олий Мажлис томонидан белгиланади.

ИЖТИМОЙ БАРҚАРОРЛИК – жамият ва давлат ижтимоий муассасалари барқарор фаолияти юртиши ва барча соҳаларда ривожланишини таъминловчи ички вазият, миллий хавфсизликнинг асосий омилларидан бири. Турли фаолият соҳаларида

(сиёсий, иктисодий, мудофаа, ахборот, ҳуқуқ ва бошқалар) И.Б. барча чоралар билан таъминланади.

ИЖТИМОЙ-ДЕМОГРАФИК ОМИЛЛАР – аҳолининг ўсиш суръати, туғилиш ва ўлим даражаси кўрсаткичлари, таълим, ҳуқуқий ва сиёсий маданият, соғлиқни сақлаш соҳаларининг ривожланиш даражаси.

ИЖТИМОЙ ИНСТИТУТ – тарихан вужудга келган ва ўта муҳим вазифаларни амалга оширишга йўналтирилган жамиятни ташкил этиш ва бошқариш шакллари(мас. оила, дин, таълим ва ҳ.к.). Уларнинг ҳар бири ўзига хос меъёрлар, вазифалар, фаолият андозалари, махсус муассасалар, назорат тизимини назарда тутади.

ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК – жамият аъзоларини сиёсий-ғоявий ҳукмронлик, ижтимоий-миллий камситиш, субъектларнинг сиёсий, ижтимоий ва миллий мустақиллигида ижтимоий-сиёсий таҳдидлар, ижтимоий-сиёсий алоқаларни чегараланишидан ҳимояланиш ҳолатини ифодалайди.

ИЖТИМОЙЛАШУВ – (лат. «socialis» – *ижтимоий*) – индивид томонидан шахснинг жамиятнинг тўлақонли аъзоси сифатида фаолият юритишига имкон берадиган муайян билимлар, меъёрлар ва кадрларни ўзлаштириш жараёни. И шахсга ҳам тизимий ижтимоий таъсир этишни(тарбия орқали), ҳам унинг шаклланишига таъсир этувчи стимулларни жараёнларни камраб олади. Кенг қўлланишига қарамай, мазкур атаманинг ҳозиргача барча эътироф этган талқини тақлиф этилмаган.

ИЖТИМОЙ АПАТИЯ – ижтимоий пассивликнинг шаклларида бири, сиёсий фаолиятнинг ҳар қандай шаклида иштирок этишдан бош тортиш.

ИЖТИМОЙ ГУРУХ – ягона манфаат, қизиқиш, қасбкор ва фаолият йўналиши жиҳатидан бирлашган кишилар уюшмаси. Кишилар муайян гуруҳларда яшаб, бир-бири билан узвий боғлиқлик ҳолатида фаолият юритади. Битта гуруҳ аъзолари умумий меъёрларга амал қилиб, умумий мақсад сари ҳаракат қилади. Гуруҳларнинг вазифалари бир хил бўлмайди. Индивидлар одатда кўплаб гуруҳларда иштирок этади. Барча гуруҳлар ўз аъзоларига унинг меъёрларига итлоат этиши учун босим ўтказидади. Гуруҳлар доимий, вақтинчалик, тасодифий, эркин ва мажбурий, формал ва неформал турларга бўлинади.

ИЖТИМОЙ ЖАРАЁН – муайян ижтимоий ҳодисанинг вақт жиҳатидан кечиши жараёни. Одатда улар жуфт ижтимоий жараёнларга ажратилади: гуруҳнинг яхлитлиги ва низола; ташкилотда кадрлар барқарорлиги ва оқувчанлиги; жамият ижтимоий бирхиллигининг кучайиши ва ижтимоий табақалашув; эмиграция ва иммиграция; бандлик ва ишсизлик ва ҳ.к.

ИЖТИМОЙ ИНТЕГРАЦИЯ – нисбатан мустақил, бир-бири билан сўз боғланган индивидлар, гуруҳлар, синфлар, ёки давлатларнинг умумий мақсадлар негизида яхлит тизимга бирлаштирилиши.

ИЖТИМОЙ МЕЪЁРЛАР – фаолият андозалари ва ҳаракат қондалари. Уларнинг бажарилишига муайян мажбурият ёки санкциялар орқали эришилади. Ижтимоий меъёрлар ижтимоий муносабатларни тартибга солиди ва бошқаради.

ИЖТИМОЙ МУНОСАБАТЛАР – муайян тарихий ижтимоий шаклларида, маълум шарт-шароит ва вақт мобайнида кимшилар ўртасида вужудга келадиган муносабатлар.

ИЖТИМОЙ МУХТОРИЯТ – (ингл. «autonomy», «social») – индивид, гуруҳ ёки ташкилот томонидан иктисодий, сиёсий ва маданий фаолиятни эркин амалга ошириш имконияти.

ИЖТИМОЙ МУҲИТ – инсонни ўраб турган ва унинг шаклланиши, яшаши ва фаолияти юз берадиган моддий, маънавий ва ижтимоий шарт-шароит. Бу шароит инсоннинг шаклланишига ҳал қилувчи таъсир ўтказидади. И.М. икки турли бўлади. 1. Микромуҳит. Шахснинг шаклланиши ва ҳаёти кечаётган бевосита шарт-шароит микромуҳит ҳисобланади. Унга жамиятдаги оила, ўқув, меҳнат жамоалари қиради. Шахснинг шаклланиши ва фаолияти маъна шу шароит таъсирида кечади ва кўп жиҳатдан уларнинг йўналиши, даражаси ҳамда бошқа сифатлари шу муҳит билан белгиланади. Иккинчи

томондан, шахс микромухитда фаолият олиб борар экан, бу фаолияти туфайли микромухит ҳам ўзгариб боради. Шахс микромухитга фаол таъсир кўрсатади. Шахснинг микромухитга таъсир даражаси унинг қуввати – ақл-заковати, эҳтироси ва иродаси билан белгиланади; 2. Макромухит. Инсон ва у яшайётган микромухитдаги ҳаёти ва фаолияти юз берадиган ижтимоий-иқтисодий, моддий ҳамда маънавий тизимлар макромухитни ташкил қилади. Микромухит мана шу тизимлар таъсирида шаклланади. Иккинчи томондан микромухит фаолияти таъсирида макромухит ҳам ўзгаради. Фалсафа фанида ҳозирги кунгача амал қилаётган анъанага кўра, ижтимоий мухитни микро ва макромухитга бўлиш жамиятнинг таркибий тизимини ўрганиш учун етарли эмас. Микромухит ёки микромухитлар, макромухит таркибига бевосита эмас, балки оралик тизимлар воситасида бирикади. Масалан, оила микромухит сифатида бевосита жамиятга эмас, аввало, маҳалла, халқ, элат, миллат, мамлакат таркибига киради ва сўнгра улар жамиятнинг парчасига айланади. И.М. таҳлил қилишда қатор фалсафий тизимларда, хусусан, марксизмда моддий ва иқтисодий омилларга асосий эътибор қартилган. Маланий ва маънавий омилларга етарли аҳамият берилмаган. Ўзбекистон мустақиллиги даврида шаклланаётган фалсафий тизимда И.М. моддий омилларнинг аҳамияти инкор этилмаган ҳолда маънавий салоҳиятга катта ўрин ажратилмоқда.

ИЖТИМОИЙ СЊЄСАТ – ижтимоий захираларнинг қайта тикланиши, кенг ишлаб чиқариши вужудга келтирувчи ва ижтимоий тизим барқарорлигини белгиловчи давлат ички фаолиятининг асосий йўналишларидан бири. И.С. энг муҳим вазифаларидан бири: 1) оқлик, эпидемиялар, табиий фалокатлар, демографик портлаш ётказган зарарни қоплашда давлат кафолатини бериш; 2) моддий восита ва ташкилий саъй-ҳаракатларни жамиятда эришилган муайян турмуш даражасини сақлаб қолиш ҳамда ижтимоий кескинликни пасайтиришга хизмат қиладиган йўналишда қайта тақсимлаш; 3) турмуш даражасини бошқариш (соликлар, воситалар, хайрия ишларини рағбатлантириш, тадбир-корликни қўллаб-қувватлаш) орқали жамият ижтимоий ҳаётида маълум мувозанатни кафолатлаш. Аммо бу ҳол айрим вазиятларда мас. наркобизнесга қарши қурашда кескин чоралар қўллашни истисно элмайди.

ИЖТИМОИЙ-СИЄСИЙ ОМИЛЛАР – ЎЗР субъектларининг иқтисодий ривожланиш даражасининг тенглашиши, миллий ва маланий вазифаларнинг ҳал этилиши, соғлиқни сақлаш вазифаси каби масалаларни қамраб олган.

ИЖТИМОИЙ ТАБАҚАЛАШУВ – тадрижий тараккиёт, оддийдан мураккаблик сари ривожланиш жараёнида ижтимоий ахлитнинг бир-бири билан боғлиқ унсурларга ажратилиши. И.Т. авваломбор меҳнат тақсимоти, турли касб, статус ва гуруҳлар пайдо бўлишида яққол намоён бўлади. *Қаранг: интеграция.*

ИЖТИМОИЙ ТАНГЛИК – ижтимоий адолатнинг бузилиши, ҳокимиятнинг турли бўғинларидаги коррупция, ўтиш давридаги танг аҳволни оғирлаштириб, жиддий ижтимоий зиддиятларга олиб келиши мумкин бўлган ҳолат. И.Т. асосий кўрсаткичи ҳокимиятга кучли таъсир ўтказиш ҳамда унинг ўз кучини қўллаш даражаси ҳисобланади. Бу куйидагиларни ўз ичига олади: митинг – намоишларнинг тез-тез такрорланиши ва давомийлиги; ОАВда танкидий чиқишлар жадаллашуви курулти босқинчилиқка нисбатан яққа ва жамоа тартибиде ўзини мудофаа қилиш; бошқа давлатларнинг ички ва ташқи ишларига аралашмаслик; чинсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш; ўз ҳудудиде халқаро тинчликка ҳавф туғдирмасликни таъминловчи шаронт белгиташ; бошқа давлатлар билан низоларни тинчлик йўл билан ҳал қилиш; биринчи бўлиб куч ишлатмаслик ёки куч билан бошқа давлатларнинг ҳудудий ахлитлиги ва сиёсий мустақиллигига ҳамда халқаро ҳуқуққа зид бўлган бошқача тарзда тажовуз қилмаслик; ўз мажбуриятларини бузаётган давлат ёки БМТ томонидан огоҳлантирувчи ёки мажбурловчи чора қўлланилаётган давлатга ёрдам кўрсатмаслик; ўз халқаро мажбуриятларини виждонан бажариш каби ҳолатлардан иборат.

ИЖТИМОЙ ТИЗИМ – кишилар ва улар ўртасида вужудга келадиган мустахкам алоқалар, ўзаро боғлиқлик ва муносабатлардан ташкил топган яхлит ижтимоий бирлик. Ижтимоий тизимлар кишиларнинг биргаликдаги фаолиятни негизда пайдо бўлади.

ИЖТИМОЙ ФАОЛЛИК – муайян тарихий давр мобайнида жамият, синфлар, ижтимоий гуруҳ олдида турган вазифаларнинг бажарилишига йўналтирилган кишилар фаолияти шакллариининг мажмуи. Бу ўринда ижтимоий фаоллик субъекти сифатида шахс, жамоа, ижтимоий гуруҳ, табақа, синф ва умуман жамият намоён бўлиши мумкин

ИЖТИМОЙ ФИКР – жамиятда амалга ошаётган жараёнлар, турли вазиятлар, воқеалар ва хатти-харакатларнинг жамият аъзолари онгидаги инъикоси ва унинг маъқулланиши ёки маъқулланмаслиги И.Ф. юз берган жараённи баҳолашдир. И.Ф. тушунчаси биринчи бор антик дунё фалсафасида намоён бўлди. Унинг кўриниши – «ошкор фикр» Протагорга кўра, кўпчиликнинг фикридир. Платоннинг таъкидлашича, «Ошкор фикр» аристократлар фикри. Ушбу йўналишлар, кейинчалик ижтимоий-фалсафий фикрда изланишларга сабаб бўлди. Биринчи йўналиш тарафдорлари И.Ф. шундай куч деб билдиларки, у халқнинг давлат ишларида фаол иштирок этишини таъминлайди. Иккинчи йўналиш тарафдорлари И.Ф. ҳукмрон доиранинг мулоҳазаси жамиятга таъсир этиб, унинг сиёсий ҳукмронлигини эркинлаштирадиган куч деб билдилар.

XVII–XVIII асрларда И.Ф. давлат институтларига тегишли бўлмаган жамоалар мулоҳаза-ларини билдириб, сиёсий муаммоларнинг ҳал қилинишига таъсир этиб келди. XIX аср ўрталарида И.Ф. тушунчаси Г.Тард асарларида ўз аксини топди. Ҳозирги ижтимоий-фалсафий таълимотларда И.Ф. қуйидаги концепцияларда ўз ифодасини топган: Луман концепцияси (коммуникация назарияси нуқтан назари асосида таҳлил қилинган); Хабермас томонидан ишлаб чиқилган ахлоқийлаштириш меъёри концепцияси; Нозе-Нойман концепцияси. И.Ф. экспрессив, назорат ва маслаҳат функцияларини бажаради, муайян ижтимоий масалалар бўйича маълум позицияда туради, маслаҳат беради, қарор қилади, муайян тасаввурларни, кадриятларни, мезонларни қўллаб-қувватлаш ёки рад этиш орқали индивидлар, жамоалар ва ижтимоий муассасаларнинг хатти-харакатини бошқаради. Баён қилиш мазмунига кўра, И.Ф. ўзининг баҳо берувчи, таҳлил қилувчи ва конструктив хулосалари билан фарқланади, шу баённинг белгиларига кўра, ижобий ва салбий хулосалар билан ифодаланади. Субъект – элтувчи сифатида И.Ф.лар, умуман, у ёки бу ижтимоий жамоалар ҳамда уларнинг таркибий бўлаклари тарзида – улар томонидан айтилаётган хулосаларнинг мазмуни ва белгисидан, яъни «тарафдор» ёки «қарши» эканлигидан, улар «кўпчиликни» ёки «озчиликни» ташкил қилишидан қагди назар намоён бўлади. Шунга мувофиқ холда И.Ф. ўз таркибига кўра, монистик яқдил ёки ўзаро мос келмайдиган қатор нуқтан назарлардан иборат, плюралистик бўлиши мумкин. И.Ф. шаклланиш ва амал қилиш жараёнлари стихияли кетиши мумкин, лекин кўпинча И.Ф. онг теранлиги турлича бўлган (бир томондан, фан ва мафкура, иккинчи томондан, кундалик онг) даражаларда ҳозирги жамиятдаги кўп сонли ижтимоий муассасалар, сиёсий ташкилотлар, оммавий ахборот ҳамда ташвиқот воситалари таъсирига дуч келиши мумкин.

ИЖТИМОЙ ХАВФ – хатти-харакатлар, жараёнлар, воқеалар натижасида шахс, жамият, давлат учун жамият тараққиётининг барқарорлиги ва ҳавфсизлигини бузишга қодир бўлган салбий скизетларнинг юзага келиши.

ИЖТИМОЙ ХАВФСИЗЛИК ТАҲДИДИ – бузишга ва вайронгарчиликка (қурбонларга) сабаб бўлган ҳодиса, жараён ва ҳаракатлар. Кенг маънода халқнинг ёки тарихий танловга мувофиқ келувчи ижтимоий тизимнинг ижтимоий-иктисодий, сиёсий, рухий-маънавий муносабатларнинг умумлашган йиғиндиси; тор маънода – урушлар, конфронтацион низолар, ижтимоий-сиёсий экстремизм, мамлакат тарихий тараққиёт йўлини танлаш ва жамиятнинг истиқболдаги мақсадини аниқлашга тўсқинлик қилаётган тазйиқлар тушунилади. Глобал ижтимоий ҳавф-хатарлар, дунёнинг бой ва камбағал мамлакатларга бўлиниб кетиши, кўпчилик давлатларнинг қоқоқлиги, адолатсиз муноса-

батлар, худбинлик ва «элитар» давлатларнинг йирткичларча сиёсати ҳам шулар жумласидандир.

ИЖТИМОЙ ШАРТНОМА – келишув воситасида турли субъектлар манфаатларининг таъминланишига хизмат қиладиган ижтимоий механизм.

ИЖТИМОЙ ЎЗГАРИШ – социал субъектнинг бир ҳолатдан иккинчисига ўтиши. Қуйидаги ўзгаришлар: 1) жамият ижтимоий тузилмасидани ўзгаришлар; 2) социал институтлар ва социал тузилмадаги ўзгаришлар; 3) жамиятда белгиланган фаолият андозаларидаги ўзгаришлар ижтимоий ўзгаришлар каторига киритилади.

ИЖТИМОЙ ҚАДРИЯТЛАР – тор маънода, инсоният маданияти ва ижтимоий онг маҳсули бўлган ахлоқий ва эстетик талаблар.

ИЖТИМОЙ ҲАРАКАТ – социологияда каттагина кишилар гуруҳи томонидан муайян социал ўзгариш киратиш ёки аксинча, бундай ўзгаришларга йўл қўймаслик борасидаги хатти-ҳаракатлар

ИЖТИМОЙ ҲУҚУҚЛАР – инсоннинг (ёки маълум бир давлат фуқаросининг) конституциявий ҳуқуқлари йиғиндиси, бу ҳуқуқлар унга давлатдан маълум бир шароитда белгиланган ижтимоий таъминот ва ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқини беради. Одатда, инсоннинг ижтимоий ҳуқуқлари жумласига қуйидагилар қиради: ижтимоий таъминот олиш ҳуқуқи, ижтимоий ёрдам олиш ҳуқуқи, тиббий хизматдан фойдаланиш ҳуқуқи, таълим олиш ҳуқуқи, турар жой ҳуқуқи, илмий ва техникавий ижод эркинлиги ва маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи. Инсоннинг ижтимоий ҳуқуқлар барча давлатлар конституциясида бир хил белгиланмаган.

ИЗОЛЯЦИЯ – индивид ёки ижтимоий гуруҳларни ажратиш (жиноятчилар, бедаво касаллар ва ҳ.к.). И. жамиятнинг бошқа аъзолари билан алоқаларнинг чекланиши билан характерланади. И. кишилар руҳиятига салбий таъсир этиши мумкин. *Қаранг: Агрессия.*

ИККИ ҲОКИМИЯТЧИЛИК – муайян давлатда бир вақтнинг ўзиде ҳокимият тепасида бир-бири билан қуршаётган ва жамият ҳаётини тўлиқ назорат этмаётган қарама-қарши кучлар мавжуд бўлган сиёсий вазият.

ИЛҒОР ДАВЛАТЛАР – ялли миллий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг мутлақ кўрсаткич даражаси юқори, ўз манфаатларини иқтисодийнинг юқсак малакали ишчи кучи салмоқли тармоқларида мужассамлаштирган ва шу билан бирга, илмий-техникавий жараёнлар жадал суръатларда кечшини таъмин этаётган давлатлар. И.Д. жаҳон тарихида янги воқелик бўлиб, капитализмнинг ичдан ва ўзаро муносабатларда такомиллашиши туфайли пайдо бўлган сифат жиҳатдан янги жамиятлардир. Уларни инсоният келажигининг нишонлари деб билиш мумкин. Бу давлатлар бор кучларини юқори сифатли ҳамда энг илғор фан, техника ва технология асосида яратилган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга йўналтиради.

ИЛМИЙ МАСЛАҲАТ КЕНГАШИ – ЎзР Олий суди ва Олий ҳўжалик суди қошидаги илмий-маслаҳат кенгаши

ИММИГРАНТЛАР – (лот. «immigrans» – кўчиб келувчи, жойлашувчи) – бирор давлат худудига умрбод ёки узоқ муддатга келиб жойлашувчи ўзаро давлат фуқаролари.

ИММИГРАЦИЯ – бир давлат фуқароларининг бошқа давлатга вақтинча ёки умрбод яшаш учун кўчиб ўтиши.

ИММИГРАЦИЯ КВОТАСИ – бирор-бир давлат худудига киритилиши мумкин бўлган иммигрантлар сонининг чекланиши.

ИММУНИТЕТ – (ингл. «immunity», лот. «immunitas» – бирор-бир нарсадe. озод қилиш) – ҳуқуқ соҳаларида кенг қўлланиладиган атама, белгиланган субъектларга нисбатан умумэтироф этган ҳуқуқий метёрлар қўлланилмаслигини билдиради. Халқаро ҳуқуқда, хусусан «давлат иммунитети», «дипломатия иммунитети» тушунчалари маънуд. Конституциявий ҳуқуқда давлатдаги айрим мансабдор шахслар дахлсизлиги, хусусан, парламент (депутатлик) иммунитети, президентлик иммунитети ва ҳакамлар иммунитети молиявий ҳуқуқда эса «солиқ иммунитети» тушунчаси мавжуд.

ёки бунинг учун банк синдикатларини тузади. И.Б. ҳаридорларга акция ва облигациялар қарзини беради, тижорат банклари хизматига ўхшаш гурдош ишларни бажаради.

ИНВЕСТИЦИЯ КОМПАНИЯСИ – қимматли қоғозлар чиқариш, уни учинчи шахс фойдасига жойлаштириш қоғозларини бериш, қимматли қоғозлар учун маблағ тўлаш, уларни ўз номидан ва ҳисобидан олиш ҳамда сотиш ишларини амалга оширувчи юридик шахс.

ИНВЕСТИЦИЯ ФОНДИ – инвесторларнинг пул маблағларини сафарбар этиш мақсадида уларни жамғарма номидан қимматли қоғозларга, банк ҳисоби ва омонатларга қўйиш учун акциялар чиқариш ва сотиб олишни амалга оширувчи юридик шахс.

ИНВЕТОРЛАР – қимматли қоғозлар учун ўзининг ёки ўз жавобгарлиги остида бўлган сармоя (мблағ)ни киритган юридик ёки жисмоний шахс, давлат идораси, ЎзР ҳукумати томонидан белгиланадиган ҳолатлар ва шароитида эса, ўз ваколатли органлари сиймосида хорижий юридик шахслар ва давлатлар, хатқаро бирлашмалар ва ташкилотлар.

ИНДЕКСАЦИЯ – инфляция шароитида пул маблағлари ва турли даромадларни сақлаш усули.

ИНДЕССАМЕНТ – (ингл. «blank endorsement») – вексель қоғозининг (бланкасининг) орқа томонидаги бировга ўтказиш ёзуви, ушбу ҳужжат бўйича ўзга шахсга берилган ҳуқуқ хусусидаги ёзув. Мазкур ёзувчи ёзган шахс И. дейилади.

ИНДИВИД – (лот. «*būlinimas*»), онинг бирлигига эга бўлган ва ўзининг жисмоний ва руҳий ҳолатидаги ўзгаришларни англаб етadиган мавжудод.

ИНДИВИДУАЛЛИК – бир мавжудоднинг бошқасидан (асосан руҳий жиҳатдан) фарқлайдиган хусусият.

ИНДУСТРИАЛИЗМ – йирик машина индустриясининг ишлаб чиқаришининг бошқа соҳаларидан устунлигини асословчи концепция.

ИНДУСТРАЛАШУВ – 1) меҳнат тақсимоли, энергиянинг турли манбаларидан фойдаланиш, ишлаб чиқаришни ташкил этишда фан ва техника ютуқларидан фойдаланишга асосланган ишлаб чиқаришни ривожлантириш босқичи; 2) қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқаришга асосланган жамиятдан саноат етакчи ўрин тутган жамиятга ўтиш И. ишлаб чиқариш ва аҳолининг концентраси; шаҳарлашув; жамиятнинг ижтимоий, касбий ва бошқа тузилмаларида ўзгаришлар рўй берганлиги; давлат ва саноат бюрократиясининг ривожланиши; самарадорлик ва рационал ёндашувга йўналтирилган кадрлар тизимининг шаклланиши билан тафсиflanади.

ИНЖИЛ – (يونون. «*biblos*» – *китоб*) – иудаизм ва насронийликда муқаддас ёзувлар сифатида қадрланган қадимий мантлар мажмуи. Иудаизм ва насронийлик томонидан Библиянинг дастлабки ва ҳажм жиҳатдан энг катта қисми. Насронийларда у «Кўхна Аҳд», христианлар томонидан қўшилган ва фақат улар томонидан танолинадиган қисми «Янги Аҳд» деб аталади.

ИНЖИНИРИНГ – чет эл буюртмачиси билан шартнома бўйича лойиҳа олди муҳандислик қидирув ишлари, илмий изланишлар, техникавий топшириқлар тузиш, лойиҳа таклифлари, иктисодий, молиявий ва бошқа характердаги бир қатор ишларни амалга ошириш.

ИНКАССА – (ингл. «*colltion of payments*») – банк операциясининг бир тури, турли ҳужжатлар орқали (вексел, чек ва бошқалар) миқозлар номидан ва улар ҳисобидан банкнинг оладиган пули. Банк муассасаларидан ташқарида юриб пул йиғиш ва пул тўлашга вақил қилинган мавсабдор шахс инкассатор дейилади. Турли тўлов хизматлари асосида банкдан нақд пул олишга инкассация дейилади.

ИНСОНПАРВАРЛИК – («инсон» – арабча; «парвар» – форс-тожикча; «лик» – ўзбекча – *кишига гамхўрлик, гуманизм*) – одамзоднинг қадри, унинг эркинлиги, қобилиятлари ҳар томонлама намоён бўлиши учун курашиш, инсоннинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқлилиги, адолатли ҳаётини таъмин этишга интилиш, инсоннинг барча тамойиллари юзга чиқишига шарт-шароитлар яратиш маъносини англатади.

ИНСОНПАРВАРЛИК ЁРДАМИ – 1) инсонпарварлик мулоҳазалари, меҳр-муҳаббат тўйгулари, инсонларга ғамхўрликдан келиб чиқиб, амалга ошириладиган ҳолис ёрдам; 2) уруш, можаролар вақтида тинч аҳолини ҳаётий эҳтиёж учун зарур истеъмол моллари билан таъминлаш. И.Ё. тинчликни сақлаш дастури доирасида, шунингдек, мустақил дастур асосида ўтказилиши ҳам мумкин.

ИНСОН ЗАҲИРАЛАРИ – аҳолининг ишга лаёқатли, умумий ишлаб чиқариш ёки ҳарбий хизматга, шунингдек, мажбурий равишда қуроли кучлар ёки ҳарбий тузилмаларга жалб этилиши мумкин бўлган қисми. И.З. миқдори ва сифати давлатнинг жанговар, ҳарбий, иқтисодий салоҳиятини белгилайди.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ – шахснинг ажралмас ҳуқуқ ва эркинликлари, табиий ва умуман ҳар қандай ҳуқуқнинг асосий тушунчаси. И.Ҳ. фуқаролик ҳуқуқлари, сиёсий эркинликлар, иқтисодий, ижтимоий, социал ва маданий ҳуқуқларни, шунингдек, болалар, аёллар, кам сонли миллатлар ва бошқ. ҳуқуқларини камраб олади. Аини вақтда инсониятнинг умумлашган ҳуқуқлари масаласи муҳокама этилмоқда.

И.Ҳ. тарихи кишининг уруғга мансублик орқали ўзлигини англаш билан боғлиқ. Оддий ҳуқуқ (ҳарбий демократия, жамоавий ўзини ўзи бошқариш) орқали вужудга келадиган анъана ва кадриятлар И.Ҳ. субъекти бўлиши мумкин. Антик полич фуқаросининг ажралмас ҳуқуқлари рим ҳуқуқида ривожлантирилган. И.Ҳ. дастлабки юридик шаклидир. Ўрта асрларда, бир томондан, айрим табақа ва сулолалар вакиллари шахсий ҳуқуқларининг кенгайиши, иккинчи томондан, ҳуқуқнинг турли иерархияларининг пайдо бўлиши кузатилади. Томизм улардан энг машҳури ҳисобланади: абадий қонун (*eex aeterna*) – сакрал ҳуқуқ (*jus divinum*) – табиий ҳуқуқ (*jus naturale*), шунингдек, фуқаролик қонун (*eex humana* или *jus huminum*), (*eex civilis*) (ёки) ижобий ҳуқуқ (*jus positivum*) сифатида намоён бўладиган кишилик қонуни.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ЕВРОПА КОМИССИЯСИ – инсон ҳуқуқлари ва асосий эркинликлари ҳимояси ҳақидаги Европа конвенцияси Европа Кенгаши томонидан 1950 йил 4 ноябрда қабул қилинган ва 1959 йилда мос равишда ташкил этилган Европа Кенгаши органи. Европа Кенгаши Бош Котиби номига ва манзилига жўнатилган, инсон ҳуқуқлари ва эркинликларининг бузилиши ҳақидаги ҳар қандай шахс, ҳар қандай нодавлат ташкилот ёки алоҳида шахслар гуруҳи томонидан ёзилган шикоятларни кўриб чиқади ва уларни рад этиш ёки Инсон ҳуқуқлари бўйича Европа судига бериш ҳақида қарорлар чиқаради. Европа Комиссияси Котибиятининг фаолияти Европа Кенгаши Бош Котиби томонидан таъминланади.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА ҚЎМИТА – фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар бўйича Халқаро пакт ва иштирокчи давлатларнинг Пакт низомини бажаришини назорат қилиш учун шу Пактга оид факультатив протоколга мувофиқ, 1976 йил сентябрда ташкил этилган. Қўмита 18 аъзодан иборат бўлиб, улар шахсан эксперт сифатида фаолият кўрсатувчи ва мазкур Пактнинг иштирокчи давлатлари фуқароларидир. Қўмитанинг барча қарорлари тавсия кўринишида бўлиб, бирон-бир давлатга расмий равишда мажбурият юкламайди. Қўмита ҳар йили БМТ Бош ассамблеясига ўз фаолияти ҳақида маъруза тақдим этади.

ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИ КАФОЛАТЛАРИ – инсон ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишни таъминлаш тизими. Ҳуқуқ ва эркинликларни кафолатловчи ҳужжатларга ЎЗР қонунлари, биринчи навбатда, Асосий Қонун конституция, белгиланган ҳуқуқларга амал қилинишини таъминловчи аниқ ҳаракатларни кўзда тутувчи халқаро шартномалар кирди.

ИНСОН ҲУҚУҚ ВА ЭРКИНЛИКЛАРИНИ ҲИМОЯЛАШ – ўз ичига ҳуқуқ меъёрини, суд ҳимоясини, ташкилий, иқтисодий ва бошқа ҳаракатларни оловчи, инсон ҳуқуқларини рўёбга чиқаришини таъминлашга қаратилган чора-тадбирлар тизими. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини рўёбга чиқаришнинг йўлларида бири фуқароларнинг ўз ҳуқуқларини ҳимоя қилишларидир. Фуқароларнинг қонуний ҳуқуқлари бузилган тақдирда, улар

процессуал конунчилик қоидаларига кўра, уларга нисбатан қилинган ғайриқонуний ҳаракатлар устидан маъмурий ёки суд тартибда шикоят келтиришлари мумкин.

ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ УМУМЖАҲОН ДЕКЛАРАЦИЯСИ – БМТ Уставида эълон қилинган Декларация. Декларация халқлар ўртасидаги ҳамкорликни ривожлантириш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш ва уларни тўла амалга ошириш, аҳоли турмушини яхшилаш, ижтимоий тараққиётни ривожлантиришга қўмақлаштиш каби шиорларга асосланган. БМТ Бosh Ассамблеясида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган. Шу декларацияга биноан ҳар бир инсон миллати, жинси, irqи, табақаси, динидан қатъи назар, унда эълон қилинган ҳуқуқ ва эркинликлардан ҳеч қандай чекланишсиз фойдаланиши керак. Декларация кириш қисм ва 30 моддадан иборат. Мазкур декларацияга кўра, ҳар бир шахс касб танлаш эркинлиги, меҳнат қилиш ва унга ҳақ олиш, меҳнат шароитларини яхшилашни талаб этиш, ишсизликка қарши курашиш, ногиронлик, қариллик пенсиялари олиш, дам олиш ва вақтинча нафақа олиш ва бошқа ҳуқуқларга эга. Декларацияга биноан, меҳнатқашлар касаба уюшмалари ташкил этишлари ва улардан ўз манфаатларини ҳимоя қилишда фойдаланишлари мумкин.

ИНСПИРАЦИЯ – лот., яширинча таъсир этиш.

ИНСТАНЦИЯ – юрид., бир-бирга қўйи-юқори муносабатида бўлган суд босқичлари.

ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ – 1. Сиёсий иқтисоддаги йўналишлардан бири (Т. Веблен. Дж. Митчел). Унга кўра, иқтисодий ҳаёт ва иқтисодий категориялар институциал характерга эга. И. асосий эътибор давлат, хусусий мулк, солиқ тизими, дин ва монополияларнинг иқтисодиётга таъсирига қаратилади. 2. Мавжуд институтлар, мас. оила, динга мансублик.

ИНСТИТУЦИОНАЛ СИЁСАТ – давлат томонидан меҳнат, мулк, молия, ижтимоий ва бошқа соҳаларга доир институтларнинг янгисини шакллантириш, эскиларини бартарф этиш ёки ўзгартириш борасида амалга оширадиган чора-тадбирлари.

ИНТЕГРАЦИЯ – (лот., тўла, бутун, бузилмаган, бутунлик) – умумий, бирликка эришишга йўналтирилган жараён ёки фаолият натижаси. Герберт Спенсер (1820–1903 йй.) фалсафасидаги сочилган, сезилмайдиган ҳолатнинг ички жараёнларини секинлашуви натижасида зичлашиши ва сезиладиган даражага ўтиши тушунилса, дезинтеграция – бунинг акси, яъни зич жойлашган нарсанинг ҳаракат тезлашиши натижасида сочилган ҳолатга ўтишидир. Спенсер «интеграция» сўзини кўпинча, «агрегация» тушунчаси билан тенг маънода қўллайди. Унинг таълимотига кўра, Куёш тизими, сайёралар, организм, миллат ривожини интеграция ва дезинтеграциянинг бирин-кетин ўрин алмашинувлари натижасидир.

И. миллий иқтисодиётнинг сифат жиҳатидан янги шароитга эга бўлиши, мамлакат тараққиётини имкониятларини кенгайтириш мақсадида иқтисодий риворда бирлашиши, бир-бирларига ўзаро таъсир этиши жараёни. И. жараёни, ривожланиш даражасига боғлиқ ҳолда, бешта поғонага ажратилади: 1) эркин савдо минтақаси; 2) божхона иттифоқи; 3) умумий бозор; 4) валютавий-иқтисодий иттифоқ; 5) сиёсий иттифоқ. Мазкур борада Европа иқтисодий ҳамкорлиги (ЕИХ) – Европа Иттифоқи намуна бўлиб хизмат қилади. Унинг интеграция соҳасидаги тажрибасини бошқа минтақаларда ҳам қўллаш мумкин.

Ҳозирги пайтда дунёдаги қўллаб-И ассоциациялари ЕИХ тажрибасига амал қилган ҳолда И. беш поғонасига асосланиб, фаолият юритмоқдалар. Эндиликда фахат поғона-натижани интеграция моделига асосланган эркин савдо минтақалари (Лотин Америкаси эркин савдо ассоциацияси) ёки божхона иттифоқлари (Ғарбий Африка божхона иттифоқи ва Марказий Африка иқтисодий-божхона иттифоқи) билан бир қаторда иқтисодий иттифоқлар ҳам ташкил этила бошланди (ЭКОВАС, 1975 й.).

Ғарбий Европада Европа Иттифоқи (ЕИ) XX аср 80-йиллари ўрталаридан бошлаб ягона бозор ташкил этишни мақсад қилиб қўйди. Маастрих шартномасини тузиб, валютавий-иқтисодий иттифоққа ўлишининг тартибини белгилаб олди. 1989 йилда Шимолий Африкада, 1994 йилда Канада ва АҚШ ўртасида эркин савдо минтақаси ташкил

этилиб, унга Мексика кўшилиши натижасида Шимолий Америка эркин савдо ассоциацияси шаклланди. Осиё-Тинч океан минтақасида 1989 йилда Осиё-Тинч океан иқтисодий кооперацияси (ОТИК) тузилди. Ҳозир бу ассоциацияга Тинч океани ҳавзасининг 20 дан ортик мамлакати аъзо бўлиб, 2020 йилга бориб, унинг доирасида эркин савдо минтақаси ташкил этиш тўғрисида келишилган. Ундан аввалроқ, 1992 йилда Жануби-шарқий Осиё мамлакатлари ассоциациясига аъзо бўлган олти мамлакат 2008 йилгача эркин савдо ассоциациясини ташкил қилиш тўғрисида шартнома тузганлар.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ МУЛК – (лот. «intellect» – ақл; «intelligence propeztly» – интеллектуал мулк) – ақлий фаолият натижаси бўлмиш илмий кашфиёт, тадқиқот, илмий асарга, тақлифга, ЭХМга тайёрланган дастурлар, «ноу-хау», тажриба натижалари ва бошқаларга бўлган муносабат. И.М. – инсон ижодий фаолиятининг моддий ёки ғоявий кўринишдаги натижалари ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган мулккий ҳуқуқлар мажмуи. И.М. объектлари ва улар билан бошқа муносабатлар ЎЗР Фуқаролик кодексининг 4 бўлимига киритилган модалар, шунингдек махсус қонунлар билан тартибга солинади. Миллий ва халқаро уюшмалар, ташкилотлар ва И.М. соҳасидаги ишларни мувофиқлаштириш мақсадида 1967 йили Стокгольм шаҳрида бўлган анжуманда Жаҳон И.М. ташкилоти (ЖИМТ) тузилганлиги ҳақида Конвенция қабул қилинди. 1970 йил 26 апрелдан бошлаб Конвенция кучга киритди. ЖИМТ қошида тузилган турли ихтисослашган иттифоклар фаол иш олиб боради. Ўзбекистон мустақил давлат сифатида И.М. соҳасидаги бир неча халқаро жамиятларга, иттифокларга аъзо бўлди, ЖИМТ қабул қилган Конвенцияларга кўшилди.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛ ХАВФСИЗЛИК – шахс, жамият ва давлатнинг интеллектуал ҳамда маданий кадриятлари, мероси ва интеллектуал мулкнинг химояланганлик даражаси.

ИНТЕРВЕНЦИЯ – (лот. «interventio» – аралашмоқ) – бир давлатнинг ёхуд бир неча давлатларнинг БМТ белгиланган давлатнинг ҳудудий бутунлиги ёки мустақиллиги, кўшилмаслик ёхуд бошқа тамойилларни бузиб, бошқа давлат ички ишларига аралашуви. И. ҳарбий-иқтисодий, дипломатик турлари бор. Ҳарбий И., шунингдек агрессия сифатида ҳам кўрилади. Бундан ташқари, интервент давлатларнинг миқдоридан келиб чиқиб яқка ва жамоат И., бошқа давлат ҳудудига ҳарбий куч ишлатиб бостириб киришни назарда тутувчи очик ва ёпик И. фарқлаш мумкин. Халқаро ҳуқуқ И. барча шакл ва кўринишларини таққийлайди.

ИНТЕРВЬЮ – махсус тайёрланган интервьюер томонидан одамлар билан бевосита мулоқот юритиш воситасида тадқиқот дастури бўйича назарда тутилган саволлар бериш орқали социологик маълумотлар тўплаш усули.

ИНТЕРПЕЛЛЯЦИЯ — депутатлар томонидан умумий сиёсат ёхуд муайян вазирлик, идоранинг фаолияти бўйича тушунтириш беришни назарда тутадиган бош вазир ёки вазирга йўлланган сўров. Айрим ҳолларда жамиятда жиддий ташвиш уйғотаётган масала юзасидан ҳам И. киритилиши мумкин. Шунинг И. бўйича одатда умумий муҳокама белгиланади, сўнгра тегишли сиёсий амалиёт қўлланади: овоз бериш орқали муайян вазир берган тушунтириш қониқарли ёки қониқарсиз экани аниқланади. Айрим ҳолларда муҳокама тегишли вазир ёхуд ҳукуматнинг бутун таркибига ишончсизлик билдирилиши мумкин. И. маълумот олишнинг кучли воситалигини эмас, балки депутатлар томонидан бевосита назорат этишнинг ғоят самарали усулидир.

ИНТЕРПОЛ – 1919 йилда оғир жиноятларга қарши биргаликда курашиш учун ташкил этилган жинорий полициянинг халқаро ташкилоти бўлиб, замонавий кўринишда у 1956 йилдан, яъни жиноятчиликка қарши полиция халқаро ташкилотининг янги устави қабул қилингандан бери фаолият кўрсатмоқда. 160га яқин давлат И. аъзоси ҳисобланади. И. мақсади қуйидагилар: 1) полиция органларининг барча миллий органлар билан кенг миқёсдаги ҳамкорлигини таъминлаш; 2) жиноятчиликнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш муассасаларини ривожлантириш; 3) сиёсий, ҳарбий, диний ёки миллатчилик характеридаги бирон-бир фаолиятни амалга оширишга руҳсат бермаслик. И. доимий

ҳаракатдаги органи – Бош Котибиятдир. И. билан тўғридан-тўғри ҳамкорликни таъминлаш учун ҳар бир давлат миллий марказий идора ташкил этади. Бош қароргоҳи Лионда жойлашган (Франция). Ўзбекистон 1993 йилдан бун И. аъзоси ҳисобланади ва ЎЗР Ички ишлар вазирлиги қошида И. бош бошқарма мақомига эга бўлган Миллий Марказий Идораси ташкил этилган.

ИНТУИЦИЯ – 1) Ишотсиз, илгариги тажрибага таянган ҳолда ва мантикий мулоҳаза юритмасдан ҳақиқатга эришиш қобилияти; 2) Зехн, сезгирлик.

ИНФЛЯЦИЯ – (лот. «inflatio» – шишиш, қўтарилиш) – нарх-наво умумий даражасининг ошishi, реал товарлар тақлифларига нисбатан пул массаси ортиб, пулнинг қадр-қиммати ва харид қобилиятининг пасайиб кетиши. Иқтисодда вужудга келадиган муаммолар пул босиб чиқаришни қўпайтириш орқали ҳал қилинса ёки қоғоз пуллар ҳажми ўзгармаган ҳолда, товар ҳажми камайса, И. юз беради. И, аҳоли турмуш даражасининг пасайишига сабаб бўлишдан ташқари, корхоналарни узоқ муддатли инвестициялар жорий этишга мажбур қилади, ишлаб чиқариш салоҳияти ва техникани янгилашга қаратилган интилишларни сўндиради, бу билан иқтисодийнинг қайта ривожланишига тўсқинлик қилибгина қолмай, унинг келажакда ривожланишининг сусайишига олиб келади. И.нинг қуйидаги турлари мавжуд: 1) Интеграцияланган И. иқтисодий омиллар таъсирида рўй беради; 2) Кредит И. – ҳаддан ташқари кредит экспансияси натижасида вужудга келади; 3) Ўрмаловчи И. – суғ сурьатларда ривожланувчи И. (нархларнинг ўртача йиллик ўсиши 5–10 фоиздан ортмайди); 4) Чопагон И. нархларнинг юқори сурьатда – йилига 10 фоиздан 50 фоизгача қўтарилиши; 5) Гипер И. (нархлар ойига 50 фоиздан қўп ўсади); 6) Маъмурий И. – нархларни бошқариш йўли билан ошириш натижасида юзага келади; 7) Ижтимоий И. – нархлар, жамиятнинг маҳсулот сифатига бўлган талабининг ортиши, атроф-муҳитни ҳимоя қилишга ҳаракат қилиши натижасида ўсади; 8) Иқтисодий тушунлиқнинг, ишсизликнинг ортиши ва ишлаб чиқаришнинг қисқариши билан боғлиқ И.

ИНФРАТУЗИЛМА – (лот. «infra» – қуйида, pastmo, «structura» – тузилуш, жойлашуви) – ҳудуд, ташкилот, муассасанинг моддий, техникавий ва бошқа институциал воситалар билан таъминлангани даражаси.

ИНКИЛОБ – (лот. «revolutio» – инкилоб) – жамият ҳаётида ишлаб чиқариш усули, ва билимнинг турли соҳаларидаги туб ва сифатий ўзгариш Сакрашлар, туб ўзгариш билан яқунланадиган И. тадрижий тараққиёт жараёнида зиддиятларнинг кескинлашиб бориши оқибати юз беради. И. қисқа муддатли ёки каттагина тарихий даврни қамраб олиши мумкин. И. ижтимоий тараққиёт ёки инсон томонидан оламни англаш ҳосиласи сифатида пайдо бўлиб, инсон ёки ижтимоий гуруҳ онги ва иродасига бўйсинмайдиган қонуний жараён бўлиб, мавжуд зиддиятларни ҳал этишнинг бошқа усуллари иш бермагани шароитида юз беради. Яъни ижтимоий тараққиётнинг объектив талаб-эҳтиёжлари И. тарихий муқаррарлигини белгилаб берса-да, унинг ғалаба билан яқун топишини қафолатламайди.

Ижтимоий фанларда ижтимоий, сиёсий, онг, маданият, санъат, дунёқарашдаги И. бир қанча турларга ажратилади. Жамият тараққиётининг маълум даврида зиддиятларнинг кескинлашуви оқибатида юз берадиган ижтимоий ва сиёсий И. ижтимоий муносабатлардаги янгилик ва эскилик ўртасидаги курашнинг энг кескин шакли ҳисобланади. Ижтимоий И. объектив асослари ишлаб чиқариш усуллари билан белгиланади; шу билан бир қаторда И. жамиятда кечаётган ижтимоий-сиёсий жараёнлар, ташқи омиллар (уруш, босқин, ҳуқмрон доираларнинг халқро майдондаги сиёсати) ҳамда муайян ижтимоий муаммоларнинг ҳал этилмастлиги билан изоҳланади. Ижтимоий И. орасида сиёсий И. алоҳида ўрин тутаяди. Бу жараёнда жамият иқтисодий ижтимоий асослари ўзгармаган ҳолда ҳокимият шакли ўзгаради. Сиёсий ва ижтимоий И. бир-бирдан қўлами, характери, ҳаракатлангирувчи кучлари, мақсад ҳамда вазифалари жиҳатидан фарқланади. Бу ўринда ижтимоий ва сиёсий И. қуйидаги турга ажратиш мумкин: антиимпериалистик (миллий-

озодлик, антиколониал), буржуа, буржуа-демократик, халк И., халк демократик, социалистик.

ИНКИЛОБ (АКСИЛИНКИЛОБ) ЭКСПОРТИ – хориждаги ташаббускорлар томонидан инклубий (аксилинклубий) жараёни система таъминлашга қаратилган саяъ-харакатлар.

ИНҚИРОЗ – муайян тизим фаолиятидаги ижобий ёки салбий оқибатларга олиб келадиган тўхташ, танаффус. Маълумки, ижтимоий тизим турли инквирозларга, жумладан, сиёсий инквирозларга (мас. муайян сиёсат, ҳокимият, ҳукумат, парламент, қонунчилик ва ижроия ҳомияти ўртасидаги муносабатлар ва ҳ.к.) дучор бўлади. И. қуйидаги учта хусусияти мавжуд: 1) унинг тўсатдан, қутилмаганда юз бериши; 2) тизимга юзаки ёки чуқур таъсир этиши. Бу ҳолатларнинг ҳар бири тадрижий тараққиёт этаётган, ривожланаётган ёки қотиб қолган тизим (сиёсат, сиёсий институт бундан бўён ривожлана олмаслиги, барча имкониятлардан фойдаланиб бўлгани, ташки тазйикка қаршилиқ кўрса-та олмаслигини аңглатади).

ИПОТЕКА – кўчирилмас мулк (асосан ер эвазига) банк ижозига бериладиган узоқ муддатли қарз .

ИРСИЯТ – жонли организм хоссаларини тўғридан-тўғри, ота-онадан авлодларга ўтказиш қобилияти. Бу қобилият биологик эволюция жараёнида пайдо бўлиб ривожланади. Организмларда И. ўзгаришлари ташки муҳит таъсири натижасида юзага келади. Бундай ўзгаришлар мутациялар деб аталади. Зарарли мутациялар организмнинг ҳалок бўлишига олиб боради, фойдалилари эса табиий танланиш билан мустаҳкамланиб қолади. Мутация ва табиий танланиш – биологик эволюциянинг асосий омиллари ҳисобланади. Организмларнинг ҳозирги турлари ана шу биологик эволюциянинг натижасидир. Замоनावий биологиянинг кашфиётига кўра, молекулалари етарли даражада барқарор бўлган, ўз-ўзини қайта ҳосил қиладиган ва оқсиллар синтезини регуляция этадиган моддалар организмда, И. моддий омиллари бўлиши мумкин. И. моддий омилларининг аниқланиши, тирик вужудларнинг бу қобилиятини ғайри-табиий сабаблари ҳақидаги идеалистик тасавурларни рад этмоқда. Замоनावий генетика И. маълум мақсадга қаратилган ўзгаришининг муайян йўлларини очишга ақинлашиб қолди. Бу кашфиёт тирик табиатни билиш ва ўзгаришда муҳим босқич бўлади.

ИРҚ – биологик-антропологик хусусиятлари (терисининг ранги, қалласининг шакли, кўзининг тқзилиши ва ҳ.к.) билан ажралиб турадиган тарихан шаклланган йирик одамлар мажмуи.

ИРҚИЙ ДИСКРИМИНАЦИЯНИ БАРТАРАФ ЭТИШ БЎЙИЧА ҚЎМИТА – ирқий дискриминациянинг барча шакллари бартараф этиш бўйича халқаро конвенцияга (1966 й.) мос равишда 1969 йилда ташкил этилган. Қўмига шахсан иштирок этувчи ва 4 йил муддатга конвенциянинг иштирокчи давлатлари томонидан ўз фуқаролари ичидан адолатли жўғрофик бўлинган ва цивилизациянинг турли шакл вакиллари, шунингдек, асосий ҳуқуқий тизим асосида сайланган 18 та экспертлардан ташкил топган.

ИРҚИЙ КАМСИТИШ – ирқ, тана ранги, уруғчилик, миллий ёки этник келиб чиқиш белгиларига асосланган, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маданий ёки ижтимоий ҳаётнинг исталган бошқа соҳаларида тенг асосларда инсон ҳуқуқлари ҳамда асосий эркинликларни тан олиш, фойдаланиш ёки амалга оширишни йўқотиш ёки камситишни мақсад ёки натижа биладиган ҳар қандай тафовут, истисно, чеклаш ёки устунлик.

ИРҚИЙ КОНФЛИКТ – турли ирқ вакиллари ўртасида ижтимоий тенгсизлик ёки ирқий тасавурлар туфайли пайдо бўлган низо.

ИРҚЧИЛИК – турли ирққа мансуб одамларнинг жисмоний ва руҳий жиҳатдан тенг эмаслиги, ирқий фарқланишнинг жамият тарихи ва маданиятига таъсирининг устуворлигини тарғиб этувчи ғайриилмий концепциялар. И. барча турлари кишиларнинг қуйи ва юқори табақага бўлиниши, факат юқори табақадагилар тамаддунларни вужудга келтирган ва ҳукмронлик қилишга ҳақли, қуйи табақадагилар эса юксак маданиятни

ўзлаштиришга қодир бўлмаган ва шу боне эксплуатация объекти бўлиши лозимлигини асослашга интилади.

Ирқларнинг табиатан тантсизлиги ҳақидаги илк тасаввурлар қулдорлик жамиятида пайдо бўлган эди. XVI–XVIII асрларда, Европа мамлакатлари колонияларни зўравонлик билан босиб олган даврларда, ирқчилик кишиларни аёвсиз эксплуатация қилиш, ҳатто Жанубий ва Шимолий Америка хиндулари, африкаликлар, Жанубий Осиё, Австралия, Океания туб аҳолисини кириб юборилишини оқлаб келган.

Биринчи Жаҳон урушидан кейин Германиянинг реакцион доиралари орасида «нордик афсона», яъни немис тилида гаплашадиган кишиларнинг барча ирқлардан устунлигини тарғиб этувчи концепция кенг тарқалган эди. Гобино ва Лапуж қарашларидан озиқланган бу концепция наҳислар сиёсатини қўллаб-қувватлаган кўпгина олимлар томонидан ҳам тарғиб этилган (Х.Гюнтер ва бошқ.).

Гитлер диктатура даврида ирқчилик фашизмнинг расмий мафқурасига айланди.. Урушдан кейинги даврда ирқчилик тарафдорлари ақлий тестлардан фойдаланган ҳолда турли ирқий гуруҳларнинг руҳий жиҳатдан заифлигини асослашга интиломқда (мас. америкалик психологлар Г.Гарретт, О.Шай, Н.Дженсон ва бошқ. Аслида тест натижалари унда иштирок этгаётганларнинг қайси ирққа мансублиги билан эмас, уларнинг ижтимоий аҳволи, меҳнат ва турмуш шароитлари билан белгиланади. Антропология, этнография ва бошқа фанлар соҳасида ирқлар ва халқларга доир амалга оширилган тадқиқот натижалари ирқчиликнинг асоссизлигини тўлиқ исботлаб берди..

ИСЛОМ ДИНИ – (араб. «аслама» – *худобага ўзини топшириш, итоат. бўйсунуш; шундан «муслим» – бўйсунувчи, итоаткор*) – дунёда энг кенг тарқалган уч диннинг, яъни жаҳон динларининг (буддавийлик, христианлик ва ислом) бири. Ер юзидagi 5,7 миллиардга яқин аҳолидан деярли бир миллиарддан ортқроғи унга эътиқод қилади.

«Муслим» сўзининг кўпчилиги «муслимун» шаклида ёзилиб, Марказий Осиё халқларида «мусулмон», форсларда «мусалмон», Шарқий Европада ўтмишда «басурман» тарзида талаффуз қилинган. «Муҳаммад» исми эса «Магомет» тарзида ёзилиб, ўқилган, шундан бу дин тарафдорлари русчасига «магометанс» деб ҳам аталади.

И.Д. Арабистон ярим ороли, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатлари, Шимолий Африка, Индонезия, қисман Марказий Африка ва Ҳиндистонда тарқалган. Шу билан бирга, бу динга эътиқод қилувчилар жаҳоннинг деярли барча қишлоқларида мавжуд. АҚШдаги қора танлилар, Яптония аҳолиси, Кавказ ва Кавказорти аҳолисининг бир қисми бу динга эътиқод этади.

И.Д. VI–VII асрларда Арабистон ярим оролида шаклланган ва емирилиб бораётган қабилачилик ҳамда уруғчилик муносабатлари ҳамда қабилавий ҳудудлар ўрнига эл–юртни бирлаштиришга, жиқслаштиришга хизмат қиладиган яқшахудоликка бўлган ижтимоий талабни қондиришга хизмат қилган. Ислом динининг илк ва асосий тарғиботчиси Муҳаммаддир (570, Макка – 632, Мадина). Ўз тарғиботини у 609–610 йилларда Маккада бошлаган ва қаршиликка учрагач, 622 йилда Мадинага кўчган. Араб тилида «кўчиш» – «ҳижра» дейилади ва шундан ҳижрий йил ҳисоби бошланади. Муҳаммад Мадинада ўз тарафдорлари сонини тезда кенгайтириб, Маккани ҳам ўз қўлига олган ва шу билан араб мусулмон давлати юзага келган. Муҳаммаднинг вафотидан сўнғ давлатни унинг ўринбосарлари ёки ноиблари (арабча «халифа») бошқарган ва бу давлат «халифалик» деб атала бошлаган.

И.Д. таълимотининг асослари Куръонда, ҳадисларда ҳамда илоҳий адабиётда ва уларга қўшимча манба сифатида яратилган Суннада ўз ифодасини топган. «Дин асослари» деб ном олган беш амалий маросимчилик – калима келтириш, намоз ўқиш, рўза тутиш, закот бериш имкони бўлса, ҳаж қилиш мусулмон бўлишнинг шартларидир. VIII асрда бошланган ислом динини асослаш XII асрда ислом динининг қонун-қоидалари мажмуи – шариатни ишлаб чиқиш билан тугалланди. И.Д., аввал бошиданок, инсонни ўқиб-ўрганишга, илм воситаси билан дунёни англаб етишга даъват қилади. Куръонда «илм» сўзидан чиққан «алима» (билмоқ) сўзи 750 мартаба учрайди. И.Д. тарихий тараққиётда тадрижийлик, яъни босқичма-босқич ривожланиш, эволюцион тараққиёт тарафдори.

Барча динларда бўлганидек, И.Д. ҳам турли йўналиш ва оқимлар мавжуд. Тарих араёнида улардан фақат учтаси сақланиб қолган – суннийлик, шиалик ва ибодийлик. Суннийлик энг катта йўналиш бўлиб, ҳозир жаҳондаги мусулмонларнинг қарийб 90 фоизини қамраб олади. Шиаликнинг суннийликдан фарқи шундаки, мусулмонлар жамоасига «пайғамбар кўёви ва тўртинчи халифа Али ибн Абу Толиб авлодлари раҳбарлик қилиши керак», деган талабни эътиқод, мазҳаб даражасигача кўтарган.

И.Д. кибри қоралайди, қабилачилик хурофотларига кескин қарши чиқади, ирқий биродарлик ўрнига инсоний биродарлик жамоаси – «умма» тушунчасини киритди. Бу нарса инсониятнинг маънавий тақомлида муҳим бурилиш нуқтаси бўлди. Мустақил Ўзбекистон ўзининг ички ва ташқи сиёсатида И.Д. қобиғида ифода этилган умуминсоний қадриятларга жиддий ўрин ажратади; И.Д. халқимизнинг моддий ва маънавий ҳаётининг шаклланишида, юртимизнинг жаҳон маданиятининг йирик масканига айланишида муҳим аҳамият касб этгани таъкидланмоқда.

ИСЛОМ ФУНДАМЕНТАЛИЗМИ – Қуръон ва ҳадисларни сўзма-сўз талқин этувчи, илк исломга қайтишга қаратилган ўз ақидаларини кенг тарғиб қилувчи, диний консерватив руҳдаги йўналишга нисбатан ишлатиладиган атама. Аслида «фундаментализм» сўзи XX аср бошида америкалик протестантларнинг бир гуруҳига берилган ном бўлса-да, охириги пайтларда жаҳон матбуотларида мутаасиб ислом жангариларини фундаменталистлар деб аташ одат тусига кирди. И.Ф. турли-туман йўналиш ва қайфиятдаги гуруҳларни ўз ичига олади. Уларнинг баъзилари сиёсий жабҳада, инкилобий ва ҳатто террористик усуллар билан қонуний ҳоқимиятга қарши курашда ўзларини намоён этсалар, бошқалари тарғибот-ташвиқот ишлари, диний таълим, турли жамоат ташкилотлари, мактаб, университет, оммавий ахборот воситаларига кириб бориш, айниқса, фойдаланиш осон бўлган аудио-видео кассеталарни тарқатиш билан шугулланади. И.Ф. учун умумий бўлган ғоялар – гўёки динсиз ёки «соф исломдан чекинган» давлат раҳбарларини жисмонан йўқ қилиш ва, ниҳоят, уларнинг таъбири билан айтганда, исломда «ширк» (бутпарастлик)ка барҳам беришдир. Азиз авлиёлар қабрларига эъзоз билдириш, масалан, Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро ва Баҳоуддин Нақшбанд каби тасаввуф тариқатлари асосчиларининг руҳишохларини хурматлаш ҳам ислом фундаментализми талқинида бутпарастликка кирди. Транспорт ва коммуникация воситаларининг тараққиёти юз бераётган, халқаро алоқалар тобора эркинлашаётган ҳозирги даврда ислом фундаментализми вакиллари ўз ҳаракатларини бутун дунё бўйлаб ёйишга интилмоқдалар. Кейинги вақтларда рўй бераётган террористик ҳаракатлар бу ҳодисанинг нақадар хавfli эканлигини ва унга қарши бирлашган ҳолда курашиш лозим эканлигини яққол кўрсатмоқда.

ИСЛОМ ЭКСТРЕМИЗМИ – қадимги ислом ғоялари ва анъаналарини қайта тиклаш шиори остида терроризмни уюштирувчилар

ИСЛОҲОТ – (араб. «ислохот» – яхшилаш, тузатиш) – ислох қилиш, тубдан ўзгартириш, қайтадан қуриш, янгидан ташкил қилиш. И. сўзи ўзбек тилида қадимдан мавжуд бўлиб, айниқса, XX аср давомида кенг қўлланилди (масалан, ер-сув И., Ёзув И. ва бошқ.).

ИСТЕБЛИШМЕНТ – 1) жамиятдаги мустақкам ўрин; 2) жамиятда нуфузли ўрин эгаллаган ва маъжуд тузумни сақлаб қолиш, фаолият юритишида муҳим роль ўйнайдиган қатлам (ижтимоий гуруҳ).

ИСТИҚЛОЛ – (араб. «истиқлол» – кўтарилиш, қаддини ростлаш, ўсиш, юқори жойга эришиш) – ҳар бир инсон, жамоа, давлат, миллатнинг ривожланиши учун зарур эркинлик шароити. Ўзбекистон 1991 йилнинг 31 августидан ўз И. қўлга киритиб, жаҳон майдонига чиқиб, қаддини ростлади. И. тўлиқ амалга ошириб бўлгандан кейингина мустақилликка тўла эришиш мумкин. «Мустақиллик» тушунчаси ҳам И. сўздан келиб чиққан И. кўпинча сиёсий мустақиллик маъносига қўлланилади. И. эришган кўпгина давлатлар ҳали иқтисодий жиҳатдан қарамликдан тамоман қутўла олмаган бўлиши мумкин. И. сўзи «мустақиллик» сўзига нисбатан бирламчидир. И. сўзи «бошқаларга тобё бўлмай, ўз эрки билан яшап, ўзини ўзи идора қилиш, эркинлик» маъносини билдиради.

ИХТИЛОФЛИ МАНФААТЛАР – томонлар манфаатларининг туташган ҳолати бўлиб, улар бир-бирини ўзаро рад этмайдиган манфаатлардир. У, асосан, турли манфаатларга эришиш учун йўналирилган бўлиб, иккинчи томон фаолиятига таҳдид солмайди.

ИЧКИ ВА ТАШҚИ СИЁСАТНИНГ ЎЗАРО БОГЛИКЛИГИ – ички ва ташқи сиёсатнинг ўзаро боғликлиги ҳамда ўзаро таъсири муаммоси сиёсатшунослик фанининг аънанавийлик, сиёсий идеализм, марксизм, неомарксизм ва неореализм, структурализм ва транснационализм каби турлари ўртасида баҳсга сабаб бўлиб келаётган мураккаб муаммолардан биридир. Кўпгина ҳолларда давлатларнинг жўғрофий жойлашуви ва геосиёсий вазияти ушбу давлатда ички ёки ташқи сиёсатнинг бирламчилиги ёки устуворлиги геосиёсий марказларда нисбатан кам сезилса, геосиёсий марказдан йироқ, аммо иктисодий-ижтимоий соҳаларда муаммолар тўпланиб қолган мамлакатларда ташқи сиёсатнинг иккиламчи экани кузатилиши мумкин.

ИЧКИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ (ИИВ) – фуқаролар ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, жамоат тартибини сақлаш, ҳақиқат хавфсизлигини таъминлаш ва ички ишлар ҳамда ИИВ кўшинлари маҳкамаси фаолияти, ўз ваколатини давлат бошқаруви доирасида амалга оширувчи ҳокимият органи.

ИЧКИ ИШЛАРГА АРАЛАШМАСЛИК – халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири бўлиб, маълум бир давлат ёки давлатлар гуруҳи, қандай сабаб бўлишидан қатъи назар, бошқа бир мустақил давлатнинг ички ва ташқи ишларига аралашмасликларини билдиради. Ҳеч қайси давлат бошқа давлат тузилишини зўрлик билан ўзгартиришга қаратилган ҳарбий, кўпорувчилик, террорчилик фаолиятни ташкил этиш, қўллаб-қувватлаш ёки шуларга ўхшаш хатти-харакатларга йўл қўймаслиги лозим. Ҳар бир давлат бошқа бир давлатнинг ташқаридан қандай шаклда бўлмасин, аралашувисиз ўзининг сиёсий, иктисодий, ижтимоий ва маданий тизимини танлаш ҳуқуқига эгадир. Ҳуқуқларнинг ҳар томонлама бузилиши натижасида қўллаб одамлар қурбон бўлсади, тинчлик ва хавфсизликка таҳдид солинса, ўша давлатга нисбатан БМТ Хавфсизлик кенгашининг қарорига биноан, мажбурий чоралар қўлланиши аралашмаслик тамойилига хилоф ҳисобланмайди. Халқаро ҳамжамят бундай давлатларнинг тинчлиги ва хавфсизлигига путур етказувчи жанжалларни бартараф этишда четда тура олмайди.

И.И.А. тамойили ўз ҳудуди доирасида амалга ошириладиган халқаро ҳуқуқий мажбуриятларнинг бузилишига асос бўла олмайди. Бу тамойил давлатнинг ички ҳуқуқлари ва вазифалари доирасига тааллуқли бўлган ҳамкорлик қондасига ҳам зид эмас. БМТ Низомида ички хусусиятга эга бўлган анчагина масалалар, масалан, ҳаёт даражасини кўтариш, иктисодий ва ижтимоий ривожланиш шароитида аҳолини иш билан тўла банд этиш, инсон ҳуқуқларини ҳурмат қилиш, жиноятчиликка қарши кураш, атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва ҳ.к. бўйича давлатларнинг ҳамкорлик қилишлари кўзда тутилган.

И.И.А. тамойили давлатларнинг нафақат ички, балки ташқи ишларига ҳам тааллуқлидир. Давлатлар ўзларининг суверен тенгликларидан келиб чиқиб, бир-бирларининг ҳуқуқларини ўзаро ҳурмат қилишлари, ўз хохишларига кўра халқаро ҳуқуққа асосан, бошқа давлатлар билан муносабатларини аниқлаш ва амалга оширишга мажбур-дирлар; шунингдек, улар бир-бирларининг халқаро ҳуқуқ субъектливлигини ҳам ҳурмат қилишлари лозим. Яъни ҳар бир мустақил давлат халқаро ташкилотларга аъзо бўлиш ёки бўлмаслик, халқаро шартномаларда қатнашиш ёки қатнашмаслик ҳамда бетараф қолиш каби масалаларни ўзи мустақил ҳал қилади. Ҳеч бир давлат бошқа давлатнинг ички ишларини ўз хохишидан бошқачароқ амалга оширишга мажбур этиш ҳуқуқига эга эм.

ЎзР суверен давлат ва халқаро муносабатларнинг тўлақонли субъекти сифатида халқаро ҳуқуқнинг умум томонидан тан олинган мезъерларининг устуворлигига асос қилиб, ЎзР Конституциясининг IV бобида ташқи сиёсатнинг асосий тамойиллари, Ўзбекистоннинг бошқа давлатларнинг И.И.А. тамойилини ҳам мустаҳкамлаган. Бу талаб ва қондаларга тўла риоя қилинмоқда. Ўзбекистоннинг бошқа давлатларнинг И.И.А. тамойилига содиқлиги Президент И.А. Каримовнинг БМТ ва бошқа халқаро ташкилотлар

минбарларидан туриб, ушбу минтақадаги вазиятни юмшатиш тўғрисидаги қатор чиқишларида ўз ифодасини топди.

ИЧКИ СИЁСАТ – давлат, унинг институт ва тузилмаларининг иқтисодий, демографик, ижтимоий, маданий ва бошқа соҳаларга доир мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни сақлаб қолиш ёки ислоҳ этишга йўналтирилган фаолияти мажмуи. И.С. амалга оширишда давлат турли воситалардан фойдаланади: мулк муносабатларини мустаҳкамлаш ва ислоҳ этиш; солиқ воситалари ва имтиёзлари; иқтисодийнинг давлат секториде иш жойларини ташкил этиш орқали бандликни бошқариш, ижтимоий тарбия, умумий ва махсус таълимни ташкил этиш; соғлиқни сақлаш ва спорт соҳасида турли тадбирларни амалга ошириш; жиноят кидирув, суд ижтимоий таъминот тизимини ташкил қилиш ва ҳ.к.

ИЧКИ ХАВФСИЗЛИК – давлатнинг миллий манфаатлари, кадрятлари ва ҳаёт тарзига давлат ҳудуди ва бошқарувида бўлган жараёнлар, ташкилотлар, шахс ва объектлар томонидан тугдирилаётган хавф-хатар ва таҳдидлардан ҳимоялангани. Ташки ва ички хавфсизликка таҳдидлар халқаро, сиёсий, иқтисодий, ҳарбий (мудофаа), ахборот ва бошқа турларга бўлинади.

ИЧКИ ҚУРОЛЛИ ТЎҚНАШУВ – муайян давлатнинг ички ҳаётида юз бераётган ва халқаро характерга эга бўлмаган қурулди тўқнашув.

ИШЛАБ ЧИҚАРУВЧИ ҚУЧЛАР – ишчи кучи ва ишлаб чиқариш воситаларининг йиғиндиси. Асосий И.Ч.К. моддий неъматлар яратувчи ишчилар ва меҳнат воситалари киради.

ИШОНЧ ЁРЛИҒИ – бирор шахснинг муайян мамлакатда элчи ёки дипломатик вакил сифатида тайинланганлигини тасдиқловчи расмий хат шаклидаги махсус ҳужжат. Ёрлик хорижий давлат бошлиғи номидан қабул қилувчи давлат бошлиғига йўланади. И.Ё. мазкур шахсга давлат манфаатларини ифодалаш топширилганлиги, унинг сўзлари ва ҳаракатларига ишонил лозимлиги таъкидланади. Давлат бошлиғи томонидан ишонч ёрлигининг қабул қилиниши тайинланган ва етиб келган хорижий мамлакат ёки халқаро ташкилот элчиси ёки дипломатик вакили мазкур давлатда аккредитация қилинган. Яъни ўз вазифаларини бажаришга расман қиришини билдиради. Дипломатик вакиллар вазифаларининг тугаши давлат бошлиғига чакирув ёрлигини тақдим этиш билан расмийлаштирилади. ЎзРнинг хорижий давлатлардаги дипломатик ваколатхоналари раҳбарларини тайинлаш ва чакириб олиш тартиби 1992 йил 3 июлдаги «ЎзР хорижий давлатлардаги дипломатик ваколатхоналари раҳбарларини тайинлаш ва чакириб олиш тартиби тўғрисида»ги қонун билан белгиланади. Мазкур қонун 1961 йилги «Дипломатик муносабатлар тўғрисида»ги Вена конвенциясига ва бошқа умумэътироф этилган халқаро ҳуқуқий меъёрлар вақоидаларга тўла мувофиқдир.

ИШСИЗЛИК – аҳолининг ишга яроқли қисмининг «ортиқча», меҳнат захира армиясига айланиши. И. йирик саноат ривожланган мамлакатларда иқтисодий ҳаётнинг ўта зарарли ҳодисаси ҳисобланади. Катта бозорлар учун маҳсулот ишлаб чиқарадиган йирик саноат корхоналари инқирозга юз тутиши мумкин. Оқибатда турли сабабларга кўра, муайян маҳсулотга талабнинг кескин тушиб кетиши, корхоналар томонидан ишлаб чиқариш ҳажминининг қисқартirilиши ва йирик саноат марказларида тўпланиб қолган кўплаб ишчиларнинг ишдан маҳрум бўлиб қолиш ҳоллари кузатилади.

ИШ ТАШЛАШ – ишчилар ёки хизматчилар томонидан корхона эгаси ёки давлатни иқтисодий, ижтимоий сиёсий талабларини бажаришга мажбур қилиш учун оммавий иш ташлаши.

ИҚТISODIЙ ЖИНОЯТЧИЛИК – товар ва хизматларни ишлаб чиқариш ва тақсимлаш, айирбошлаш ва истеъмол қилиш соҳасида юз берган, жумладан хизмат мавқеидан ноқонуний фойдаланиш билан боғлиқ жиноий жазога сазовор қилмишдир. Ноқонуний ўзлаштириш йўли билан қилинган ўғирлик, камомад, хизмат мавқеини суистеъмол этиш, савдо тартибини бузиш, солиқ тўлашдан бўйин товлаш, хавфсизлик талабларига жавоб бермайдиган товарлар ишлаб чиқариш ҳамда хизмат кўрсатиш ва ҳ.к.

ИҚТИСОДИЙ, ИЖТИМОЙ ВА МАДАНИЙ ҲУҚУҚЛАР БЎЙИЧА ҚЎМИТА — БМТ иқтисодий ва ижтимоий кенгаши қарорларига мувофиқ равишда 1985 йилда тузилган; иқтисодий-ижтимоий ва маданий ҳуқуқлар бўйича Халқаро пактнинг бажарилиши назоратини амалга оширади; 15 экспертдан ташкил топган.

ИҚТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ — иқтисодий ривожланиш даражаси аксарият ҳолларда бир хил бўлган миллий иқтисодиётлар ўртасида чуқур иқтисодий алоқалар ва меҳнат тақсимоли ривожланиши жараёнидир. У халқаро ҳамкорлик жараёнида юз берадиган мамлакатлар ташқи иқтисодий алоқалари, уларнинг бозор алоқаларинигина камраб олиш билан чекланмай, бу мамлакатлар моддий ишлаб чиқариш соҳасини ҳам ҳар томонлама камраб олиб, уларнинг такрор ишлаб чиқариш тизимлари ўртасида турли даражада ва шаклларда ўзаро алоқаларни тақозо қилади. И.И. умумий интеграциянинг энг муҳим қисми ва ҳал қилувчи йўналиши бўлиб, унинг қуйидаги асосий шакллари мавжуд: 1) эркин савдо минтақаси; 2) божхона иттифоқи; 3) умумий бозор; 4) тўлиқ иқтисодий иттифоқ. И.И. ўзига хос хусусияти унинг минтақавий характерга эга эканлигидадир: одатда унинг ривожланиши учун, биринчидан, сиёсий замин зарур, иккинчидан, иқтисодий ҳудуд жиҳатидан ўзаро яқин жойлашган мамлакатлар ўртасида амалга ошади.

Ҳозирги даврда дунёда ўнлаб мамлакатларнинг оддий бирлашмалари мавжуд. Масалан, интеграция жараёнлари Ғарбий Европа (Европа ҳамкорлиги), Жануби-шарқий Осиёда (АСЕАН), Шимолий Америкада (НАФТА) тез суръатларда ривожланмоқда. ЎЗР мустакилликдан сўнг, турли даражада интеграция жараёнларида фаол қатнашмоқда. Бунга мамлакатимизнинг минтақавий даражада — Марказий Осиё, субминтақавий даражада — МДХ, глобал даражада — Иқтисодий Ҳамкорлик Ташкилотига интеграция жараёнида иштирокини мисол сифатида келтириш мумкин. Энг катта истикболга эга интеграцион жараён — 1994 йили Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида тузилган шартнома асосида ташкил этилган Марказий Осиё умумий бозорининг ривожланишидир. Ушбу шартномада минтақавий интеграцион алоқаларини кучайтириш бўйича қатор тадбирлар кўрсатиб ўтилган. Улар қаторига ёнилғи-энергетика мажмуини, транспорт ва ахборот тизимларини, минтақа сув хўжалик тизимини ривожлантиришнинг ягона дастурларини ишлаб чиқиш; умумминтақа эркин савдо ҳудуди ва божхона иттифоқини ташкил этиш; банклараро ҳисоб-китобларнинг самарали минтақавий тизимини шакллантириш; бюджет сиёсати, пул-кредит, валюта муносабатларида мутаносибликка эришиш; минтақа доирасида давлатлар иқтисодий қонуinchлигини яқинлаштириш ва ҳуқуқий-меъёрий актлар мувофиқлигига эришиш; қўшма қорхона, молия-саноат гуруҳлари тузиш учун зарур шарт шaroитлар яратиш; ишлаб чиқариш кооперациясининг турли хил давлатлараро шакллари амалга оширишни (корпорация, ассоциация, бирлашмалар ташкил этиш) киритиш кўзда тутилган ва бу режалар аста-секин амалга оширилмоқда.

ИҚТИСОДИЙ ИНҚИРОЗ — (*ингл. «crisis»*) — иқтисодий ўсиш суръатларининг пасайиши, иқтисодиёт ривожланиши жараёнида ишлаб чиқаришнинг бузилган пропорцияларининг қайта тикланиши. И.И. ишлаб чиқариш ҳажмининг мутлақ камайиши, капитал қўйилмаларнинг қисқариши, ишсизликнинг ортиши, пул-кредит, валюта-молия тизимидаги камчиликлар, пулнинг кадрсизланиши.

ИҚТИСОДИЙ МАДАНИЯТ — жамият аъзоларининг иқтисодий ҳаётдаги оммавий ижодий иштирокининг, уларнинг иқтисодий билимлари, хўжалик юритишдаги маҳорати ва малтақаси, иқтисодий фикрлаши ва тафаккури ривожланганлигининг сифат тавсифи. И.М. иқтисодий ҳаёт соҳасида кишилар томонидан эришилган нагижаларни, жамият томонидан қўлга киритилган иқтисодий тажрибани нисбатан умумлашган ҳолда акс эттиради. У иқтисодий сиёсатнинг таъсирчанлигига, бошқарувнинг сифатига, ҳар бир ходим меҳнатининг самарадорлигига бевосита таъсир кўрсатади, иқтисодий қонунлардан фойдаланишнинг тўлақонли эканлигини аңглатади.

ИҚТИСОДИЙ МУСТАҚИЛЛИК — муайян бир мамлакатнинг шу мамлакатда мавжуд ишлаб чиқариш кучлари ва ишлаб чиқариш воситаларига, табиий, маънавий бойликларга ва шу бойликлар туфайли яратилган маҳсулотдан тушган миллий даромадга

ва уни тақсимлашга ягона эгаллик қилиши. Ўзбекистон мисолида И.М. умумжаҳон цивилизациясига, давлат ва жамият қурилишининг халқаро тажрибаларига, миллий анъаналарга, ижтимоий кадрларга асосланган. И.М. таъминлашнинг асоси – мамлакатнинг иқтисодий ва молиявий барқарорлиги, унинг бир маромда мувозанатни сақлаган ҳолда ривожланишидир. Иқтисодий барқарорлаштириш – бозорни шакллантириш бўйича қонуллар билан белгиланган муқаррар жараён. У танглик ҳолатига барҳам беришга қаратилган. Бунда ишлаб чиқарувчи кучлар билан ишлаб чиқариш муносабатлари даражаси ўртасидаги мувофиқликка иқтисодий қонуллар орқали эришилади. Бозорда талаб билан тақлиф ўртасида қулай мувозанат юзага келади. Жаҳон тажрибасида иқтисодий барқарорлаштиришнинг бир неча кўринишлари мавжуд: 1) монетар ёндашув бўлиб, у пулнинг қадрсизланиши даражасини пасайтириб туришга, пул ҳажмини кескин камайтириш ҳисобига пул муомаласини барқарорлаштиришга асосланган. Бундай ёндашув чуқур иқтисодий қайта ўзгартиришларни таъминламайди, аксинча, ишлаб чиқаришнинг моддий ҳажмлари камайишига, инвестиция фаолияти тўхтаб қолишига олиб келади; 2) ишлаб чиқаришни ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантириш, таркибий ўзгаришларни амалга оширади, иқтисодий номуносивликларга барҳам беришга асосланиб ёндашади. Ўзбекистонда иқтисодиётни барқарорлаштиришнинг ўзига хос йўли танланди. Бу йўл қуйидагилардан иборат: макроиқтисодийда мувозанатни сақлаш; таркибий ўзгаришларни таъминлаш; ишлаб чиқаришнинг барча даражаларида давлат таъсирини мувофиқлаштириш ва юксак меҳнат интизомини таъмин этиш; аҳолини ижтимоий қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш; пулнинг қадрсизланишини тўхтатиб қолиш чораларини кўриш; давлат бюджети ва қорхоналар молиявий аҳолини барқарорлаштириш имкониятини яратиш; тўлов баланси ва давлат валюта захиралари ҳолатини яхшилаш, сўмни айирбошлаш, сўм курсининг барқарорлигини таъминлаш. Ички имконият, салоҳият ва захираларимизнинг чексиз бой ва ранг-баранг эканлигини кўзда тутиб, давлатимиз И.М. йўлида муваффақиятли одимлаб бормоқда.

ИҚТИСОДИЙ РАҚОБАТБАРДОШЛИК – миллий иқтисодиётнинг халқаро иқтисодий ҳамкорлик доирасида ўз таъсир даражасини сақлаб тура олиш ва уни кучайтириш ҳамда шароитга мослашувчан бўлиш қобилиятини ифодалайди. Мамлакат у ёки бу соҳада рақобат имкониятларига эга бўлиши учун қуйидаги шарт-шароитлар мавжуд бўлиши лозим: а) омилларга боғлиқ шароитлар (арзон нархда ишлаб чиқаришнинг моддий омиллари, малакали ишчи кучи: капитал, инфраструктура, техника янгиликларининг татбиқ этилганлиги); б) тармоқ маҳсулотига ички талаб шароитлари; в) рақобатбардошлик шароитини яратувчи яқин тармоқларнинг мавжудлиги; г) фирмаларнинг сийёсати, уларнинг тармоқ ичида ва ички бозорда улар ўртасидаги рақобат хусусияти. Бу шарт-шароитларнинг ҳар бири мамлакатда мавжуд компаниялар амал қилувчи муҳитни яратади. Мамлакат муайян соҳада рақобатдош бўлиши учун юқоридаги шарт-шароитнинг тўртталаси биргаликда мавжуд бўлиши лозим. Бу шартларнинг битта ёки иккитасининг мавжуд бўлиши тармоқнинг қисқа муддатда ва асосан табиий ресурсларга боғлиқ тармоқларда рақобатбардош бўлиш имкониятини беради, ҳолос.

Мамлакат иқтисодиёти унда тезкор технологик ва бошқарув соҳасида инновациялар манбаи бўлган тармоқларнинг ривожланиши учун муҳит мавжуд ҳолларда рақобатбардош бўлади. Ҳар бир мамлакат унда мавжуд шарт-шароит ва миллий хусусиятларга боғлиқ тармоқларда рақобатбардош бўлади. Бу муҳит ўз-ўзидан такрор яратилиш ва такомиллаштириш хусусиятига эга. Чунки самарали иқтисодий ўсиш белгиси бўлган рақобатбардошлик ҳаёт даражасининг ўсиши учун шароит яратади.

Мустақил Ўзбекистон шароитида рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш массаласи ниҳоятда муҳим аҳамиятга эга. И.Р. ҳозирги замон илгор мамлакатлари қаторидан жой олишнинг ҳал қилувчи шартидир. И.Р. эришолмаган ва уни таъмин этолмаган давлат ўтмишдагидек қарамағайига қолаверади. Чунки, унинг ички бозорини турли чет эл фирмалари эгаллаб олади, ташки бозорга эса бундай давлат чиқолмайди. Зеро, унинг sanoat ва қишлоқ хўжалик маҳсулоти қиммат ва сифатсиз бўлади. Лекин, юқорида айтилганидек,

иктисодиётнинг барча соҳаларида И.Р. таъмин этиб бўлмайди. Аммо, бундай соҳаларни кенгайтириб бориш умуммиллий вазифадир.

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК – давлатнинг манфаати ва суверенитетини иқтисодий санкциялар, тўсиқлар орқали амалга ошириладиган дискриминация ва диктаторлардан ҳимояланганлиги. Бундан ташқари, давлатнинг иқтисодий манфаатлари гизимини қайта куриш даврида ва иқтисодий бекарор вазиятлар оқибатида вужудга келадиган хавф-хатардан ҳимояланиш ҳолати.

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИНГ ИЧКИ АСОСИ – ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг юқори даражаси, миллий маҳсулот ишлаб чиқаришни кенгайтиришни таъминлаш имкониятлари.

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИКНИНГ ТАШҚИ АСОСИ – ҳар бир давлатга мустақил равишда ўз ижтимоий-иқтисодий ривожланиш стратегиясини танлаш ва амалга оширишда имконият яратиб берувчи, уларни ташқи иқтисодий ҳамда сиёсий таъйиқлардан ҳимоя этувчи шартнома ва институционал тузилмаларнинг халқаро шарт-шароитлар мажмуаси.

ИҚТИСОДИЙ ХАВФСИЗЛИК ТАҲДИДИ – мамлакат ҳўжалигининг ёмирилиши ва деградацияси, аҳоли аксарият қисми турмуш даражасининг пасайиши, ижтимоий-сиёсий барқарорликнинг бузилиши, дунё майдонда позициялар ва реал имконият-етариллик даражада мудофаани қўллаб-қувватлаш қобилиятининг йўқотилишига олиб борувчи ҳодиса, жараён ва ҳаракатлар. Мамлакат иқтисодий мустақиллигининг заифлашуви, унинг саноат ва технологик салоҳиятининг пасайиши, иқтисодий бошқарувнинг таназзули, хорижлик ишлаб чиқарувчилар томонидаги ички бозорнинг эгаллаб олиниши, гиперинфляция, ҳўжалик ҳаётидаги криминаллашув, иқтисодий дезинтеграция, мамлакат ташқи қарзининг ўсиши ва олтин захирасининг камайиши, капитал ва мутахасссларнинг чет элга кетиб қолиши, иқтисодий таъйиқ, бойкот ва бошқа давлатлар томонидаги эмбарго эълон қилиниши И.Х.Т. ҳисобланади.

ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ ТАШКИЛОТИ – ИХТГ таъсис этиш ҳақидаги Париж Конвенцияси асосида, иқтисодий қашшоқ мамлакатларни ривожлантириш ва халқаро савдонини манфаатдор қилиш учун тузилган. 1961 йил 30 сентябрдан бошлаб фаолият олиб боради. Бу Европа иқтисодий ҳамкорлиги (ОЕЭС)нинг, яъни 1948 йил Ғарбий Европани иккинчи жаҳон урушидан кейин қайта тиклашни иқтисодий координациялаш учун тузилган ва «Маршалл режасига» кўра Америка ёрдамидан оптимал фойдаланиш учун тузилган ташкилотнинг давомчисиدير. 29 та аъзо давлатги ўз ичига олади. Улар орасида собиқ Европа иқтисодий ҳамкорлиги ташкилотининг 18 аъзоси бор: Австрия, Бельгия, Буюк Британия, Греция, Дания, Ирландия, Исландия, Испания, Италия, Люксембург, Норвегия, Португалия, Туркия, Франция, ГФР, Швейцария ва Швеция. Қайд этилган мамлакатлардан ташқари асос солинган пайтдан бошлаб АКШ, Канада ҳамда Австралия (1971 й.), Венгрия (1966 й.), Польша, Мексика (1994 й.), Янги Зеландия (1973й.), Корея Республикаси (1996 й.), Финляндия (1994 й.), Чехия Республикаси (1995й.), Япония аъзодир. Россия ушбу ташкилот билан ҳамкорлик ҳақида Десларация ва Имтиёзлар ва иммунитетлар ҳақидаги Битимни 1994 йилда имзолаган. Ташкилот Париж (Франция)да жойлашган.

ИҚТИСОДИЙ ХУДУД – бирон-бир мамлакат территориял сувлуғига туташиб турган, кирғокдан 200 мил кенгликда бўлган денгиз ҳудуди бўлиб, ушбу ҳудудда унга туташган давлат ўзининг белгиланган суверен ҳуқуқларини амалга оширади. БМТнинг 1982 йилдаги Денгиз ҳуқуқи конвенциясига мувофиқ И.Х. туташ бўлган давлат мазкур ҳудудда жойлашган ер ости, ер усти, сув сарҳади, сув остидаги жонли ва жонсиз табиий ресурсларни ўрганиши, тадқиқот этиши ва муҳофаза этиш каби суверен ҳуқуқга эга. И.Х. – кирғок бўйи давлати ўз ҳуқуқларини амалга оширишда бошқа давлатлар ҳуқуқларини ҳам назарда тутиши керак Барча давлатлар Конвенцияга мувофиқ келишилган қоидаларга риоя қилган тақдирда И.Х. кемачилик ва учиш эркинлигидан фойдаланади, бунга ҳарбий кемалар қатнови, сув ости кабеллари ва трубопроводларни ётказиш, шунигдек, халқаро

хуқуқ ва Конвенциянинг уйғунлашадиган бошқа қоидалари нуқтаи назаридан қонуний ҳисобланадиган айни эркинликка мансуб денгиздан фойдаланиш турлари (кемалар, учиб аппаратлари ва сув ости кабеллари, трубопроводлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлганлар) ҳам киритилади. Денгизга чиқиш йўлига эга бўлмаган давлатлар ва ноқулай географик ҳолатга эга бўлган давлатлар И.Х. жонли ресурсларини руҳсат берилган овлашнинг тегишли қолдиқ қисмидан адолатли асосда фойдаланишда иштирок этиш ҳуқуқига эга. Бундай иштирок этишнинг шарт ва тартибини манфаатдор давлатлар тегишли битимлар воситасида белгилайди. Конвенция шунингдек балиқлар ва сут эмизувчиларнинг айрим турларини бошқариш ҳамда сақлашга оид қоидаларни ҳам назарда тутаяди.

ИҚТИСОДИЙ ВА ИЖТИМОЙ ҲУҚУҚЛАР – иқтисодий соҳада инсон фаолиятини юридик жиҳатдан белгиловчи ҳуқуқлар мажмуи. И.И.Х. ва эркинликларга меҳнат қилиш ҳуқуқи, қасб ва меҳнат шaroитлар (яратиш) ҳуқуқи, хусусий мулкчилик ҳуқуқи, банкка қўйилган омонатни сир сақлаш ҳуқуқи, ишсизликдан муҳофаза ҳуқуқи ва бошқа ҳуқуқлар киряди. ЎзР Конституцияси ва меҳнатга оид қонун ҳужжатлари ҳар бир шахсга ўзининг меҳнат қобилиятидан фойдаланишни қафолатлайди ва иқтисодий жиҳатдан ҳар қандай мажбур қилишни ҳамда меҳнат ҳақини тўлашда камситишни тақиқлайди, шу билан бирга истеъмолчи ҳуқуқларининг устуворлигини, тенглик ва муқдорликнинг барча шакллари муҳофаза қилишни қафолатлайди. Ёлланиб ишлаётганлар тўланадиган таътилдан фойдаланиш ҳуқуқига эгадирлар. Иш вақти ва тўланадиган таътилни давомийлиги қонун билан белгиланади. Ҳар бир одам қариганда, боқувчисини йўқотганда ва қонунда белгиланган бошқа ҳолатларда ижтимоий жиҳатдан ҳимояланиш ҳуқуқига эга. Пенсия, нафақа ва ижтимоий ёрдамнинг бошқа турлари расман белгиланган яшаш минимумидан кам бўлиши мумкин эмас. Ҳар бир одам малакали тиббий хизмат олиш ҳақлидир. Ҳар бир одам таълим олиш ҳуқуқига эга. Бепул умумий таълим олиш давлат томонидан қафолатланади. Ҳар бир одамга эркин ижод қилиш, маданият ютуқларидан фойдаланиш ҳуқуқи қафолатланади. Давлат жамятнинг маданий, илмий ва техник тараққиётини таъминлашга ғамхўрлик қилади. И.И.Х. ва эркинликлар ЎзР Конституциясининг 36–37-моддаларида қайд қилинган.

К

КАДАСТР (ЕР КДАСТРИ) – жон бошидан олинадиган солиқ тўловчилар рўйхати; вақти-вақтида ёки узлуксиз кузатиш натижасида тегишли объект хусусида структура, тўзилма маълумотлар тўплами.

КАМБАҒАЛЛИК – индивид ёки ижтимоий гуруҳнинг энг зарур моддий неъматлар қийматини ифода этадиган иқтисодий ҳолати. К. нисбий бўлиб, муайян жамятдаги турмуш даражаси, ижтимоий бойликнинг тақсимоли, статуслар тизими ва бошқа омиллар билан белгиланади.

КАМПАНИЯ – маълум вақт оралиғида юзага келган муҳим вазифалар муносабати билан мавсумий тадбирлар, сайловлар амалга ошириладиган фаолият, иш.

«КАМОЛОТ» ЁШЛАР ИЖТИМОЙ ҲАРАКАТИ – Ўзбекистон ёшларнинг ихтиёрийлик асосида вужудга келган, ўзини-ўзи бошқарадиган нодавлат нотижорат ташкилоти. Ҳаракат 2001 йил 25 апрелда бўлиб ўтган Таъсис қурултойи қарори билан ташкил топган. Ҳаракат фаолиятининг асосий мақсади – Ўзбекистон ёшларини бирлаштириш, соғлом турмуш талаблари асосида тарбиялаш, уларнинг манфаатларини ҳимоя қилиш, ёш йиғит-қизларнинг ўз ақл-заковати, куч-ғайратини тўла намоён этиши, жамятда муносиб ўрин эгаллашлари учун шарт шaroит яратиш беришдан иборат.

Ҳаракатнинг олий органи қаида беш йилда бир марта чақириладиган қурултой, раҳбар органи олти ойда қаида бир марта чақириладиган Марказий Кенгаш, ижроия органи ҳар икки ойда қаида бир марта чақириладиган Ижроия қўмита ҳисобланади.

Харакатнинг юридик шахс мақомига эга бўлган 14 та (Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳри) вилоят ва 209 та туман, шаҳар бўлимлари мавжуд бўлиб, уларнинг юқори органи икки ярим йилда камида бир марта чакириладиган тегишли конференциялардир.

Харакат таркибида унинг ҳомийлиги асосида ишлайдиган, 7 ёшдан 14 ёшгача бўлган ўқувчиларни бирлаштирадиган Болалар ташкилоти тузилган. Болалар ташкилоти ҳаракат Марказий Кенгаши томонидан тасдиқланган Низом асосида фаолият кўрсатиб, ўз фаолиятини тарбиянинг ўзига хос ёндашув ва усулларидан фойдаланган ҳолда, болаларнинг қалби ва онгига ҳаракатнинг асосий мақсад-муддаоларини сингдиришга қаратган.

Харакатнинг негизи – бошланғич ташкилотлар бўлиб, улар мамлакатдаги барча ўқув муассасалари, меҳнат жамоалари, шунингдек, Қуролли Кучлар, ҳуқуқ-тартибот органлари тизимларида ёшларнинг хоҳиш – иродасига асосан тузилади. Ҳар бир бошланғич ташкилотнинг бир йилда камида бир марта ўтказиладиган умумий ҳисобот йиғилишида кўпчилик овоз билан сайланадиган етакчиси бўлади. Бугунги кунда ҳаракатнинг 20000га яқин бошланғич ташкилотлари ва уларда 4,5 миллиондан ортиқ аъзолари мавжуд.

ЎзР К.Ё.И.Х. таъсисчилари йиғилиши қарори билан (33 та давлат ва жамоат ташкилотлари таъсисчи) ҳаракатнинг жамоатчилик асосидаги Маслаҳат Кенгаши институти (органчи) жорий этилган. Маслаҳат Кенгаши таркибига ёшлар тарбиячиси билан боғлиқ давлат ва жамоат ташкилотлари раҳбарлари, сиёсий партия, ҳомий ташкилотлар ва етакчи олий ўқув юртлири вакиллари киритилган. Ҳаракат тизимларининг барча йўналишдаги фаолиятини йўлга қўйишда илмий-услубий тавсиялар бериш, амалий ёрдам кўрсатиш, жойларда вужудга келаятган муаммо ва йўл қўйилаётган камчиликларни тезлик билан ечиш, бартараф қилишда кўмаклашиш масалалари Маслаҳат Кенгашининг мақсад-вазифалари этиб белгиланган. Маслаҳат Кенгашига унинг аъзолари орасидан сайланган раис раҳбарлик қилади.

Харакатнинг молиявий манбатели: мамлакатимиздаги ва хорижий ҳомийлардан тушадиган маблағлар; ҳаракат ва унинг жойлардаги бўлимлари билан шартнома асосида ишлайдиган корхоналарнинг тадбиркорлик фаолиятидан тушадиган маблағлар; ёшлар лойиҳаларини амалга ошириш учун бериладиган мақсадли кредитлар; ҳаракатнинг матбуот нашрларидан тушадиган маблағлар.

КАННАБИС – каннабис ўсимлигининг гуллари ёки меваларидан (уруғи ва барглари)дан ташқари) олинган сақич.

КАНОН (ҚОНУН) – бирон давр ёки йўналишга мансуб санъатда катъий ўрнатилган қондалар жаммуи, меъёр, бадиний асарда композиция ва келтирилган меъёри, шу турдаги тасвирларда нисбатлар тизими ёки иконографиясини белгилайди.

КАНЦЛЕР – бир қанча давлатларда олий мансабдаги шахс; Россияда 1917 йилгача олий фуқаролик даражаси.

КАПИТАЛ – кенг маънода ўз эгасига даромад келтириш хусусиятига эга бўлган жами восита ва маблағлар; янги қиймат келтирувчи, ўзини ўзи кўпайтирувчи қиймат. Товарлар ва хизматлар ишлаб чиқариш учун кишилар томонидан яратилган ресурслар; тор маънода воситалари кўринишидаги ишлаб турган даромад манбаи.

КАПИТУЛЯЦИЯ – халқаро ҳуқуқда урушаётган тарафлар ҳарбий кучлари қаршичилиги, қисман ёки тўлалигича ҳарбий ҳаракатлар ёхуд уруш ҳаракатларининг тўхталиши. К. мағлуб бўлган тараф гарнизонлар ва гуруҳларни қисман ёки тўлалигича топширади. К. барча ҳарбий техника ва ҳарбий мулк ғалаба қозongan тарафга топширилади, ҳарбий кучлар шахсий таркиби эса ғолиб томоннинг асирларига айланади. К. урушувчи тарафлар ўртасида уруш давом этишини расмий тўхтатмайди.

КАРРОМИЙЛАР – илоҳийёт оқими. IX–XIII асрларда Бағдод халифалигининг марказий ва шарқий вилоятларида тарқалган. Асосчиси – Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Карром (806–869 йй.). Сейистонда тўғилган, Нишопур, Балх, Марв, Хирот каби шаҳарларда таълим олган. 5 йил Маккада истиқомат қилган. К. фикрича худо – бутун борликнинг бирламчи асоси, у муайян жисмга эга. Худо – барча нарсаларнинг яратувчиси, аммо

инсон ўз фаолиятининг натижаларига таъсир кўрсата олади. К. бирор инсонни мусулмон деб тан олиш учун у Аллоҳни тил билан эътироф этса kiffoя, амал билан тасдиқлаши шарт эмас, деб ҳисоблайди. Мўғуллар истилосидан сўнг К. барҳам топди.

КАСАБА УЮШМА – ёлланма ишчиларнинг меҳнат жараёнидаги манфаатларининг уйғунлигига асосланган ҳамда ўз аъзолари меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилашни мақсад қилган оммавий жамоат ташкилотр. К.У. XVIII асрнинг иккинчи ярмида Буюк Британияда ўз касбий манфаатларини ҳимоя қилиш ва ижтимоий мақомини сақлаб қолиш учун бирлашган юксак малакали ишчиларнинг уюшмалари сифатида пайдо бўлган. Дастлабки К.У. чекланган доирада фаолият юритган. XIX асрда улар Европа ва Американинг деярли барча ривожланган мамлакатларида вужудга келган. XIX асрнинг охирида ишлаб чиқариш тармоқ касаба уюшмалари пайдо бўлади, миллий касаба уюшмалари марказлари ташкил этилади (улардан дастлабкиси – 1868 йили ташкил этилган тред-юнионларнинг Британия конгрессидир). К.У. асосан моддий ишлаб чиқариш соҳасида пайдо бўлиб, жисмоний меҳнат ишчиларини ўз сафлариغا жалб этган. XX асрнинг бошларида К.У. жалқаро федерациялари ташкил этилади. Осиё ва Африка мамлакатларида улар асосан Иккинчи Жаҳон урушидан кейин пайдо бўлади. Дастлабки босқичларда К.У. шаклланиш жараёни яширинча кечган, бундай ташкилотларда иштирок этганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланган. К.У. фаолияти илк бор Буюк Британияда қонуний тус олган. XIX асрнинг 70–йилларида касаба уюшмалар ҳаракатида турли мафкуравий оқимлар: тред-юнионизм, анархо-синдикализм, христиан синдикализи ва социал-демократия билан боғлиқ бўлган оқимлар пайдо бўла бошлади.

КАССАЦИЯ – кучга кирмаган суд қарори еки ҳукми устидан юқори турувчи судга шикоят қилиш ва эътироз билдириш; ишда мавжуд ва кўшимча ҳужжатлар (материаллар) бўйича суд қарори ва ҳукмининг қонуний, асосланган бўлишини юқори томонидан текшириш. Бундай тартибда иш тўла равишда кўриб чиқилмайди; куйи суд томонидан қонун бузилганлиги еки суд юритиш тартибига риоя қилмаганлиги сабабли куйи суднинг қарори еки ҳукмини юқори суд поғонаси томонидан қайта кўриб чиқилади, бекор қилинади.

КАСТА – кишиларнинг бикик эндогам гуруҳи. К. ўзига хос ижтимоий вази­фаларни бажариш, меросий касб-хунарлар билан шуғулланиш натижасида ажраладики, бу ҳол муайян этник, баъзан диний муштаракликка мансублик билан боғлиқ бўлиши мумкин. К. Баланд-паст табақалар ҳосил қилади, улар ўртасидаги муносабатларда катъий чекла­нишлар мавжуд

«КАТТА САККИЗЛИК» (G-8) – 1974 йилда Франция Президенти Валери Жискар д’Эстен ташаббуси билан иқтисодий жиҳатдан ўта ривожланган етти мамлакат «еттилик» гуруҳини тузган ва унинг таркибига Буюк Британия, Германия (ГФР), Италия, Канада, АҚШ, Франция, Япония ва Россия кирган. Энг бой давлатлар раҳбарларининг даврий норасмий учрашувлари улар олдида пайдо бўладиган умумий муаммоларни муҳокама қилиш, фикр алмашув, қарор қабул қилишдир.

КАТОЛИКЛИК, КАТОЛИКЛАР МАЗҲАБИ – христианликдаги асосий оқим­ларидан бири. Католицизм диний таълимот ва черков ташкилоти сифатида 1054 йилда черковларнинг бўлинишдан кейин вужудга келди. Католик черкови катъий марказлашган, тўна маркази – Ватикан, унинг бирдан-бир башлиғи – Рим папаси. Католицизм христиан­ликнинг асосий ақида ва маросимларини эътироф этади.

КАФОЛАТ – (араб. «кафолат» – масъулиятли ишонтириш) – ишонтириш, масъу­лиятни, жавобгарликни ўз устига олган ҳолда, таъминлаш, кафилик, гаран­тия. К. – инсониятнинг, жамиятнинг демократия ва ҳуқуқий давлат томон ривожланиш жараёнида қўлга киритилган ютуқлардан бири.

КВОРУМ – мажлис, кенгаш ва шу кабиларнинг қарорлари қонуний бўлиши учун иштирокчиларнинг устав бўйича етарли ҳисобланадиган миқдори.

КВОТА – умумий ишда иштирок этувчиларнинг ҳар бирига тўғри келадиган ҳисса, қием, пай; муайян давр учун товарларни ишлаб чиқариш, истеъмол, сотиш, экспорт,

импорт ва бошқа иқтисодий фаолият соҳаларида жорий қилинадиган миқдорий чеклашлар. Давлат органлари томонидан ўтказиладиган ташқи иқтисодий фаолиятни тартибга солиш тадбирлари тарзида муайян товарлар турлари экспорти ва импортига миқдорий чеклашлар қўйиладиган бўлади.

КЕЛИШУВ КОМИССИЯСИ – Сенат томонидан қайтарилган қонун бўйича келишмовчиликни ҳал этиш учун Сенат ва Қонунчилик палатаси паритет асосларда ўз ташкил этилиши, Сенат ва унинг Кенгашини қақиради ҳамда унда раислик қилади.

КИНОЛОГИЯ – кўпгина Европа мамлакатларида ва АҚШ К. ташкилотлари иш олиб боради. Ўзбекистонда кинология масалаларини илмий ўрганиш рус офицерлар овчилик жамиятлари ва итчилик клублари ташкил этилган XX аср бошларига тўғри келади. 1927 йилда Ўзбекистон ов итлари шажара дафтари жорий қилинган ДОСААФ Ўзбекистон бўлими ҳузурда 1937 йилдан К. Кенгаши фаолият кўрсатди. 1992 йил май ойида Ўзбекистон К. федерацияси ташкил этилди. Ўзбекистонда республика давлат божхона қўмитасининг миллий К. маркази, Миллий хавфсизлик хизматининг наслчилик питомниги ва Тошкент шаҳар Ички ишлар бош бошқармасининг наслчилик питомнигида К. назарий масалалари ўрганилади, итчиликка оид наслчилик ишлари, итларни амалий мақсадларда фойдаланишга тайёрлаш, янги ит зотларини етиштириш, уларни синовдан ўтказиш, шажара ва наслчилик дафтарларини юритиш ишлари олиб борилади.

КИЧИК КОРХОНА – юридик шахс ҳуқуқига эга бўлган мустақил хўжалик юритувчи субъект. Мулкчилик шаклидан қатъий назар, жумладан, ишловчилар сони чекланган аралаш мулкчиликни ҳам ўз ичига олиши мумкин. Ўзига тегишли мулкка эгаллик ҳуқуқи билан тўла хўжалик юритади ёки оператив бошқарувни амалга оширади, маҳсулот ишлаб чиқаради ва сотади, турли ишлар ва хизматларни бажаради.

КЛИРИНГ – товарлар, қимматбаҳо қозғалар, хизматлар учун, ўзаро мажбурият ва талабларни ҳисобга олган ҳолда нақд пулсиз ҳисоб–китоблар қилиш тизими. Банклараро К. ва халқаро валюта К. мавжуд.

КНЕССЕТ – Исроил давлатининг бир палатали қонун чиқарувчи органи. 4 йил муддатга сайланадиган 120 депутатлардан иборат.

КОАЛИЦИЯ, ИТТИФОҚ – халқаро муносабатларнинг айрим масалаларида биргаликда иш кўриш ҳақида ўзаро аҳдлаган давлатларнинг сиёсий ёки ҳарбий иттифоқи.

КОДИФИКАЦИЯЛАШ – ҳуқуқнинг муайян тармоқларига хос бўлимлари бўйича давлат қонуларини тизимлаштириш, муайян тизимга келтиришдан иборатдир.

КОЛЛЕГИАЛ, БАМАСЛАҲАТ ТИЗИМ, КОЛЛЕГИАЛ ТИЗИМ – маъмурий муассасаларга тегишли масалаларни бир неча шахслар иштирокида кўпчилик овоз билан ҳал этиладиган ташкилот.

КОЛЛЕКТИВ МУДОФАА – давлатнинг коллектив хавфсизлик шакли. Ҳар бир давлатнинг керакли мудофаа потенциалини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган давлатлар коалициясининг ҳарбий соҳада биргаликда уриниши, коалицион қўшинлар гуруҳларининг агрессиядан қуролли ҳимоя қилиш бўйича биргаликдаги ҳаракат шакли ва усулини олдиндан ишлаб чиқиш.

КОЛЛЕКТИВ ХАВФСИЗЛИК – бирор давлат ёки маълум минтақада жойлашган давлатларнинг тинчлигига таҳдид солувчи омилларнинг олдини олишга, агрессия ҳаракатларини бартараф этишга қаратилган биргаликдаги чора-тадбирлар тизими. К.Х. тизими юридик жиҳатдан халқаро шартномалар орқали расмийлаштирилади. Ушбу шартномаларнинг мазмуни иштирок этаётган давлатлар томонидан белгиланади. К.Х. ўз қатнашчиларига учта асосий мажбурият юклайди: биринчидан, куч ишлатмаслик ва куч билан таҳдид солмаслик; иккинчидан, ўртада пайдо бўлган низоларни фақат тинч йўл билан ҳал этиш; учинчидан, халқаро тинчликка эриш етказиши мумкин бўлган хавф-хатарнинг олдини олиш борасида фаол ўзаро алоқа. К.Х. тизимининг икки: универсал ва минтақавий турини ажратиб кўрсатиш мумкин. К.Х. дейилганда муайян ҳамжамиятнинг барча аъзолари ўзаро куч ишлатиш, аъзо давлатга ҳужум қилинганда унга ёрдам бериш тўғрисида келишиб оладилар. Назарий изланиш ва амалий ҳаракатлар орқали боши берк

ҳолатни баргараф этишнинг оқибатида шаклланган бўлиб, БМТ раҳнамолигида кенг қамровли К.Х. системасини яратишга қаратилган. Лекин бундай тизимни яратиш жиддий қийинчиликлар билан боғлиқ. Тадқиқот хулосаларини куйидагича таснифлаш мумкин: муаммолар ахлоқий, институционал, юридик, тизимли ва вазиятга боғлиқ бўлган беш гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳга ахлоқий шароитлар киради. Бу шароитлар конфликтда бўлган томонлар ўртасида куч ишлатмаслик тамойиллари, давлатлараро муносабатлар ҳолати сифатида дунёнинг бўлинмаслиги ҳамда «учинчи томон» (бу вазифани алоҳида давлат, давлатлар гуруҳи ёки халқаро ташкилот бажариши мумкин)га тегишлидир. Иккинчи гуруҳга БМТ ва унинг институтлари фаолиятини халқаро хавфсизлик ташкилоти сифатида ҳамда унинг масалаларини самарали ҳал этадиган (керакли миқдорда ва яхши жиҳатланган (қуролланган) қуроли кучлари, агрессорни жазолаш билан боғлиқ ёки тинчликларвар операциялар йўли билан инкироз ҳолатларини ҳал этиш киради. Учинчи гуруҳ юридик шароитни бирлаштиради. БМТ Бош ассамблеяси ва Хавфсизлик Кенгаши барча давлатлар томонидан БМТ меъёр ва тамойилларининг бажарилиши, халқаро суд самарадорлиги, ниҳоят, жаҳон ҳамжамиятининг барча аъзолари томонидан БМТ устави ва меъёрларининг сўзсиз роя қилиниши ҳақида гап борапти. Қулай халқаро муҳитга эга бўлиш зарурати тўртинчи гуруҳ шартларига дахлдордир. Қулай халқаро муҳит, дейилганда бикутубни эгаллаш, буюк давлатларни ҳеч бўлмаганча қисман бир-бирига реал қуролсизлантириш, ўзаро иқтисодий тобеликни ривожлантириш; халқаро муносабатлар нодавлат катнашчиларининг кизиқишларини инobatга олиш тушунилади. Шароитлар халқаро тизим барқарорлигини кафолатлаши зарур. Барқарорлик, биринчидан, асослантирувчи хавфсизлик ҳамжамияти барча аъзолари томонидан қўллаб-қувватланадиган универсал кадрларнинг бўлишини назарда тутди. Иккинчидан, мазкур ҳамжамият доирасида ахлоқий қоидалар муносабати билан консенсусга эришиш, ҳар қандай давлатнинг бир-бирига муносабатида меъёрий сиёсат юритиши назарда тутилади. Вазиятга боғлиқ шароит, энг аввало, агрессор тўғрисидаги умумий қарашлар, хавфсизлик ҳамжамияти барча аъзоларининг умумманфаати йўлида хавф-хатарга бориши, ҳар қандай потенциал агрессордан устун кела оладиган кучларга эга бўлиш каби омиллар киради.

КОЛЛЕКТИВ ХАВФСИЗЛИК ТИЗИМИ – минтакавий ёки умумбашарий даражада инсон маданияти ривожланиши ва яшаши учун (иқтисодий, ҳарбий, экологик ва бошқалар) турли хавфларни тўхтатиш ва муқобиллаштириш йўлида бир неча давлат ёки бутун дунё ҳамкорлигида яратилган хавфсизлик тизими.

КОЛЛЕКТИВ ҲИМОЯ ВОСИТАЛАРИ – махв этиш воситаларидан қўшинларни, кемалар шахсий таркиби, аҳолини ҳимоя қилиш учун мўлжалланган иншоотлар ва махсус мосламалар. Шунингдек, К.Х.В. техноген авариялар ва фалокатлар, табиий офатлар содир бўлганда яшириниш, дам олиш учун фойдаланилади. Ташқи ва ички жиҳозланишига қараб, улар ядровий, кимёвий, бактериологик (биологик) ёки оддий бўлиб, тўлиқ (комплекс) ёки қисман ҳимоя билан таъминланиши мумкин. К.Х.В. фильтровентиляцияцион ҳамда бошқа турдаги қурилмалар билан жиҳозланган ҳарбий техника ва қурилмаларнинг ҳаракатдаги объектлари, фуқаролар муҳофаазининг ҳимоя иншоотлари, герметиклашган тиббиёт палаталари ва вагончалари, фортификацион қурилмалар (окоплар, траншея, техник ва моддий воситалар учун омборлар, блиндажлар) киради.

КОМҲАНДАНТЛИК СОАТИ – ҳарбий ёки фуқулодда ҳолатларда, одатда кечқурун ёки тунда жорий қилинадиган махсус тартиб ўрнатиладиган закт. К.С. давомида маҳаллий аҳоли кўчада ёки жамоат жойларида шахсини тасдиқловчи ҳужжат билан юриши шарг. К.С. давлат ҳокимияти ёки ҳарбий қўмондонлик томонидан жорий этилади ва бекор қилинади.

КОМИЛ ИНСОН – тасаввуф фалсафасининг асосий тушунчалардан бири. Ҳар жиҳатдан стук киши. Ахлоқий жиҳатдан олий покликка эришган, борлик ва Аллоҳни англашда тўлиқ билимга эга бўлган ва натижада Ҳаққа етишган инсон.

КОМИССИЯ – (франц. – айрим масала юзасидан тузилган муваққат ёки доимий таъкилот) – 1) топширик; 2) комиссиянернинг рағбат-лангирилиши; 3) муайян вазифани муҳокама этиш ва бажариш учун ўйғилган мажлис; 4) катор маъмурий муассасалар номи.

КОМИТЕТ, ҚўМИТА (САЙЛАНҒАН ОРГАН) – муайян ишнинг қайсидир қисмини бошқарадиган сайлаб олинадиган коллегиал орган; ҳокимият томонидан белгиланган маслаҳатлашув мажлиси.

КОММУНА – (лот. «*communis*» – умумий) – мулк ёки меҳнатни умумлаштириш асосида тузилган кишилар жамоаси. 1) Ўрта асрларда Ғарбий Европада феодал ҳокимиятидан ўз-ўзини бошқариш ҳуқуқини қўлга кўритган шаҳар жамоаси; 2) Буюк Француз инқилоби даврида муниципал ўз-ўзини бошқариш (мас. Парижда); 3) Париж Коммунаси. 1871 йили Францияда ишчиларнинг инқилоб орқали ўз ҳукмронлигини ўрнатиш борасида ҳаракати; 4) Қўйи маъмурий-худудий бирликни ташкил этган шаҳар ёки қишлоқ яшаш пункти.

КОМПЕНСАЦИЯ – 1) бадал, ҳақ, товон; 2) ўрнини тўлдириш, ҳақ, бадал, товон тўлаш.

КОМПЕТЕНЦИЯ – бирор кишининг яхши хабардор бўлган соҳаси ёки масала.

КОМПЛЕКС – уйғун бйрлик, ташкил этган предмет, воқеа-ҳодиса, ҳаракат, белги мажмуи.

КОМПРОМИСС – манфаатлари ва нуқтан назари бири-бирига зид келган тарафларнинг муроа асосида ўзаро келишувга келиши.

КОМПЬЮТЕРЛАШТИРИШ – (лот. «*computare*» – ҳисоблаш; инг. «*computerization*»; «*computering*») – 1) Замонавий илмий-техника инқилобининг унсур. меҳнат шарт-шароитлари ва характери, бошқарув ва таълим соҳасида сифат ўзгаришига олиб келадиган ҳамда инсон фаолиятининг барча соҳаларида компьютерларнинг кенг қўлланиши; 2) Компьютерлар ёрдамида бошқариш ва назарат этиш.

КОНВЕНТ – баъзи мамлакатларда сайлаб қўйиладиган алоҳида давлат орган.

КОНВЕНЦИЯ – бирор масала юзасидан давлатлар ўртасида тузиладиган шартнома.

КОНВЕРГЕНЦИЯ – (лот. *convergere* – яқинлашиш, қўшилиб кетиш) – мустакил ходи саларнинг баъзи бир белги ёки хоссалар жиҳатидан бир-бирига ўхшашлиги: 1) икки-содий, сиёсий ва ижтимоий қарашлар турли хил бўлган икки тизимнинг охир оқибатда босқичма-босқич бйрлашуви; қарашлардаги яқинлашув; 2) устувор мувозанат ва ривожланиш йўлидаги яқинлашув. Мазкур назария 1950 йилларда дунёдаги икки тизим: социализм ва капитализм ўртасидаги муносабатларнинг кескинлашуви ва унинг олдини олиш оқибатида вужудга келади. Мондиализмнинг «яраштирувчи» кўриниши сифатида машҳур бўлган бу назария XX аср 70 йилларида америкалик геосиёсатчи ва давлат арбоби З. Бжезинский бошчилигида «сўл» таҳлилчилар томонидан ишлаб чиқилган. Бу гоё «совук уруш»нинг мафқуравий ва геосиёсий дуализмини янги маданий-мафқуравий цивилизация турини яратиш орқали барҳам топтириш мумкинлигини тахмин қилган. К. назарияси асосида пайдо бўлиш мумкин бўлган дунё ҳукуматида Москвага Вашингтон билан ҳамкорликда сайёрамизни атлантик бошқариш имконияти берилишини кўзда тутган. Бундай вазиятда ер юзидagi халқлар геосиёсий босимни енгиши натижасида «совук уруш» туташади ва умумий тинчлик даври бошланиши керак эди. Мондиал тик марказлар Москвада ҳам ўз вакилларига эга эди. Уларнинг фаолияти, айниқса, ғарбий Европадаги сўл партиялар орасида муваффақиятли бўлиб, уларнинг кўпчилиги «еврокоммунизм» йўлига ўтган эди. Бу эса умумбашарий уйғунлашув учун асос ҳисобланарди. Ғарб ва Россиядаги айрим геосиёсатчилар фикрича, собиқ Иттифок даврида қайта қуришни амалга оширган М.Горбачев ва унинг маслаҳатчилари таянган мафқуравий асос К. назарияси эди.

КОНВЕРСИЯ – саноатни ҳарбий маҳсулот ишлаб чиқаришдан фуқаролар учун маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтказиш жараёни ва ақсинча.

КОНВЕРТИРЛАНИШ – (ашиштирмақ, ҳар қанақасида айланштирмақ) – валютанинг олтинга алмашуви. Кенг маънода – бир турдаги валютанинг бошқа турдаги

валютага эркин алмашинуви. Оддий тилда – конвертация. Қимматбаҳо қоғозлар бозорид а эса акция ва облигация ларнинг бошқа хил облигация ва акцияларга эркин алмашинуви.

КОНВЕРТИРЛАНДИГАН ВАЛЮТА – миллий пул бирлигининг қонуи билан белгиланган тартибда алмашинуви, давлатнинг аралашувисиз уни чет эл валютасига алмашинув эхтимоли ёки чет эл валютасининг миллий валютага алмашинуви. К. даражаси давлат ташкилотларининг валютани чеклаш бўйича қўллайдиган қаттиқ қўллигага тесқари нисбатдадир.

КОНВЕРТИРЛАНУВЧИ ОБЛИГАЦИЯЛАР – сармоядорга унинг молиявий қўйилмаларининг хав физилгини ва барқарор даромад тушумини таъминлайди, компаниянинг ривожланиши билан бирга, уни иқтисодий хатардан сақлашга ҳаракат қилувчи сармоядорларга қўл келади. Ҳатто, бундай сармоядорлар, обрў-эътибор учун, конвертирланувчи облигацияларни оддий акцияларга алмаштиришга рози бўладилар. Қўпгана конвертирланувчи облигацияларда сармоядорларни конверсиялар бўйича рағбатлантириш учун конверсия баҳоси кўрсатилади.

КОНВЕРТИРЛАНДИГАН ПРЕФАКЦИЯЛАР – алоҳида имтиёзли қимматбаҳо қоғозлардир. Эркин конвертирланувчи валюта – миллий валютанинг эркин ва чекланмаган миқдорда бошқа хил валюталарга алмашинуви. Қисман конвертирланувчи валюта – миллий пул бирлигининг маълум бир чет эл валюталарига алмашинуви ва ундан баъзи бир тўлов воситалари сифатида фойдаланиши. Алмаштирилмайдиган (берк) валюта – бир мамлакат доирасида амал қиладиган ва бошқа чет эл валютасига алмаштирилмайдиган миллий пул бирлигидир.

КОНГРЕСС — АҚШнинг икки палатадан иборат қонуи чиқарувчи органи. Қуйи палата – Вакиллар палатаси деб аталади, 435 депутатдан иборат, икки йил муддатга тўғридан-тўғри овоз бериш йўли билан сайланади. Юқори палата – Сенат, штат вакилларидан (ҳар штатдан икки кишидан) олти йил муддатга сайланади. Сенатнинг учдан бир қисми ҳар икки йилда янгиланади. 1789 йилда ташкил топгани.

КОНГРЕССЛАР, КОНФЕРЕНЦИЯЛАР – 1) турли давлат вакилларининг иштирокида сиёсий масалалар ва келишмовчиликларни ҳал этиш учун ташкил қилинадиган халқаро анжуманлар. Конгресслар XVI асрлардан чақирила бошлаган: Мюнстер ва Оснабрюкда (1644–1648 йй.), Ахенда (1668, 1748, 1818 йй.), Утрехтда (1712–1713 йй.), Губертсбургда (1763 йй.), Тешенда (1779 йй.), Парижда (1782, 1815, 1867 йй.), Раштатда (1797–1798 йй.), Эрфуртда (1808 йй.), Венада (1814–1815, 1819–1820 йй.), Карлсбадда (1819 йй.), Троппауда (1820 йй.), Лайбажда (1821 йй.), Веронада (1822 йй.), Берлинда (1878 йй.). Конференциялардан: Лондон (1830 йй.), Константинополь (1876 йй.), Берлин (1884–1885 йй.), Брюссел (1880–1890 йй.), Берлин (1890 йй.) дагиларини эътироф этиш мумкин; Женева ва Брюсселдаги конференциялар халқаро уруш ҳуқуқини, Гаагадаги халқаро хусусий ҳуқуқни кодификациялаш учун чақирилган; 2) Олимларнинг, мас. тарихчилар, шарқшунослар, табиатшунослар ва бошқ. халқаро съездлари; 3) Айрим сиёсий ҳаракат, партияларнинг Халқаро съездлари.

КОНДОМИНИУМ – бир ҳудуднинг бир неча давлатлар томонидан биргаликда тасарруф қилиниши, бошқарилиши.

КОНКУРС – 1) энг яқин бадий ёки санъат асарига белгиланган муқофотни қўлга киритиш учун ўтказиладиган мусобақа; 2) *юрид.*, а) бир неча кредиторларнинг қарздорга нисбатан пул талаблари; б) уларни қондиришнинг ўзига хос тартиби; в) қарздорликни қондириш ишини амалга оширадиган идоралар мажмуи (кредиторлар мажлиси ва улар томонидан сайланган конкурс бошқаруви).

КОНОССАМЕНТ – денгиз йўли билан юк ташиш ҳужжати, юкни қабул қилганлиги ҳақида капиталнинг имзоси, юк ташиш мажбуриятини олган томоннинг бу юкни манзилга етказиб, қонуний эгасига топширилганлигини тасдиқловчи ҳужжат. К. товарни бошқариш мақсаига эга бўлган ҳужжат (қимматли қоғоз)дан иборат, уни эгалловчи товарни тасарруф қилиш ҳуқуқига эга. К. ташқи савдода қўп қўлланилади. К. юк ташиш учун қабул қилингандан кейин у ташувчи томонидан юкни жўнатувчига тақдим этилади,

шунинг билан юк ташиш учун қабул қилинганлиги ва шартнома тузилганлиги исботланади. К. билан юкни ташувчи ва уни жўнатувчи ўртасидаги ҳуқуқий муносабатларда белгиланади. Юкни ташиш бўйича К. асосий шартлар белгиланмаган тақдирда, ушбу шартлар белгиланган бошқа ҳужжат (чартер)га ҳавола қилинади. К. турлари: 1) бировга аталган; 2) юкни қабул қилувчининг номи кўрсатилган жўнатувчи ёки олувчининг буйруғи (ордерли).

КОНСАЛТИНГ – маслаҳат ва сифатли консултация берадиган хизмат.

КОНСЕРВАТИЗМ – 1) барча эскирган, йўқолиб кетган нарсаларга содиқлик; 2) ижтимоий ҳаёт, илм-фан ва санъатда юз бериши зарур бўлган тараққиётга қарши ҳаракат.

КОНСОЛИДАЦИЯ – кучларнинг бирлашиши, кучларни бирлаштириш давлат, ижтимоий гуруҳ ва ташкилотлар уриниши, ҳаракати имконияти ва қарашининг қўшилиб кетиши, бирлашиши, бирикishi.

КОНСОРЦИУМ – бир неча банкларнинг йирик молиявий операцияларни амалга ошириш учун тузган муваққат битими, монополистик бирлашмаси; аниқ иқтисодий лойиҳаларни амалга ошириши мақсад қилган корхоналарнинг муваққат бирлашмаси; кўп тарафлама қўшма корхона; молиявий операцияларни ҳамкорликда амалга ошириш учун тузилган банклараро ёки саноат корхоналариаро битим. К. ўзига хос хусусияти – мустақил юридик шерик бўлган ҳар бир иштирокчи корхона билан битим тузилишидадир.

КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМ – сиёсатда ва давлат ҳуқуқида конституциявий монархияни ҳимоя қилувчи реакция оқими.

КОНСТИТУЦИЙВИЙ БУРЧ – демократик, ҳуқуқий давлат ва замонавий жамият қуришининг ҳамда улар ривожланишининг зарурий шартларидан бири. Барча илғор давлатлар Конституцияларида фуқароларнинг бурчларига алоҳида ўрин ажратилган. Мустақил Ўзбекистон ўз Конституциясида фуқаролар бурчларини белгилашда ўз тарихий хусусиятларига, илғор мамлакатлар тажрибасига суянади. К.Б. Ўзбекистон фуқароларининг Конституциясида белгилаб қўйилган, фуқаролар бажаришлари шарт бўлган мажбуриятларидир. Фуқароларнинг конституцион бурчлари қуйидагилардир: барча фуқаролар Конституцияда белгилаб қўйилган бурчларини бажарадилар; ЎзРнинг ҳар бир фуқароси Конституция ва қонунларга риоя этишга, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдир; фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб-асрашга мажбурдирлар; маданият ёдгорликлари давлат муҳофазасидадир; фуқаролар атроф-табiiий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар; фуқаролар қонун билан белгиланган солиқлар ва маҳаллий йиғимларни тўлашга мажбурдирлар; ЎзРни ҳимоя қилиш – мамлакат ҳар бир фуқаросининг муқаддас бурчидир; фуқаролар, қонунда белгиланган тартибда, ҳарбий ва муқобил хизматни ўташга мажбурдирлар. 1992 йилдаги Ўзбекистон Конституциясининг 1978 йилги ва бошқа Конституциялардан, бурчлар масаласида, бир-мунча фарқлари бор. Масалан, 1978 йилдаги Конституцияда фуқароларнинг асосий ҳуқуқлари, эркинликлари ва бурчлари битта бобда берилган. Мустақил ЎзР Конституциясида фуқароларнинг бурчлари алоҳида бобда кўрсатилган.

КОНСТИТУЦИЯ – (лат. «*constitutio*» – тузилиш, тартиб) – давлатнинг асосий қонуни. К. – давлатдаги тартиб-қондаларнинг ҳуқуқий асосидир. Инсоният ўзининг кўп асрлик тарихий тажрибаси асосида давлатда К. бўлиши шарт эканлиги ҳақидаги ҳулосага келди. К. йўқ жамиятда маълум даражада ижтимоий тартибсизлик, ҳуқуқий тушунмовчилик, сиёсий бошбошдоқлик ва талафотга кенгрок ўрин қолади. К. – мустақиллик, тенглик, демократия ва инсонпарварлик учун курашнинг мевасидир. К. баъзи давлатларда оддийдан тайёрланиб, ёзилиб, муқоамадан сўнг қабул қилинади. Баъзи мамлакатларда эса К. турли даврларда қабул қилинган қонунларнинг мажмуасидан иборатдир. Расмий қабул қилинган К. йўқ давлатлар ҳам бор (масалан, Буюк Британия). Улар қонунлар соҳасидаги аъёналарга суянадилар. К. давлатда тартиб ва қонда учун ҳуқуқий қуролдир.

У барча фукароларга тенглик, барча ижтимоий ташкилотларга уларнинг демократия ва ҳуқуқий давлат коидалари асосида фаолият кўрсатиш учун зарур шарт-шароитлар яратиб бериши керак. К. жамиятдаги ижтимоий синфлар ва табақалар ёки сиёсий партиялар ҳамда жамоатчилик ҳаракатларидан бирига ёки бир нечтасига имтиёз бериш мумкин эмас. К. мамлакатда ижтимоий тузум ва давлат тузилишининг ҳуқуқий асос ва коидаларини белгилайди, давлат органлари тизими, унда уларнинг ташкил этилиши ва фаолиятига тегишли умумий коидалар, сайлов тизими, фукароларнинг асосий ҳуқуқлари ва бурчлари ақс этади. К. ўзгариш ва қўшимча киритиш тартиблари ҳар бир давлатда алоҳида белгиланган бўлади. К. давлатдаги барқарорлик ва изчилликнинг омилдир. Тарихда биринчи К. 1778 йилда АҚШда қабул қилинган ва ҳозиргача у кучда. (*Ўзбекистон Конституцияси тўғрисида қаранг: «ЎЗР К.»*)

КОНСТИТУЦИЯВИЙ МОНАРХИЯ – давлат бошқарувининг шакли, унда анъанавий давлат бошлиғи, монарх ҳокимияти давлатнинг асосий қонуни Конституция билан чекланади (Буюк Британия, Япония, Скандинавия давлатлари).

КОНСТИТУЦИЯВИЙ НАЗОРАТ – қонунлар ва бошқа меъёрий актларнинг Конституцияга мос келиши нуктаи назаридан текшириш.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУД – ЎЗР К.С. қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятларнинг ҳужжатлари Конституцияга қанчалик мослигига доир ишларни кўради. К.С. сиёсат ва ҳуқуқ соҳасидаги мутахассислар орасидан К.С. раиси, раис ўринбосари ва ҳакамларидан, шу жумладан Қорақалпоғистон Республикасининг вакилидан иборат таркибда сайланади. К.С.нинг раиси ва аъзолари депутат бўла олмайдилар. К.С.нинг раиси ва аъзолари сиёсий партиялар ва ҳаракатларнинг аъзоси бўлишлари ва бошқа ҳақ тўланадиган лавозимни эгаллашлари мумкин эмас. К.С. ҳакамлари дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланадилар. Қ.С. ҳакамлари ўз фаолиятларида мустақилдирлар ва фақат ЎЗР К. бўйсундилар. ЎЗР К.С.: 1) ЎЗР қонунларининг ва ЎЗР Олий Мажлиси палаталари қарорларининг, ЎЗР Президенти фармонларининг, ҳукуматнинг ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари қарорларининг, ЎЗРнинг давлатлараро шартномавий ва бошқа мажбуриятларининг ЎЗР Конституциясига мослигини аниқлайди; 2) Қорақалпоғистон Республикаси Конституцияси ЎЗР Конституциясига, Қорақалпоғистон Республикаси қонунилари ЎЗР қонунларига мувофиқлиги тўғрисида хулоса беради; 3) ЎЗР Конституцияси ва қонунлари меъёрларига шарҳ беради; 4) ЎЗР Конституцияси ва қонунлари билан берилган ваколат доирасида бошқа ишларни ҳам кўриб чиқади. К.С. қарорлари матбуотда эълон қилинган пайтдан бошлаб кучга киради. Улар қатъий ва улар устидан шикоят қилиш мумкин эмас. К.С. ташкил этиш ва унинг фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади.

КОНСТИТУЦИЯВИЙ ТУЗУМ – мамлакат конституция ва бошқа конституцион-ҳуқуқий меъёрлари билан белгиладиган ва ҳимоя этиладиган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий-ҳуқуқий муносабатлар тизими.

КОНСТИТУЦИЯГА ҚАРШИ АКЦИЯ – давлат Конституциясига зид бўлган сиёсий ҳаракат; Конституцияни дискредитация қилишга йўналтирилган фаолият, ҳулқ, қадамлар ва ҳаракатлар, унинг радикал ўзгариш ёки бутунлай бекор қилинишига интилиш.

КОНСТИТУЦИЯ ВА ҚОНУННИНГ УСТУНЛИГИ – демократик, ҳуқуқий давлат ҳаёти ҳамда фаолиятининг асосий талаби ва муҳим коидаларидан бири. Еу тамойил Қадимги Юнонистон ва Римда маълум бўлган, айниқса, милонинг XVI асридан бошлаб жамият ҳаётига синглирига бошлаган. Ўзбекистон К. III боби шу масалага махсус бағишланган. Мазкур К. тамойилнинг жорий этилиши шўро даврининг аччиқ сабоқлари билан ҳам боғлиқ, албатта. Чунки, ўша даврда синфий кураш сиёсатини кескинлаштириш, шахсга сиғиниш туфайли қўплаб давлат раҳбарлари, жамоат арбоблари, мутахассислар ва оддий фукаролар адолатсизлик қурбони бўлдилар, турли уйдирмалар, айблар билан шайқатсиз жавобгарликка тортидилар. Ана шундай вазият такрорланмаслиги учун, демократияга кенг йўл очиш мақсадида К.К.У. тамойили ўрнатилди. У истибодий давлат тизимига қарши адолатли, демократик, ҳуқуқий меъёрларни белгилайди. Қўчма маънода

К.К.У. деганда, жамиятда умуман ҳукукнинг ҳукмрон бўлиши, ҳаммининг суд ва қонун олдида тенглиги ҳам назарда тутилади.

КОНСТРУКТИВЛИК – бирор фаолият олиб боришда ҳаракатдаги субъект амалга ошираётган иш самарадорлиги.

КОНСУЛ – бирор давлатнинг бошқа бир давлат шахрига ўз давлати ва ўз мамлакати фуқароларининг манфаатларини ҳимоя қилиш учун қўйган расмий вакили.

КОНТИНЕНТАЛ ШЕЛЬФ – кирғок бўйи давлатнинг ҳудудий денгиз чегарасидан қуруқликдаги ҳудуднинг бутун табиий узунлиги давомида материк сувости чеккаси ташқи чегарасигача бориб етувчи ёки ҳудудий сувларнинг кенглиги ўлчанадиган бошланғич чизиклардан 200 денгиз миля масофасида жойлашган денгиз туби ва сувости районларнинг қаъри. Материк сувости чеккасининг ташқи чегараси бундай масофага чўзилмайди. Денгиз ҳуқуқига оид БМТ Конвенциясида (1982 й.) кирғок бўйи давлатларнинг К.Ш. табиий ресурсларини, яъни ҳам минерал, ҳам жонли ресурсларни қидириш ва ишлаб чиқишга оид суверен ҳуқуқлари мустаҳкамланган. Бу ҳуқуқлар К.Ш. қопловчи сувлар ва улар устидаги ҳаво кенглигининг ҳуқуқий мақомига дахлдор эмас. Бундан ташқари сув бўйи давлатининг юрисдикцияси суъбий оролларнинг яратилишида, эксплуатацияси, улардан фойдаланиш, қурилмалар ва иншоотлар барпо этишда ҳамда К.Ш. денгиз илмий тадқиқотларини ўтказишга ҳам амал қилади. Сувбўйи давлати К.Ш. қазини ишларини олиб боришни ўз хоҳишига кўра ҳал қилиш ёки ғартибга солиш ёки иқтисодий мақсадларда суъбий қурилмалар яратиш юзасидан кутисно тарздаги ҳуқуққа эга.

КОНТРАКТ – томонларнинг келишуви асосида тузилган шартнома, битим.

КОНТРАЗВЕДКА – чет эл разведкаси операцияларининг самарадорлигини пайсатириш мақсадида давлатнинг махсус органлари томонидан ўтказиладиган фаолият.

КОНТРЕФОРМАЦИЯ – (лот. «contra» – қарши, «reformatio» – ўзгартириш) – Жамиятда феодал муносабатлар ва католик черков ҳукмронлигини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун Реформацияга қарши йўналтирилган фалсафий-диний ҳаракат.

КОНФЕДЕРАТИВ ДАВЛАТ – умумий масалалар, жумладан, ўзаро муносабатлар, ташқи алоқалар, давлат ҳавфсизлиги ва бошқаларни ҳал қилишга қаратилган умумий қонуний маслаҳат органини тузувчи суверен давлатлар иттифоқи. У халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида тан олинмайди, фақат конфедерация аъзолари – суверен давлатлар тенг ҳуқуқли субъект ҳисобланади. К.Д. иттифоқининг шакли бўлиб, иттифоққа кирувчи давлатлар ўз суверенитетини тўлиқ сақлаб қолади. К.Д. ўзида халқаро-ҳуқуқий ҳамда давлат ташкилоти хусусиятларини мужассамлаштиради. Конфедерация турли даврларда бўлган, яъни, 1918 йилгача Австро-Венгрия, 1905 йилгача Швеция ва Норвегия, 1781 йилдан 1789 йилгача АҚШ, 1815 йилдан 1848 йилгача Швейцария, 1958 йилдан 1961 йилгача Миср ва Сурия ҳамда 1982 йилдан 1989 йилгача Гамбия ва Синегал давлатлари К. ташкил қилганлар. К.Д. тарихининг тажрибаси шунини кўрсатадики, ушбу давлат қурилиши шакли фақат иттифоқнинг батамом тугаши ёки давлат қурилишининг федерация шаклига ўтиши давр учун ҳосилдир. К.Д. давлат қурилиш шакли учун қўйидаги хусусиятлар ҳарактерлидир: 1) К.Д. тегишли шартнома асосида ташкил қилинади; 2) К.Д. субъектлари ундан эркин чиқиш ҳуқуқига эга; 3) К.Д. суверенитет унинг таркибига кирувчи давлатларга тегишлидир. К.Д. субъектларининг рэзилигисиз иттифоқ ҳокимиятининг қарори ҳеч қандай қучга эга эмас; 4) К.Д. ихтиёридаги масалалар (уруш ва тинчлик, ташқи сиёсат, ягона армия тузиш) тор доирага эга; 5) К.Д. фақат шартномада алоҳида кўрсатилган масалаларни ечишга ваколатли бўлган давлат органларигина тузилади. Хусусан, суд органлари тузилмайди; 6) К.Д. парламенти субъектларнинг вакиллик органлари томонидан тузилади, улар депутатларидан ўзларига берилган кўрсатма ва йўриқномаларга қатъий риоя қилишни талаб қилади; 7) К.Д. доимий фаолият кўрсатадиган давлат органлари буйруқ бериш ваколатига эга эмас; 8) К.Д. субъектларига нуллификация ҳуқуқи берилмайди, яъни иттифоқ ҳокимиятининг қарорларини қўллашдан бош тортиш ёки тан олмаслик; 9) К.Д. бюджети субъектларнинг ихтиёрий бадаллари ҳисобидан тузилади; 10) К.Д. субъектлари шахслар, товарлар, хизмат ва капиталларнинг ҳаракатини чекловчи

божхона ҳамда бошқа турдаги чеклашларни белгилаш ҳуқуқига эга; 11) Ҳарбий тузилмалар К.Д. субъектлари томонидан йиғилади, бунда, асосан, уларнинг икки томонлама К.Д. органи ва унинг субъектига бўйсуниб сакланиб қолади.

КОНФЕДЕРАЦИЯ – (лот. *confederatio*) – бирлашиш, иттифок) – давлат тузилиши шаклларидан бири бўлиб, уни таъсис этувчи давлатларнинг ўз мустақилликларини, жумладан, давлат ҳокимияти ва бошқарув органларини тўлиқ саклаб қолган ҳолда, муайян ҳарбий, ҳўжалик ёки сиёсий максалларни кўзлаб, ўз харакатларини уйғунлаштириш учун махсус тузган бирлашмасидир. Мисол учун, Швейцария 23 кантон (округ)дан ташкил топган конфедерациядир. Ҳар бир кантон федерациянинг округ бирлиги ҳисобланади. К.нинг бошлиғи – Президент. Олий орган икки палатадан – Миллий Мажлис ва кантонлар кенгашидан иборат федерал мажлисдан ташкил топади. Австрия Габсбургларидан ўз мустақилликларини ҳимоя қилиб, кантонлар 1291 йил 1 августда «абдий иттифок» тузиб, Швейцария кга пойдевор қурдилар. Вена конгресси 1814–1815 йилларда Швейцария чегараларини узил-кесил белгилаб, унинг «абдий даҳлсиз»лигига кафолат берди. 1848 йилги конституцияга биноан, Швейцария кантонларнинг заиф иттифокидан ягона Иттифок давлатига айланди. К. тўғрисидаги муҳим ҳужжатлардан бири, бу – АҚШ тарихига оид «Мустақиллик декларацияси»дир. XVIII асргача ўзининг Америкадаги мустамлакаларини Англия давлати тарқоқ ва дарбадар ҳолда кўришни истар эди. 1775 йилнинг баҳорида Америка аҳолиси Англияга қарамликдан қутулиш учун очикдан-очик ҳарбий харакатларни бошлаб юборди. 1776 йилнинг июнида Англияга қарам бўлиб келган 13 мустамлаканинг вакиллари Филадельфия шахрига тўпланишиб, «Кўшма Штатларнинг мустақиллик Декларацияси»ни ишлаб чиқдилар ва эълон қилдилар. Декларацияда эзилган халқ кўзғолон кўтаришга ҳақли, олий ҳокимият соҳиби халқдир («Халқ суверенитети»), халқ манфаатига жавоб берадиган қанақа ҳукумат кераклигини фақат халқнинг ўзи ҳал қилади, дейилган. Барча халқлар тенг ва ҳаётга, озодликка, бахтга интилиш халқнинг эзгу ҳуқуқидир, дейилган декларацияда. Бинобарин, ҳукумат ана шу ҳуқуқларни таъминлаш учун ўрнатади, деб уқтирилади унда.

Декларацияда мустамлакаларнинг Буюк Британия кироли ва ҳукуматига сиёсий тобелигини тугатиш ҳақида баёнот эълон қилинди. Шу тариқа, мустамлакалар инглиз ҳомийларини ҳайдаб чиқардилар, ўз муассаса ва ҳокимиятларини яратиб, ўзаро ихтиёрий хоҳиш ришталари билан богланган мустақил давлат – штатларга айландилар. Штатларнинг 1781 йилда қабул қилган Конституцияси «конфедерация моддалари» деб аталди. Мазкур моддалар, аввало, Давлатлараро иттифокни яратди. Ҳар бир штат ўз суверенитети, эркинлиги, мустақиллиги ва ҳар қандай ҳокимиятни, суд ишларини юритиш ҳуқуқини, ўзининг асл легислатурасини, яъни парламентини, ўз ҳукумати ва К.сини саклаб қолди. Ўз парламентлари томонидан вакил қилинган штат делегатлари Конгресснинг ҳар йили чақириб туриладиган сессиясига тўпланишарди. Сиёсий масалалар – уруш эълон қилиш, сулҳ, халқро шартномалар тузиш, пул зарб қилиш, бюджет масалалари кўпчилик овоз билан ҳал қилинарди.

Швейцария ва АҚШ мисолида кўриб турибмизки, конфедерациялар давлатлар тараққиётида юзага келган қийинчиликларни енгиш ва ҳал этишга хизмат қиладилар, жамият тараққиётини тезлаштирадилар. Лекин улар фақат маълум шароитлардагина давр тақозоси билан шаклланадилар ва аста-секин ривожланиш жараёнида федерацияга ёки унитар давлат тизимига айланадилар.

КОНФЕРЕНЦИЯ – (лот. *conferentia*, «confero» – бир жойда тўпланмай) – бирон-бир давлат, ташкилот, гуруҳ ва вакилларнинг мажлисга, кенгашга, шунингдек айрим шахслар, олимларнинг маълум бир масалалар, муаммолар муҳокамасига тўпланиши.

КОНФЛИКТ (ЗИДДИЯТ) – субъектларнинг қарама-қарши манфаатлари, максаллари, қарашларининг тўқнаш келиши, жиддий зиддият, кескин баҳс. Индивидлар, ижтимоий уюшмаларга бириктирилган гуруҳлар, давлат ёки давлат бирлашмалари К. субъектлари бўлиши мумкин. К. антагонистик ва агонистик турлари мавжуд. Аноан-

тагонистик К. бартараф этиш имконияти бой берилганда, у антагонистик тус олиши мумкин ва аксинча. Ўзаро муроа йўлларини излаш антагонистик К. кескинлигининг камайишига ҳамда муроа тактикасининг ривожланиши натижасида агонистик К. айланишига олиб келади. Турли соҳаларда юз берадиган К., агар улар халқаро, миллат ва элатлараро, жамоалараро, диний, демографик, минтакавий бўлса, сиёсий маъно касб этиши мумкин. Характерига кўра К. қуролли ва қуролсиз бўлади. К. илмий соҳада мавжуд бўлган халқаро К. тадқиқ этишга бўлган ёндашувларнинг хилма-хиллиги «халқаро К.» тушунчаси, мазмунини турлича талкин қилинишидир. Бундан ташқари «халқаро К.» тушунчаси назарий тасаввур, халқаро сиёсий амалиётга муқобил бўлган мустақил маънога эга ибора. К. типологияси уларнинг тавсифи каби ранг-баранг. Бу таърифлар қайси қиррадан қараш ва таҳлил мақсадларига боғлиқдир.

Шахс, гуруҳлар ёки давлатлар ўртасидаги К., ўз навбатида, шахслараро, гуруҳлараро ёки давлатлараро ички ва ташқи алоқалар сифатида фарқланади. Худудий даъволар, дипломатик мунозаралар, иқтисодий қарама-қаршиликлар ташқи К. орасида энг кўп тарқалган низолар сифатида ажратилади. Улар қуролли тўқнашув, уруш ёки «тинч» (қуролланмаган) дипломатик демарш шаклини олади, иқтисодий гуруҳдаги К. мавжуд меъёрларга янги ҳаёт бағиштайди ёки янги К. келтириб чиқаради. Меъёрларнинг яратилиши ёки такомиллашуви, ўз навбатида, жамиятга «янги нафас» беради, унинг барқарорлиги ва ҳаётийлигини таъминлайди. Гуруҳлар ичидаги К. қарама-қарши гуруҳ кучларни нисбий баҳолаш механизми ёки кучларнинг ички мувозанатини ўзгартиришга имкон яратади. К. пайдо бўлиши тизим ичидаги мавжуд муносабатларни рад этишни англатади. К. кучлари чисбатини аниқлаш натижасида кучларнинг янги мувозанати ўрнатилади ва ўзаро муносабатлар янги асосда давом этади. Бу ҳулосаларга таъинган ҳолда Йел университети профессори Мартон Дойч ўз асарларида барча К. умумийликни топишга, уларнинг табиатини ойдинлаштиришга уринган. Дойчнинг назарида, К. Потенциал, шахсий ва ижтимоий хусусиятга эга бўлади. У К. типологиясини келтириб, уларни конструктив ва деструктив К.ни ларга ажратади, шунингдек, уларнинг ривожига таъсир ўтказувчи омилларни тизимлаштиради. Бундан ташқари, М.Дойч рақобатлашув К. тенг эмас, чунки кейингисининг барча босқичлари ҳам мақсадларга мувофиқ эмаслигини кайд этади. Рақобатчилик асосида пайдо бўлган низоли ҳаракатлар номуносиватлиги бир-бирига зид бўлган мақсадлардан келиб чиқади. Айни пайтда, К.ни мақсадларнинг очикдан-очик қарама-қаршилиги бўлмаган шароитларда ҳам пайдо бўлиши мумкин. Бошқача айтганда, К.ни рақобатчилик мавжуд бўлган муҳитда кузатилиши мумкин. Уни ҳал этиш жараёни кўп жиҳатдан муҳит характерига боғлиқ.

КОНФЛИКТОЛОГИЯ – жамият ҳаётида тўқнашувлар келиб чиқишининг умумий қонуниятлари, ривожланиш механизми, уларни бошқариш, бартараф этиш жараёни, олдини олиш усулларини ўрганувчи сиёсий фаннинг янги тармоғи. К. илмий йўналиш сифатида жамиятнинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маънавий соҳаларидаги тўқнашувлар суръатининг ўсиб бориши, XX асрдаги таракқиёт таназзулининг кескинлашуви муносабати билан юзага келган. Замонавий К. сиёсий, ижтимоий ва ҳарбий тўқнашувларни ўрганишга, куч ишлатилмайдиган технологиялар ёрдамида уларни бошқариш механизмларини ишлаб чиқишга катта эътибор берилади. К. давлат сиёсий ва жамоатчилик институтларида халқаро, миллий, минтакавий ва маҳаллий даражадаги тўқнашувларни олдиндан айтиш, таҳлил қилиш, ҳал этиш учун миллий ва халқаро хавфсизликни таъминлаш бўйича қарорлар ишлаб чиқиш учун фойдаланилади.

КОНФОРМИЗМ – (*лот. «con» – биргаликда, «forma» – қўриниш, шакл*) – ҳукмрон қараш ва нуқтаи назарга мослашув, келишув; ҳукмрон тенденцияларнинг муайян қарашларга зид бўлишига қарамай, уларга қаршилик кўрсатмаслик.

КОНФРОНТАЦИОН МАНФААТЛАР – айрим манбаларда қарама-қарши манфаатлар деб юритиладиган тушунча. Бир-бирига зид, қарама-қарши, бир-бирини истисно этувчи манфаатларни ифода этади, антагонистик зиддиятлар ва қарши қурашнинг манбаи ҳисобланади.

КОНФРОНТАЦИЯ – 1) манфаатлар тўқнашуви ёки душманга қарама-қарши кўйилиши; 2) давлатлар орасидаги ҳарбий тўқнашувга олиб келувчи зиддият.

КОНФУЦИЙЧИЛИК – мил.авв. бўлган асрларда қадимги Хитойда юзага келган энг муҳим фалсафий ва ахлоқий-сиёсий таълимотлардан бири. Конфуций (Куи Цзи, мил. 551–479 йй.) мазкур таълимотнинг асосчиси бўлиб, у хозирги Шаньдун вилояти ҳудудида Лу подшолиги даврида туғилди. Конфуцийлар бу вақтда камбағал-лашган эски зодагонлар оиласига мансуб эди. К. асосчисининг қарашлари унинг издошлари томонидан ёзилган «Лунь юй» («Сухбатлар ва мулоҳазалар») номли фалсафий китобда баён этилган. К. таълимотида «жун» (подшоҳ садокат), «и» (бурчга садокат), «сяо» (ўғилларча эҳтиром) ва бошқа ғояларни ифода этувчи «жень» (инсонпарварлик қарашлари тизими марказий ўринни эгаллайди. Унинг асосида ушбу ҳислатларни ўзига сингдирган, «цзюнь-цзи» (олижаноб кишилар) ҳақидаги таълимот туради. Кишиларни «цзюнь-цзи» (олижаноблар) ва «сяо-жень» (паст табақалар)га ажратиш шундан келиб чиққан. Унга кўра, бошқарув биринчилар томонидан амалга оширилиши, кейингилар эса фақат итоат этишлари зарур бўлган. Бошқа фалсафий таълимотлар каби К. ҳам биринчи галда, осойишталик ва хотиржамлик тартиб ва гуллаб-яшнашни кўзлашга йўналтирилган. Конфуций ўтмишни, жумладан, Инь ва Чжоу бошқаруви даврини идеаллаштириш билан қадимги Хитой жамияти ҳаёти даври интилишларига хизмат қилиши зарур бўлган одатларга алоҳида эътибор беришга уринди. Уларнинг таълимотига кўра, одат аслзодалар билан паст табақаларнинг алоқалари асосидир, у халққа ҳаёт баҳш этади. Бу орқали К. қадимийлик олдида сизинишга ва боболарни ҳурмат қилишга чақирган.

К. фалсафасида осмон тартиб ва мукамаллик тимсоли ҳисобланган. «Осмон иродаси» (тянь – мэнъ) назарияси, жумладан, «осмон фарзанди» таълимотига кўра, унга фақат барча зарур ҳимматга эга бўлган императоргина эга. К. издошларидан бири, ушбу таълимот тарафдорларидан бўлган Мэн Цзи Хитой тарихида биринчи бўлиб, ошқора гарзда ҳукмдорнинг шахс сифатидаги манфаатларига нисбатан мамлакат ва халқ манфаатларининг устуворлиги ҳамда ноинсоф подшоҳни ағдариб ташлашга халқнинг ҳуқуқи борлиги ҳақидаги ғояларни шакллантирди. У ижтимоий тенгсизликни «осмоннинг иродаси» мавжудлиги билан асослади. К. бошқа бир тарафдори – Сюнь Цзининг таълимотига кўра, «осмон» табиатнинг бир қисми бўлиб, у онга эга эмас. Инсон нарсаларининг яшаш қонуллари («дао»)ни билиб олгач, улардан ўз манфаатлари учун фойдаланиши лозим.

Қадимги Цинь империяси инкирозидан сўнг, Хань даврига келиб, Цзюль империясининг расмий мафқураси бўлган легазмнинг К. билан қўшилиб кетиши, ортодоксал К. пайдо бўлиши ва шаклланишига олиб келди. К. г бошқа бир вакили – Чжу Си, Сун (мил. XII–XIII асри) даврига келиб, янги К. шаклланиб ва ривожланишига катта ҳисса қўшди. У янги К. ахлоқий-сиёсий асоси сифатида инсон табиати ҳақидаги назарияни ишлаб чиқди. Бу назарияга дуализм хос эди ва унга кўра, барча нарсаларнинг икки ибтидоиси – «ля» (ахлоқ-одоб, қонун) ва «ци» (заррачалар) мавжуд дейиларди. Ушбу унсурлар, унинг таълимотига кўра, бориб-бориб бир ибтидога бирлашади. Ортодоксал К. сўнгги хитой империяси барҳам топгунга қадар, икки минг йил давомида унинг расмий мафқураси сифатида ҳукмронлик қилди. К. таълимоти XIX аср охири XX аср бошларида хозирги Хитой фалсафаси шаклланишига ғоят катта таъсир кўрсатди.

КОНЦЕПЦИЯ – (қарашлар тизими, тушунуш) – Уруш концепцияси – урушга ижтимоий ҳодиса ва қуроли зўравонлик шакли сифатида қарайдиган назарий қарашлар тизими. У. К. унинг сабаблари, моҳияти, тури, мазмуни, ижтимоий-сиёсий характери ва халқлар, мамлакатлар, инсоният тарихидаги ўрни, шунингдек, уруш қонуллари, аҳолини, иқтисодиёт ва мамлакат ҳудудини урушга тайёрлаш усуллари, қуроли кураш олиб бориш ҳамда ташкил этиш тамойиллари асослаб берилди. У.К. мазмунига даврнинг ўзига хослиги, дунёдаги ҳарбий соҳанинг ривожланиш даражаси, давлатнинг геосиёсий жойлашуви, унинг ҳарбий тажрибаси ва анъаналари, шунингдек, концепция муаллифлари-нинг ижтимоий ва маънавий қарашлари салмоқли таъсир кўрсатади.

Тинчлик концепцияси — жамиятнинг уруш ва қуролли тўқнашувларсиз ҳолати сифатида ҳамда ҳарбий зўравонликларни жамият ҳаётидан батамом истисно этиш имконияти ва йўлларини ўз ичига олган назарий қарашлар тизими. Т.К. тинчликнинг моҳияти, кенглик ва геосиёсий чегаралари, унинг ижтимоий-ҳуқуқий базаси, тинчликни таъминлаш йўл ва воситалари ақс эгади. Т.К. ижтимоий ҳаракат ва сиёсий партияларнинг расмий позицияси сифатида қаралади, у сиёсий дастур характериға эға бўлади.

Иқтисодий хавфсизлик концепцияси — давлатнинг иқтисодий хавфсизлигини таъминлашға асосланган ижтимоий-иқтисодий вазиғаларни ҳал этиш, мамлакат иқтисодиётининг уруш вақтида фаолият юриғишға тайёрғарлигини таъминлаш, тажовузни қайғариш ва бартараф этишға қаратилган расмий қарашлар мажмуи.

Қучлар мувозанатни концепцияси — давлатлараро муносабатлар тизими мувозанатнинг ўзига хос шаклини иғода этувчи сиёсий концепция. Унинг моҳияти қуйидағилардан иборат: ҳамма давлатларнинг ҳарбий қучи бир-бириға тағдид сола олмаслик даражасида бўлгандағина дунёда тинчлик ўрнатиш мумкин. Ағарда бирор давлат ривожланишда илғаритиб кетса, бошқа давлатлар ўз манғаатларидан келиб чиқиб, иттиғок туғишлари ва шу йўл билан мувозанатни тикташи мумкин.

КОНЦЕРН — илмий-техник ва ишлаб чиқариш вазиғаларини марказлаштириш асосида ҳамкорликда фаолият кўрсатадиган, шунингдек, инвестициявий, молиявий ва ташки иқтисодий фаолиятни амалға оширадиган, қорғоналарға хўжалик ҳисобида хизмат кўрсатишни ташкил этадиган қорғоналарнинг қўнғилли бирлашмаси. К. таркибига кирган қорғона ва ташкилотлар орасида ўзаро кооперациялашган турғун алоқалар мавжуд бўлиб, улар К. ривожий йўлида умумий молиявий ресурслардан, яғна илмий-техник имкониятлардан муштарак фойдаланилади. К., қондаға қўра, ишлаб чиқариш белғиларига қараб тузилади ва яғна хўжалик мажмуи саналади.

КОНЦЕССИЯ — (лот. «*concessio*» — *пуғсат бериш*) — чет эллик инвесторларға хўжалик фаолиятининг муайян тури билан шуғулланиш учун давлат номидан бериладиган руҳсатнома бўлиб, бу фаолиятни амалға ошириш учун давлат табиат ресурсларини қидириш, олиш мақсадида ер ва ер ости участкаларини тоғширади. Чет эллик инвесторлар билан тузиладиган битим 1995 йил 30 августда қабул қилинган «Концессиялар тўғрисида»ғи қонун билан тарғиға солинади.

КООПЕРАТИВ — мулкчиликнинг жамоа (ширкат) шаклиға асосланган, жисмоний ва юридик шахсларнинг иқтисодий ва ижтимоий фаолиятининг турли соҳаларида умумий мақсадға эриғиш учун тузилган ва ташкилий жиғатдан шакланган қўнғилли бирлашма (кооператив)лари, пайчилик ширкатлари. К. юридик шахс ҳуқуқиға эға бўлган, мустақил хўжалик юриғувчи субъект. У жамоа мулки ҳуқуқидағи мулкка эғалик қилади, ундан фойдаланади ва тасарруф этади.

КООПЕРАЦИЯ — бирғалиқда ва меҳнат тақсимоғи асосида ишни ташкил этиш шакли.

КОРПОРАТИВЛИК — (лот. «*corporatio*» — *уюшма, иттиғок*) — меҳнат ва капитал ўртасидағи муносабатлар давлат томонидан бошқарилиши, парламент эса корпоратив кенғаш мақомиға эға бўлиб қолиши ҳақидағи давлат қурилиши концепцияси.

КОРПОРАЦИЯ — мулкчиликнинг барча шаклларидағи қорғоналарнинг акциядорлик асосидағи қўнғилли бирлашмаси. К. таркибига кирган қорғоналар ишлаб чиқариш ва илмий-техника кооперация орқали ўзаро боғланади. Шу билан корпорация инвестициявий сармоянинг жамланишиға ҳам ёрдам беради. Фаолиятнинг тижорийлиғи, яғни фойда олишни мақсад қилиб қўйиши, чекланган жавобғарлик, марказий бошқарув, акциядорнинг акция сармоясининг ўзига теғишли қисми билан эрқян тасарруф этиши ва бошқалар унинг асосий хусусиятидир.

КОРРУПЦИЯ — (лот. «*corruptio*» — *пораға соғилли, таназзул*) — мансабдор шахснинг бойиш мақсадида ўз мансаби билан боғлиқ ҳуқуқларини суиестемол қилишидан иборат жинояти. Тарих нуктан назаридан олганда, К. энг қадимий жиноятлардан бири: қаердаки давлат бўлса, давлат аппаратынинг турли тармоқларида, пастдан юқоригача

тарқалган жиноят бўлган. Худудий жиҳатдан қараганда, К. бутун жаҳонга ёйилган, замон ва маконда тенг тарқалган жиноят шаклларида биридир. Давлатлар ўтмишда ва ҳозирда ҳам К. қарши кураш олиб борадилар. Лекин, бу иллат батамом барҳам топгани йўқ. Бу масала ҳуқуқсиз БМТ ҳам шуғулланиб, махсус қарор қабул қилган у К. қуйидагича таърифлаган: 1) мансабдор шахслар томонидан давлат мулкни ўғирлаш, талон-торож қилиш ва ўзлаштириш; 2) ноқонуний фойда олиш учун ўз хизмат лавозимини суниётсиз-мол қилиш; 3) ижтимоий бурч ва шахсий таъмағирлик, манфаатлар ўртасидаги зиддият.

К. – ижтимоий-криминологик ҳодиса бўлиб, товламачилик ёки реал жиҳатдан мулкни, хизмат кўрсатиш, имтиёз олиш учун шароит яратишда намоён бўлган, қонунда назарда тутилмаган ҳуқуқларни олиш учун ўз хизмат мавқеидан фойдаланишда ифодаланган, давлат аппарати ва унга тенглаштирилган бошқармалар ходимларининг индивидуал фаолиятидир. К.нинг кенг тарқалганлиги ва уни тугатиш қийинлигини кўзда тутиб, «халқаро офат» деб аташ мумкин. Дунёда тинчлик, демократия, ҳуқуқий давлат ва жамият қондалари кенг тарқалиб, халқаро ҳамкорлик такомиллашгани сари, давлатлар К. қарши кураш йўлларини топши борасида иш олиб бормоқдалар.

КОРҲОНА – юридик шахс ҳуқуқига эга булган, мулк ҳуқуқи ёки тўла ҳўжалик юритиш, кооператив бошқариш бўйича ўзига қарашли мол-мулкдан фойдаланиш асосида маҳсулот ишлаб чиқарадиган ва сотадиган ёки маҳсулотни айирбошлайдиган, ишларни бажарадиган ва хизмат кўрсатадиган, рақобат ҳамда мулкчиликнинг барча шакллари тенглиги шароитларида амалдаги қонунларга мувофиқ ўз фаолиятини рўёбга чиқарадиган мустақил ҳўжалик юритувчи субъект.

КОСМИК ФАЗОДАН ТИНЧЛИК МАҚСАДИДА ФОЙДАЛАНИШ ҚўМИТАСИ – 1959 йилда ташкил этилган БМТ Бош Ассамблеясининг ёрдамчи органи. Космик фазодан тинчлик мақсадида фойдаланиш ва уни ташкил этишнинг илмий-техник ва ҳўжуқий масалалари билан шуғулланади, шунингдек, космосни ўзлаштириш бўйича халқаро ҳамкорликнинг марказий координацион органи ролни ҳам бажаради. Қўмита таркибига дунёнинг барча минтақаларидан 53 давлат қиради. Ўз фаолияти давомида Қўмита халқаро космик ҳуқуқнинг асосий манбалари бўлмиш 5 шартнома ишлаб чиққан.

КОСМИК ФАЗО НАЗОРАТИ – космик объектлар, космик фазодаги тизимлар, умуман, космик вазият ҳақида ахборотлар тўплаш, қайта ишлаш, таҳлил қилиш мақсадида, шунингдек, у ҳақдаги талаб этилган ахборотни ўз вақтида олиш мақсадида ўтказиладиган тадбирлар мажмуи. Космик фазо назорати космик объектларни кузатишни амалга оширувчи ва келатган ахборотни қабул қилиш, қайта ишлаш бўйича ягона марказ томонидан бошқариладиган К.Ф.Н. тизимини ҳосил қилувчи барча техник воситалар билан таъминланади. К.Ф.Н. ер усти, денгиз, ҳаво ва космик базаларнинг радиолакацион, оптика-электрон ва радиотехник воситалар ёрдамида амалга оширилади. У мамлакат мудофасига оид масалаларни ечишда ҳам кенг қўлланади.

КРЕДИТ – (лат. «creditum») – қайтариш шарти билан пул бериш шаклида бериладиган қарз) – бериш шартнома тузиш билан амалга оширилади. К. шартномаси бўйича бир тараф банк ёки бошқа кредит ташкилоти (кредитор) иккинчи тарафга фуқаро ёки юридик шахс (қарз олувчига) шартномада назарда тутилган миқдорда ва шартлар асосида пул маблағлари (кредит) бериш, қарз олувчи эса олинган пул суммасини қайтариш ва унинг учун фоизлар тўлаш мажбуриятини олади. ЎЗР Фуқаролик кодексининг 744-моддасига биноан ва қонун ҳўжатларига мувофиқ, кредит ташкилотлари бўлмаган тижорат ташкилотлари кредитлашни амалга оширишда К. шартномаси тўғрисидаги қондалар бундай тижорат ташкилотлари амалга оширадиган кредитлаш муносабатларига нисбатан қўлланади. Ушбу модда қондалари диспозитив ҳаракатга эга. К. шартномаси муносабатларига нисбатан Фуқаролик кодекси 41 боб 2 параграфининг қондалари қўлланади.

КСЕНОФОБИЯ – ахлоқий маънода ўзга этник ва ирқий гуруҳларга нисбатан қўрқув (душманлик) ҳисси.

КУБРО НАЖМИДДИН (1145–1221 йй.) – Унинг мақсади одамларни ҳам jisмонан, ҳам ақлий тафаккур, ҳам рухий-маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялаш бўлган. К.Н. тарзқат ва фўтууватни бир-бирига қўшиб ахлоқий поклик, мардлик, хожатбарорлик гојларини тарғиб этади. Илохни севиш билан бирга яхши инсонларни севишињама тарғиб қилди, нафсни қаттиқ мазаммат этиб, яъни қоралаб, улуг тақво пири, деган ном чиқарди. Билиш назариясида ақли ва важдий (хиссий-интуитив) билишни бирлаштирди, тасаввуфда «хушёрлик» (саҳв) маслагани танлаб, «беҳуд» – девоналикни инкор этади. У инсонни «кичик олам» деб, унинг қамолоти чексиз эканини таъкидлади. Тасаввуфда орифлик рутбасини (мартабасини) олдинга суриб, мақоматнинг, яъни даражаларга ажратишнинг ўнга босқичини жорий этган олимдир: гуффа ранглар – моддий олам ўзгаришлари, рангсизлик – ҳудо олами белгиси, дейди. У рисола ва фалсафий-тасаввуфий рубойлар ёзган. К.Н. асослаган «кубровия» тарикати, Осиеъ ва Африкадаги мусулмон мамлакатларига кенг тарқалган.

КУЧ – 1) жиҳсоний таъсир қилиш, фаол ҳаракат қилиш учун жиҳсоний ёки рухий инқониёт; 2) интилишнинг аниқ меъёри билан ажралиб турувчи бирор фаолиятни кўрсатиш қобилияти; 3) куч-қудрат, давлатнинг ўз мақсалига эришиш учун қўллайдиган сиёсат ва воситанинг асосий манбаларидан бири; 4) бирор характерли жиҳатга эга бўлган кишилар; 6) қонуний фаолият.

КУЧ ИШЛАТИШ ТАҲДИДИ – БМТ Низомига зид ҳолда, бирор давлатнинг худудий дахлсизлиги ёки сиёсий мустақиллиги бузилишига олиб келувчи ҳаракатлар. Бундай ҳатти-ҳаракатлар БМТ Хавфсизлик Кенгаши томонидан баҳолашни ва зарурат туғилганда, БМТ Низомида кўзда тутилган коллектив чора-тадбирларни амалга оширишни тақозо қилиши мумкин.

КУЧ ИШЛАТМАСЛИК – инқироз ва можароларни ҳал қилишда зўравонлик, ҳарбий куч қўлламаслик тамойили, сиёсий-ҳуқуқий, маънавий-ахлоқий меъёрлар мажмуаси. К.И. мулоқот, давлатлараро ишонч, муроа, музокара, келишув шартномалари ва битимлар тузишда, умумий ҳаракатлар дастурида устувор бўлиши зарур.

КУЧ ИШЛАТМАСЛИК ҲАРАКАТИ – фуқароларни ҳукуматга бўйсунмасликка йўналтирилган сиёсий фаолиятнинг бир кўриниши ҳамда можароли ва инқироз ҳолатларни ҳал қилишда бир-бирига нисбатан сабр-бардошти бўлишнинг ахлоқий меъёрларига таянган сазй-ҳаракат.

«КУЧЛАР МУВОЗАНАТИ» КОНЦЕПЦИЯСИ – давлатлараро муносабатлар тизимида мувозанатнинг ўзига хос шаклини белгилайди. Дипломатия тарихида «К.М.» ибораси ўйғониш даврида пайдо бўлади. XVI–XVII асрлада у – «мувозанат тамойили» тарихан шаклланган ўзаро муносабатлар ва кучлар мувозанатини сақлаб қолишга интилаётган европа мамлакатларининг дипломатия амалиётидан мустаҳкам ўрин олади. XIX асрда «К.М.» «Европа концернида» намоён бўлган устувор концепцияга айланади. Иккинчи Жаҳон урушидан кейин халқаро муносабатлар доирасида амалга оширилаётган кенг қамровли тақдиротларда бу концепцияга алоҳида эътибор (айниқса, америка ва европалик олимлар томонидан) қаратила бошлайди. Шу билан бирга, мазкур иборанинг турли-туман маъно қасб этиши ва унинг ноаянқлиги муайян қийинчиликларнинг келтириб чиқаради. Масалан, америкалик назарийчи Э.Хаас илмий адабиётда унинг бир-бирига зид сакқизта талқини мавжудлиги таъкидлайди. Кўпчилик томонидан эътироф этилган талқинларнинг бирита кўра, бирорта ҳам мамлакат бопқасига куч билан таҳдиди қила олмаган тақдирдагина тинчлик ўрнатилиши мумкин, маълум мувозанатга эришилиши мумкин. Агарда қандайдир давлат илтарилаб кетадиган бўлса, бошқа мамлакатлар ўз манфаатларидан келиб чиққан ҳолда ўзаро иттифоқ тузиши ва кучлар мувозанатини тиклаши лозим. Бошқача айтганда, тинчлик – халқаро майдонда рақобатлашаётган актёрларнинг куч-қудратининг мувозанатга келтирилган ҳосиласидир.

КУЧ МАРКАЗИ – мињақавий ёки умумбашарий микёсда кўпроқ таъсир ўтказувчи алоҳида давлат ёхуд давлатлар гуруҳи.

КУЧЛАР НИСБАТИ – реализм доирасидаги концепция бўлиб, давлат миллий хавфсизлик масалаларини ҳал этиш йўлларини таърифлаш билан изоҳланади. Мувозанатга келтирувчи тизим мамлакат миллий манфаатларини бошқа мамлакатлар манфаатлари билан қиёслаш орқали яратилади. Давлатлар ўртасидаги тинчлик ушбу тизим доирасида давлатлараро кучлар тақсироти мувозанати сифатида тушунилади.

«КУЧЛИ ДАВЛАТДАН – КУЧЛИ ДЕМОКРАТИК ЖАМИЯТ САРИ» ТАМОЙИЛИ – ЎзР Президенти И.А.Каримовнинг 2005 йил 28 январь куни ЎзР Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатнинг қўшма мажлисида қилган маърузасида ушбу тамойилнинг моҳиятини қуйидагича талқин қилиб берганлар: ҳокимият ваколатларининг маълум бир қисмини марказдан маҳаллий ҳокимият органларига ўтказишга қаратилган мавжуд қонун ва ҳуқуқий ҳужжатларни бир тизимга келтириш ва уларга қўшимча тарзда янгиларини ишлаб чиқиш; ўзини-ўзи бошқариш органлари – маҳалла кўмиталари ва кишлоқ фуқаролик йигинларининг роли ҳамда ваколатларини амалда қўлайтириш; сиёсий партиялар ва фуқаролик институтларининг давлат аҳамиятига молик энг муҳим қарорларни қабул қилишдаги роли ва таъсирини тубдан қўлайтириш.

Кўппартиявийлик – ҳозирги замон жамиятининг ажралмас белгиси, унинг демократлашуви даражасининг муҳим пойдевор кўрсаткичидир. К. ўзига хос белгиси – сиёсий хилма-хиллик, жамиятда бир неча сиёсий партиянинг мавжудлигидир. Сиёсий партиялар фуқароларнинг ижтимоий манфаатларини парламент, давлат ҳокимияти, маҳаллий вакиллик идоралари, аҳолининг ўзини-ўзи бошқариш уюшмалари ва ҳ.к.лар орқали ифода этиш ҳамда рўёбга чиқариш мақсадида фаолият кўрсатувчи кишилар бирлашмаларидир.

Кўп томонлама шартномалар – иккитадан ортиқ шахслар иттифоқида тузиладиган шартномалар. К.Т.Ш. фуқаролар, юридик шахслар ва давлатлар иштирокида тузилиши мумкин. Иккитадан ортиқ халқаро ҳуқуқ субъектларининг шартномада мустақил тараф сифатидаги иштирок этиши ҳам К.Т.Ш. дейилади. К.Т.Ш. субъектлар иштироки чекланган ва умумий ёки универсал шартномаларга асосланган бўлиши мумкин. К.Т.Ш. давлатларнинг халқаро ҳамкорлигини ривожлантиришда, халқаро ҳуқуқда тинчлик ва хавфсизлик каби меъёрларнинг белгиланиши, кодификациялаштирилишида муҳим аҳамият касб этади. К.Т.Ш.: а) ҳамма давлатлар ёки кўпчилик давлатлар иштирокчилари бўлган халқаро ҳамжамият ва иштирокчилар манфаатларини ифодаловчи универсал; б) маълум бир минтақа манфаатларини ифодаловчи ва улар томонидан белгиланган масалаларни тартибга солувчи минтақавий шартномаларга; в) БМТ Устави 51-моддасида белгиланган, жамоа ўз-ўзини муҳофаза қилиш шартномаларига; г) давлатлар ўртасидаги белгиланган масалаларни тартибга солувчи шартномаларга бўлинади.

Кўп фуқаролилик – (инг. «multi-citizenshi») – шахснинг тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган икки ва ундан кўпроқ давлат фуқаролигига мансублиги. Кўп фуқаролик масаласи турли мамлакатлар конституциясида турлича ҳал этилади.

Л

ЛАНДТАГ – Лихтенштейн князлигининг 25 депутатдан иборат парламенти. 4 йил муддатга сайланадиган 15 та депутат – Оберланддан, 10таси, Унтерландан) қонун чиқарувчи орган.

ЛЕГАЛЛАШТИРИШ – (инг. «legaluzation») – расмий равишда ошқоралаштириш, қонунлаштириш, қонуний тан олиш) – қонун кучини бериш, легал (очиқ) ҳолатга ўтиш; бирорташкилот, корхона фаолиятига руҳсат бериш; ҳужжатлардаги имзоларнинг ҳаққий-лигини тасдиқлаш. Қондага биноан, Л. ҳорижда тузилган ёки ажнабий давлатда амалда бўлган тегишли ҳужжатларга нисбатан қўлланилади. Консулнинг ҳужжатлардаги устхати-ни гувоҳлантириш шаклида амалга оширилади.

ЛЕГАЛИК (ОЧИКЛИК) – фаолиятнинг қонунийлаштирилиши, сиёсий ташкилот, институт фаолият юртишига расман ружсат берилиши, ижтимоий тузум, сиёсий фаолият конституциявийлининг зарурий шарти.

ЛЕГАЛ (ҚОНУНИЙ) ОБРЎ-ЭЪТИБОР – анъанавий ва харизматик обрў-эътибордан фарқли ўлароқ формал қонунлар томонидан қўллаб-қувватланадиган обрў-нуфуз.

ЛЕГАЛ ҲУҚМРОНЛИК – М.Вебер талкинига кўра, рационал қонун, формал ва оқилона ҳуқуққа асосланганлигитим давлат тури.

ЛЕГИТИМЛАШТИРИШ – (лот. «*legitimus*» – қонуний) – индивид ёки гуруҳнинг ўз хатти-ҳаракатларини ижтимоий фойдали ва асосланган этиб қўрсатишга уриниши. Л. на вертикал ва горизонтал турларга бўлинади. Вертикал Л.Поппиц фикрича, имтиёзга эга ва унга эга бўлмаганлар ўртасидаги ўзаро муносабатларини оқлайдиган механизм ва далилларни ишлаб чиқиш жараён, горизонтал Л. эса – ўз имтиёзини сақлаб қолиш учун бир-бирининг имтиёзга эга эканини тан олиш жараёни.

ЛЕГИТИМЛИК – бирор фаолият, фаолият юритувчи шахс, ҳодиса ёки далилни жамоатчилик томонидан тан олиниши. Бирор соҳанинг Л. унинг юридик жиҳатдан расмийлаштирилгани, қонунийлигини аниқлатади. Давлат ҳокимиятининг Л. халқ ва давлат ҳокимияти муносабатларидаги уйғунликда акс этади. Л. давлат ҳокимиятига нисбатан қўлланилганда маълум муддатда эришиладиган босқич эканлигини таъкидлаш зарур. Мамлакатдаги куч ишлагувчи органлар шахсий таркибининг ортиб бориши сиёсий ҳокимият Л. Пасайиб боришини билдиради. Ҳар қандай қонуний ҳокимиятнинг Л. таъкидлаш қийин, бундан Л. бўлган ҳокимият қонуний бўлмаслиги ҳам мумкин.

ЛИБЕРАЛ – 1) эркин фикрловчи, ҳурфикр; баъзан ортиқча кўнгил бўшликка мойил одам; 2) либерализмнинг издоши ва тарафдори.

ЛИБЕРАЛИЗМ – халқро муносабатларни тадқиқ қилишда асосий мактаблардан бири. Инсоннинг ҳамкорликка, тинчликка интилиши; адолат ва ахлоққа асосланган тасаввурларидан келиб чиқади.

ЛИБЕРАЛЛАШУВ – давлат бошқаруви, назоратнинг чекланиши ва жамият ижтимоий-сиёсий ҳаётини эркинлаштириш сиёсати.

ЛИБЕРАЛ ИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ – халқро тадқиқотлардаги нелиберал ёндашув ёки замонавий дунёда глобал институтлар ташкил топишини ўрганишга эътибор қаратувчи тушунча.

ЛИЗИНГ – (ингл. «*leasing*») – асосий фондларни узоқ муддатга ижарага олиш. Янгиликларни махсулот ишлаб чиқариш ва сотишни молиявий таъминлашнинг янги усули. Л. корхоналарга бир йўла катта миқдорда пул сарф қилмасдан ускуна махсулотларни, ишлаб чиқариш ускуналарини олиш ва улардан фойдаланиш имконини беради. Л. икки кўринишда: молиявий ва тезкор бўлади. Молиявий Л. ижарага олинган фонднинг тўла қийматини ва иккиламчи фойдасини қоплашни назарда тутади. Тезкор Л. амортизация давридан қисқа муддатга тузилган келишув ҳисобланади. ЎзР Фуқаролик кодексининг 587 моддасига биноан, Л. шартномаси бўйича Л. берувчи (ижарага берувчи) бир тараф Л. олувчи (ижарага олувчи) иккинчи тарафнинг топшириғига биноан сотувчи учинчи тараф билан бундан Л. олувчи учун мол-мулк сотиб олиш ҳақида келишиши. Л. – машина, асбоб-ускуна, транспорт воситалари, ишлаб чиқариш иншоотларини ижара олиш. Л. ижарачининг шартнома муддати тугагандан сўнг, унинг асбоб-ускуналарини қолдиқ қиймат бўйича сотиб олиш мумкин.

ЛОББИ – (ингл. «*lobby*») – ёпиқ, сайр қиладиган майдон, йўлак) – 1553 йилда монас-тирдаги сайр қиладиган йўлакчани аниқлаган. Бир асрдан кейин Англия парламентидаги сайр қилиш йўлагини ҳам шундай деб аташган. Икки асрдан кейин 1864 йили Л. ибораси конгрессда пул эвазига овозларни сотиб олишни билдирган. XX асрдан бошлаб бу ибора барча мамлакатларда қўллана бошлаган. Л. сиёсати 1) айрим сиёсий ва ижтимоий кучларнинг; 2) алоҳида мамлакат ва минтака; 3) умумийиқтимоий ёки глобал муаммоларни ҳал этиш стратегиясини белгилаб олишга қаратилиши мумкин.

ЛОББИЗМ – хусусий ва жамоат ташкилотлари: сиёсий партиялара, касба уюшмалари, корпорациялар ва ҳ.к. томонидан парламентнинг қарор қабул қилиш жараёнида таъсир этиш механизмини англатувчи сиёсий тизимнинг ўзига хос институти. 1-биринчи гада бюджет ажратмалари, молиявий дотациялар ва башқ. таалуқлидир. У дастлаб АҚШда вужудга келган ва бундай фаолият 1946 йилдан махсус федерал қонун билан тартибга солинади.

М

МАВЛАВИЙЛАР – (*мавлavia – суфийлик тариқати*) – тахминан 1240 йилда Жалолиддин Румий Кўния шаҳрида (Кичик осие) асос солган. Рўмийни кўпинча «мавлоно» («жаноб») деб аташган. Шундан тариқат номи олинган. Тариқат фаолияти Эрон, сўнгра Туркия ҳудуди билан чекланган. М. тариқати Туркияда 1925 йилда яъни, Камол Отатурк декрети билан тарқалиб юборилиб, барча ерлари, кўчмас мулки ва банкдаги маблағи мусодара қилинган.

МАДАНИЙ МЕРОС – авлодлар томонидан яратилган амалий тажриба, ахлоқий, илмий, тафаккурий, диний ва руҳий қарашлар, халқ маданияти ва ижоди каби моддий ҳамда маънавий бойликлар мажмуи. Ҳар бир давр ва авлод ўзига хос М.М. яратяди. М.М. унга қараб давр ва авлодлар ҳақида ҳукм чиқарилади. М.М. кенг халқ оммаси ва айрим ижодкорлар мероси тарзида намоён бўлади. Мас., халқ маданияти ва ижодига оид бойликлар асрлар давомида йиғилиб, ҳар бир авлод томонидан қайта ишланиб, тўлдрилиб, оммавий кўриниш олади. М.М. Форобий, Хоразмий, Беруний каби алломалар қолдирган ижтимоий, илмий-тафаккурий мерос уларнинг иқтидори ва меҳнати маҳсулидир.

МАДАНИЙ МОСЛАШИШ – маданиятнинг унга хос жиҳатларни белгилайдиган атроф муҳитнинг муайян шарт-шароитига фаол мослашиш жараёни.

МАДАНИЯТ – (*лот. «cultura» - парвартиш қилиш, ишлов бериш маъносини билдиради, мумтоз лотин тилида маданият ерни парвартиш қилиш, унга ишлов бериш маъносини қўлланилган*) – мил.авв. 45 йилги Рим воизи, машҳур файласуф Цицерон М. атамасини ақлга ишлов бериш маъносинида ишлатган. Унинг фикрича, деҳқон ерга ишлов бергани каби инсон ҳам сўз, ақлга ишлов бериб туриши зарур. Кейинчалик М. тушунчаси билимдон, маърифатли, юксак тарбияли инсонларни таърифлашда ҳам ишлатила бошланади. М. кўп қиррали ва чуқур мазмунга эга тушунча бўлиб, у жамият тараққиёти давомида инсонларнинг фаолияти туфайли қўлга киритилган барча моддий ва маънавий ютуқларнинг мажмуидир. Моддий М. деганда, инсон фаолияти туфайли яратилган («иккинчи табиат»), яъни ишлаб чиқариш воситалари, меҳнат қуроллари, меҳнат қўникмаларини, шунингдек, ишлаб чиқариш жараёнида яратилган ва ҳаёт учун хизмат қиладиган барча бойликларни назарда тутиш лозим. Маънавий М. қамрови кенг бўлиб, у ижтимоий онгнинг барча шакллари, яъни фалсафий, илмий, ҳуқуқий, ахлоқий, эстетик, диний қарашлар, маориф, таълим-тарбия мактаб, ўрта ва олий таълим, фан, М. муассасалари, оммавий ахборот воситалари, санъат, халқ маънавий ижодиётининг барча турларини қамраб олади. Моддий ва маънавий М. бир-бири билан узвий боғлиқ бўлиб, бири иккинчисини тўлдиреди. Инсон амалий фаолиятининг ҳар қандай турида, айна бир вақтнинг ўзида унинг ҳам ақлий, ҳам жисмоний меҳнати объектив равишда иштирок этади.

МАЖБУРИЯТ – (*мансабдор шахсларнинг, фуқароларнинг*) – мансабдор шахслар томонидан етказилган зарар учун; етказилган зара сул орқали ундириб олинади. Тадбиркорлар М. уларнинг ўзи ёки ишончли вакиллари томонидан ишчи-хизматчиларга етказган зарар учун (агарда бахтсиз ходиса тадбиркор ёки унинг ишончли вакилининг айби билан юз берган бўлса).

МАЖЛИС – Қозоғистон Республикасининг икки палатали парламенти. 5 йил муддатга сайланади. 1991 йилда ташкил топган. Қуйи палата – Мажлис (67 депутатдан), Юқори палата – Сенат (49 депутатдан) иборат.

МАККИНДЕР ХЭЛФОРД ДЖОРДЖ (Halford Mackinder, 1861–1947 йй.) – машхур геосиёсатчи. Жўғрофиядан олий маълумот олгач, 1887 йилдан Оксфорд университетига дарс берган. 1910 йилдан 1922 йилгача умумий палата аъзоси, 1919–1920 йилларда Британиянинг Жанубий Русиядаги мухтор вакили бўлган. М. ўз қарашлари билан халқро муносабатлар йўналишига жиддий таъсир этган. Англия сиёсий ҳаётида, шуниингдек, дунё сиёсий тарихини талқин этишда энг дадил ва инқилобий мажмуа яратган атоқли шахс сифатида тан олинди. У дунё сиёсий ва жўғрофий тарихини ўзига хос талқин қилиш билан Англиянинг халқро масалалар бўйича стратегиясини ишлаб чиқишда ярим аср мобайнида фаол ҳамда муваффақиятли иштирок этади. Лекин танқидий руҳдаги олимлар геосиёсатнинг фан сифатидаги самараси ва кадр-кимматини тан олишмаган. 1904 йилда «Жўғрофий мажалла»да нашр этилган «Тарихнинг жўғрофий ўқи» маърузаси М. дастлабки ва энг ёрқин чиқиши бўлган эди. Унинг ушбу мақоласи мазкур фан тарихидаги энг асосий геосиёсий асар сифатида баҳолалиши мумкин, чунки унда «сиёсий жўғрофия» тараққиётининг барча йўналишлари умумлаштирилиши билан бир қаторда мазкур фаннинг асосий қонуни ҳам ишлаб чиқилади. (Halford Mackinder «Geographical Pivot of History» in «Geographical Journal», 1904 й.; русча таржимаси «Элементы. Евразийское обозрение» журналида 1996 й. нашр этилган).

МАМЛАКАТ – «давлат» тушунчасига яқин, лекин маданий-тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий соҳага нисбатан кенгроқ маънога эга бўлиб, халқнинг урф-одаглари, маданияти, тили каби тушунчаларни ўз ичига олади.

МАМЛАКАТ АҲОЛИСИ – маълум бир давлат ҳудудида яшовчи одамлар. Улар ўша мамлакат фуқаролари ҳамда чет эл фуқаролари, фуқаролиги бўлмаган шахслар (апатридлар) ва икки фуқароликни олган (бипатрит) шахслардан иборат бўлади.

МАМЛАКАТ МУДОФААСИ – мамлакатга уюштирилиши мумкин бўлган ҳарбий агрессияни қайтаришга, миллий манфаатлар, хавфсизликка таҳдид солувчи қуроли низолар олдини олиш ва пайини қирқишга оид сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ижтимоий, ҳуқуқий, ахлоқий-руҳий каби умумдавлат тадбирлари тизими. М.М. қуйидагича таъминланади: стратегик (шу жумладан, ядровий) ўзини тийиш; мамлакат мудофааси учун зарур ва етарли бўлган қуроли кучлар ва қурол-аслаҳалар, мудофаа-саноат комплекси, давлат имкониятлари; мамлакат аҳолисининг (жанговар) сафарбарлик тайёргарлиги; халқ маънавий-ахлоқий салоҳиятининг мустаҳкамлиги.

МАНИФЕСТАЦИЯ – бирдамлик ёки норозилик билдириш учун кўчаларда намоий-иш уюштириш.

МАНСАБ – хизмат иерархиясида муайян лавозим ва у билан боғлиқ бўлган ҳуқуқ ва мажбуриялар.

МАНСУРИЙЛАР (ал-Мансурийа) – «ўта» шиаликдаги жамоа; Абу Мансур ал-Ижлий издошлари. Абу Мансур саводсиз бўлган. Аллоҳ ерга ўз «хабарчилари»ни юборишни тўхтатмаслигини тарғиб қилиб, Абу Мансур ўзини ерга кулаб тушган «осмоннинг бир парчаси» деб эълон қилган. Унинг даъвоси: Аллоҳ Муҳаммад (С.А.В.)ни қуръон билан, уни эса қуръон шарҳи билан юборган.

МАНФААТ – индивид ва ижтимоий гуруҳлар фаолиятининг асосий сабаби. М. фаолиятни келтириб чиқарибгина қолмай, унинг йўналиши, восита ва шакллари, мақсадни ҳам белгилаб беради. М. шахс ва жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этиши, антик файласуфлар – Демокрит, Афлотун (Платон), Арасту (Аристотель) томонидан эътироф этилган. Ўрта Осиёлик буюк файласуфлар – Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино ва бошқалар манфаат – сиёсат, ахлоқ ва ҳуқуқ неғизда бўлишини эътироф этганлар.

МАРКАЗ – 1) Мамлакат сиёсий макони, минтақа, тамаддун, жаҳон ҳамжамияти миқёсида ҳокимият ва унинг атрибутлари: куч, ҳукмронлик, таъсир, мавқе, сиёсатни шакллантириш, бошқарув ва назоратни амалга оширишни назарда тутади. М. давлат, вилоят, район ҳокимияти, халқро ташкилотларни бошқариш маркази ва ҳ.к. бўлилади. Оддий маънода М. пойтахт, маъмурий бошқарув тушунилади. Шунингдек, халқро муно-

сабатларда етакчи давлатларнинг тутган ўрни нуқтаи назаридан «Куч М.» ёки «таъсир М.» тушунчалари ҳам қўлланади.

Сиёсий М. пайдо бўлиши тарихан ҳокимиятнинг марказлаштирилиши, унинг раҳбар идораларининг шакллантирилиши ва сиёсатда марказ-периферия муносабатларни тизими билан боғлиқдир; 2) парламентдаги мўътадил гуруҳнинг ҳамда муросага мойил сиёсий партия ва кучларнинг номи. У радикал ҳаракат ва қарорларга салбий муносабати билан ажралиб туради. У асосан ўрта табақа – ишчилар, турли соҳа мутахассислари, ўртача даромадга эга зиёлиларга таянади. Парламент М. алоҳида ўрин тутади: у – сиёсий кучларни мувозанатга келтирувчи марказдир. Кучли марказ – сиёсий барқарор ва заиф бўлиши ва турли блокларга бўлиниб кетиши ҳам мумкин. Шу билан бирга, асосан мўътадил партиялардан иборат кучли ҳукмрон М. мавжуд бўлиши мумкин.

МАРКАЗИЙ АМЕРИКА ДАВЛАТЛАРИ ТАШКИЛОТИ – халқаро ташкилот, 1951 йил 14 октябрда Гватемала, Сальвадор, Гондурас, Никарагуа, Коста-Рика давлатлари ўртасида тузилган. Мақсади – Америка давлатларининг иқтисодий ва сиёсий интеграцияси, маданий ҳамкорлик. Олий органи – Давлат бошлиқларининг кенгаши асосий органи – Ташқи ишлар вазирлиги кенгаши. Доимий органи – Ижроия кенгаши. (Сан-Сальвадорда жойлашган.).

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲАМКОРЛИК ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (МОҲТБ) – Марказий Осиё мамлакатларини иқтисодий ривожлантиришга ёрдам кўрсатувчи халқаро банк. 1994 йил 8 июлда Қозоғистон, Қирғизистон ва Ўзбекистон Республикалари ўртасида «Марказий Осиё ҳамкорлик ва тараққиёт банкining ташкил этиш тўғрисида»ги қўшма келишувга асосан таъсис этилган. Олмаота шаҳаридаги Бош банк ҳамда Тошкент ва Бишкек шаҳарларидаги шўба банклардан иборат.

МАРКАЗИЙ ОСИЁ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ (МОХ) – давлатлараро минтақавий иқтисодий ташкилот. 1993 йил июль ойида ЎзР ўртасида 1994–2000 йилларда иқтисодий интеграцияни чуқурлаштириш тўғрисида битим имзоланди. М.О.Х.Т. ташкил этишнинг асосий мақсадлари: қатнашувчи мамлакатларнинг манфаатларини ҳисобга олган ҳолда сув-энергетика ресурсларидан ва сув хўжалиги объектларидан рационал фойдаланиш; транспорт тизимининг умумминтақавий инфратузилмасини барпо этиш.

МАРКЕТИНГ – (инглиз. «market» – бозор; «marketing» – бозор билан шугулланиш) – бозор қоидаларини билиш, мослашиш ва унга таъсир этиш, товар ишлаб чиқарувчилар ва харидорларнинг ўзаро боғлиқлигига эришишга қаратилган ҳужалик муносабатлари мажмуи.

МАРОНИЙЛАР (АЛ-МАРУНИЙУН), (АЛ-МАВОРИНА) – Шимоли-Ғарбий Сурия ва Шимолий Ливан аҳолиси орасидан V–VIII асрларда ажраб чиққан этноконфессионал христиан–унит гуруҳи тарафдорлари. М. аксарияти қишлоқ хўжалиги, савдо, маиший хизмат, санъат тармоқларида банд. М. озгина қисми Ливандан ташқари доимий равишда Сурия, Кипр, Исроил, Йорданияда ҳам яшайди. М. уларнинг кўпчилиги муҳожирликда. Улар Ливанда конфессионал тузумни сақлаб қолиш учун курашиб, этник можароларни келтириб чиқармоқда, М. уларни араб дунёсидан ажратиб олишган интилмоқда.

МАСЪУЛИЯТИ ЧЕКЛАНГАН ЖАМИЯТ – устав жамғармаси мавжуд бўлган ва пайларга бўлинган, миқдори таъсисчилик ҳужжатларида белгиланган, мажбуриятлари бўйича фақат ўз мулкни доирасида жавобгар бўлган жамият.

МАТЕРИК — ер қобигининг бир қисми. Ҳозир қуйидаги материклар мавжуд: 1) Евроосяё; 2) Шимолий Америка (жумладак, Марказий Америка); 3) Жанубий Америка; 4) Африка; 5) Антарктида; 6) Австралия.

МАФКУРА — (араб. «мафкура» — нуқтаи назарлар ва эътиқодлар тизими, мажмуи) – жамиятдаги муайян сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний баъдий, фалсафий, илмий қарашлар, фикрлар ва ғоялар мажмуи. М. ижтимоий борлиқнинг, яъни кенг маънода жамият ҳаётининг маънавий–сиёсий индикосидир, унинг инсон онгида акс этиши инсон томонидан англаниб, яхлит тизим ҳолига келтирилиши ва бу тизимнинг амалий фаолиятда назарий асос ҳамда руҳий таянч бўлиб хизмат қилишидир.

МАФКУРАВИЙ БЕҚАРОРЛИК – кишилик жамиятига хос муайян хусусиятлардан бири бўлиб, у мафкуравий соҳадаги тамойилларнинг қарор топмагани, доимий ва муқим бўлмагани сабаби маъноларни англаб беришда Бу тушунча гоҳида ижтимоий ҳаётда мафкураларнинг алмашиб туриши жараёнини изоҳлаш учун ҳам қўлланилади. М.Б муайян бир ҳудудда давлат тизими ўзгарадиган, умуман, бирон-бир ижтимоий-иқтисодий тузумдан бошқасига ўтиш даврида юзага келади. Шу нуқтаи назардан олганда, М.Б.ни муайян тарихий шароитда юзага келадиган ғоявий ўзгарувчан ҳолат, деб ҳам аташ мумкин.

МАФКУРАВИЙ ЖАРАЁНЛАРНИНГ ГЛОБАЛЛАШУВИ – ғоявий таъсир ўтказиш имкониятларининг кенгайиши оқибатида унга Ер юзининг барча минтақалари тортилганлигини, мафкуравий кураш умумбашарий микёс касб этганини ифодаловчи тушунча. Инсоният тарихининг ҳозирги босқичи ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, маънавий, маданий ҳаётнинг барча соҳаларида халқаро муносабатларнинг интеграциялашуви ва интенсивлашуви билан ҳарактерланади. Хусусан, алоқа воситаларининг ривожланиши, уларнинг компьютерлаштирилиши, электрон почта, Интернет, космик телерадио алоқа тизимлари техник-технологик воситаларининг кучайиб кетиши билан ахборот алмашув, бинобарин, ғоявий таъсир ўтказиш имкониятлари ҳам тобора кенгаймоқда.

Мафкуравий глобаллашув жараёни бир-биридан гўшдан фарқ қиладиган икки йўналиш ва аънада намоён бўлмоқда. Биринчидан, инсоният цивилизацияси тарихида эришилган ҳар қандай моддий ва маънавий қадриятларнинг умуминсоний жиҳатлари тарихий макон доирасидан чиқиб байналмилаллашиб, универсаллашиб бормоқда. Бошқача айтганда, миллийлик ва умуминсонийлик тамойилларининг интеграциялашув жараёни кечмоқда. Иккинчидан, миллатлар ва давлатларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий-маданий ривожланишидаги беқарорлик, улар манфаатларидаги ўзига хосликни мутлақлаштириш инсониятга, шу жумладан, ўз миллатининг келажигига ҳавф туғдирадиган салбий ҳодисаларнинг мафкуралашган ҳолда глобаллашувиغا олиб келмоқда. Бу халқаро терроризм, экстремизм, фундаментализм ва нарқобизнес ҳодисаларида намоён бўлмоқда. Бирон-бир ҳудуд ёки мамлакатда пайдо бўлаётган ғоялар тез фурсатда бутун жаҳонга ёйилмоқда. Натижада одамзод маълум бир давлатлар ва сиёсий кучларнинг манфаатларига хизмат қиладиган, олс-якин манбалардан тарқаладиган, турли мафкуравий марказларнинг босимини доимий равишда сезиб яшамоқда. Бу жараённинг энг муқим хусусиятларидан бири турли мамлакатларни мафкуравий забт этиш мақсадининг гоят катта иқтисодий манфаатлар билан чирмашиб кетганидир. Мафкуравий глобаллашув савияси паст аудио ва видеокассеталар, ахлоқсизлик, тўбанлик ва ёвузликни тарғиб қиладиган «санъат асарлари»нинг ҳам кенг тарқалишига сабаб бўлмоқда. Ғоявий-мафкуравий тазйик ва тажовузларнинг олдини олиш учун эса ҳар бир миллат, давлат ўзининг ғоявий-мафкуравий дахлсизлигини таъминлайдиган чора-тадбирларни кўриши зарур бўлиб қолмоқда. Ана шундай тадбирлар изчил амалга оширилганда мафкуравий жараёнларнинг глобаллашуви ғоявий қарашлардаги муайян фарқлардан қатъи назар, умуминсоний қадриятлар, тинчлик ғояларига содиқликнинг камол топишига шароит яратади, умуминсоний цивилизация тараққиётининг муқим омилига айланади.

МАФКУРАВИЙ ИММУНИТЕТ – муайян шахс ёки ижтимоий гуруҳда ўзига хос, қатъий, барқарор, соғлом мафкуравий қарашнинг шаклланганлиги, маълум мафкура тамойилларини, улар томонидан ўз ижтимоий-сиёсий фаолияти ва яшаш тарзининг мезонларига айланганлиги билан ифодаланadi.

МАФКУРАВИЙ МАРКАЗЛАР – муайян ғояни илгари сурувчи, тарғибот ва ташвиқотнинг турли усул ва воситалари орқали одамлар онги, руҳиятига таъсир этувчи кишилар уюшмаси, ташкилот ёки муассасалар. Ўзининг характери, мақсадига қараб маълум партия, гуруҳ, кишилар уюшмаси ёки давлат мафкуравий марказ ядросини ташкил этиши мумкин.

М.М. ўз ҳаракат дастури, мафқурани тарғиб қилиш восита ва усулларига эга бўлиб, унда муайян ғояга ишонтириш, уюштириш, сафарбар этиш, маънавий руҳий рағбатлантириш, гоёвий тарбиялаш, мафқуравий иммунитетни сақлаш кабилар муҳим ўрин тутлади.

М.М. ўз фаолиятини яширин ва ошкора йўл билан амалга оширади. Жаҳон тажрибасидан шу нарса маълумки, айрим М.М., мас., фашизм ўз мақсадини ошкора эълон қилиб, зўравонлик йўли билан сингдирган. Мафқурани яширин йўл билан тарғиб қилишда вайрон қилувчи ғоя ўзининг сохта жозибаси, алдов ва мақр билан омма онгини заҳарлаб жамиятда ҳукмрон мавқени эгаллаб олишига алоҳида эътибор берилган.

Бугунги кунда уларга қарши соғлом мафқурани тарғиб қилишда таълим-тарбия даргоҳлари, илмий, маданий-маърифий муассасалар, маҳалла, оила, турли жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари фаолияти муҳим ўрин тутлади. Бу соҳада фан ва илмий муассасаларнинг аҳамияти катта бўлиб, улар аҳолининг ижтимоий-руҳий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, мафқуравий тарбиянинг самарали йўлларини тадқиқ этиш, турли мафқуравий таҳдидлар ва хавф-хатарларнинг олдини олишнинг илмий-назарий асосларини ишлаб чиқиш билан шугулланади. Шунингдек, жамоатчилик фикри, аҳоли турли қатламларининг руҳияти, интилишлари, кизикишлари, қарашларини социологик тадқиқотлар, анкета сўров усуллари орқали ўрганиш ва таҳлил қилиб бориш ҳам турли зарарли ғояларни таркатадиган М.М.ларга қарши курашда муҳим воситалардан биридир.

МАФҚУРАВҲИЙ МАҚСАД – ижтимоий қатлам, сиёсий гуруҳ, миллат, жамият манфаатлари, орзу-интилишлари ва хоҳиш-иродасини ифода этувчи тушунча. Мазмун-моҳиятига кўра, эзгу ниятларни ўзида акс эттирадиган, халқ томонидан эътироф этиладиган, қўллаб-қувватланадиган ижобий ва ғаразли ниятларни ифодалайдиган салбий, шаклига кўра ички ҳамда ташқи ёки геосиёсий мафқуравий мақсадларни фарқлаш лозим. Ўзбекистоннинг миллий истиқлол мафқурасининг асосий мақсади озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этишдир. Халқ оммасини миллий ғоя атрофида бирлаштириш, кишиларни маънавий-руҳий жиҳатдан улугвор ишларга тайёрлаш ва сафарбар этишдан иборат. Пировард натижага эришишнинг йўллари, восита ва усуллари ҳам ушбу мақсаддан келиб чиқади. Ташқи ёки геосиёсий мафқуравий мақсадлар ўз мазмун ва моҳиятига кўра давлатнинг халқаро майдондаги мавқенин мустаҳкамлашга йўналтирилган бўлиб, бундай мақсадлар ўзаро манфаатли ҳамкорликка асосланган бўлса – ижобий, бошқа халқлар ва давлатларга мафқуравий тазйик ўтказишга қаратилган бўлса – салбий характер касб этади.

МАФҚУРАВҲИЙ МУАММОЛАР – гоёвий бекарорликка чек қўйиш, мафқуравий бўшлиқни тўлдиритиш, мафқуравий таҳдиднинг олдини олиш, мафқуравий иммунитет ҳосил қилиш билан боғлиқ масалалар мажмуи. Бундай муаммолар жамият ҳаётининг бир тарихий босқичидан иккинчисига ўтиш даврида жиддий аҳамият касб этади.

Дунёда ранг-баранг дунёқарашлар, турли миллий, диний, сиёсий оқимларнинг ўзига хос ғоялари мавжуд. Уларнинг баъзилари ўзаро уйғун ҳолда бир-бирларини тақозо этса, айримлари бир-бирига мутлақо зиддир. Ғоялар, мафқуралар кураши натижасида дунёнинг айрим минтақаларида оммавий қирғинлар, фожеалар юз бераётган бўлса, бошқа ҳудудларда баъзи давлатларнинг юксак даражада ривожланаётганини кузатиш мумкин. Демак, ҳар қандай давлат ёки мамлакатнинг тақдири кўп жиҳатдан мафқуравий муаммоларнинг қандай ҳал қилинишига ҳам боғлиқ.

М.М. ичида мафқуравий хавф, таҳдидни бартараф этиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга. Ҳозирги кунда жиддий мафқуравий хавф сифатида диний экстремизм, миллатчилик, шовинизм, маънавий қашшоқлик, ахлоқсизликни тарғиб қилишга асосланган гоёвий қарашлар тизими ва амалиётини кўрсатиш мумкин. Бу хавф ва таҳдидларни бартараф этиш масаласи ҳам М.М. доирасига киради. Жумладан, Ўзбекистон ҳам бугун муайян мафқуравий муаммоларни ҳал қилиш йўлида самарали ишларни олиб бормоқда. Бу, аввало, мустабид мафқура асоратларини бартараф этиш, миллий тараққиётга хизмат қиладиган, халқнинг дунёқарашига мос бўлган соғлом мафқурани шакллантириш билан боғлиқдир. Зеро Президентимиз уқтиргани каби: «...мафқура ҳар қандай жамият ҳаётида

зарур. Мафкура бўлмаса одам, жамият, давлат ўз йўлини йўқотиши муқаррар. Иккинчидан, қаердаки мафкуравий бўшлиқ бўлса, ўша ерда бегона мафкура ҳукмронлик қилиши ҳам тайин. Бунинг исботи учун хоҳ тарихдан, хоҳ замонамиздан кўплаб мисоллар келтириш қийин эмас».

МАФКУРАВИЙ ПЛЮРАЛИЗМ – (лот. «*pluralis*» – хилма-хиллик, ранг-баранглик) – ижтимоий-сиёсий ҳаётда турли қатлам, партия, гуруҳлар манфаатларини ифода этувчи ғоявий ранг-барангликни, қарашлар ва фикрлар хилма-хиллигини ифодалайдиган тушунча. Мамлакатд илгор ғоялар, мафкуралар қанча кўп бўлса, тараққиётнинг самарали йўлини таялаб олиш учун имконият шунчалик кенг бўлади. Фикрий кураш мафкураларнинг маъно ва мазмун жиҳатидан бойишига, бир-бирини тўлдиришга хизмат қилади. М.П. ижтимоий тараққиётга хизмат қиладиган янгидан-янги ғояларнинг пайдо бўлишига, турли халқлар, элатлар, миллатлар ва сиёсий гуруҳларнинг манфаатларини умумий тарзда рўйбага чиқишига шароит яратди. У муқаррар суръатда кўшпартиявийлик тизимини тақозо этади. Сиёсий партиялар эса ўзлари мансуб бўлган қатламлар, сиёсий гуруҳларнинг манфаатлари, интилишлари, орзу-умидларини умумлаштирган ҳолда ўз ҳаракат дастурлари орқали намойн қилади.

МАФКУРАВИЙ ПОЛИГОН – одамлар ва халқларнинг қалби ва онгини эгаллашга қаратилган турли ғояларнинг синов майдони. Одатда П. деганда қуро-аслаҳа ва техникани синаш, қўшинларни ҳарбий тайёрларикдан ўтказиш ёки ҳарбий соҳада тадқиқотлар олиб бориш учун мўлжалланган махсус майдон тушунилади. Тарих ўзга ҳудудларни забт этиш мақсадида ишлатиладиган уруш қуролларининг узлуксиз такомиллашиб борганини кўрсатади. У найзалардан тортиб автоматик қуролларгача, замбараклардан ер юзининг ҳар қандай нуқтасига бехато етиб борадиган қитъаларо баллистик ракеталаргача бўлган узоқ такомил йўлини босиб ўтди. Бу қуроллар босиб олинishi керак бўлган ҳудудлар аҳолисини жисмонан йўқ қилишга қаратилган эди. Бугунги кунда эса ўзга ҳудудларни забт этиш учун уларнинг аҳолисини жисман маҳв этиш шарт эмас. Зеро, турли мафкуравий таъсирлар оқибатида онги ва шуури забт этилган, қараш ва кайфиятлари «маъкул» йўналишга ўзгартирилган маҳаллий аҳоли кўмағида ҳар қандай бойлиқ, табиий ресурсларга эгалик қилиш мумкин. Бу эса шу жой аҳолисининг онги ва қалби ёт ва бегона ғоялар синаб кўриладиган майдонга айланганини билдиради.

Ўзбекистон Президенти И.А.Қаримов таъкидлагангидек, ҳозирги давр ғоявий қарама-қаршилиқлар мураккаб туе олган, М.П. ядро полигонларидан ҳам хавфлироқ бўлиб бораётган даврдир. Хусусан, мамлакатимиз ичида ўзларининг зарарли ғояларини тарқатишга ҳаракат қилган, ёшларни чалғитиш, онгини заҳарлаш, улар ёрдамида мамлакатни ўз тараққиёт йўлидан ағлатиб юборишни кўзда тутган ваҳобийлар, «ҳизбут таҳрир»чиларнинг ҳаракатларини айнан шундай баҳолаш мумкин. Бугунги кунда М.П. муайян гуруҳлар ва давлатлар ўзла-рининг ғаразли манфаатларини ифода этаётган турли тажовузкор ғояларни синовдан ўтказмоқдалар. Уларнинг ортида кишиларни, энг аввало, маънавий-мафкуравий жиҳатдан тобе қилиш, пировард-натигада эса буткул қарам қилиб олиш мақсади ётади. Бу катта-катта ҳудудларни, айниқса, оу табиий ресурсларга эга бўлган минтақаларни эгаллаб олишнинг энг қулай ва қамқарб усулидир.

МАФКУРАВИЙ ПРОФИЛАКТИКА – ижтимоий институтлар томонидан амалга ошириладиган турли шакллардаги ғоявий-тарбиявий, маънавий-мафкуравий ишлар мажмуи бўлиб, у бутун ғоявий тарбия тизимини қамраб олади. М.П. ғоявий бўшлиқни тугатиш, мафкуравий парокандаликнинг олдини олиш ёки бирор-бир ҳудуд, қатлам, гуруҳни ёт ва зарарли ғоялар таъсирдан ҳалос қилиш мақсадида амалга оширилади. Бунда ғоявий таъсирнинг хилма-хил усул ва йўлларида фойдаланилади, турли воситалар қўлланилади. М.П. тезкор ва қисқа суръатларда ёки аста-секин, босқичма-босқич амалга оширилиши мумкин. Биринчи ҳолатда зудлик билан чора-тадбирлар қўллаш лозим бўлса, иккинчи ҳолда доимий ва собитқадамлик билан иш олиб бориш кўпроқ натижа беради. Мафкуравий иммунитет тизимини шакллантиришда ҳам М.П. ўрни катта. Зеро, у моҳиятан, ёт

ғояларнинг кириб келишининг олдини олиш ва уларни йўқотишга қаратилган чора-тадбирларга таянади.

МАФКУРАВИЙ СИЁСАТ — муайян ғоявий қарашлар тизимини одамлар онига сингдириш, зарарли маънавий-мафкуравий таъсирлар, турли кўринишдаги таъйикларнинг олдини олишга қаратилган услуб ва воситалар ҳамда уларни ишлаб чиқиш, тартибга солиш ва бошқариш билан боғлиқ фаолият мажмуи. М.С. мафкуравий вазифаларни амалга ошириш учун бўлган ҳаракат тарзида ҳам тушуниш мумкин. Бу вазифалар муайян мамлакат ёки халқнинг дунё ҳамжамиятида тутган ўрни, нуфузи, халқаро иқтисодий, сиёсий, дипломатик алоқалардаги мавқеи, тараққиёт даражаси каби бир қатор кўрсаткичлардан келиб чиқади. Мас., мустакил Ўзбекистон шароитида миллий истиқлол мафкурасини яратиш орқали миллий ҳавфсизликни таъминлаш ва мустаҳкамлаш масаласи долзарб аҳамиятга эга. М.С. самарадорлиги унинг қандай воситалар, усуллар ва шаклларда юритилишига боғлиқ. Бу ўринда ижтимоий тараққиётдаги турли гуруҳлар, синфлар ва қатламлар манфаатларининг ҳисобга олиниши муҳим аҳамиятга эгадир. Мафкуравий таъсир ўтказиш йўллари омма учун қанчалик яқин, тушунарли ва табиий бўлса, ижтимоий-гуманитар фанлар ютуқларига таянган ҳолда ташкил этилса, М.С. шунчалик самарали бўлади.

МАФКУРАВИЙ ТАЖОВУЗ — муайян миллат, жамият, давлатнинг тинчлиги ва барқарорлигига қарши қаратилган, сиёсий ва конституцион тизимни заифлаштириш ва бузишга йўналтирилган, фуқаро ва жамият ҳавфсизлигига таҳдид солувчи ғоявий-назарий қарашлар ва унга асосланган амалиёт мажмуи. М.Т. ёвуз кучлар ва ҳар хил марказлар томонидан бирон-бир мамлакатга нисбатан ичкаридан ёки ташқаридан туриб бевосита амалга ошириладиган ғоявий бузғунчиликнинг бир шаклидир. Улар ўз жирканч мақсадларига эришиш учун ҳар қандай усуллардан, одамларнинг диний, миллий хиссиётлари, ҳаётда мавжуд бўлган ижтимоий-иқтисодий қийинчиликлардан, шунингдек, замонавий техника, телекоммуникация воситаларидан усталик билан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Бугунги кунда М.Т. деганда, аҳолининг маълум бир қатламлари, айниқса, ёшларнинг қарашларини ўзларига маъқул бўлган йўналишда ўзгартириш, бузғунчи ғоялар, диний экстремизм, ахлоқсизлик ғояларини сингдириш каби гаразли мақсадлар тушунилади. Бундай тажовуз фуқароларни қонуний ҳокимият органлари фаолиятига ҳалақит қилиш, зўравонлик хатти-ҳаракатларини амалга оширишга ундаш ёки уларни Конституцияда кўзда тутилмаган бошқа тузилмалар билан алмаштиришга чақиритишда намоён бўлмоқда.

МАФКУРАВИЙ ТАРБИЯ — инсон, ижтимоий гуруҳ, миллат, жамият дунёқарашини шакллантиришга, уларни муайян мақсадларни ифода этадиган ғоявий билимлар билан қуроллантиришга йўналтирилган жараён. Жамиятдаги ҳар бир ижтимоий куч ёки аҳоли қатламлари ўз манфаат ва мақсад-интилишларини ифода этувчи ғоялар тизимини яратган, бошқа гуруҳларни ҳам шу ғоялар таъсирини торттишга, ўз тарафдорлари сафини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Ғоялар адолатли ва ҳаққоний бўлиб, кўпчиликнинг талаб-эҳтиёжларига мос келса, бу соҳадаги тарбия воситалари таъсирчан, тарбиячилар эса фаол ва фидойи бўлса, ғоявий тарбиядан кўзланган мақсадга эришилади. Ўзбекистон шароитида М.Т. асосий вазифаси — халқимизнинг озод ва обод Ватан, эркин ва фаровон ҳаёт барпо этиш йўлидаги асрий орзу-истаклари, мақсадларини, миллий истиқлол мафкурасининг моҳиятини кенг жамоатчиликка тушунтириш ва, айниқса, ёшлар онига сингдиришдан иборатдир. М.Т. жамиятда, авваламбор, онла, мактабгача ёшдаги болалар муассасалари, мактаблар, лицей, коллежлар, олий ўқув юртлири, оммавий ахборот воситалари, жамоат ташкилотларининг биргаликдаги фаолиятини тақозо қилади. Узлуксиз таълим тизими мафкуравий тарбияни олиб боровчи асосий бўғиндир. Зеро, мафкуравий мақсадларни кишилар ва, айниқса, ёшлар онига сингдириш вазифаси асосан таълим тизими орқали амалга оширилади.

МАФКУРАВИЙ ХАВФСИЗЛИК — шахс, миллат, жамият, давлатнинг хилма-хил шаклларда намоён бўладиган мафкуравий тажовузлар, турли мафкуравий марказларнинг бузғунчилик таъсиридан ҳимояланганлик даражасини тавсифловчи тушунча. М.Х.

таъминлаш деганда, жамият маънавий ҳаётида бўшлиқ пайдо бўлишининг олдини олиш, ўзининг пировард мақсадларига мос ва унга хизмат қиладиган ғоялар тизимини шакллантириш, уни муттасил мустаҳкамлаб бориш, фуқароларда мафкуравий иммунитетни шакллантиришдек жараёнлар назарда тутилади. М.Х. ташки ва ички омиллар ўз таъсирини ўтказиб туради. Бугунги кунда турли хил мафкура марказлари ва полигонларининг Ўзбекистонда янги жамият қуришга тўсқинлик қилиш учун ғаразли ниятларига эришишда мамлакатимиз фуқароларидан «қурол» сифатида фойдаланишга интилишларида М.Х. учун реал ташқи таҳдидлар мавжудлигини кўрамыз. Шунингдек, қўшни давлатлардаги терроризм, диний экстремизм ва мавжуд сиёсий беқарорлик ҳам мамлакатимиз мафкуравий хавфсизлигига ўз таъсирини ўтказди.

ЎЗР миллий хавфсизликни таъминловчи ички омил – жамиятнинг сиёсий-ижтимоий, ахлоқий ва маънавий салоҳиятидир. Бундан ташқари, М.Х. калкимизнинг асрий анъаналари, тили, дини, маънавияти ва миллий ривожланишига хизмат қилувчи умуминсоний қадриятларга асосланади. Шунингдек, давлат идоралари, жамоат ташкилотлари ва уюшмалари, маданий-маърифий муассасалар томонидан амалга ошириладиган тарбиявий ишлар, маънавий-маърифий тадбирлар тизими М.Х. таъминлашнинг зарурий шартидир. Мамлакатимиз М.Х. илмий асосланган ижтимоий сиёсатга, ҳуқуқий маданиятга, жамиятнинг маънавий етуқлиги ва демократиялашувига узвий равишда амалга ошириладиган ғоявий тарбияга таянади. Жамият, давлат ва шахс М.Х. таъминлаш давлат сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

МАФКУРАВИЙ БАҒРИКЕНГЛИК – хилма-хил қараш, интилиш, ёндашувга эга бўлган ва турли мафкуравий позицияда турувчи кучларнинг жамият ва миллат манфаатлари йўлида ҳамкорлик қилишнинг, эзгу мақсадларни қўлаб, ҳамжиҳат фаолият юритишнинг ифодаловчи тушунча. 1995 йил 16 ноябрда Парижда ЮНЕСКО йиғирма саксизинчи сессиясида қабул қилинган «Бағрикенглик тамойиллари декларацияси» ер юзидagi барча мамлакатларда мафкуравий бағрикенгликни шакллантиришнинг умумназарий асосидир. «...Бағрикенглик – бизнинг дунёмиздаги турли бой маданиятларни, ўзини ифодалашнинг ва инсоннинг алоҳидалигини намоён қилишнинг хилма-хил усулларини ҳурмат қилиш ва тўғри тушунишни аниқлади, самимит, очик мулоқот, ҳурфикрлик, виждон ва эътиқод эркинлигини вужудга келтиришга чорлайди. Бу фақат маънавий бурчгина эмас, балки сиёсий ва ҳуқуқий эҳтиёж ҳамдир. Бағрикенглик – тинчликка эришишни мушарраф қилувчи ва уруш маданиятсизлигидан тинчлик маданиятига элгувчи воситадир». М.Б. ғояси жамиятда асрлар давомида шаклланиб келган бунёдкор ғоялар, эзгу ниятлар ва мақсадларнинг руёбга чиқиши учун замин тайёрлаб беради. Ҳозирги даврда М.Б. ғояси жамиятдаги барча қатлам, ижтимоий гуруҳ ва миллатларнинг эзгулик йўлидаги ҳамкорлигини назарда тутди ва мамлакатда тинчлик, барқарорликни мустақкамлашнинг муҳим шарти ҳисобланади. Ўзбекистон халқи дунёвий давлат, эркин фуқаролик жамияти қурмоқда. Барпо этиладиган жамиятимизнинг сиёсий-ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилган ва кўпчилик томонидан қўлаб-қувватланаётган бутунги кунда, эзгу мақсадларга йўналтирилган мафкура фаолияти учун бир хил шароит ҳамда имкониятлар яратиб берилмоқда.

МАФКУРА ЯКҚОҲОКИМЛИГИ – муайян бир давлат, жамият ёки ижтимоий гуруҳ давлатларда ягона мафкуранинг тўла ҳукмронлигини унга хос тамойилларнинг ўзгармас ақидалар тарзида жамият ҳаётида қатъий ва мутлақ тартибда ўрнатилишини ифодалайдиган тушунча. М.Я. моҳияти шундаки, бунда бирон-бир мафкуравий тизим жамиятдаги барча қатламлар манфаатларини ифода этувчи ягона илмий, энг адолатли мафкура деб эълон қилинади. Ўзининг моҳияти ёки бирон-бир жиҳати билан ундан фарқ қилувчи ғоя ва қарашлар, мафкураларга эса ёт ва душман мафкуралари сифатида қаралади. Оқибатда миллионлаб кишиларда мутелик, лоқайдлик, боқимандалик, маҳдудлик, ўзга ғояларга ҳадиксираб қараш руҳияти шаклланади, жамиятнинг маънавий ривожига, илм-фан равнакига жиддий зарар етказилади.

Тарихда яккахукмронликка интилувчи мафкураларнинг энг кўп тарқалган шакли ақидапарастиликдир. Бундай мафкуралар Осиё ва Европа давлатлари тарихида муайян

даврларда ҳукмронлик қилган. Ўрта асрларда Ғарбдаги ақидапарастлик мафқураси (инквизиция) ҳурфикрлик ривожига, жамият тараққиётига тўсқинлик қилди. Юзлаб алломалар, ақл-заковат соҳиблари унинг қурбонига айланди. Бундай салбий анъана коммунистик мафқура ҳукмронлиги даврида ҳам давом эттирилди, кўплаб моддий ва маънавий йўқотишларга сабаб бўлди. Ғарбда юзага келган фан ва техниканинг янги ютуқлари кўрқўрона инкор этилди, генетика ва кибернетика, политология, конфликтология, аксиология каби фанлар «реакцион» ва «сохта» деб эълон қилинди. Психология, социология, культурология, семиотика, бионика, информатика назарияси, эргономика каби фан соҳалари етарли даражада ривожлана олмади. Аксарият миллий кадриятлар, урф-одат, анъаналар эскиллик саркити деб эълон қилинди. Натижада кўплаб маданият дурдоналари исзиз йўқолиб кетди. XX асрнинг 30-йилларида Италия ва Германияда фашизм ҳам ана шундай ҳукмрон мафқура даражасини эгаллаган эди. Унинг оқибатида дунёдаги миллионлаб инсонларнинг бошига чексиз қулфатлар ёғилди.

Миллий истиклол гоёси мамлакатимизда бирон-бир мафқуранинг мутлақлашуви, яққоқоқим ақидага айланишига йўл қўймайди. У фикрлар ранг-баранглигига асосла-нади, ижтимоий ҳаёт, сиёсий ташкилот, мафқураларнинг хилма-хиллигига таянган ҳолда, жамиятнинг самарали ривожланишини таъминлашга хизмат қилади.

МАФҚУРАНИНГ ХИЛМА-ХИЛЛИГИ – демократик жамиятнинг табиий ҳолати. Шубҳасиз, муайян мафқуранинг жамият аъзолари онгага мажбуран сингдириш ва унга риоя қилишни қатъий талаб қилиш – жамият ҳаётидаги жиддий хатолардан биридир. Маълумки, мафқура муайян бир ижтимоий гуруҳнинг, миллатнинг, халқнинг манфаатларини ўзида мужассамлаштирган қарашлар тизимидир. Бу тизим ўзининг фалсафий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, диний, бадиий қирраларига эга. Демак, мафқура ўз моҳияти ва вазифаси жиҳатидан ниҳоятда ранг-баранг бўлиши табиийдир. Худди жамият ҳаёти турли қатламлар, йўналишлар ва даражаларга эга бўлганидек, мафқура ҳам хилма-хил бўлиши мумкин. Шу билан бир қаторда, тарихий тараққиётнинг масъулиятли давларида жамиятдаги барча ижтимоий гуруҳлар, миллат ёки сиёсий йўналишларни ўзида мужассамлаштирувчи, кўпчиликка мақбул, умум томонидан маъқулланидиган, жамиятнинг асосий манфаатларини ўзида муштараклаштирадиган ягона мафқура ҳам бўлиши мумкин. Масалан, миллий озодлик кураши мафқураси, миллий мустақиллик мафқураси ва ҳ.к. Мафқура жамиятнинг, муайян ижтимоий синф ёки миллатнинг манфаатларини назарий асослаб, ижтимоий ҳаракатларга аниқлик киритади ва ижтимоий кучларни рўёбга чиқаришга сафарбар қилади. Мафқура инсон онги орқали унинг амалий ҳатти-ҳаракатларига таъсир кўрсатади.

МАХСУС ВАКОЛАТЛИ ОРГАНЛАР – ЎзР Вазирлар Маҳкамаси томонидан белгиланадиган ваколатларга мувофиқ гиёҳвандлик воситалари, психотроп моддалар ва прекурсорларнинг муомалада бўлиши соҳасидаги бошқарув ва назоратни амалга оширувчи органлар.

МАХСУС ОПЕРАЦИЯ – оддий қуроли кучлардан фарқ қиладиган махсус тайинланган, ташкил этилган, тайёрланган ва жиҳозланган қуроли кучлар томонидан олиб бориладиган ҳарбий тадбир.

МАХФИЙЛИК ГРИФИ – маълумотлар махфийлиги даражасини белгилувчи, уни олиб борувчида сақланувчи ёки илова ҳужжатдаги реквизит – муомала ёки ҳужжат таркибидаги расмий белги. ЎзРда давлат сири ҳисобланган маълумотлар махфийлигининг уч тури мавжуд. Уларга мос равишда махфийлик грифи маълумотлари белгиланган: «ўта махфий», «мутлақо махфий» ва «махфий». 1. Ўта махфий маълумотлар сирасига ҳарбий, ташки сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, жосуслик-разведка, контрразведка ва тезкор қидирув фаолиятига алоқадор маълумотлар кирди. Уларни ошкор этиш миллий манфаатларга зиён етказиши мумкин. 2. Мутлақо махфий маълумотларга ҳарбий, ташки сиёсий, иқтисодий, илмий-техникавий, жосуслик-разведка, контрразведка ва тезкор қидирув фаолиятига оид вазирилик (идора) ва давлат иқтисодий соҳаларининг маълумотлари кирди. Буларни ошкор этиш муайян соҳаларга зарар етказиши мумкин. 3. Махфий

маълумотлар сирасига давлат сирини ҳисобланган ахборотлар қиради. Уларни ошқор этиш қорхона, муассаса ёки харбий, иқтисодий, илмий-техникавий, жосуслик-разведка, контра-разведка ва тезкор қидирув фаолиятига зарар етказиши мумкин.

МАХФИЙ ОПЕРАЦИЯ – айдоқчилик, контрайдоқчилик ва бошқа шунга ўхшаш тадбирлар орқали уларнинг яширинлиги ёки ҳуфиялигини таъминлаган ҳолда ўтказила-диган операция.

МАХФИЙ ТАРТИБОТ – маъмурий-ҳуқуқий, ташкилий, муҳандис-техник ва бошқа чора-тадбирлар ҳақида, шахсларнинг давлат сирларидан воқиф бўлишини чеклаш; махфий ишлар ўтказилиши; давлат ҳамда хизмат сирларини ташкил этувчи ҳужжат ва буюмлар билан ишлаш; давлат сирларини қуриқлаш ва қўлланишда ўрнатилган тартибни назорат қилиш тизимини ўз ичига олиб, давлат сирларини сақлашни таъминлаш борасида давлат ҳокимияти ва бошқариш органлар томонидан ўрнатилган меъёрий ҳужжатларининг ягона ва тўла тартиби.

МАХФИЙ ҲУЖЖАТЛАР – давлат органлари томонидан махфийлик грифи қўйилган ҳужжатлар.

МАЪМУР – (лот. *бошқарувчи*) – давлат бошқарувининг маълум қисмини бошқара-диган шахс.

МАЪМУРИЙ ЖАЗО ВА УНДИРИБ ОЛИШ – маъмурий ҳомиёт томонидан суд қарорисиз белгиланади. Ғарбий Европада бундай жазо чоралари камдан-кам ҳолларда қўлланади (мамлакат қамалда ёки фавқуллода вазият эълон қилинган бўлса).

МАЪМУРИЙ ҲУДУД – сиёсий чегаралар билан белгиланадиган ҳудудий бирлик (мас. район, вилоят, давлат).

МАЪМУРИЙ ҲУҚУҚ – давлат бошқаруви, ҳукумат ташкилотлари тузилиши ҳамда фаолият доираси ҳақида таълимот.

МАЪМУРИЯТ – 1) бошқарув ижроия ҳокимиятининг айрим идоралари; 2) бош-қарувчи, ижарачи ва ҳ.к. сифатида бошқаларнинг мулкни тасарруф этиш; 3) савдо ҳуқуқи бўйича махсус муассаса; у қарздорнинг чигаллашган ишларини тартибга солиш учун кредиторларнинг талаби билан таъсис этилади.

МАЪНАВИЙ БОЙЛИК – ижод фаолиятининг натижаларига жисмоний ҳамда юридик шахснинг муносабати ва тегишли ҳуқуқлари. Бу техник ихтиролар, патентларга оид ҳуқуқлар, товар белгилари, фирма номлари, нашриёт ёки муаллифлик ва унга боғлиқ бўлган ҳуқуқлар (адабий, бадий, мусиқий ва илмий асарлар, фильмлар, артистлар ижро фаолияти ва ҳ.к.)дир.

МАЪНАВИЯТ СОҲАСИДАҒИ ТАҲДИД – илмий салоҳиятнинг инқирозга учра-ши ва маданият таназзули, жамият интеллектуал таълим даражасининг пасайиши, маъна-вий кадрларнинг йўқолишига сабаб бўлувчи омиллар, шарт-шароит ёки ҳаракатлар.

МАЪНАВИЯТ – (араб. *«маънавият»* – маънолар мажмуи) – кишиларнинг фалса-фий, ҳуқуқий, илмий, бадий, ахлоқий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи. М. «мафкура», «тафаккур» тушунчаларига яқин. Одамзот пайдо бўлибдики, у кўп минг йиллик тараққиёт жараёнида ўзини ўраган табиат, турли ҳолисалар, воқеалар, ҳаётий тажрибаларни кузатган, уларнинг сабаб ва қонуниятлари тўғрисида мушоҳада қилган, турли тасаввур ва тушунчалар ҳосил қилиб келган. М., инсоннинг умри давомида кучига куч қўшадиган, идрок ва ақл-заковатини кенгайтирадиган ва мустаҳкамлайдиган восита. М. ва маънавий бойликлар, кадрлар давлат, халқ, миллат, жамият, айрим шахсларнинг бебаҳо хазинаси ҳамда тараққиёт манбаидир. Мустақиллик туғайли ўзбек халқининг кўп асрлик бой тарихий, илмий, маданий ва диний меросини ўрганиш, ундан умумий ва бебаҳо мулк сифатида фойдаланишга кенг йўл очилди. Мустақиллик даври миллий истиклол маънавиятини тиклаш, ривожлантириш, миллий тил ва маданиятни тараққий эттириш, ўз-ўзини англаш, миллий ҳис-туйғулар, гурур, ватанпарварликни камол топтириш ва мустаҳкамлаш билан боғлиқдир.

МАЪРИФАТ – (араб. *«билмоқ»*) – таълим-тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний ғоялар мажмуи асосида кишиларнинг онг – билимини, маданиятини оширишга

қаратилган фаолият. Суфийлар назарида, тариқатнинг давоми ва ҳосиласи таълим таълим М. У фикрдан ўзим кетадиган ва шубҳага заррача асос қолдирмайдиган илмдир. М. «илми боғиний» деб ҳам юритилган. Чунки, тасаввуф аҳли дунёвий ва диний илмларни бирга қўшиб, уни «зохирий илмлар» деб атаганлар. Уларнинг уқтиришича, фақат зохирий илмлар билан Худони билиш кийин. Бироқ, бошқа бир нуқта назар ҳам бор: гарчи зохирий илмлар Ҳақ таоло асрорини англашга яроқсиз бўлса-да, лекин, Аллоҳни билиш дунёни билишдан бошланиши керак. «М. Ҳақ томонидан юборилади. Бу менинг фикрим эмас, балки илоҳий илҳомдир», деб ёзган Ибн ал-Арабий. Ўзбекистонда М. соҳасидаги ишлар ўз тарихига эга.

МАЪРИФАТПАРВАРЛИК – капиталистик муносабатлар шаклланиши даврида маданий-мафкуравий ва фалсафий оқимларнинг вужудга келиши билан боғлиқ ҳолда юзага келган босқич.

М. миллий хусусиятлардан қатъи назар, хос бўлган умумийлик: демократизм, яъни кенг оммани маданият ва билим манбаларидан фойдаланиш учун шароит яратиб бериш, инсон тафаккурининг чексиз имкониятларига ишониш. М. тушунчаси илк бор Францияда шаклланиб, XVIII асрнинг бошларида ривож топа бошлади. Бу ҳодиса М.Вольтер, Ш.Монтескье, Ж.Милле билан боғлиқдир. М., моҳиятан миллийдир, чунки унинг шаклланиши миллатнинг рағбати билан боғлиқ. М. миллийликдан ташқарида бўла олмайди. Ижтимоий тараққиётнинг турли босқичларида француз, инглиз, булғор, рус, татар, ҳинд, турк, ўзбек ва бошқа М. оқимлари вужудга келиб, уларнинг мазмуни М.ка хос ягона қонуний хусусиятларга эга бўлган гоё билан суғорилган М., айни пайтда ижтимоий-сиёсий, миллий-руҳий жиҳатларига кўра, бир-бирдан фаркланади.

М. турли тарихий шароит, ва муҳитда шаклланиши, худудий тарихий омиллар таъсирида маълум даражада ўзгариши мумкин. М. гоёси нафақат миллий, балки ўзининг худудий жиҳатларига кўра ҳам фаркланади. Бу, ўз навбатида, Узоқ, Яқин, Ўрта Шарқ маърифатпарварлиги, шунингдек, америкача, Европача М. шаклланганлигидан далолат беради. Ҳар бир минтақанинг М. гоёси ўз хусусиятига эга. Шарқ маърифатпарварлиги ижтимоий тараққиётда алоҳида босқични ташкил этиб, унинг моҳияти анъанавий диннинг янги шароитга мослаштиришга қаратилган эди, яъни буни динни ислоҳ қилиш ҳаракати, деб аташ ҳам мумкин. Бироқ, минтақавий М. ҳаракати ижтимоий-иқтисодий тараққиёт даражасига, турли маънавий қадриятларга, Европа давлатларига қарамлиги даражасига, мавжуд диний тизим хусусиятига (ислом, буддизм, индуизм) қараб сезиларли фарқ қилади. Бинобарин, улар ҳар бир миллат М. заминида шаклланади.

Шарқ М. хусусияти – унинг антифеодал йўналиши, ислохотлар, гуманизм, миллий ўз-ўзини англаш, диний ақидапарастликка қарши кураш, таълим тарбия қабиларни ўзига қамраб олганлигидир. Улар бевосита, ғарб м.нинг такрори сифатида ривожланган. Бу омиллар, ўз навбатида, М. бошқа турли шакллари ривожланишига ҳам асос бўлиб, уларнинг ривожини, маълум мамлакатнинг ижтимоий-тарихий тараққиёти хусусиятлари билан боғлиқ равишда маълум чегарада таркиб топган. Бу ўринда «европоцентризм маърифатпарварлиги» гоёсига бир-мунча танқидий ёндашмоқ лозим (Дильтей, Касидери ва х.к.).

М. маданий-тарихий тараққиёт жараёнидаги алоҳида муҳим босқич бўлиб, у мураккаб ва серкирра ҳодисадир. Чунки у ижтимоий тараққиётда ўтиш даврига тўғри келиб, бир-бирига ўзаро, турли йўналишда таъсир қилувчи, ижтимоий ва психологик тамойиллар билан боғлиқдир.

Анъанавий эски ва янги маданиятлар ўртасидаги алоқадорлик вазифаси маърифатпарварлик гоёсининг шаклланиши ва ривожланишининг асосий сабаби бўла олади. Бу ҳодисанинг «тўқнашувчанлик» хусусияти юқорида зикр этилган икки ёқлама маданий ўзаро таъсир тушунчаси моҳиятини янада чуқурлаштириш ва уни уйғунликда намоён бўлишини таъминлаш билан боғлиқдир.

XIX асрнинг 70–80–йилларида Ўрта Осиёдаги М. Европа М. нафақат табиати, шакли, ҳаракатнинг тарихий тақдирига кўра, балки янги давр маданияти ва умуман, ижтимоий тараққиётга таъсири билан фарқ қилади. Агар Европа маърифатпарварлари

буржуа инкилобига мафкуравий замин яратган бўлса (мас. Франция инкилоби, кейинроқ Англия воқеалари), Ўрта Осиё М. бундай мақсад вазифаларни мутлақо режалаштирмаганлар, улар фаолиятининг асосини туб ислохотлар ташкил қилиб, очик маданиятни тарғиб қилганлар, яъни бунда тарихий меросдан, ворисийликка асосланиб, фойдаланиш, бошқа халқларнинг, айниқса, Европа мамлакатлари ютуқларига таянишни тарғиб қилганлар. Бунинг учун эса хорижий тилларни ўзлаштириш, ўрганиш (Бехбудий) учун ёшларни бошқа мамлакатларга йўллаш, уларнинг билим малакаларидан ислохотлар жараёнида фойдаланишни мақсад қилиб қўйган. Ўрта Осиё М. ғоясининг хусусияти шундаки, мафкура, бу ерда бир нечта йўналишга эга бўлган. М.нинг асосий йўналишлари: либерал-демократик (Аҳмад Дониш, Муқимий, Фурқат ва х.к.) инкилобий-демократик (Завқий, Ҳамза, С.Айний ва х.к.) либерал-буржуа (Бехбудий, Авлоний, Фитрат ва х.к.) дир.

МАҲАЛЛА – (араб. «маҳалла» – жой, ўрин, макон) – Ўзбекистоннинг муайян тарихий шароитларида, асрлар давомида шаклланиб, фаолият кўрсатаётган, аҳоли яшайдиган маъмурий-худудий бирлик, уюшма. М. 1917 йилгача кенг иш олиб бориб, маҳаллий аҳолини бирлаштирувчи, уюштирувчи ташкилий тузилма ҳисобланган. М. ўзбек халқининг кундалик ижтимоий ҳаёти ва турмушини ташкил қилишда асрлар давомида такомиллаштириб келган ҳаётий аъмолдир. Аммо, шўролар даврида М.лар расман тан олинмади. Бироқ аҳолининг норозилигига сабабчи бўлмастик учун уларни тақиқлай ҳам олмади, уни жамиятнинг бошқариш тизимига ҳам киритмади. М. моҳияти, фаолияти мазмуни ва шакллари билан шарқона фикрлаш, иш кўриш тарзи каби ўзига хос фазилатларни акс эттиради.

Ўзбекистон мустақиллигидан сўнг М. муносабат тубдан ўзгарди. Конституция ва 1993 йил сентябрида қабул қилинган «Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари тўғрисида»ги қонунга бинсан, М. ўз ҳуқуқий мақомига эга бўлиб, маҳаллий ҳокимиятнинг тарқибига кирди. Демак, М. давлатимизнинг жойлардаги муҳим таянчи, юридик шахс сифатида ўз мол-мулкига, молиявий бюджетига, банкдаги ҳисоб-китоб рақами – жамғармасига эга. Бу қонунга асосан ҳар бир М. ўз худудида ишлаб чиқаришни ташкил этиши, кичик қорхоналар очиши, ўзи ишлаб чиқарган маҳсулотни сотиши, унинг бир қисмини М. эҳтиёжмандларга бепул тарқатиши, ўз худудидаги аҳолини иш билан таъминлаши, уларга маданий-маиший хизмат кўрсатиши мумкин. Ҳозирги пайтда М. кўмиталари, бозор иқтисоди қонунлари асосида, ўз вазифа-ларини бажаришлари учун имкониятлар очиб берилган. Улар олди-сотди, тўй-маърака маросимлари ўтказиш, хашарлар уюштириш, маҳалладага оилавий низоларни бартароф этиш, каби ишлари билан шуғулланади. Кўпчилик М. ўз масжиди, турли маъракалар учун керакли ашёлар мавжуд. Эндилликда ҳар бир маҳалла ўз марказини қуриб, шу ерда чойхона, нонвойхона, дўкон, турли ўйинлар масканига эга бўлмоқда.

М. кўмитаси ташаббускор жамият ташкилотидир. М. хўжалик ва маданий қурилиш тадбирларини амалга ошириш, унинг худудини ободонлаштарини, уй-жойлар ва худуддаги шаҳар хўжалигини сақлаш, озодликни таъминлаш, тартиб-қондани мустаҳкамлаш учун шароит мавжуд. М. мамлакатимизда тинчлик, оқойишталик ва барқарорликни таъминлашда, омма куч-ғайратини бунёдкорликка йўналтиришда муҳим аҳамият касб этмоқда.

Мустақил Ўзбекистонда хорижликлар тинчлик ва барқарорлик сабаб ва манбаларини излар эканлар, М. омилга дуч келмоқдалар халқни, омmani юқори даражада уюштирадиган, бошқарадиган ва тарбиялайдиган ҳамда омма тарихий тажрибаси асосида яратилган ташкилий тизимнинг аҳамиятига юксак баҳо бермоқда. «М.» Республика хайрия жамғармаси ЎЗР Президентининг 1992 йил 12 сентябрь Фармониға мувофиқ ташкил этилган. Жамғарма тарихий шаклланган миллий ва маънавий аъналар, қадриятларни тарғиб этиш, энг яхши миллий одатлар ва аъналарни оммавийлаштириш, М. орасида маданий-маърифий ишларни олиб боришда давлат кўмагини амалга ошириш, шунингдек, маҳаллаларнинг ижтимоий ва иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамланишга хизмат қилиш мақсадида ташкил этилган. М. хайрия жамғармаси ўз ваколати доирасида республикадаги барча М. фуқаролари йиғинлари билан ҳамкорлик қилади.

МАҲАЛЛИЙ ДАВЛАТ ҲОКИМИЯТИ АСОСЛАРИ – Ўзбекистонда вилоятлар, туманлар ва шаҳарларда (туманга бўйсунадиган шаҳарлардан, шунингдек, шаҳар таркибига кирувчи туманлардан ташқари) ҳокимлар бошчилик қиладиган халқ депутатлари Кенгашлари ҳокимиятнинг вакиллик органлари бўлиб, улар давлат ва фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб ўз ваколатларига тааллуқли масалаларни ҳал этадилар. Маҳаллий ҳокимият органлари ихтиёрига қуйидагилар қиради: қонунийликни, ҳуқуқий тартибот ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш; ҳудудларни иктисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш; маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш; маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш; фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш; меъёрий ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда ЎзР Конституцияси ва қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

Маҳаллий ҳокимият органлари ЎзР қонунларини, ЎзР Президентининг фармонларини, давлат ҳокимияти юқори органларининг қарорларини амалга оширади, республика ва маҳаллий аҳамиятга молик масалаларни муҳокама қилишда қатнашади. Юқори органларнинг ўз ваколат доирасида қабул қилган қарорлари қуйи органлар ижро этиши учун мажбурийдир.

МАҲАЛЛИЙ ҲОКИМИЯТ ОРГАНЛАРИ – М.Ҳ.О. ихтиёрига қуйидагилар қиради: қонунийликни, ҳуқуқий-тартиботни ва фуқароларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш; ҳудудларни иктисодий, ижтимоий ва маданий ривожлантириш; маҳаллий бюджетни шакллантириш ва уни ижро этиш, маҳаллий солиқлар, йиғимларни белгилаш, бюджетдан ташқари жамғармаларни ҳосил қилиш; маҳаллий коммунал хўжаликка раҳбарлик қилиш; атроф-муҳитни муҳофаза қилиш; фуқаролик ҳолати актларини қайд этишни таъминлаш; норматив ҳужжатларни қабул қилиш ҳамда ЎзР Конституциясига ва ЎзР қонунларига зид келмайдиган бошқа ваколатларни амалга ошириш.

МАҲАЛЛИЙЧИЛИК – минтақавий, умумфуқаролик манфаатларига хилоф равишда асосан маҳаллий, локал манфаатларни таъминлашга қаратилган фаолият.

МДХда ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ ҲИМОЯСИ БЎЙИЧА КОМИССИЯ – МДХ Низоми (1993 й.) ва шу комиссия ҳақидаги Низомга кўра тузилган. Комиссия инсон ҳуқуқларининг бузилиши ҳақидаги Ҳамдўстлик давлатлари томонидан келган ёзма хабарлар ҳамда индивидуал арзномамарни кўриб чиқиш ва уни ҳал қилиш масалалари билан шуғулланади.

МЕДЖЛИС – Тожикистон Республикасининг бир палатали парламенти. 4 йил муддатга сайланади. 1991 йилда ташкил топган. М. Туркменистон Республикасининг 5 йил муддатга сайланадиган қонун чиқарувчи органи. 1991 йилда ташкил топган, 50 депутатдан иборат. М. Эрон Республикасининг бир палатали парламенти. 4 йил муддатга сайланади. 270 депутатдан иборат.

МЕНЕЖЕР – фирма, компания ёки банкнинг бошқарув раҳбари, ёлланма бошқарув раҳбари.

МЕНЕЖМЕНТ – *(хўжалик ишлари билан шуғулланиш)* – самарали ишлаб чиқариш фаолиятини таъминлаш, молиявий ҳамда моддий захиралардан фойдаланиш шакллари, усул ва воситаларининг жами.

МЕНТАЛИТЕТ – *(ақл, ʼидрок)* – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, рухий қуввати. Жамият, миллат ёки шахснинг М. уларнинг ўзига хос аънавалари, расм-рўсуллари, урф-одатлари, диний эътиқодларини ҳам қамраб олади.

Истибод даврида М. масалалари илмий нуқтани назардан талқин қилинмас эди. Чунки, ўша даврда маълум миллатни ўта илғор ва салоҳиятли, бошқа миллат ва элатларни эса қолоқ ва заиф қилиб кўрсатиш сийёсатига М. назарияси моҳиятан зид эди.

Жамиятнинг, миллат, маълум бир ташкилот ёки шахснинг М. ўрганиш ва аниқлаш эҳтиёткорликни ҳамда жиддий ёндашишни талаб қилади. М. фаҳат миллатнинг сояи,

тарихан бой ёки кашшок, миллатнинг қарам, тобе ёки капиталистик формацияга мансуб ёки мансуб эмаслиги билангина аниқлашга уриниш жиддий ҳатоларга олиб келиши мумкин. У М. аниқлаш учун жуда кўп омиллар эътиборга олинмиши, бошқа миллатлар билан қиёсланиши, ушбу миллат яшаб турган шарт-шароит, тарихий давр, унинг ўтмиши, миллатнинг руҳияти ва бошқа катор жиҳатлар ўрганилиши шарт. Бу масалаларга расмий кўрсаткичлар (қўшин сони, қурол аслаҳа микдори ва сифати, давлат механизмнинг изга солинганлиги ва ҳ.к.) асосида ёндашиб, Иккинчи жаҳон урушидан кейинги даврда буюк давлатлар (Франция, АКШ, СССР.) талай қийинчиликларга дуч келди, узоқ давом этган жанглардан сўнг ғалабага эриша олмай, Жазоир, Вьетнам, Афғонистон ва бошқа ҳудудларни ташлаб чиқиб кетишга мажбур бўлди.

Ўзбек миллати М. шаклланиш жараёни деярли уч ярим минг йиллик тарихга эга. Ўзбек халқи инсоният моддий ва маънавий маданиятини бебаҳо дурдоналар билан бойитди. Муस्ताқиллик ўзбек халқи олдида ўз М. ўрганиш, уни тиклаш ва бойитиш имконини яратди. Асрлар давомида ўзбек халқи муҳим савдо-сотиқ, илм-фан, меъморчилик-ҳунардманчилик марказлари, халқлари ва мамлакатларни бир-бири билан боғлаб турган йўллар чорраҳасида яшагани сабабли унинг М, ақли-фаросати ва зехни чархланиб борган. Шу боисдан юртимиз юзлаб жаҳонга машҳур мутафаккирлар, олиму уламолар чиққан. Муस्ताқиллик мафқурасининг асосий вазифаларидан бири ўзбек халқининг миллий М. тиклашдир.

МЕРИТОКРАТИЯ – (лат.*meritus*) – муносиб, юнон. «*kratos*» – ҳокимият) – шахсий хизмат тамойилига таянган бошқарув шакли. Бошқарувнинг бундай шаклининг жорий этилиши жамият бошқарувиغا энг муносиб, бидимли ва қобилиятли кишиларнинг келишига имкон беради.

МЕРОС – марҳумдан ворисларга қолган мулк мерос очилиш пайтда мерос қолдирувчига тегишли бўлган, унинг ўлиmidан кейин ҳам бекор бўлмаган барча ҳуқуқ ва мажбуриятлари мерос таркибига киради (ЎзР Фуқаролик кодекси, 1113-модда). М. қолдирувчининг шахси билан чамбарчас боғлиқ қўйидаги ҳуқуқ ва мажбуриятлар М. таркибига кирмайди: а) юридик шахс ҳисобланган тижорат ташкилотлари ва бошқа ташкилотларга аъзолик, уларда иштирок этиш ҳуқуқлари, агар қонун ёки шартномада бошқача ҳол белгиланмаган бўлса; б) ҳаётга ёки соғлиққа етказилган зарар учун товон ундириш ҳуқуқи; в) алимент мажбуриятлари туфайли юзага келган ҳуқуқ ва мажбуриятлар; г) меҳнат ва ижтимоий таъминот тўғрисидаги қонун ҳужжатлари асосида пенсия, нафақа ва бошқа тўловлар олиш ҳуқуқи; д) мулкий ҳуқуқлар билан боғлиқ бўлмаган мулкий ҳуқуқтар.

МЕССИАНИЗМ – 1) оламни қутқарувчиси ҳақида диний таълимот; 2) муайян тарихий вазиятда жаҳоннинг ривожланишини ижобий томонга ўзгартишга қодир бўлган бирон-бир халқ, давлат, ижтимоий гуруҳ, ташкилотнинг алоҳида ўрни ҳақидаги қарашлар.

МЕТРОПОЛИЯ – (юнон. «*metropolis*», «*meter*» – она «*polis*» – шаҳар) – колонияларга эга бўлган давлат.

МЕҲНАТ РЕСУРСЛАРИ – меҳнат фаолиятида иштирок этиш учун давлатнинг жисмоний ва руҳий лаёқатга эга бўлган аҳолиси.

МЕҲНАТ ЭРКИНЛИГИ – ҳар бир шахснинг меҳнат лаёқатини эркин бошқариш, шахснинг фаолият тури ва касб танлаш эркинлиги.

МИГРАЦИЯ – 1) иқтисодий ва сиёсий бекорорлик туфайли турар жой, иш ўрнининг ўзгариши билан боғлиқ кўчиш, аҳолини кўчириш. М. қайтмайдиган, вақтинчалик, мавсумий, доимий ўзгариб турадиган турлари мавжуд; 2) ҳайвонларнинг кўчиб юриши.

МИЛИТАРИЗМ – давлатнинг ҳарбий қудратини ошириш ва фаоллаштириш сиёсати. Қуролланиш пойгаси, ҳарбий бюджетни кўпайтириш, тажовузкор ҳарбий-сиёсий блоклар тузиш, ҳарбий ишлаб чиқариш комплексининг давлат иқтисодиёти ва сиёсатига таъсирини кучайтириш кабилар милитаризация нинг асосий омилларидир.

МИЛЛАТ – тил, маънавият, миллий ўзликни англаш руҳияти, урф-одатлар, анъаналар ва қадриятлар ягоналиги асосида муайян ҳудудда яшовчи, иқтисодий алоқалар билан боғланган, шунингдек, одатда ўз давлатига эга ҳамда мустақил субъект сифатида ўзига хос моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи кишиларнинг ижтимоий барқарор бирлиги.

МИЛЛАТЛАР ЛИГАСИ – халқаро ташкилот. Биринчи жаҳон урушидан сўнг ташкил этилган; М.Л. статуси ҳамда 1920 йил 10 январдан кучга кирган. Ушбу ташкилотнинг, давлатлар ўртасида ҳарбий тўқнашувларнинг олдини олиш ва жаҳонда тинчлик ва халқаро хавфсизликни мустаҳкамлаш учун халқаро механизм яратиш бўйича биринчи амалий уриниш эди. М.Л. фаолияти Кенгаш ва йигин томонидан амалга оширилган. Бош қароргоҳи Женёвада (Швейцария) жойлашган. М.Л. фаолияти коникарли бўлмаганлиги учун 1946 йилда тарқатиб юборилган.

МИЛЛАТЛАРАРО ТЎҚНАШУВ – турли миллатларнинг қарама-қарши манфаатлари орасидаги зиддият. У, асосан, қўл миллатли давлатларда содир бўлади, баъзан ўзга давлатлар ўзларининг миллий манфаатлари учун шундай тўқнашувни юзага келтиради. Айрим ҳолларда М.Т. қуроли тўқнашув шаклида бўлиб ўтади.

МИЛЛАТПАРАСТИК – миллатларнинг тенглигини инкор этиб, ўз миллатини бошқа миллатлардан юқори қўйиш, унга имтиёзлар яратишга интилиш, унинг манфаатларини бошқа миллатлар манфаатларидан афзал қўриш, ўз миллатига ҳамду санолар ўқиш, ўз миллатини кўчларга кўтариб, унга ҳолисона баҳо беролмаслик, унинг камчиликлари ва тарихан ташкил топган нуқсонларини сезмаслик ва кўрмаслик.

МИЛЛАТПАРВАРЛИК – инсоният тараққиётида миллатларнинг ўрни ва аҳамиятини тўғри тушуниш, Ер юзидаги мавжуд миллатларнинг, тили, турмуш тарзи, ирки, урфодатлари, дини, маданиятининг ўзига хос томонларидан қаъби назар, ҳурмат қилиш, уларнинг озодлиги, тенглиги, гуллаб-яшнаши учун шароитлар яратиш тарафдори бўлиш.

МИЛЛАТЧИЛИК – капитализм даврида жаҳоннинг мустамлака ва метрополиялар, қолоқ ўлка ва илғор давлатлар, озод халқ ва мустақиллик исканжасидаги халқларга бўлиниб кетишига қарши курашувчи демократик, маърифатпарвар ҳамда инсонпарвар кучлардан фарқли ўлароқ, бу зиддиятларни ўз миллатининг манфаатларини бошқа миллатлар ҳақ-ҳуқуқларидан юқори қўйиб ҳал этишга интилувчи сиёсий оқим.

XVI–XIX асрлардаги сиёсий, иқтисодий ва маънавий ҳаёт, халқлар тенгсизлиги, мустамлака давлатларнинг талон-торғ килиниши, уларнинг жисмоний ва руҳий эзлиши тобора ортиб, кучайиб бориши М. доимий ва кучли ижтимоий оқимга айланишига сабаб бўлди. Буржуазия ҳукмрон синф сифатида мустаҳкамланиб боргани сари, миллат-чилар зиддиятлар гирдобидан чиқиш йўлларини кидириб, ўз миллатини бошқа миллатлар ҳисобига қутқариш йўлини танлади. Шу боис М. асосан ички зиддиятли ва нотекис ижтимоий ҳаракат сифатида намоён бўлди.

Истибод даврида ҳукмрон бўлган мафкура М. қарши кураш никоби остида кўплаб тараққийпарвар, маърифатпарвар инсонларни жисмонан ва руҳан таъкиб этди. «Миллатчи» сўзи жамиятда энг салбий тушунчалардан бирига айлантирилди.

Миллатпарварлик ва М. ўртасидаги нозик ва серкирра боғлиқлик ҳамда ўзаро таъсир уларнинг моҳиятини, мазмун ва шаклини чуқур ўрганишни талаб қилади.

Мустақиллик шароитида миллатлар ва миллий муносабатлар назарияси, миллатлараро муносабатлар маданияти, миллатпарварлик ғоялари кенг ва чуқур ўрганилишга зарур шароитлар яратилмоқда.

МИЛЛЕ МЕДЖЛИС – Озарбайдон Республикасининг 5 йил муддатга сайланганидан, 125 депутатдан иборат бир палатали парламенти. 1991 йилда ташкил топган.

МИЛЛИЙ АНЪАНАЛАР – миллат ҳаётининг турли соҳаларида намоён бўладиган хусусиятлар, фаолият турлари, одат ва ҳислатларнинг авлоддан-авлодга ўтиш ҳамда мерос бўлиб қолиш тарзи. М.А. умуминсоний анъаналарнинг муайян даражасида намоён бўлишидир. У орқали ҳар бир миллат муайян даврдаги ўзига хос ҳаёт тарзи, маданияти, фан, адабиёт каби соҳалардаги эришилган ютуқларни бошқа даврда яшайётган авлодларга

етказади. М.А. миқлатни бирлаштириш, авлодларни занжирдек ўзаро боғлаш, ҳамжихатлигини таъминлаш воситасидир.

МИЛЛИЙ АССАМБЛЕЯ ВА СЕНАТ – Покистон Ислом Республикасининг қонун чиқарувчи ҳокимияти.

МИЛЛИЙ БИҚИҚЛИК – ўз миллатини ўзга миллатлардан узоклаштириш, унинг ўзига ҳослигини ҳимоя этишни тор маънода тушуниб, миллий ҳудбинликни жорий қилиш, ўз миллатининг ўзга миллатлар билан эркин алоқада бўлишига путур етказиш. М.Б. иқтисодий, сиёсий ва маданий-маънавий алоқаларнинг моҳиятини тушунмаслик ва уни юзаки талқин этиш натижасидир. Ҳозирги замон тараққиёти шундайки, миллатлар, минтақалар, китъалар, мамлакатлар ва халқлар ўзаро турли муносабатга киришиб, ҳар томонлама ҳамкорлик қилмасдан ривожлана олмайдилар. Шундай ҳамкорлик ва бошқа мамлакатлар, халқларнинг энг яхши ютуқларини ўзлаштириш ҳар бир миллат гуллаб-яшнашининг зарурий шартидир. Барча илғор давлат ва миллатлар шу йўлдан бормоқда. Бундай ўзлаштириш ижодий равишда амалга оширилмоғи ва ўзлаштираётган миллатнинг ўзига ҳослиги, тили, маданияти ва анъаналарига путур етмаслиги керак. Ўзбекистоннинг гуллаб-яшнашани истайдиган ҳар бир фуқаро мамлакатимизнинг барча илғор давлатлар билан муносабатларининг ҳар томонлама кенгайиш ва чуқурлашишига, юртимизни биқиклик қобигидан ўзил-қесил қутулишига хизмат қилмоғи унинг муқаддас бурчидир.

МИЛЛИЙ БОЙЛИК – ҳам табиий, ҳам авлодлар меҳнати билан яратилган моддий ресурс ва бойликлар мажмуи.

МИЛЛИЙ ВАЛЮТА – мамлакат ҳудудида барча товар ва хизматлар учун нархларни ифодалаш вазифасини ўтовчи ва қонуний ҳимояланган ягона тўлов воситаси. Ҳар бир мамлакатнинг ўз пул бирлиги мавжуд. Масалан, Ўзбекистонда – сўм, Қозоғистонда – тенге, Россияда – рубль, АҚШда эса доллар қонуний тўлов воситаси ҳисобланади. Қонун, пул бирлигининг мамлакат ҳудудида эркин айланишINI таъминлаш мақсадида, унинг ягоналигини, барча тўловлар учун мажбурийлиги ва ўз номинали бўйича ишлатилишини ёқлайди. Шунга айтиш лозимки, халқаро пулнинг мавжудлиги туфайли баъзи М.В. халқаро ҳисоб-китобларни олиб боришда ишлатилмоқда, улар «эркин алмашинувчи валюталар» деб аталади. Булар орасида энг оммавийлари АҚШ доллари, Буюк Британия фунт стерлинги ва Олмония маркази ҳисобланади.

МИЛЛИЙ ГУРУҲ – типология нуктан назаридан ўз давлати чегараларидан ташқарида истиқомат қилаётган кишилар. Ҳозирги вақтда – миллий-этник жиҳатдан кам сонли гуруҳлар тушунилади.

МИЛЛИЙ-ДАВЛАТ ҚУРИЛИШИ – шўролар миллий сиёсатининг миллий-ҳудудий автономиянинг турли шакллариINI ташкил этиш борасидаги фаолиятининг йўналишларидан бири.

МИЛЛИЙ ДАВЛАТ – давлат конституцион-ҳуқуқий мақоми. У ушбу давлатнинг муайян миллатнинг ўз ўзини англаши ҳосиласи ва унинг манфаатлари ва иродасини ифода этишINI англатади.

МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ МАФҚУРАСИ – халқнинг ўзгаларга тобе бўлмай, эркин ва озода яшаши, ўзини-ўзи идора этишга қаратилган, унинг истиқболини белгилайдиган орзу-умидлари, қарашлари, ғоялари мажмуи, жамият тараққиётининг муҳим омилларидан бири. М.И.М. – инсоният тарихидаги энг эзгу ва қадимий ғоялардандир. Чунки, жамият ўтмиши минг йиллар давомида, айни вақтда, бошқа халқларни тобе этиш, унинг ҳудудларини босиб олиш, улар устидан ҳукмронлик ўрнатиш жараёнидан иборат бўлган. Шу сабабли тарих, айни вақтда, халқларнинг ўз озодлиги, тобелиқдан қутилиши учун кураш тарихи бўлган. Мустамлакачилик сиёсати, турли империялар яратиш, барча китъаларда ўз ҳукмронлигини ўрнатиш ва қолоқ ҳамда тобе халқлар моддий маънавий бойликларини талон-торож қилиш XVI асрдан то XX асрнинг ўрталаригача авжига чиққан. Дунёнинг ҳамма минтақасида, шу жумладан, Европада, Африка, Осиё, Жанубий ва Марказий Америкада ўнлаб халқларнинг миллий-озодлик, миллий истиқлол учун кураши натижасида XX асрнинг 50–60-йилларига келиб, дунёда мустамлакалар қолмади. Ўнлаб мустақил

давлатлар шаклланиб, БМТга аъзо мустақил давлатларнинг сони 1947–1997 йилларда икки баробардан ортиқ кўпайди. Натижада жаҳон миқёсида М.И. ғоялари энгилмас куч эканлигига ишонч пайдо бўлди. Миллий озодлик ҳаракатининг ғалабалари туфайли ҳукмрон синфлар ўз ижтимоий-моддий бойиш манбасини мустамакалардан, ярим мустамака мамлакатлардан ва ёлланма меҳнат соҳасидан илғор фан-техника ва технология ҳамда бозор муносабатлари оламига кўчирди шу асосда жамият фаровон-лигини тўддан ўзгартаришнинг чексиз манбасини юзага келтирди. Демак, хозирги илғор мамлакатлар икки омил – М.И.М. ғалабасининг ва бозор иқтисодиётига суянган янги фан, техника, технология ютуқларига кўчшнинг махсулидир.

МИЛЛИЙ ЙИГИН – Вьетнам Социалистик Республикасининг бир палатали қонун чиқарувчи органи. 1945 йилда (1954 йилдаги кўшимчалар билан) ташкил топган. 5 йил муддатга сайланадиган 395 депутатдан иборат. Шунингдек, Корея Республикаси, Қувайт, Арманистон, Ироқ, Иордания Хошимийлар Қироллигининг қонун чиқарувчи органи ҳам М.И.

МИЛЛИЙ ЙИГИН ВА СЕНАТ – Франциянинг қонун чиқарувчи органи. Икки палатадан иборат. Қуйи палата – Миллий Йигин мажаритар тизим асосида 5 йил муддатга сайланади, 577 депутатдан иборат. Юқори палата – Сенат 9 йилга сайланадиган 321 аъзодан иборат. Сенат таркибининг учдан бир қисми ҳар уч йилда янгиланади.

МИЛЛИЙ КЕЛИШУВ – жамиятнинг турли ижтимоий, сиёсий, миллий-этник қучлар ва гуруҳларнинг ўзаро муносабатларини мувозанатлашуви ҳамда уйғунлашуви жараёнидаги барқарор ҳолат.

МИЛЛИЙ КЕНГАШ ВА ФЕДЕРАЛ КЕНГАШ – Австрия Республикасининг икки палатали парламенти, 4 йил муддатга сайланади. Қуйи палата – М.К. 183 депутатдан иборат. Юқори палата – Ф.К. (63 депутатдан иборат, ландтаглар (ер парламенти) томонидан сайланади).

МИЛЛИЙ КЕНГАШ ВА КНЯЗ – Монако Князлигининг қонун чиқарувчи органи. 5 йил муддатга сайланадиган 18 депутатдан иборат.

МИЛЛИЙ КОМПАНИЯ – ноишлаб чиқариш тармоқлари, ижодий жамоалар, транспорт, алоқа ва телекоммуникация қорхоналари ҳамда ташкилотларининг пайчилик ёки акциядорлик асосидаги кўнгилли бирлашмаси.

МИЛЛИЙ КОНГРЕСС – Аргентина Республикасининг қонун чиқарувчи органи. 257 киши Депутатлар палатаси ҳамда 72 киши Сенат аъзоларидан иборат. Ҳар икки йилда Депутатлар палатаси 50фоизга, Сенат 30 фоизга янгиланади. Бразилияда М.К. Депутатлар палатаси ва Конгрессдан иборат (Сенат 8 йилга сайланади ва ҳар 4 йилда унинг икки ёки учдан бир қисми янгиланади; Депутатлар палатаси 4 йилга сайланади). М.К. Чили, Перу, Боливия, Венесуэлла, Эквадор мамлакатларининг қонун чиқарувчи органи ҳисобланади.

МИЛЛИЙ ЛАШТИРИШ – шахс хусусий мулкни давлат мулкига ўтказиш. Давлатнинг хусусий мулкни, жумладан, чет элликларга тегишли мулкни М. ҳуқуқи суверен давлатнинг алоҳида ҳуқуқи ҳисобланади. М.ни амалга ошириш шартлари халқаро ҳуқуқ меъёрларига зид бўлмаслиги лозим.

МИЛЛИЙЛИК – тарихан ташкил топган барқарор ижтимоий-этник бирликларни, яъни миллатлар ва элатларни бошқа барқарор ижтимоий бирликлардан, масс., ижтимоий синфлардан фарқловчи томонлар, хусусиятлар, маънавий, руҳий ва маданий қирралар ҳамда тафовутлар мажмуи.

МИЛЛИЙ МАВҚЕНИ БЕЛГИЛАШ – миллий сиёсатнинг асосий тамойили, миллий муносабатларда халқларварлиқнинг тўлақонли ифодаси.

МИЛЛИЙ МАДАНИЙ МАРКАЗЛАР – Ўзбекистонда истиқомат қилиб турган барча миллатлар, элатларнинг маданият, маънавият, миллий урф-одатлар ва анъаналар соҳасидаги ўзларига хос талаб ва эҳтиёжларини қондириш, шу тарика уларнинг Ўзбекистон миқёсида янада мустақамроқ жипслаштиришга хизмат қилувчи ижтимоий-иқтиёрий ташкилотлар.

МИЛЛИЙ–МАДАНИЙ МУХТОРИЯТ – кўп миллатли давлатларда миллатларнинг ўзлигини сақлаб қолиш, ўзига хос маданий эҳтиёжларини қондириш мақсадига хизмат қиладиган халкларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш, ўзини ўзи бошқариши шаклларидан бири. Қарда яшашидан катъи назар, муайян этник гуруҳга мансуб кишиларни бирлаштиради.

МИЛЛИЙ МАНФААТЛАР – миллатга, миллий давлатга моддий, маънавий, рухий ва жисмий фойда, наф келтирувчи омилар. Манфаат тушунчаси, моҳиятан мураккаб бўлиб, шахсий, гуруҳий, қавм-қариндошчилик, маҳаллий, минтақавий, миллий ва умуминсоний шаклларда намоён бўлади.

МИЛЛИЙ МАСАЛА – кўп миллатли давлатда истиқомат қиладиган турли этник уюшмаларнинг биргаликда яшашидан келиб чиқадиган муаммолар. Турли мамлакатларда улар ўзига хос хусусият касб этади.

МИЛЛИЙ МАҚСАДЛАР – миллий қадриятлар асосида вужудга келган миллий манфаатларни амалга ошириш, уларни ҳимоя қилиш борасидаги шаклланган устувор вазибалар. М.М. Ўзбекистон ташқи ва ички сиёсатини шакллантиришнинг умумий методологиясини ишлаб чиқиш жараёнида миллий манфаатлар ва қадриятлар, уларни амалга ошириш ҳамда ҳимоя қилиш жараёнида ўзаро боғлиқликда шаклланади. Бу эса Ўзбекистон миллий ҳавфсизлигини таъминлаш сиёсатини мустахкамлашга ёрдам беради. М.М. миллий манфаатларни рўйбога чиқариш ва ҳимоя қилиш юзасидан давлат, жамият, фуқаролар фаолиятининг асосини ташкил этувчи йўналишдир.

МИЛЛИЙ МУЎЛАК – бир халққа тегишли бўлган, унинг барқарор турмуши ҳамда тараққиёти асосини ифодаловчи моддий ва маънавий ресурслар, бойлик ва қадриятлар мажмуи.

МИЛЛИЙ МУНОСАБАТЛАР – миллий-этник тараққиёт субъектлари, миллат, миллатга мансублик, миллий гуруҳлар ва давлат тузилиши ўртасидаги муносабат. М.М. асосий муаммоси – тенг ҳуқуқчилик ва тобелик; иқтисодий ва маданий тараққиёт даражасидаги фарқ миллий ихтилоф, адоват, низоларда намоён бўлади.

МИЛЛИЙ МУРОСА – қаршилик кўрсатиш, қарши чиқиш, томонларнинг низоларни бартараф этиш, миллий келишув ва тинчликни ўрнатиш ҳамда жипслашув йўлидаги ижтимоий-сиёсий жараён.

МИЛЛИЙ ОДАТ – мамлакат аҳолиси учун одатий ҳисобланган стереотип усул ва ўзини тутиш услуби. М.О. одамлар учун маълум маънода қадрият бўлиб, уларга риоя этиш ҳаётий эҳтиёжга айланади.

МИЛЛИЙ ОЗОДЛИК – мамлакатга давлат суверенитети бериш тўғрисидаги акт ёки ижтимоий-сиёсий жараён, ҳаракат.

МИЛЛИЙ-ОЗОДЛИК ХАРАКАТЛАРИ – чет эл ҳукмровлигини тугатиш, мустақил миллий давлат тузиш, мустамлакачилик зулминини йўқ қилиш, миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашга қаратилган оммавий ҳаракатлар. Миллий-озодлик ҳаракатларининг тарихий шакллари ва тадрижот босқичлари: 1) Элат ва халкларнинг миллий-озодлик ҳаракатлари – XVI–XIX асрлар оралиғида Муқаддас Рим, Буюк Британия, Испания, Хитой, Мўғуллар империяси, Усмонийлар Туркияси, Россия салтанатларига қарши ўз озодлиги учун кураш жараёнида шакллана бошлаган; 2) Умумхалқ, умуммиллий миллий-озодлик ҳаракати – миллий буржуазия шаклланган, аммо ўз давлатчилигига эга бўлмаган поляк, фин, чех, словак, румин, хорват, булғор, серб ва бошқа халкларнинг Россия, Олмония, Австрия-Венгрия, Усмонийлар Туркиясига қарши ўз тақдирини ўзи белгилаш учун кураши. Бу кураш аксилфеодал, буржуа ва буржуа-демократик характерга эга бўлган; 3) Миллий-озодлик инқилоблари – буржуа тараққиётнинг текис бўлмаган тарзи, турли савия ва даврий фарқларини акс эттирган. Бу даврга келиб, ривожланган капиталистик давлатлар монополистик капитализм – империализм босқичига кириб, ўз миллий мустақилликларини қафолатлаб, «дунёни қайта тақсимлаш», мустамлакаларни тортиб олиш учун уруш чиқариш (Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушлари), «яңги мустамлакачилик» йўлини тута бошлаган ва бунга жавобан бутун Шарқда миллий-озодлик

ҳаракати бошланган эди (Хитой, Ҳиндистон, Эрон, Афғонистон, Туркистон, араб мамлакатлари, Жанубий Америка).

Араб-муслмон Шарқда миллий-озодлик ҳаракатининг ижтимоий-иқтисодий замини шаклланиб келаётган буржуа муносабатлари бўлсада, мафкураси миллий буржуазиянинг заифлиги туфайли таралдудчи, иккиланувчи характер касб этган эди. Миллий-озодлик ҳаракати мафкураси назарий асосини ислом, шариат ақидалари ташкил этган бўлса-да, умумисломий қавм, умма, миллат бирлиги ўрнига, ҳозирги замон тушунчасидаги миллий-озодлик учун, ўз миллий давлатчилигини куриш, ўз ички иқтисодий бозорини яратиш учун курашдаги миллий бирлик, бирдамлик олдинги қаторга чиқди.

Араб-муслмон Шарқда миллий-озодлик ҳаракати ҳар бир мамлакатда ўз фидойи қаҳрамонлари, назарийетчи раҳнаомолари – Жалолиддин ал-Афғоний, Гаспдали Исмоибек, Дукчи Эшон, М.Бехбудий, Ж.Хусайнзода, Мунавварқори, Сайид Аҳмадхон, Хитойда Сун Ят-Сен Ҳиндистонда Маҳатма Ганди каби сиймоларни етиштирди.

Туркистонда XIX асрнинг иккинчи ярми XX асрнинг биринчи чорагида миллий-озодлик ҳаракати мустамакка истибдодига, ўрта асрчиликка, феодал қолоқчиликка қарши, маърифат ва мутараққий йўлга чиқиб олиш, ислом ва шариат ислоҳи учун кураш асносида борди. Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракати олти шакт ва гоъвий йўналишда намойён бўлди: 1) Курсавий, Домла Иқромча, Бехбудий, Мунаввар Қори етакчилик қилишган диний ислоҳчилик; 2) Пўлатхон, Исҳоқхон, Дукчи Эшон, Қурбонхон Додхоҳ бошчилик қилган, Етгисув, Или кўзғолонлари; 3) Умуммиллий озодлик халқ кураши раҳбарлари: Омонгелди Имонов, Катта ва Кичик Эргаш, Шермухаммад, Холхўжа, Мадаминбек, Иброҳим Лақай; 4) Миллий давлат куриш учун кураш («Туркистон мухторияти», «Алаш ўрда», «Бухоро Халқ Жумҳурияти», «Хоразм Халқ Жумҳурияти»); 5) Фирқавий-сиёсий кураш («Жадиқлар фирқаси», «Ёш бухороликлар», «Ёш хивалиқлар», «Эрк социалистик партияси», «Туркистон миллий бирлиги»); 6) Миллий мактаб, матбаа, газетачилик, миллий маданият учун кураш («Таржимон», «Туркистон», «Улуғ Туркистон», «Журшид», «Ойна», «Садон Туркистон», «Садон Фарғона» жаридалари, «Чигатой гурунги» номли тил-адабиёт, нафис тасвирий санъат ва ижтимоий-фалсафий уюшма). Шу маънода, Туркистондаги XIX аср иккинчи ярми ва XX асрдаги миллий-озодлик ҳаракати ҳозирги Ўзбекистон ва баъзи Марказий Осиё давлатлари миллий мустақиллигининг гоъвий-маънавий замини бўлди.

Марказий Осиёдаги, шу жумладан, Ўзбекистондаги М.О.Х. даври кам ўрганилган даврлардан биридир. Ўтмишдаги истибод тузуми ва ҳукмрон мафкура фақат Қозоғистондаги Омонгелди Имонов ва Ўзбекистондаги 1916 йил кўзғолонини М.О.Х. деб билар, бошқа йўналиш ҳаракатларини рад этар эди. Шу сабабли, XIX асрнинг охириги чорагидан бошлаб XX аср 30-йиллари ўрталаригача бўлган М.О.Х. тегишли ҳужжатлар манбалар таққ остида олиниб, махфий сақланар эди. 1865 йилдан 1991 йилгача бўлган 125 йиллик давр тўғрисида тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

МИЛЛИЙ ОНГ – миллатнинг мавжуд бўлиши, унинг тарихий тараққиётни ва истиқболи билан боғлиқ омил. У миллат шаклланиши, унинг тараққий этиши ва абадийлигини таъминлайди. М.О. миллатнинг тарихи, тақдири ва истиқболи билан боғлиқ миллатнинг манфаатлари ва муаммоларини ифодаловчи, миллат вакиллари фаолиятига йўналиш берувчи гоъялар, фикрлар тизимидир. М.О. миллий манфаатларни ақс эттирувчи омил сифатида миллатнинг моддий ва маънавий бойлиқларни ишлаб чиқариш, ўзга миллатлар билан ўзаро муносабатлар жараёнида шаклланиб боради.

МИЛЛИЙ ПАРЛАМЕНТ – Ирландия Республикасининг қонун чиқарувчи органи. Икки палатадан иборат. Қуйи палата – Вакиллар палатаси (дойл) 166 депутатдан иборат. Юқори палата – Сенат, 60 кишидан иборат. Президент қонун чиқарувчи орган таркибид.

МИЛЛИЙ ТАРТИБОТ – бир давлат ҳудудида бошқа давлатларнинг юридик ва жисмоний шахсларига берилган имтиёз ҳамда енгилликлар, халқаро иқтисодий муносабатлар тартиботи. М.Т. алоҳида давлатлар қонунига мувофиқ ўрнатилиши ҳамда халқаро битимларда қайд этилган бўлиши мумкин.

МИЛЛИЙ РУҲИЯТ – миллатнинг ички ҳолати, кечинмалари, ҳис-туйғулари, маънавий дунёси, ўй-фикрлари, мақсад ва маслақлари ҳамда кайфиятлари билан боғлиқ мулоҳазалар мажмуи.

МИЛЛИЙ СИЁСАТ – миллий масаланинг ҳал этилишига йўналтирилган қонуний, мафкуравий, ташкилий чора-тадбирлар мажмуи.

МИЛЛИЙ СУВЕРЕНИТЕТ – халқаро муносабатлар назарияси ва халқаро ҳуқуқдаги асосий тушунчалардан бири. М.С. давлатнинг ўзига тегишли бўлган ҳудудда тўлиқ ҳукмронлик қилиш ва ташқи сиёсатни мустақил амалга оширишни назарда tutади.

«МИЛЛИЙ ТИКЛАНИШ» ПАРТИЯСИ (тўлиқ номи «Ўзбекистон миллий тикланиш демократик партияси») – Ўзбекистондаги сиёсий партиялардан бири. 1995 йил июнида Таъсис қурултоғида ташкил этилган. «М.Т.»П. ўз фаолиятида кўпроқ Ўзбекистон зиёлиларига суянади. Шу билан бирга, у барча ҳаммаслақлар учун очқидир. Ўзбекистоннинг барча вилоятлари, туманлари ва пойтахт Тошкентда ўз ташкилотига эга. «М.Т.»П. миллий истиқлол ва миллий тикланиш ғояларидан озиқланади. ўзини шу улуг ва муқаддас ғояларнинг вориси деб билади. Шу улуг мақсадни амалга ошириш йўлида жамиятдаги бошқа сиёсий партиялардан фарқли ўлароқ, миллат, инсон ва Ватан манфаатларини муқаддас деб билган Ўзбекистон фуқароларини бирлаштиради. Мустақиллик асосларини ҳар гомонлама мустаҳкамлаш, ижодий тараққий эттиришни асосий вазифаси деб билади, умуминсоний ва миллий кадриятларни узвий боғлаган ҳолда, Конституцияда белгилаб қўйилган ҳақ-ҳуқуқлар асосида, ўз сиёсатини юригади ва мамлакатда яшовчи миллат, элатларнинг конституциявий ҳуқуқларини, фуқаролик эркинликларини ҳурмат қилади.

Партия олий мақсад – миллий тикланиш ғоясини амалга ошириш йўлида ўз ҳаракатининг асосий йўналишларини қуйидагича белгилайди: 1) Миллатнинг маънавий бирлиги; 2) Ватан (Туркистон) – ягона оила; 3) Кучли демократик давлат; 4) Миллий кадриятлар; 5) Илмий-техникавий тараққиёт ва умумжаҳоний интеграция; 6) Замон кишиси; 7) Миллий истиқбол. «М.Т.»П. шу етти йўналиш миллий тикланишнинг мазмун-моҳиятини белгилайди деб ҳисоблаб, ўзининг бутун амалий-ташқилий, сиёсий фаолиятини уларни рўёбга чиқаришга сарфламоқда. «Миллий тикланиш» ҳафталик газетаси – партиянинг марказий нашри. У ўз саҳифаларида юқоридаги етти йўналишга тегишли сермазмун ва ўткир мақолаларни чоп этиб, ўз атрофидаги фаолларни кенгайтириб бормоқда. Натижада мамлакатимиз зиёлиларининг очиқ ва юксак минбарига айланган.

МИЛЛИЙ ТИЛ – кишиларнинг тарихан ташкил топган барқарор бирлиги – миллатнинг ёки элатнинг умумий тили, уларнинг фикр алмашиш ва мулоқот воситаси, ривожланиш омили. Одатда, «М.Т.» ибораси миллатларнинг тилига нисбатан (мас. инглиз миллий тили, грузин миллий тили, ўзбек миллий тили ва ҳ.к.) ва элатларнинг тилига нисбатан ҳам (масалан, чуқча миллий тили, рушанлар миллий тили ва ҳ.к.) ишлатилади. М.Т. миллат ёки элатнинг тарихан ташкил топиш жараёнида шаклланади. М.Т. миллат ёки элат билан биргаликда ўсиб, ўзгариб боради ва маълум вақт ўтгандан сўнг янги авлодларга бир неча аср аввалги миллий тил тушунарли бўлмай қолади. Ана шу боисдан ҳар бир М.Т. энг қадимий, қадимий ва янги замон шакллари мавжуд бўлади. Масалан, Навоий асарларига тўла маънода тушуниш учун махсус луғатдан фойдаланишга мажбурмиз. Ҳар бир муайян М.Т., одатда, ҳудудий шева ёки диалектлардан иборат. Шевалар орасидаги фарқ – тафовутлар турли даражада бўлади: баъзида бу фарқлар жузъий тафовутлардан иборат (мас. Марказий Осиё туркий миллатлари тилларида), баъзида эса турли шеваар ёки диалектларда сўзлашувчилар бир-бирларини тушунмайдилар (мас. хитой тили ва олмон тилида сўзлашувчилар). Шу сабабли ҳар бир миллий давлат уммиллий ягона тилни яратади. Аммо, умуммиллий ягона тил қоидаларини ҳамма ҳам тўла ўзлаштира олмайди. Натижада, жонли мулоқот тили шева билан умуммиллий ягона тилнинг қоринмасидан иборат бўлади. М.Т. вазиятга қўра, миллатлараро ҳатто жаҳон ёки халқаро тил вазифасини ҳам бажариши мумкин. Мас., ўзбек тили Ўзбекистонда истиқомат қилувчи туркийзабон фуқаролар учун миллатлараро тил бўлиб хизмат қилмоқда.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК – шахс, жамият ва давлатнинг муҳим манфаатлари, халқро муносабатларда тенг ҳуқуқли ва мустақил иштирокини таъминлаш, суверен ва прогрессив ривожланиши, ички барқарорлигига таҳдид солаётган ташқи ва ички хавф-хатарлардан ҳимояланиш тизими англашилади. Бу таъриф М.Х.нинг минтакавий ва глобал хавфсизлик билан ўзаро боғлиқлигини намоён этади. Ҳар бир давлат минтакавий ва халқро муносабатлар тизимида иштирок этгани ҳолда, ўз навбатида, ички алоқалар тизимига ҳам эга бўлади. Шунинг учун М.Х. таъминлашда ички омиллар етакчи ўрин тутди. «Ички омиллар» тушунчасида эса сиёсий, ижтимоий-иқтисодий барқарорлик асосий ҳамият касб этади. Умуман олганда, М.Х. фуқаролар, ижтимоий гуруҳлар, жамият ва давлат, миллий кадрлар ва миллий ҳаёт тарзининг иқтисодий, сиёсий, экологик, ҳарбий, ташқи ва ички таҳдидлардан ҳимояланишини билдиради. Шахс, жамият ва давлат хавфсизлиги – М.Х. тизимининг асосий таркибий қисмлари ҳисобланади. «М.Х.» тушунчаси Ўзбекистон қонунчилигига асосан, «ҳаёт, соғлиқ, ҳуқуқ, шахс эркинликлари, хусусий мулкчиликини ҳимоя қилиш, жамият ва давлат хавфсизлиги»; «ядровий хавфсизлик», «радиацион хавфсизлик», «табиий офат, фалокатлар ва антропоген ҳодисалардан шахс, жамият ва давлатнинг ҳимояланиш ҳолати» каби тушунчаларни ўз ичига қамраб олади.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИККА ИЧКИ ТАҲДИД – муайян давлат ҳудудига жойлашган таҳдид. М.Х.И.Т. иқтисодий ва сиёсий тузилмаларнинг, жиноятчи гуруҳларнинг шахс, жамият ва давлат манфаатларига қарши ҳаракатида намоён бўлади.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИККА ТАШҚИ ТАҲДИД – муайян давлат миллий chegarаларидан ташқарида жойлашган таҳдидлар. М.Х.Т.Т чет эл разведка ва махсус хизматлари фаолияти; ахборот тарқатиш соҳасида давлатлар ўртасидаги қарама-қаршилик; иқтисодий тузилмалар рақобати; табиий офат ва фалокатлар қиради. Агар хавф-хатар бошқа давлат ёки унинг фуқаролари томонидан бўлса, унинг қарда жойлашишидан қатъи назар, улар М.Х.Т.Т. деб тан олинади.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК МАҚСАДЛАРИ – миллий хавфсизликни таъминлаш йўлидаги фаолиятнинг асосланган йўналишлари. Улар фаолиятнинг турли соҳаларида миллий манфаатлар (сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, ахборот, экологик ва бошқ.), уларни ҳимоя қилиш эhtiёжи, ички ва ташқи хавфларга қарши ҳаракат, шунингдек, давлатнинг реал имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳокимиятнинг олий органлари томонидан амалга оширилади. Ушбу мақсадларни рўёбга чиқариш давлат миллий хавфсизлик сиёсатини муваффақиятли амалга оширишнинг зарур шарт ҳисобланади.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ – миллий хавфсизликка оид қарорлар тайёрлаш, қабул қилиш, улар асосида миллий хавфсизликка реал ва потенциал таҳдиднинг вужудга келиши ҳақида оғоҳлантириш, унинг олдини олиш, пайини қирқиб ва унга қарши таъсир кўрсатиш мақсадида комплекс адекват чора-тадбирлар тайёрлаш, амалга оширишга йўналтирилган вазият ҳамда тизимий таҳлили.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШДА ҲУҚУҚИЙ ТАРТИБОТ – давлат органлари, ташкилотлар ҳамда миллий хавфсизликни таъминлашга бевосита алоқадор бўлган мансабдор шахслар ва фуқаролар ҳуқуқининг давлат номидан ўрнатилган ва мустаҳкамланган аниқ муносабатлар тартиби.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИК ТИЗИМИ – шахс, жамият, давлат хавфсизлигини таъминлашга қаратилган Ўзбекистон Конституцияси ва ҳуқуқи доирасида сиёсий, ҳуқуқий, ташкилий, ҳарбий ва бошқа ҳарактердаги чораларни амалга оширишда барча иштирослашган органлар, кучлар, ресурслар ва воситалар йиғиндиси. Унинг асосий вазифаси миллий хавфсизликка хавф тугдирувчи ҳолатлар ҳақида маълумотлар олиш ва ўрганиш, хавфсизликка оид масалаларни ишлаб чиқиш, ижрочиларга етказиш, хавфни бартараф этиш ёки таъсирини пасайтиришдан иборат.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИКНИ ТАЪМИНЛАШ СТРАТЕГИЯСИ – маълум бир давлат ёки жамиятнинг миллий манфаатларга таҳдид солаётган хавф-хатарга қарши ресурслари, куч ва имкониятларига таянган ҳолда олиб борилаётган фаолият. Ўзбекистон Республикасининг миллий хавфсизлик концепцияси миллий хавфсизликни таъминлаш

тизимининг кучлари, идоралари, воситалари оркали амалга оширилади. Улар жумласига миллий хавфсизликни таъминлашга йўналтирилган сиёсий, иқтисодий, ҳарбий, илмий-техникавий, ҳуқуқий чора-тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга оширишда фаол қатнашаётган – қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти идоралари ҳамда давлат ва нодавлат ташкилотларни киритиш мумкин.

МИЛЛИЙ ХАВФСИЗЛИККА ТАҲДИД – миллий манфаатларни амалга оширишга тўсик бўладиган, шунингдек, миллий кадриятлар ва миллий турмуш тарзига зарар етказишга бевосита имконият яратувчи шарт-шароит ва омиллар йиғиндиси. М.Х.Т. шахс, жамият ва давлат манфаатларига таъвоуз, деган маънони англатади. Хавфсизликка таҳдидларни турлари бўйича ажратиб уларнинг олдини олиш аниқ чора-тадбирларни ишлаб чиқишга ёрдам беради ва миллий хавфсизликни таъминлашда муҳим роль ўйнайди. Бу борада хавфсизлик турлари қуйидаги мезонлар асосида аниқланади: хавф-хатар манбаининг келиб чиқиши; таҳдиднинг шаклланиши даражаси; инсон фаолиятидаги таҳдидларнинг хусусиятлари; таҳдидлар субъектив баҳосининг даражаси. М.Х.Т. ички ва ташқи таҳдидларни ўз ичига қамраб олади. Улар объектив ва субъектив сабабларга эга бўлиб, реал, потенциал ва сохта таҳдидларга бўлинади. Ҳаракат қўламга кўра, умумбашарий, минтақавий, субминтақавий, давлат ва маҳаллий ҳаракатга эга бўлиши мумкин.

МИЛЛИЙ ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШ – ҳар бир миллат (элат)нинг ўзини ҳақиқий мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларни ифодаловчи эканлигини, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, кадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етишига М.Ў.А. дейилади. М.Ў.А. миллат шаклланишининг нисбий юқори босқичининг мезонидир. Миллат ўзига хос бўлган урф-одатлар, анъаналар, кадриятларни шакллантириши ва ягона давлат асосида бирлашиши мумкин. Аммо унинг миллат сифатида ўз-ўзини англаши мураккаброк жараён ҳисобланади. Чунки миллатнинг аксарият қўпчилигининг ягона моддий ва маънавий бойликларга эгаллиги ҳиссиётининг шаклланиши, ўзининг жузъий манфаатларидан умуммиллий манфаатларни устувор қўя билиш ҳисси жуда секнлик билан намоён бўлади.

МИЛЛИЙ ҲАРАКТЕР – халқнинг ижтимоий-руҳий, этник урф-одатлари, анъаналари, удумлари ва ахлоқ меъёрларини мужассам этган хусусиятлар. М.Х. миллий хавфсизликни таъминлаш тизими самарадорлигини оширувчи омиллардан ҳисобланади.

МИЛЛИЙ КАДРИЯТЛАР – миллат учун муҳим ва жиддий аҳамиятга эга бўлган жиҳат ва хусусиятлар. М.Қ. миллатнинг тарихи, яшаш тарзи, келажаги, уни ташкил этган авлодлар, ижтимоий қатламлар, миллий онг, тил, маънавият ҳамда маданият билан узвий боғлиқ ҳолда намоён бўлади. Кадриятларни тушуниш ва уларга муносабат, ўз миллатига, юртига, элига, уларнинг аҳолисига тегашли кадриятларни жамлаш, авайлаш, уларнинг аҳамиятини асослаш, ўз юртининг миллий кадриятларини ўз онгининг таркибий қисмига айлантириш кишиларда ўзига ишонч ва ҳурматни мустаҳкамлайди, ўз Ватанининг истиқболига катта умид билан қарашга ундайди. Ҳар бир миллатнинг ўз миллий кадриятига муносабати қанчалик эҳтиёткор ва фаол бўлса, шу миллатнинг жаҳон ҳамжамиятидаги ўрни, обрўси, унга ажратиладиган эътибор, ҳурмат шу даражада баланд бўлади, унинг нуфузи шу даражада юксак бўлади.

МИЛЛИЙ ҒОЯ – шахснинг шаклланиши, давлат ва жамиятнинг ўтмиши, бугуни ва тараққиёт истиқболи ҳамда максаллари тўғрисидаги муҳим, илмий-назарий тушунчалар.

МИЛЛИЙ ҒУРУР – ҳар бир миллатнинг ўз-ўзини англаши натижасида содир бўладиган ички руҳий кайфият. Бу туйғу ўз она замини, авлод-аждодали томонидан қолдирилган моддий-маънавий меросдан ўз миллатининг жаҳон цивилизациясига қўшган хиссаларидан ўзга миллатлар олдидаги кадр-қиммати, обрў-эътибори билан фахрланиш ҳиссиётидир. М.Ғ., ўз миллатининг чинакам фидойиси бўлган ҳар бир инсонга хос бўлган ички руҳий туйғудир. Ўз мамлакатини севадиган ҳар бир инсон, унинг ютуқлари, обрў-эътибори билан фахрланади, унинг муаммоларига бефарқ қараб тура олмайди. М.Ғ. юксак инсон, ўз элига, миллатига жонқуяр бўлади, унинг муваффақиятларидан ич-ичдан фахр-

ланади, қувонади. М.Ғ. ҳар инсонда ўз миллатининг моддий-маънавий меросини ўзлаштириш, урф-одатларини, анъаналар, кадриятлари, тарихини мукаммал билиш ва уни ўзга миллатлар билан қиёслаш натижасида шаклланади ҳамда унда ўз миллатига меҳр-мухаббатини ошириб боради. Ўз миллатининг маънавий мероси, кадриятлари, урф-одатлари, моддий ва маънавий бойликларни яратишдаги ютуқларининг ўзга миллат вакиллари томонидан эътироф этилиши, унинг бошқа миллатлар томонидан тақдорланмайдиган ўзига хос хусусиятларига юксак баҳо берилиши, ана шу миллат вакили бўлган инсонда ўз миллатидан фахрланиш туйғулари юксак даражада намоён бўлади.

МИЛЛИЙ ҲАЛОКАТ – муайян бир мамлакат ҳудудида юз берган ҳалокат. Ядро реакторларида, транспорт воситаларида, магистрал трубопроводлар тизимида, транспорт линиялари ва электр узатиш тармоқларида, йирик ишлаб чиқариш корхоналаридаги авария ҳолатлари, самолётларнинг хавфли иншоотлар устига қулаши, йирик тўғон ва дамбаларнинг вайрон бўлиши, ер силкиниши, бўрон, сув тошқини, ўрмон ёнгини, кўчкилар шулар жумласидан.

МИЛЛИЙ ҲАРАКАТЛАР – миллатни хорижий босқинчилар зулмидан озод этиш ёки бир неча давлатлар тазйиқи остада бўлган миллатни бирлаштиришга қаратилган ҳаракатлар. Мас. ўтган асрнинг 20-йилларидаги юнонларнинг туркларга, италияликларнинг австрияликлар ва полякларга, болкон славянларининг турклар ва венгърларга қарши шунингдек, 1848 йилларда Германияни бирлаштиришда немисларни жипслаштириш ҳаракатлари шулар жумласидандир. Миллатни озод этиш ва бирлаштиришни кўзлаган ҳаракатларни бошқа миллатларни тобе қилиш мақсадидаги миллатчилик интилишларини фарқлаш зарур.

МИЛЛИЙ-ҲУДУДИЙ МУХТОРИЯТ – халқларнинг ўз тақдирини ўзи белгилашнинг шаклларида бири, миллий таркиби, иқтисодийети, маданияти, анъана ва кадриятлари билан ажралиб турган ҳамда анчагина аҳолини қамраб олган ҳудудларда ўзини-ўзи бошқаришнинг жорий этилиши. Асосан икки шаклда: сиёсий (республика) ҳамда маъмурий (автоном вилоят ва округ) шаклда бўлади.

МИНТАҚА (ҳудуд) – 1) табиий, ижтимоий-сиёсий, миллий-маданий ва иқтисодий ялғизлик касб этган давлат ҳудудининг бир қисми; 2) алоҳида сиёсий-жуғрофий мақомга эга ва бошқа ҳудудлардан фарқланадиган бир-бирига яқин жойлашган мамлакатлар гуруҳи.

МИНТАҚАВИЙ БАҲҚАРОРЛИК – муайян ҳудудда ҳарбийлар аралашувисиз барча мунозарали масалаларни ҳал қилиш имкониятига эга ҳамда ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий жиҳатдан ривожланиб бораётган минтақа ҳолати.

МИССИЯ – бошқа давлатга бирор махсус вазифа ва топшириқ билан юборилган давлат вакили.

МИТИНГ – бирор сиёсий қарорга қарши ёки уни қўллаб-қувватлаш учун уюштирила диган оммавий йиғин.

МОВАРОУННАҲР – (араб. «Мовароуннаҳр» – дарё орти, яъни «Амударё ортидаги, унинг ўнг қирғоғидаги ҳудуд») – Бу атама милоннинг 670-йилларидан бошлаб, яъни араб халифалиги ноиблари Марв шаҳрига келиб, Туркистонга, вақти-вақти билан, ўлжаганимат олиш учун, Пойканд, Бухоро, Қашқа, Сурхон воҳаларига юришлари давридан қўлланила бошлаган; Қўтайба ибн Муслим қўмондонлигидаги араб ғўшинлари томонидан Туркистонни мунтазам босиб олишга киришилган 705–715 йилларда кенг истеъмолда бўлган. Араблар таъсирида М. атамаси ўрта асрларда Хўжанд, Самарқанд, Бухоро шаҳарлари ва атофларини, Қашқа ва Сурхон воҳасини ўз ичига олган, Сирдарё ва Амударё ораллигидаги ҳудудни билдирган. Илмий, тарихий, жуғрофий асарлардан Оврупо тилларига ана шу юқориди чегараланган ҳудудни билдарувчи атама сифатида ўтган ва қўлланила бошлаган.

Ҳозирги даврда, мустақилликка эришишимиз муносабати билан, «Мовароуннаҳр» атамасига, тушунчасига бўлган муносабат ва қизқиш тубдан ўзгармоқда. Ўзбекистоннинг тарихини тўла равишда тиклаш устидаги таджикотлар ислом динининг, араб тили-

нинг, фанининг ва дунёқарашнинг Марказий Осиёга, унинг халқига таъсирини чуқур ўрганишни тақозо этмоқда. VII–XIX асрлар давомида, яъни ўн икки асрни эгаллаган даврда араблар «Мовароуннаҳр» деб атаган ҳудуд бу ҳудуднинггина эмас, бутун инсониятнинг фахри бўлмиш алломалар, давлат арбоблари ва шоирларни жaxon саҳнига чиқарган, уларнинг барчаси асосан ўша замон фанининг умумий тили бўлмиш араб тилида ижод қилганлар, Арабистон ва Яқин Шарқ шаҳарларида ўқиганлар, араб тилидаги асарлари сабабли Оврупода маълум бўлганлар, цивилизация занжиридан ўрин олганлар. Шу сабабли Мовароуннаҳр тарихи янада чуқурроқ ўрганилиши зарур. Бундай иш мустақил Ўзбекистонда бажарилмоқда. Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилингандан сўнг, пойтахтимиз Тошкентнинг марказий кўчаларидан бирига (собик «Пролетарская» кўчаси) «Мовароуннаҳр» номи берилди.

«МОВИЙ КАСКАЛАР» – бир-бирига қарама-қарши низоли томонларни ажратишда иштирок этадиган тинчликларвар кучлар; ушбу ибора БМТ қуроли кучларининг кийимининг рангидан келиб чиққан.

МОДЕРНИЗАЦИЯ – (ингл. *«modernization»*) – ўзгартириш, янгиланиш, замонавийлаштириш) – 1) Индустрлаштириш, саноатлаштириш даврида аграр, тарихий ва замонавий жамиятлар тараққиётининг янги босқичга кўтарилишини ифода этувчи ижтимоий жараён. У жамият ҳаётининг барча жабхалари: иқтисодиёт, сиёсат, ижтимоий ва маънавий-маърифий соҳанинг М. қилинишини тақозо этади. М. француз олими Э.Дюркгейм ижтимоий дифференциялашув, немис социологи М.Вебер эса рационаллашув жараёни сифатида талқин этади; 2) Америка функционализм мактаби вакиллари томонидан 1950–60-йилларда тақдиф этилган ижтимоий тараққиёт модели. Унга кўра, модернизация жараёнининг мазмун-моҳиятини ифодаловчи асосий омил – ижтимоий тараққиёт, иқти-содий ривожланишга тўсқинлик қилаётган анъанавий кадриятлар ўрнига замонавий ёндашувларнинг вужудга келишидир. Ғарб илмий адабиётида жaxonдаги бир қанча ривожланган мамлакатлар мазкур ёндашувларга таяниб, М. босқичидан кейинги – пост-модернизациялашган жамиятга қадам қўйгани, унга хос хусусиятлар, муаммо ва зиддиятлар атрофликта тадқиқ ва таҳлил этилмоқда. Ривожланаётган мамлакатларнинг аксариятида эса жамият ҳаётининг барча соҳаларини М. қилиш моделлари асосланган ҳолда, ўзига хос тараққиёт йўллари изланмоқда ва амалиётга татбиқ қилинмоқда.

МОДЕРНИСТЛАР – ўз қарашларини табиий фанлар тамойиллари асосида яратилган усуллар орқали асослаб берадиган халқаро муносабатлар тадқиқотчилари.

МОЖАРО – салбий ҳодиса, воқеа, тушунмовчиликлар туфайли келиб чиқадиган низоли ҳолат.

МОЛИКИЙЛИК – суннийликдаги диний-ҳуқуқий мазҳаблардан бири. Молик ибн Анас асос солган. М. Мадинада пайдо бўлди, Арабистон ярим оролгига кейин Миср, шимолий Африка ва Андалусияга тарқалди. М. тарафдорлари Мухаммад (с.а.в.) ҳаётликлари вақтида илк исломда шаклланган фикҳ меъёрларини тан олади, фикҳнинг асосий манбаи сифатида Куръон ва суннага таянади. Ҳозирги вақтда ҳам бу мазҳаб қондаларининг Марокаш, Тунис, Жазоир ва Ливия никоҳ-оила ва мулкка оид ҳуқуқига сезиларли таъсири бор. У Ливиянинг бир қатор жиноят қонунлари асосини ташкил этади.

МОЛИЯ ҲУҚУҚИ – давлат томонидан молиявий муносабатларни ташкил қилиш, тартибга солиш соҳасидаги муносабатлар; иштирокчиларининг ҳатти-ҳаракатини тартибга солувчи ҳуқуқ меъёрлари йиғиндиси.

МОНАРХИЯ – (юнон. *«monarchia»*) – яққа ҳокимиятчилик) – ҳокимият ҳукмдор-давлат бошлиғи қўлида бўлган ҳамда авлад авлодга бериладиган бошқарув шакли.

МОНДИАЛИЗМ – XX асрнинг асосий геосўёсий қарама-қаршилиги «совуқ уруш» да ўз аксини топган бўлиб, Ғарб ва Шарқ ўртасидаги ёки сайёравий зиддият мувозанати янгича кўринишда давом этаётганини башорат қилган назария. Ушбу концепция Ғарбнинг «совуқ уруш»да эришган ғалабасидан анча илгари пайдо бўлган эди. Унга кўра, оқир-оқибатда тўлиқ сайёравий интеграциянинг рўй бериши муқаррардир. Бошқача айтганда,

давлатлар, халқлар, миллат ва маданиятларнинг хилма-хиллиги босқичидан бир хил дунёга, яъни «One World»га ўтиши башорат қилинади.

МОНИТОРИНГ – (*текишириб туриш, назорат этиш*) – маълум бир ходиса ёки жараённинг ҳолатини кузатиш, баҳолаш ва тахминлаш (прогноз) тушунилади. М. кундалик турмушнинг барча жабҳаларида қўлланилади (масалан, экология соҳасида, ташқи иқтисодий фаолиятда, молия-кредит соҳаларида ва х.к.). Кредит соҳасида қўлланиладиган М., яъни кредит М. моҳияти берилган ссудани (қарзни) қоплаш ва унга фоииз тўлаш жараёнининг бориш: устидан назорат қилишда намоён бўлади. Кредит мониторинги учун асос бўлиб кредит архиви хизмат қилади. Ушбу архивда барча зарур маълумотлар – молиявий ҳисобланган, гаров ҳусусидаги ҳужжатлар, мижознинг кредитга лаёқатлилигини аниқлаш юзасидан қилинган ҳисоб-китоблар ва бошқа шу каби маълумотлар мавжуд бўлади.

МОСЛАШИШ – 1) ўз-ўзини бошқарадиган тизимларнинг ташқи муҳитнинг ўзгараётган шароитларига мослашуви; 2) Т.Парсонс назариясида – ташқи муҳит билан моддий боғлиқлик, ижтимоий тизимнинг мавжудлигини таъминлайдиган омил.

МОСЛИК, МУНОСИБЛИК – муайян мақсадларга мос кўрсаткичларнинг бири-бирига мос келиши.

МОТУРИДИЙЛИК – каломдаги оким, Абу Мансур Мотуридий асос солган. IX аср охири X асрда Мовароуннаҳрда исмоилийлар ақидаларига қарши жавоб тарзида вужудга келган. Бу таълимот ривожланиб, XIII асрдан кейин Мовароуннаҳр худудидан чиқиб, мусулмон Шарқи мамлакатларига ёйилди. Мотуридийлик ҳар бир инсоннинг тақдирини Аллоҳ томонидан белгилаб қўйилганига қарамай, у ўз ҳатти-ҳаракатлари учун жавобгардир, деб билади.

МУАЛЛИФЛИК – 1) ижодий фаолият билан шуғулланувчи шахснинг ўз фаолияти махсулига нисбатан ўз муаллифлигини ҳамма томонидан тан олиншини талаб қилиш ҳуқуқи. муаллиф ижодий махсулотни ўз номи билан ёки бошқа таҳаллус ёки аноним ном билан эълон қилишга ҳақли; 2) фан, адабиёт ва санъат асарларини яратиш, улардан фойдаланиш ва уларни ҳуқуқий химоя қилиш бўйича ҳуқуқий меъёрлар мажмуи. М. ҳуқуқи ижодий фаолият натижасига нисбатан, уларнинг мақсади ва кадр-киммати, шунингдек ифодаланиш усулидан қатъий назар, татбиқ этилади. Асар оғзаки, ёзма шаклда ёки уни идрок этиш имконини берадиган бошқа объектив шаклда ифодаланган бўлиши лозим. Муаллифлик ҳуқуқи эълон қилинган (ошкор қилган, чоп этилган) асарларга нисбатан ҳам, эълон қилинмаган асарларга нисбатан ҳам тadbик этилади. М. ҳуқуқи гоълар, концепциялар, тамойиллар, тизимлар, тақлиф қилинаётган ечимлар, объектив мавжуд кашфиётларга нисбатан тadbик этилмайди. ЎЗР Фуқаролик кодексининг 1041-моддасининг 7-қисмига мувофиқ муаллифлик ҳуқуқининг юзага келиши учун асарни рўйхатдан ўтказиш ёки бошқа бирон-бир расмийликка риоя этиш талаб қилинмайди.

МУАЛЛИФЛИК МУЛКИ – адабий, мусика ва бадий асарга мулкчилик ҳуқуқи. Маълум муддатлар билан чекланган ва бир шахсдан бошқасига ўтиши мумкин бўлган мулксий ҳуқуқ. Шу сабабли муаллифнинг розилигисиз бундай асарларни таржима қилиш ва қайта чоп этиш қонун билан тақиқланади.

МУАССАСА – 1) давлат, давлат аппарати зиммасига юклатилган функцияларнинг бир қисмини бажарувчи давлат бошқарув органи, давлат ҳокимияти органи; 2) хизмат кўрсатиш соҳасида маънавий, ахборот махсулотлари (фан, маданият, маориф, соғлиқни сақлаш, маиший хизмат, молиявий муассасалар) ишлаб чиқаришда хўжалик ва ижтимоий-маданий фаолиятни амалга оширувчи ташкилот.

МУВОФИҚЛАШТИРИШ – (*лот. «со» – биргаликда ва «ordinatio» – тартибга солиш*) – 1. Ўзаро боғлиқлик, муштараклик, мослаштириш; 2. Мақсадга эришиш воситалари ва ҳаракат ўйгунлигини мувофиқлаштириш; бошқарув функцияларидан бири; 3. Ижтимоий алоқадорлик шакли (гурухда, жамоада, ташкилотда). Бунда иштирокчилар тенг ҳолатда бўлиб, бўйсиниш ёки устунлик муносабатлари мавжуд бўлмайди.

МУДОФАА – 1) душман ҳужумини гўҳтатиш ёки қайтариш, эгаллаб турган ҳудудни (ҳудудлар, объектлар, акваториялар) сақлаб қолиш ва ўз қўшинларининг ҳужумга ўтishi учун шароит яратиш мақсадида қўлланадиган ҳарбий (жанговар) ҳаракат тури; 2) душманни чекинтириш учун зарур бўлган чора-тадбир ва воситалар мажмуаси.

МУДОФАА ВАЗИРЛИГИ – мамлакатнинг мудофаа соҳасидаги давлат бошқаруви ва сиёсатини амалга оширувчи ижроия ҳокимият органи. Қуролли Кучларни М.В. бошқаради. Миллий мудофаа манфаатларига тегишли республика таркибидаги ижрочи ҳокимият органи субъектлари фаолиятини мувофиқлаштиради; қуролланиш ва ҳарбий техникани ривожлантириш, давлат дастури ва мудофаа буюртмалари бўйича тақлифлар ишлаб чиқади; мудофаа харажатлари бўйича давлат бюджети лойиҳасига тақлифлар киритади; Қуролли Кучлар учун илмий-тадқиқот ва конструкторлик тажриба ишларига буюртмалар беради, молиялаштиради, ҳарбий техника, қурол-аслаҳа, озик-овқат, кийим-кечак ва ҳом ашёлар сотиб олади, ишлаб чиқаради; Қуролли Кучларнинг сафарбарлик тайёргарлигини таъминлайди ҳамда олдиндан кўриб чиқилган ҳолат ва бошқа кўрсатмаларни амалга оширади.

МУДОФАА-САНОАТ КОМПЛЕКСИ – қурол-яроғ ҳамда ҳарбий техника ишлаб чиқарувчи давлат ва ҳусусий корхоналар (концернлар, трестлар, консорциумлар ва бошқалар), муассасалар, илмий ва ихтирочилик ташкилотлари мажмуи.

МУДОФАА ХАВФСИЗЛИГИ – давлат ва жамият фаолиятининг ҳарбий таҳдидлар олдини олишдаги тайёргарлик имкониятлари М.Х. ташкил этади.

МУҶОҲИДЛАР – ислом гоъларининг ғалабаси учун курашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган, мусулмон давлатлардаги ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар иштирокчилари.

МУЗОКАРА – шахсларо ва халқаро низо ва муаммоларни ҳал этишнинг асосий усулларидан бири. Бошқа усуллардан унинг фарқи шундаки, масаланинг ҳал этилишига йўналтирилган қарор юқори ташкилотлар ёки суд идоралари томонидан эмас, тарафларнинг биргаликда иштироки орқали қабул қилинади.

МУЛҚДОРЛАР СИНФИ – бирон-бир турдаги мулкка (қўчмас мулк, ер майдони, кичик корхона, дўкон ва ш.ф. билан) нисбатан тўлиқ ёки қимматбаҳо қоғозлар (акция, пай, сертификат ва х.к.) орқали қисман соҳиблик ҳуқуқини амалга ошираётган кишилар гуруҳи. М.С. - бозор иқтисодиётининг ва адолатли демократик жамиятнинг ижтимоий негизидир.

МУЛҚЧИЛИКНИНГ АРАЛАШ ШАКЛИ – эришилган битимга мувофиқ, мол-мулкнинг маълум бир қисми давлатга ва нодавлат юридик ёки жисмоний шахсларга тегишлидир.

МУНИЦИПАЛИТЕТ – баъзи мамлакатларда маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органи.

МУНОЗАРА – томонлар ўртасида юзага келган низоли ҳолатлар ва бошқа масалаларни фақат тинч йўл билан ҳал қилиниш тури.

МУНТАЗАМ ҚЎШИНЛАР – доимий армия қўшинлари: қонун ва (ҳарбий) низо билан ўрнатилган комплекташ тартиби, ўқиш, тарбия ҳамда хизмат ўташ жойи.

МУРЖИЪИЙЛАР – илоҳиёт оқими тарафдорлари. VII–VIII асрларда пайдо бўлган. Ҳалифаликда умавийлар ҳокимиятига қарши кураш кучайган даврларда илоҳиётда гуноҳкор ва унинг тақдир масаласи муҳим ўрин олган. Катта гуноҳ қилганни дарҳол жазолаш тарафдорлари бўлган хорижийларга қарши М. уни кечиртиришни ёқлаб чиққан. Уларнинг номи шундан олинган.

МУСТАМЛАКА ДАВЛАТ – метрополиялар, яъни хорижий давлатлар ҳукми остида бўлган, сиёсий ва иқтисодий мустақилликдан маҳрум этилган, махсус тартиб ва усул асосида идора қилинадиган давлатлар ва ҳудудлар. Мустамлакачилик буюк жуғрофий кашфиётлар даврлари (XV аср ўрт.–XVII аср ўрт.)данок бошланган эди. 1492 йили Америка кашф этилгандан сўнг испан босқинчилари Марказий Американи ва Жанубий Американинг каттагина қисмини қарам қилиб олдилар. Португалияликлар эса Ҳиндистонга денгиз орқали йўл очиб (1498 й.), Африканинг ғарбий ва шарқий қирғоқларида

таянч пунктларини ташкил қилдилар. Ҳиндистоннинг ғарбий қирғоқларда мустақкам ўрнашиб олдилар ва Жануби-Шарқий Осиёдаги мамлакат ороллари, Ғарбий яримшарда Бразилияни забт этдилар. Мустамлакалардан олиб кетилган жуда катта бойлик ҳисобидан Европа ва Шимолий Америкада «капитализм» ривожига тезлашди. Мустамлакалар борган сари метрополияларга иқтисодий жиҳатдан қарам бўлиб, уларнинг саноат маҳсулотлари сотиладиган бозорларига, саноатнинг арзон ҳам ашё манбаига айлана борди. Мас., Ҳиндистонга ил-газлама экспорти 1814 йилдан 1835 йилга қадар 65 марта кўпайган. Буюк Британия йирик мустамлакачи давлатга айланди. Ҳатто, у ўз рақиблирига қарам ҳудудларга ҳам кўз олайтирди. Франция, Испания, Португалия ва Голландия ҳисобига ўз мустамлакалари сонини оширди. Буюк Британия Ҳиндистон ҳамда Сянган (Гонконг)ни босиб олди, Форс кўлиги ва Аланда таянч пунктларини ташкил қилди. Бошқа давлатлар ҳам мустамлакачилик экспансиясини олиб борди. Франция Жазоир (1830–1848 йй.) ва Вьетнам (XIX асрнинг 50–80-йй.)ни қарам қилиб олди, Камбоджа (1863 й.) ва Лаос (1893 й.) устидан ўз протекторатини ўрнатди.

Рус чоризмининг мустамлакачилик экспансияси, асосан, Жанубий-Шарқ томонга қаратилди. ўрта Осиё ҳамда Кавказ Россия мустамлакасига айлантирилди. Россия қорхоналари учун юз минг тонналаб ҳам ашё маҳсулотлари ташиб кетили бошланди. Улар товар ҳолатига келтирилиб, ўрта Осиё, жумладан Туркистон аҳолисига 2–3 баробар ортиқ нарҳда сотиларди. Чоризм ўз мустамлака халқларини нафақат иқтисодий, балки маданий ҳамда маънавий қашшоқлаштириш усулини зўр бериб, узлуксиз амалга ошириб келди. Буюк давлатчилик сиёсатини жорий қилиш билан маҳаллий халқларга тазйик ўтказиб келди. XIX асрнинг I ярмида АҚШ ҳам мустамлакалар учун курашга киришади. 1876 йилга қадар босиб олиш авжга минди. Африка деярли мустамлакачилик қурбони бўлди. Хитой, Эрон, Туркия, Афғонистон, Сиам ва қатор Лотин Америкаси мамлакатлари ярим мустамлакага айлантирилди. 1914 йилда мустамлакалар ва қарам мамлакатлар Ер шарининг 68 фоиз ҳудудини ва 60 фоиз аҳолисини ташкил қилди. Мустамлакачиларга қарши шиддатли халқ ҳаракатлари тўхтовсиз давом этиб турган.

Иккинчи жаҳон уруши ва ундан кейинги йилларда ўтган яқинтеграциялашув ўн йилликлар мобайнида мустамлакачилик кескин ларзага юз тутди. Осиёда кўпгина давлатлар мустақилликни қўлга киритадилар. Мустамлакачилик таназзули Африка китъасидан бошланиб, Ғарбий ярим шарга ўтди. 1956–1965 йилларда Африканинг 33 мамлакати озодликка эришди. Мустамлакачилик тузуми таназзули натижасида Буюк Британия, Франция, Голландия, Белгия мустамлакачилик империялари емирилди. Осиё ва Африканинг қатор мамлакатлари миллий мустақиллик ва эркин тараққиёт йўлидан бормоқдалар.

МУСТАМЛАКАЧИЛИК – 1) мамлакатнинг кимсасиз, бўш ва чекка ерларининг ўзлаштирилиши (ички колонизация); 2) мамлакат ташқарисидаги аҳоли яшаш пунктларига асос солиш (ташқи колонизация); 3) маҳаллий аҳолини эксплуатация қилиш, ўзга юрт ёки мамлакатни босиб олиш; бирор мамлакат ёки ўлкани мустамлакага айлантириш.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ (МДҲ) – бир бутун давлат, федерация ёки мамлакат эмас, ҳарбий блок ҳам эмас, давлатлар ҳамдўстлигининг янгича шакли. Унга қирувчи ҳар бир давлат халқаро ҳуқуқнинг мустақил ва тенг ҳуқуқли субъектидир. МДҲ 1991 йил 8 декабрда Минск шайхиди, СССРнинг барҳам топиши муносабати билан шаклланди. Унинг вужудга келиши ҳақидаги ҳужжат-битимга дастлаб уч мустақил давлат – Россия Федерацияси, Украина ва Белоруссия раҳбарлари имзо чекидилар. Битимни имзолаган давлатларнинг ҳудудий бутунлигини тан олиш, ҳурмат қилиш ҳамда амалдаги чегаралар, уларнинг очиклиги ва фуқароларнинг ҳаракати эркинлиги эътироф этилди. МДҲ аъзолари халқаро тинчлик ва хавфсизликни таъминлаш, ҳарбий ҳаражат ва қуролларни қисқартириш чора-тадбирларини амалга оширишда ҳамкорлик қилишга келишиб олдилар. Ҳозиргача юздан ортиқ меъёрий ва тавсифий ҳужжатлар қабул қилинди. Шу билан бирга, томонлар бир-бирларининг ядросиз зона ва бетараф давлат статусига эришиш учун олиб бориладиган ҳаракатларини ҳурматлайдилар.

МДХ аъзоларининг биргалликдаги фаолияти соҳасига қуйидаги биргалликдаги тadbирлар киритилди: ташқи сиёсий фаолиятларни мувофиқлаштириш, мудофаа сиёсати ва ташқи чегарани муҳофаза қилиш; умумий иқтисодий муҳитни шакллантириш ва ривожлантириш, Умумевропа ва Евроосиё бозорини шакллантириш. иқтисодий ислохот ўтказиш; божхона сиёсатини бирга олиб бориш; транспорт ва атоқа, шунингдек, энергетика тизимларини ривожлантириш; саломатлик, атроф муҳит ва экологик хавфсизлигини сақлаш; уюшган жиноятчиликка қарши кураш.

МДХ тарафдорларининг сони аста-секин ортиб бори. 1991 йил 21 декабрда собиқ СССРнинг уч славян ва Марказий Осиёдаги беш республикаси раҳбарлари Олмаотада учрашиб, Ҳамдўстлик ҳужжатларига жами 11 республика имзо чеқди.

МДХ юқори Олий органи – «Давлат бошлиқлари Кенгаши», шунингдек, «Хукумат бошлиқлари Кенгаши», «Иқтисодий Кенгаш», «Мудофаа вазирлари Кенгаши», «Ташқи ишлар вазирлари Кенгаши» ҳисобланади. Ижроия органи «Мувофиқлаштирувчи кўмита» дейилади. Унинг қошида доимий котибият ишлайди. Давлат бошлиқлари Кенгаши бир йилда камида икки марта ўтказилади. Кенгашнинг навбатдан ташқари мажлиси МДХ аъзоси бўлган ҳар қандай давлат ташаббуси билан чақирилади. МДХ органларининг фаолияти МДХ Низоми билан тартибга солинади.

МДХ органлари фаолиятини маблағ билан таъминлаш (ҳаракатлари) аъзо давлатларнинг хизмат юзасидан бўлган иштироки тартиби бўйича тақсимланади ва МДХ органлари бюджети тўғрисидаги махсус битим асосида ўрнатилади.

МДХ асосий мақсадларини амалга ошириш учун Ҳамдўстлик давлатлари ўзаро муносабатларида қуйидаги қондаларга риоя қиладилар: давлат суверенитетини ўзаро тан олиш ва ҳурмат қилиш; тенг ҳуқуқлилик ва бир-бирларининг ички ишларига аралашмаслик; иқтисодий куч ёки бошқа таъйик услубларини қўллашдан воз кечиб; баҳсли муаммоларни қелиштирувчи воситалар ва халқаро ҳуқуқнинг бошқа ҳамма эътироф қилган тамойил ва меъёрлари асосида ҳал қилиш. Шу билан бирга, 1993 йил 3–4 январда Тошкентда, ЎзР Президенти ташаббуси билан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон мамлакатлари давлат ва ҳукумат раҳбарлари учрашиб, бозор муносабатларига ўтиш даврида минтақа давлатларидаги сиёсат ва иқтисодий аҳволни барқарорлаштириш мақсадида, Марказий Осиё Ҳамдўстлиги Иқтисодий ҳамкорлик Ташкилотини туздилар.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИ ИҚТИСОДИЙ ИТТИФОҚИ – Иқтисодий иттифоқ тўғрисидаги шартномага кўра 1993 йилда ташкил этилган. Товарлар, хизматлар, капиталлар ва ишчи кучини эркин қўриб юришини, ўзаро қелишилган эркин кўчиб юришини, ўзаро қелишилган пул-кредит, бюджет, солиқ, нарх, ташқи иқтисодий фаолият, божхона, валюта сиёсатини олиб бориш, умумий статистика базасига амал қилиш ва ҳ.к. назарда тутади. Штаб-квартираси Минск шаҳрида жойлашган.

МУСТАҚИЛ ДАВЛАТЛАР ҲАМДЎСТЛИГИНИ ТУЗИШ ТЎҒРИСИДА БИТИМ – Россия Федерацияси, Украина ва Белорус Республикаси давлат бошлиқлари томонидан 1991 йил 8 декабрда имзоланган. Унга кўра: СССР халқаро ҳуқуқ субъекти ва геосиёсий макон сифатида ўз фаолиятини тўхтатади. Битим имзоланиши натижасида янги ҳуқуқий ва сиёсий тузилма: Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги (МДХ) таркиб толгани 1991 йил 21 декабрда Олма Ота декларациясида мустаҳкамланган. Нагжидада уч ташаббускор давлатлар сафига Ўзбекистон, Озарбайжон, Туркменистон, Арманистон, Қозоғистон, Қирғизистон, Молдова, Тожикистон қўшилди. МДХ низоми 1993 йил 22 январда Минскда қабул қилинган. Кейинчалик унга Грузия Республикаси ва Украина қўшилди. МДХ мақсадлари сиёсий, иқтисодий, экологик, ижтимоий, маданий соҳаларда ҳамкорликни амалга ошириш; умумий иқтисодий маконни яратиш; умумтан олинган халқаро ҳуқуқ тамойиллари ва ЕХХҚ ҳужжатлари доирасида шахснинг асосий эркинликларини таъминлаш; халқаро тинчлик ва қуролсизланишни амалга оширишда барча давлатлар билан ҳамкорлик қилиш, ҳамкорлик давлатлари ўртасидаги низолни масалаларни тинчлик йўли билан ҳал қилиш. МДХ асосий органлари: давлатлар бошлиқлари Кенгаши, ҳукумат дар

бошликлари Кенгаши, ташқи ишлар ва бошқарув Кенгаши, парламентлараро ассамблея, иктисодий суд ва бошқ.

МУСТАҚИЛЛИК – шахс, жамият ва давлатнинг миллий бойликларини, миллий кадрият ҳамда миллий манфаатларини химоялаш орқали қафолатланган сиёсий, иктисодий ва маънавий барқарор ҳолат. *ЎзР мустақиллик сиёсий соҳада* – Ўзбекистоннинг миллий манфаатлари ва истиқболига мос келадиган ички ва ташқи сиёсатни ўзи истаганича, бирон-бир буюк давлатнинг таъсири доирасига тушиб қолмасдан, буйруқларга кулоқ солмасдан, ўз халқи иродаси асосида олиб бориш ва амалга ошириш ҳуқуқига эга бўлишидир. Ўзбекистоннинг ўз Асосий Қонуни – Конституциясига, давлат байроқига, ҳокимият ва бошқарув идоралари тизимиغا, давлат рамзлари ва давлат мукофотларига эга эканлиги ҳам унинг сиёсий мустақиллигини билдиради. *Мустақиллик иктисодий соҳада* – ҳуқуқий асосни яратди. Бу ҳақда 1991 йил 31 августда қабул қилинган «ЎзР давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонуннинг 7-моддасида шундай дейилган: «ЎзР Давлат мустақиллигининг моддий асоси унинг мулкидир». *Мустақиллик маънавий соҳада* – бу ўзлигимизни англаш, миллий кадриятларни, урф-одатларимизни, маданиятимиз ва анъаналаримизни, дин ва эътиқодимизни, тилимиз ва маънавиятимизни қайта тиклаш ва ривожлантиришда эришилган ҳуқуқдан ҳам иборатдир. *Мустақиллик халқаро соҳада* – бу халқаро майдонда мустақил давлат сифатида тан олинishi. Мустақил ташқи сиёсат юритиш. Халқаро муносабатларнинг мустақил субъекти. Халқаро ҳамжамиятнинг, халқаро ташкилотларнинг тўла ҳуқуқли аъзоси. Жаҳон ҳамжамиятидан муносиб урин эгаллаш. Жаҳоннинг кўплаб мамлакатлари билан дипломатик, иктисодий, маданий ҳамкорлик тўғрисида шартнома ва битимлар тузиш. Ихтисослашган халқаро ташкилотлар билан шартнома ва битимлар орқали Борланиш ва ҳамкорлик.

МУСТАҚИЛЛИК БАЙРАМИ – жаҳон мамлакатларида сиёсий, иктисодий, маънавий, илгиримойи жиҳатдан барча масалаларни ташқаридан аралашувсиз, ўз тақдирини ўзи белгилаш, суверенитетни қўлга кiritиш орқали хал қилиш ҳақ-ҳуқуқига эришилган ва расмий умумхалқ, умумдавлат байрами деб эълон қилинган кун.

МУСТАҚИЛЛИКНИНГ ҲУҚУҚИЙ АСОСЛАРИ – ЎзР мустақиллиги ҳақида бир қанча ҳуқуқий ҳужжатлар мавжуд: улардан *биринчиси*, бу – 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон Олий Кенгашининг II сессиясида қабул қилинган «Мустақиллик Декларацияси»дир. Унда ўзбек халқининг давлат қурилиши тарихи, тажрибаси, ҳар бир миллатнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи асосида давлат мустақиллиги эълон қилинди. Бу ҳужжатда давлат суверенитетининг асосий атрибутлари бирма-бир баён этилади. Мустақилликнинг *иккинчи* асосий ва энг муҳим ҳуқуқий ҳужжати – «ЎзР давлат мустақиллиги тўғрисида Олий Кенгаш Баёноти»дир. Бу ҳужжат 12-чақирик ЎзР Олий Кенгашнинг навбатдан ташқари VI сессиясида 1991 йил 31 августда қабул қилинган. Ўзбекистон мустақиллигини қафолатловчи *учинчи* ҳуқуқий манба, бу «ЎзР давлат мустақиллигани эълон қилиш тўғрисида»ги ҳужжат ҳисобланади. Бу ҳужжатда республика бундан буён «ЎзР» деб аталиб, 1 сентябрь «Мустақиллик куни», умуммиллий байрам ва дам олиш куни деб эълон қилинди. М.Х.А. конституциявий ҳужжат – «ЎзР давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги Қонуни бўлиб, барча тарихий ҳужжатлар орасида асосийсидир, дейиш мумкин. Чунки унда, Ўзбекистоннинг Мустақиллик Декларациясига ва ЎзР Давлат Мустақиллиги тўғрисидаги Баёнотига асосланиб, давлат мустақиллиги асослари, давлат суверенитети атрибутлари баён этилган. Мустақил ЎзР суверенитетининг асосий ҳужжати, бу – ЎзР Асосий қонуни – Конституциясидир. У ЎзР Олий Кенгашнинг 12-чақирик II сессиясида, 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган бўлиб, унинг биринчи боби давлат суверенитетига бағишланган. Бу ҳужжатлар фақат мустақилликнинггина эмас, балки ҳуқуқий давлат шаклланишининг юридик асосидир.

МУСТАҚИЛЛИК ТАФАККУРИ – Ўзбекистоннинг истиқболи ва истиқлоли ҳақида қайғуриш: ўзининг ва ўз халқининг, Ватанининг кадр-қиммати, ор-номусини англаб, уни химоя қилиш; юксак гоёлар, янги фикрий кашфиётлар, яхши ниятлар билан

межнат қилиб, истеъдоди, бор имконияти, керак бўлса, жонини юрт истикболи, элига бахшида этиш.

МУТЛАҚ МОНАРХИЯ — ҳукмдорнинг деярли чекланмаган ҳукмдорлигини таъминлайдиган ҳокимият шакли. Мутлақ ҳукмдор даврида ҳукумат ва ҳокимиятнинг бошқа идоралари давлат бошлиғи сифатида фақат унга бўйсунди, парламент эса кўп ҳолларда ташкил этилмаган ёки маслаҳат органи мақомига эга бўлади.

МУХОЖИР — (инг. «emigrant») — эмигрант) — иқтисодий, сиёсий, диний ёки бошқа сабабларга кўра, ўз мамлакатидан чиқиб кетиб ўзга мамлакатда яшаётган фуқаро.

МУҲОЛИФАТ — (араб. «муҳолафат») — келишмовчилик, тескарилашиш, қарама-қаршилик, зиддият) — расмий сиёсатга, ҳукмрон қарашларга мос бўлмаган нуктаи назар, алоҳида сиёсий йўл, демократиянинг муҳим белгиси. М. 1) бирор сиёсатнинг (қараш, ғоя) бошқасига қарама-қарши қўйилиши; 2) ўзгача фикрга қарши чиқиш; 3) расмий сиёсат оқимига қарши муқобил дастур асосида фаолият юритадиган гуруҳ (сиёсий партия, жамоат ҳаракати). М. уч хил бўлиши мумкин: а) парламент доирасида; б) ундан ташқарида; в) сиёсий партиялар ичида. Ички партиявий М. муайян партия раҳбариятининг расмий сиёсатига қарши чиқувчи кишилар гуруҳидан иборат. Парламент М. ушбу олий қонун чиқарувчи давлат органига сайланган, аммо унда озчиликни ташкил этувчи, ҳукумат таркибига кирмайдиган депутатлар ёки партиялар фракцияларидан таркиб топади. У ижтимоий-сиёсий тараққиётнинг муҳим масалалари юзасидан давлат раҳбарияти ва ҳукуматнинг йўлидан фарқ қилувчи йўлни татиши мумкин. Амалий М., Конституция ва қонунларга хилоф равишда иш тутувчи муҳолафатдан фарқли ўларок, миллий тараққиётнинг умумхалқ манфаатларига мос йўлни қўллаб-қувватлаш билан бир қаторда, унинг рўйбга чиқарилишининг муқобил дастурларини илгари суради, бу ишда йўл қўйилган камчилик, хато ва нуқсонларни кидиради, топади ва танқид қилади. Бунда унинг қонунчилик доирасида иш тутуши, оммавий ахборот воситалари ва парламент минбаридан (агар М. вакиллари депутат этиб сайланган бўлсалар) фойдаланиш имкониятига эга бўлиши лозим.

МУХТОРИЯТ, (ЎЗ-ЎЗИНИ МУСТАҚИЛ ИДОРА ҚИЛИШ ҲУҚУҚИ) — (юнон. «autonomia») — ўз-ўзини бошқариш, мустақиллик) — ягона давлат доирасида сиёсий-миллий тузилманинг ўз-ўзини бошқариши. Одатда тили, турмуши ва иқтисодий ҳаётининг ўзига хос жиҳатларига эга бўлган халқлар биргаликда яшаётган худудларга ташкил этилади.

ДЕМОКРАТИК МУҲОЛИФАТНИНГ МАВЖУД БЎЛИШ ШАРТЛАРИ— Конститутсия ва қонун нормаларини ҳурмат қилиш керак; ташкилий жиҳатдан расмийлашган бўлиши керак; тегишли юридик мақомга эга бўлиши керак; давлат қурилишининг муқобил лойиҳаларига эга бўлиши лозим; ўз ҳаракатлари билан мамлакатдаги давлат ва ижтимоий тузумнинг қатъий, барқарор ҳолати учун масъул бўлиши лозим.

МУҚОБИЛ — ҳаракат йўналишлари, қарорларнинг бирини танлаш зарурати.

МУҚОБИЛЛИК — (араб. «муқобала») — бир-бирига қарама-қарши бўлган икки фикрдан, нарсадан бирини танлаш) — фақат икки имкониятдан бирини оддийгина танлаш эмас, балки бир-бирига зид бўлган имкониятлардан бирини танлаб олишни ҳам билдириши мумкин. М. бундан ташқари, бир-бирига зид икки йўл, имконият ва шу қабилардан — ё унисини, ё бунисини танлаш зарурияти, танлашга мажбур бўлмоқ деган мазмунни ҳам билдиради.

МЭР — (фран. «maire», лот. «major» — катта, оқсоқол) — муниципалитет бошлиғи ёки айрим мамлакатларда муниципал бошқарувининг раҳбари.

МЭРИЯ — (фран. «mairie») — 1) муниципал бошқарув; 2) муниципал бошқарув жойлашган бино.

Н

НАВОЙИ НИЗОМИДДИН МИР АЛИШЕР (1441–1501 йй.) — улуғ шоир ва олим, буюк мутафаккир ва давлат арбоби, ўзбек адабий тили асосчиси, халқимизнинг

маънавий такомилни равнақига улкан ҳисса қўшган сиймо. А.Н. 1441 йил 9 февралда Темурийлар давлатининг пойтахти Ҳиротда таваллуд тоған. Отаси Ғиёсиддин Муҳаммад замонасининг билимдон кишиларидан ва Темурийлар хонадонига яқин шахслардан бўлган. У гўдақлигиданок шеърятга ва илм олишга қизиқувчи фарзандига таълим-тарбия олиши учун муносиб шарт-шароитлар яратиб беришга ҳаракат қилган. Алишер 4–5 ёшларида шахзода Хусайн билан бирга мактабда таълим олади. Болаликдаги таълими изчил давом этмайди: Шохруҳ Мирзо (1409–1447 йй. ҳукмронлик қилган) вафотидан кейин мамлакатда тартибсизликлар бошланганлиги туфайли Ғиёсиддин 1449 йилда оиласи билан Ироққа кўчиб кетишга мажбур бўлади. Ироқ йўлида бўлажак шоир Амир Темур ва Темурийлар тарихига оид «Зафарнома» асарини яратган, бир неча Темурийларни тарбиялаган улуг тарихчи олим ва суфий Шарафиддин Али Яздий билан учрашиб, унинг дуосини олади. Абулқосим Бобур Мирзо (1452–1459 йй. ҳукмронлик қилган) 1452 йилда Ҳирот тахтга ўтирганидан кейин Ғиёсиддин Муҳаммаднинг Сабзавор шахрига ҳоким этиб тайинлайди. Бироқ у орадан кўп ўтмай вафот этганидан кейин Абулқосим Бобур Мирзо Алишер ва Хусайнни Машҳад шахрига олиб кетади. Ўспирин Алишер бу ерда адабиёт билан бирга мантик, риёзат, тарих ва фалсафа илмини ҳам кунт билан ўрганади, илк ғазалларини битади.

Навқирон Алишер Султон Абу Саъид Мирзо (1459–1469 йй. ҳукмронлик қилган) Темурийлар давлатини, яъни Хуросон ва Мовароуннаҳрни бирлаштирган давр (1460–1469 йй.) да анча муддат (1466–1469 йй.) Самарқандда яшайди, замонасининг етук олимларидан, шу жумладан, Фазлуллоҳ Абу Лайсдан таълим олади, Туркистоннинг турли шаҳарлари ва кишлоқлари турмуши, нақшбандия ва бошқа суфийлик тарикатлари вакиллари ҳаёти ва дунёқарашини билан яқиндан танишади. Бир неча йиллик сарсон-саргардонлик ва курашлардан сўнг Хуросон тахтини эгаллаган Султон Хусайн Бойқаро Мирзо (1469–1506 йй. ҳукмронлик қилган) Алишер Навоийни Ҳиротга чорлайди ва муҳрдор лавозимига тайинлайди. 1472 йилдан давлатдаги олий ижроия мансаби – вазирлик лавозимига тайинланган А.Н. ҳам баъзи хусуматчиларнинг ғарази ва ҳасади, ҳам минтақадаги оғир сиёсий ва иқтисодий аҳволни бартараф этишни истаган ҳукмдорнинг юксак ишончи билан 1487 йилда Каспий денгизи ва туркман даштларига яқин Астрободга ҳокимлик вазифасига тайинланади. Астрободда ҳокимлик қилган кезларида (1487–1489 йй.) А.Н. худди 1469–1487 йилларда олий давлат лавозимларида фаолият кўрсатган давридаги сингари халқ турмушини яқшилаш учун бор кучини аямади, ободончилик ишларига бош-кош бўлди, ўз маблағидан работлар ва кўприклар, ҳонақоҳлар ва масжидлар, ва мадрасалар, ҳаммомлар ва шиғохоналар барпо эттирди, муҳтожларга хайр-эхсон улашди, олимлар ва шоирлар, муаррихлар ва мусаввирларга ҳомийлик қилди. Алишер Навоий бутун умрини Темурийлар давлатини мустақамлашга, мустақиллигини ва худудий бутунлигини сақлашга, мамлакатда тинчлик ва бирдамлик ўрнатилишига бағишлади.

А.Н. оғир хасталиқдан сўнг 1501 йил 3 январь куни она шахри Ҳиротда вафот этди. Бутун мамлакатда мотам эълон қилинди. Жанозасини улуг илоҳиётшунос ва адабиётшунос олим Хусайн Воиз Кошифий ўқиган. Замонасида кечган деярли барча сиёсий, ижтимоий, маърифий, маданий жараёнларнинг бевосита иштирокчиси бўлган А.Н. улкан адабий, илмий ва маърифий мерос қолди. Сақланган қўлёзма манбаларига қўра ўзига «қадар ва ўзидан кейин яшаб ўтган истаган мумтоз туркий адабиёт вакилидан кўпроқ бадиий мерос соҳиби бўлмиш даҳо шоир 30 дан ортик асарлар яратган. Булар: «Ҳазойин ул-маоний» («Маънолар хазинаси», жами олдинги икки девонини ҳам ўз ичига олган тўрт девондан иборат, 1469, 1491–1498 йй.) қуллийети; «Ҳамса» асари беш дostonдан «Ҳайрат ул-аброр» («Яхши кишилар хайрати», 1483 й.), «Лайли ва Мажнун» (1484 й.), «Фарҳод ва Ширин» (1484 й.), «Сабъайи сайёр» (Етти сайёра, 1484 й.), «Садди Искандарий» («Искандар девори», 1485 й.) dostonларидан иборат «Вақфия» (йирик мулк соҳиби А.Н. ўз замондошларига мактубларини ва вақф ҳужжатларини қамрайди, 1482); «Назм ул-жавохир» («Ҳикматли сўзлар манзумаси», 1485 й.); «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Пайғамбарлар ва табиблар тарихи»; дин ва тиббиёт тарихидага буюк шахслар ҳаётдан тарихий

рисола, 1488 й.); «Сирож ул-муслимийн» («Мусулмонлар чироғи», 1488 й.); «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» (Саййид Ҳасан Ардашер ҳаётидан лавҳалар, 1490 й.); «Маҷолис ун-нафоис» (Нафис маҷлислар, тазкира, 1490 й.); «Мезон ул-авзон» («Вазнлар ўлчови», 1492 й.); «Насойим ул-муҳаббат мин шамоийм ул-футувват» («Жавонмардлик бoғларидан эсган муҳаббат еллари»; Шайх Фаридиддин Аттор (1148–1231 йй.) қаламига мансуб «Тазкират ул-авлиё» (Валийлар зикри, 1188) тазкираси, шунингдек, асосан устози ва дўсти Абдурахмон Жомий (1414–1498 йй.)нинг «Нафаҳот ул-унс минал-хадойики қудсия» («Шарафланган валийлар бўстонидан келган биродарлик насимлари»; Абдурахмон Жомий 1478–1482 йилларда яратган ушбу автобиографик асарда жами 662 валий ҳаёти ва қароматлари зикр этилган бўлса, Алишер Навоий уни тўла таржима қилди ва туркий валийлар ҳақидаги қимматли маълумотлар билан тўлдирди; 1496 й.) манокйиб; «Муҳокама ул-луғатайн» («Икки тил муҳокамаси», 1499 й.); «Лисон ут-тайр» («Қуш тили», 1499–1500 йй.); «Маҳбуб ул-қулуб» («Қўнгиллар суюқлиси», 1500 йй.) каби асарларининг юзлаб қўлёзмалари жаҳоннинг турли нуфузли қўлёзма фондларида ва кутубхоналарида сақланиб келмоқда ва бутун дунё адабиётшунослари томонидан тадқиқ этилмоқда.

А.Н. улкан мероси адабиёт ва адабиётшунослик, фалсафа, сиёсатшунослик, ахлоқшунослик, тилшунослик, тарих ва бошқа кўпгина соҳалардаги умумий ва жузъий муаммоларни қамраб олган. Мутафаккир шоир асарларида Борлик ва унинг моҳияти, нарсалар ва ҳодисаларни идрок қилиш, давлат, давлатчилик ва бошқарув усуллари, инсон ва унинг жамият ва оламдаги ўрни, етук ва адолатли жамият, ижтимоий бирдамлик қайфияти, комил инсон, яхши хулқ-одоб ва мукаммал таълим-тарбия ҳақида замонаси учун қимматли ва ўзидан кейинги даврлар учун барҳаёт, илғор умуминсоний ғояларни илгари суради.

А.Н. ҳақиқатни билишга оид қарашларини мажозий ва рамзий тимсоллар, тушунчалар воситасида баён қилган. Унинг дунёқараши бутун ислом Шарқида кенг тарқалган «ваҳдат ул-вужуд» (борлик, яъни Яратувчи ва яратилганларнинг бирлиги) таълимотига асосланган. Инсон, А.Н. талқинида, мавжудотлар орасида аълоси, тириклик гулжоси. Хусусан, «Ҳамса» дostonларида мукаммал давлат, адолатли ҳукмдор ва жамият, кишиларни бахт-саодатга елтувчи фозил ва одил шoҳ тимсолларини яратади, халқнинг орзу-ниятлари ва ўй-фикрларини батафсил баён этади. Бинобарин, «Ҳамса» дostonлари Шайх Низомий Ганжавий ва Амир Хусрав Дехлавий «Ҳамса»лари қаторида Алишер Навоийгача ва ундан кейин яратилган худди шундай дostonлар ичида энг мукаммали деб тан олинган, жаҳон адабиётининг тенги йўқ асарлари сирасига қиради, ўзбек адабиёти, шунинг баробарида озарбайжон, турк, туркман, татар, козоқ адабиётининг кейинги асрлардаги тараққиётига қатта таъсир кўрсатган.

Ўзбекистонда А.Н. номи эъзозланади: мамлакатимиздаги худудий-маъмурий birlikлардан бири бўлган Навоий вилояти, шу вилоят маркази, илмий тадқиқот институти, олий ўқув юртлари, қатта академик театр, бошқа муассасалар ва ташкилотларга улуг шоир номи берилган. Шу номда давлат мукофоти таъсис этилган. А.Н. ижодий мероси ва ҳаётдаги шахсий ибратлари ўзбек халқи маънавиятига теран таъсир кўрсатган ва кўрсатмоқда.

НАВРЎ – (форс. «янги кун» маъносини англатади) – Туркистон, Ўрта ва Яқин Шарқда яшовчи ўзбек, озарбойжон, тожик, ҳинд, форс ва бошқа халқларнинг қадимий анъанавий янги йил байрами. Шамсия ҳисобида йилнинг биринчи куни бўлиб, баҳорги тун ва куннинг тенглигига, яъни 21–22 мартга тўғри келади. Тарихий манбаларга қараганда Н.ни байрам қилиб ўтказиш Аҳамонийлар давридан (милоддан аввалги VI–V асрлар) бошланган. Кейинчалик, Н. ислом динининг айрим маросимларини ҳам ўтказиш одат тусига киритилган. Қадимда Н. байрами 6 кун давом этган, далага қўчатлар эқилган, қўчалар тозаланиб, ҳашарлар уюштирилган. Н. атаб ёшлар янги кийимлар тикканлар, қарияларга сарупо тайёрланган. Байрам кунлари ҳар қил ширинликлар, сумалак, турли қўкатлардан сомсалар, чучвара каби таомлар пийширилган.

Н. кунларида турли оммавий ўйинлар, пойга мусобақалари, боғларда сайллар, майдонлар, концерт заллари ва театрларда санъаткорлар, шоирлар, ёзувчиларнинг чиқишлари бўлади, ота-оналардан, қариндош-уруғлардан хабар олинади, ёру биродарлар-ниқига меҳмонга Бориллади. Н. кунлари гина-қудратлар унутилиб, кишилар яхшиликка интиладилар, етим-есирларга ва ногиронларга ёрдам бериб, марҳумлар қабрини зиёрат қилиб, тартибга соладилар. Шўро даврида Ўрта Осиё, Қозоғистон ва Озарбойжонда Н., халқларнинг тарихий қадриятлари сифатида, давлат томонидан эътиборга олинмади, баъзи йиллари, хаттоки, тақиқланди. Ўзбекистонда 1989 йиддан Н. кенг нишонлана бошланди. 1990 йилдан бошлаб, Ўзбекистон ҳукуматининг қарорига биноан, 21 март Н. миллий халқ байрами сифатида белгиланиб, дам олиш куни деб эълон қилинди.

НАВРЎЗ ЖАМҒАРМАСИ – Наврўз жамғармаси 1992 йил 23 май Президент Фармони, 1992 йил 13 июл Вазирлар Маҳкамасининг 273-сонли қарори билан ташкил этилган. Н.Ж. республикада ночор оила ва фуқаролар, уруш ва меҳнат фахрийлари, кўп болали оилалар ва ногирон болаларга кўмак бериш, меҳр-оқибат, мурувват ва қадр-қиммат туйғуларини камол топтириш ҳамда, халқ байрамлари ва шодиёналарини ташкил этиш, ўтказишга мақсадида ташкил этилган.

НАЖМИДДИН КУБРО (1145–1221 йй.) – Марказий Осиёнинг шайхул-машойхларидан бири, Кубровия тариқатининг асосчиси. Асл номи Аҳмад бин Муҳаммад ал-Хивакий ал-Хоразмий бўлиб, қунаси «Абулжанноб» (такводорлар отаси)дир. Шарнат ва тариқат илмининг буюк донишманди бўлгани учун «Кубро» (улуғларнинг улуғи), «Нажмиддин» (диннинг юлдузи) деган лақабларни олган. Истеъдодли муридлар тарбиялашда маҳорат кўрсатгани сабабли уни «Шайхи валитарош» (валиларни воёга етказувчи) ҳам деганлар. Хива шаҳрида туғилган, шу ерда илм асосларини эгаллагач, Ҳамадон, Бағдод, Дизфул, Дамашқ, Табриз, Қоҳира, Нишопур, Тус шаҳарларига бориб, атоқли ҳадисшунос олимлардан, файласуфлардан илми калом, ҳикматни ўрганади, тасаввуфга қизиқиб, тариқат одобидан таълим олади. 1185 йили уйланиб, Хоразмга қайтади ва Хоразмда қатта ҳонақох қурдириб, муридлар тарбиялаш билан шугулланади. Мўғуллар Хоразмга бостириб келганда, муридлари билан душманга қарши жангга қиради ва босқинчилар қўлида шахид бўлади. Қабри Қўҳна Урганчдадир. Унинг мақсади одамларни ҳам жисмонан, ҳам ақлий-тафаккурий, ҳам рухий-маънавий жиҳатдан етук қилиб тарбиялаш бўлган. Н.К. тариқат ва футувватни (жавонмардликни) бир-бирига қўшди, ахлоқий поклик, мардлик, хожатбарорлик гоъларини тарғиб этди, Илоҳни севиш билан яхши инсонларни севишни бирга олиб қаради, нафсни қаттиқ мазаммат этиб, яъни қоралаб, улуғ тақво пир сифатида ном чиқарди. Ифрон (билиш назарияси)да ақлий ва важдий (хиссий-интуитив) билишни бирлаштирди, тасаввуфда «қушёрлик» (саҳв) маслағини танлаб, «беҳуд» – девоналикни инкор этади. У инсонни «кичик олам» деб, унинг камолоти чексиз эканини таъкидлайди, тасаввуфда орифлик рутбасини (мартаба-сини) олдинга суриб, мақомотнинг, яъни даражаларга ажратишнинг ўнга босқичини жорий этган, Кубро рангларининг инсон руҳиятига таъсирини кашф этган олимдир: хилма-хил ранглар – моддий олам ўзгаришлари, рангсизлик – Худо олами белгиси, дейди у. Н.К. рисолалар ва фалсафий-суфиёна рубойлар ёзган.

Н.К. асослаган «Кубровия» тариқати Осиё ва Африкадаги мусулмон мамлакатларига тарқалиб, минглаб мухлисларга эга бўлган. Н.К. улуғ руҳоний шайх, қароматли донишманд, файласуф ва Ватан учун жон фидо қилган буюк инсон сифатида бизга азиз ва фахр ҳам ибрат намунасидир. Н.К. таълимотига ҳулоса ясар экан, шўро даври фалсафаси уни «мистика, зоҳидлик ва тарқидунёчиликни тарғиб қилиб, реакция роль ўйнаган» деб, ҳукмрон мафкурага ҳушомадўйлик қилиб «ҳозир унинг таъсири деярли йўқолиб кетган» деб ёзди. Н.К. ҳаёти, ижоди ва асарлари тўғрисида биз унинг Ватанида тадқиқот олиб боролмасдик. Унинг тўғрисида В.Бартольд, Е.Бертельс, И.Петрушевский каби олимларнинг асарларидан ўқиб билардик. Ўзбекистонда Н.К. нуктан назарлари ва таълимотини таҳлил этган олимлар бор эди (мас., И.М. Мўминов), лекин ҳукмрон мафкуранинг талаби билан буюк аждодимиз ҳақида сўз айтишимиз мумкин эмас эди.

Н.К. ҳаёти ва таълимотини ҳар томонлама таҳлил қилмоқ ва унинг Марказий Осиё маънавий ҳаёти ҳамда турмуш тарзининг ривожланишидаги аҳамиятини кўрсатмоқ учун ҳозирги пайтда барча имкониятлар ярағилган. Табиийки, ҳар бир улут инсон, ўзининг масалаларда хато ёки камчиликларга йўл қўяди. Н.К. ҳам истисно эмас эди. Аммо, шу билан бир қаторда унинг таълимоти инсон, ҳаёт ва мавжудликнинг моҳияти устида фикр юритишда фалсафа фанида янги саҳифа очганди. Унинг таълимоти Марказий Осиё, Ўрта ҳамда Яқин Шарқ халқларининг миллий ўзига хослиги, турмуш тарзи ва фикр юритишдаги хусусиятлари ва миллий менталитетининг шаклланишига сезиларли таъсир кўрсатди. Бу таъсирни ўрганиш ва билиш миллий ўзлигимизни англашда катта аҳамиятга эгадир.

НАЗОРАТ – турли ташкилотларнинг қонунчиликни таъминлашга қарағилган фаолият шаклларида бири: 1) текшириш ёки назорат қилиш мақсадида амалга оширилган доимий кузатув; 2) шу иш билан шуғулланувчи шахслар, яъни назоратчилар.

НАМОЙИШ – 1) намоийш, митинг, банкет, петициялар тақдим этиш ва бошқ. орқали халқ ёки йиғилиш ахли талабларининг ҳуқуматга ва жамоатчиликка таъсир этиш мақсадида эълон қилиниши; 2) *диплом.* бошқа давлатга таҳдид соладиган ҳаракатларни (мас. чегаралар яқинига қўшин жойлаштириш, элчининг чакриб олиниши ва х.к.) содир этиш; 3) *Ҳарб.* душман эътиборини асосий ҳарбий ҳаракат майдонидан қалғитиш, (мас., алдамчи хуруж, дарёдан кечиб ўтиш ва х.к.)

НАРҲЛАРНИНГ ЛИБЕРАЛЛАШТИРИЛИШИ – тадбиркорлар ва савдо ташкилотларига нарҳларни белгилашда тўлиқ эркинлик берилиши.

НАҚШБАНД БАҲОВУДДИН (Мухаммад ибн Мухаммад Баҳоуддин ан-Нақшбанд ал-Бухорий. 1318–1389 йй.) – Ўрта Осиёда тасаввуф таълимотининг янги тариқатига асос солган донишманд. У 1318 йили Бухоро шаҳри яқинидаги Қасри Ҳиндиён қишлоғида туғилган. Сўнг бу қишлоқ Қасри Орифон деб атала бошланди. Шу ерда вафот этган У деҳқончилик ва ҳунармандчилик билан кун кечирган, молу дунёга хирс қўймаган. бир умр тер тўкиб, ҳалол меҳнат билан Аллоҳни қалбига жо қилиб яшаган донишманддир.

Н. ёшлигиданок суфизм йўлига кирган, яъни «инсон худодан», «инсон худо билан», «инсон худо учун», «инсон худога» деган ақидаларга асосланган ва тасаввуф деб аталмиш диний-фалсафий оқимга ўзини бағишлаган. У тасаввуф сирларини ўрганади, Қуръони карим, тафсир, ҳадисларни пухта эгаллайди. Н. тариқати марказида ахлоқ ва хулқ-одоб қоидаларига изчил амал қилиш туради. У инсонларни ҳалол-поқ бўлишга, ўз меҳнати билан кун кўришга, муҳтожларга ёрдам беришга, камтар ва софдил бўлишга даъват қилади. У исломни тозалаш, илк ҳолига қайтариш ғоясини олга сурган, инсонларни фақирликка, камбағалликка ундайди, лекин хайр-эҳсон ҳисобига эмас. фақат ўз меҳнати билан яшашни ёқлайди. Мутасаввуф олимнинг «Дил ба ёру, даст бақор», яъни ёр (Аллоҳ) қалбингда, қўлинг иш билан банд бўлсин, деган шиори бутун мусулмон оламида шухрат қозонган. Нақшбандия аҳли сунна эътиқодига амал қилувчи тариқатдир. Бу тариқатдаги зотлар қуйидаги шартларга амал қилишлари шарт: тавба қилиш; Пайғамбар суннатларига тўлиқ амал қилиш; шариғатга зид келувчи бидъатлардан қочиш; диний масалаларда тақвони кучайтиришга амал қилиш; зулм ва ноҳасликларга йўл қўймастик; қарзни ўз вақтида тўлаш; розилик сўраш, қазо намозларини ўқиш; Аллоҳни ҳар дақиқада ёдлаш.

Нақшбандия тариқати шэрият билан зоҳирни поклаш, тариқат билан ботиний покланишга алоҳида эътибор қаратади. Унга кирган ҳар бир киши яна ўн бир асосий тамойилга риоя қилиши талаб этилади: 1. Хуш дар дам – яъни, нафас олиб чиқаришда хушёр бўлиш, гафлатда қолмай, Аллоҳни эслаш лозим; 2. Назар бар қадам – яъни, камтар бўлиш ва шуқур қилишни ўзида мужассам этиш; 3. Сафар дар ватан – сайри сулук мартабаларини босиб ўтишни ўзида мужассам этиш; 4. Хизмат дар анжуман – зоҳиран халқ билан, ботинан – Аллоҳ билан бирга бўлиш; 5. Ёд қард – Аллоҳни ёд этиб, мосуводан қўнғилни узиш; 6. Бозғашт – Аллоҳим, мақсадим – сенсан, талаб-истагим сенинг розилигингдир, деган мақомда туриш; 7. Нигоҳдошт – қалбдаги фикр ва хотираларни мулоҳаза қилиш; 8. Ёд дошт – ҳар дам Аллоҳдан хабардор бўлиш; 9. Вуқуфи замон – ҳар лаҳза ўз

холидан хабардор бўлиш, вақтдан унумли фойдаланиш; 10. Вукуфи адалий – мурид, шайх берган зикр вазифасининг саногига риоя қилиш; 11. Вукуфи қалбий – қалбнинг Аллоҳдан хабардор бўлиши. Нақшбандийликнинг асосий шиори – Муҳаммад пайгамбар ва саҳобалар яшагандек яшашга, яъни Бировлар ҳисобига яшамай, пешона тери билан меҳнат қилиб, топилаган неъматларнигина ҳалол деб ҳисоблаш. Б. ҳам шунга амал қилган. Иссонни қомилликка олиб борувчи йўлларга ва маънавий софликка давлат этгани боис, мазкур тарикатнинг мавқеи, мартабаси, борган сари ортиб, юқсалиб борган ва бутун дунёга кенг тарқалган.

Н. тасаввуфни кенг тарғиб қилиб, Арабистон, Эрон ва Марказий Осиёнинг кўп шаҳарларида бўлган. У бу дунё ишларидан юз ўгирмасликни, юқсак иймон ва эътиқодга эга бўлишни, доимо дилида ҳудони жо айлаб меҳнат қилишни, ҳаром-ҳариш ишлардан ўзини тийишни тарғиб этади, ўғриллик, фирибгарлик, ёлгончилик, таъмағирлик, бойликка ҳирс қўйиш каби тубан иллатларни қоралайди, одамларни ахиллик ва дўстликка, доимий мулоқотда бўлишга чақиради. Б.Н. ва унинг таълимоти Марказий Осиё ижтимоий-фалсафий, диний-ахлоқий ва бадийий фикр тараққиётига асрлар давомида жиддий таъсир кўрсатиб келиб, мустақил Ўзбекистон ҳамда ўзбек миллатининг ўтмиши, фалсафий ва маънавий меросини ўрганишга ва миллий тикланишимизга хизмат қилмоқда.

НЕФТНИ ЭКСПОРТ ҚИЛАДИГАН ДАВЛАТЛАР ТАШКИЛОТИ (ОПЕК) – 1960 йил Богдод конференциясида Венесуэла ташаббуси билан тузилган. Таркибига 12 давлат кирган: Жазоир, Венесуэла, Габон, Индонезия, Эрон, Ироқ, Қатар, Кувайт, Ливия, Нигерия, Бирлашган Араб Амириклари, Саудия Арабистони ва Эквадор. Ташкилотнинг асосий мақсади: аъзо мамлакатларнинг нефть сийёсатини координациялаш ва бирхиллаштириш; улар манфаатларини ҳимоя қилишнинг энг самарали индивидуал ва коллектив воситаларини белгилаш; нефть ишлаб чиқарувчи давлатлар манфаатларига доимий эътибор бериш. Штаб-квартираси – Кувайтда жойлашган.

НИЗОЛАРНИ ТИНЧ ЙЎЛ БИЛАН ҲАЛ ЭТИШ – халқаро ҳуқуқнинг асосий тамойилларидан бири, унга мувофиқ давлат орасидаги низолар халқаро тинчлик, ҳавфсизлик ва адолатни ҳавф остига қўймаслик учун тинч йўллар билан ҳал қилиниши лозим. Биринчи бўлиб мазкур тамойил 1928 йилги Париж пактида мустаҳкамланган эди (урушдан миллий сийёсат қуроли сифатида воз кечиш тўғрисида шартнома). Унда давлатлар орасидаги барча низо ва келишмовчиликларни фақат тинч йўл билан ҳал этиш лозимлиги эълон қилинган. Мазкур тамойилга риоя қилиниши бир қатор муҳим халқаро ҳужжатлар билан қафолатланади: БМТ Устави, Европада ҳавфсизлик ва ҳамкорлик кенгашининг 1975 йилги Якуний ҳужжати ва бошқ. БМТ 1982 йилги Низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тўғрисидаги декларациясида низоларни тинч йўл билан ҳал қилишнинг қуйидаги воситалари қўрсатилган: воситачилик, халқаро арбитраж, суд орқали ҳал қилиш, минтақавий органлар ва кенгашларга мурожаат қилиш, шунингдек, томонларнинг танловларига кўра бошқа воситалар. Низоларни тинч йўл билан ҳал этиш тамойили ЎзР ташки сийёсатининг Конституцияда мустаҳкамланган тамойилларидан биридир (17-модда).

НИКОҲ – эркак ва аёлнинг оила тузиш ва авлодни давоб эттириш мақсадида тузадиган доимий иттифоқи; у қонун билан ҳимояланади; эр ва хотиннинг бир-бирига ҳамда фарзандларига нисбатан муносабатларида муайян бурч, масъулият ва ҳуқуқларни тақозо этади (мас., мерос ҳуқуқи ва ҳ.к.)

НОМЗОД – давлат ёки жамоат муассасаларига сайланиш, бирор вазифага тайинланиш ҳамда бирор даража олиш учун қўрсатилган шахс.

НОТА – дипломатик ёзишмаларни акс эттирувчи ҳужжат. Халқаро амалиётда шахсий ва вербал Н. фарқлаш мумкин. Шахсий Н. ёзма шаклда бўлиб, унга имзо чекувчи шахс томонидан ёзилади. У нота юборилаётган шахсга мурожаатдан бошланади ва бу шахсга билдирилган ҳурмат билан тугалланади. Шахсий Н., Н. бланкасида ёзилади, юқори ўнг четида юборилаётган вақт ва жой, Биринчи бетининг пастки ўнг бурчагида, манзилгоҳ Н. юборилаётган мансабдор шахс исми-шарифи тўлиқ келтирилади. Н. кенг тарқалган турларидан бири вербал Н. бўлиб, унда дипломатик фаолият мазмунини ташкил этувчи

турли масалалар ёритилади. Вербал Н., Н. бланкида босилади, ҳурмат билан бошланиб, ҳурмат билан тугатилади, учинчи шахс томонидан тузилади, лекин имзоланмайди. Н. юкори чап тарафида руйхатдан ўтказилган чиқиш сони ва пастки чап бурчагида манзилгоҳ ёзилади. Н. тексти остида юборилган вақти, жойи кўрсатилади. Вербал Н. Ташки ишлар вазириликда ёки дипломатик вакилликнинг муҳри босилади. Ҳозирги даврда халқаро амалиётда ҳокимиятлар ўртасида бевосита Н. ёзишмалари кенг қўлланилмоқда.

«НОУ-ХАУ» – ишлаб чиқаришнинг техникавий, конструкторлик ва бошқа сирлари; маҳсулот ишлаб чиқаришда фойдаланиш мумкин бўлган техникавий, тижорат ва бошқа билимлар ҳамда ишлаб чиқариш тажрибаси (расмийлаштирилган, ammo патентланмаган бўлади).

О

ОАПЕК – нефть экспорт қилувчи арабистон минтақаси давлатларининг уюшмаси. 1968 йилда нефтьнинг бой захириларига эга бўлган ва уни экспорт қилувчи араб давлатлари мафаатларини ҳимоя қилиш, аъзо-давлатлар ўртасида нефть саноати соҳасида ҳамкорликни ривожлантириш мақсадида ташкил этилган. Аъзо-давлатлар: Жазоир, Бахрейн, Йроқ, Қатар, Қувайт, Ливия, БАА, Сауд Арабистони, Сурия, Тунис. Штаб-квартираси Қувайтда жойлашган.

ОБЛИГАЦИЯЛАР (ЗАЁМ) – қимматли қоғозлар; соҳибининг пул маблағлари ўтказганлигини тасдиқлайди ва белгиланган муддатда облигацияда кўрсатилган нархни қоплаш, шунингдек (агар О. шартларида бошқа ҳолатлар назарда тутилмаган бўлса), тегишли фойзини тўлаш мажбуриятини тасдиқлайди. Мақсадли О. чиқаришнинг асосий шарти кўрсатилган мол-буюм (хизмат)ларнинг бўлиши муқаррарлигидир. О. уларнинг эгаларига қорхонани бошқаришда қатнашиш ҳуқуқини бермайди.

ОДАТ – мусулмонларда ёзилган ҳуқуқ – шариятдан фарқли ўлароқ оддий ҳуқуқ; бу кавказ тоғлик халқлари орасида ҳам кенг тарқалган.

ОЗОДЛИК – маънот тушунчанинг сиёсий фанлардаги талқини унинг фалсафий ва диний талқинларидан келиб чиқади. Шу билан биргаликда, сиёсийшунослик унинг моҳиятини аниқлабгина қолмасдан, мазмунан бойитилишига ҳам хизмат қилади. О. масаласининг сиёсийшуносликдаги талқини ижтимоийлик ва миллий озодлик, озодлик ҳаракати ва мафқураси каби тушунчалар, умуман замонавий жамият ҳақидаги тасаввурлар, унинг ривожланиш тенденциялари, яқин ва узок муддатдаги истиқболни ҳуллас сиёсий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этадиган ўзгаришлар тахтили орқали амалга оширилади. О. муаммолари ҳақида сўз кетганда, биринчи галда ижтимоий тузумни ва бошқарув шаклини танлаш, инсон ҳуқуқларининг ҳимоясини таъминлаш ва унинг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондириш, давлат ҳокимияти идораларини шакллантириш, жамиятда инсонпарварлик ахлоқи меъёрларининг қарор топиши каби масалалар назарда тутилади.

ОИЛА – кишиларнинг табиий-биологик (жинсий муносабатлар, насл қолдириш), иқтисодий (мулкий муносабатлар, уй-рўзгорни бошқариш), маънавий (эр-хотин, ота-она ва болалар ўртасидаги меҳр-муҳаббат туйғуси ва бошқ.) муносабатларига асосланган ижтимоий бирлиги бўлиб, инсон яшашни учун қулай шароит яратиб берувчи, унинг турли эҳтиёжларини қондирувчи макондир. Шунингдек, О. ҳаётнинг, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларни сақтайдиган, келажак насллар қандай инсон бўлиб етиштиришига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғидир. О. икки жинсга мансуб кишиларнинг – эрак ва аёлнинг ўзаро тенглиги, муҳаббати, бир-бирларини англаган ҳолда биргаликда яшаш, авлодларни мунтазам янгилаб турадиган, энг муҳими, уни: иқтисодий, маънавий, ахлоқий жиҳатдан мукаммаллаштириш йўлида ҳамкорликда қилинадиган ҳаракат ҳосиласидир. Унинг энг муҳим ижтимоий вазифалари қуйидагилардан иборат: 1) О. репродуктив вазифаси – унда фарзандларнинг туғилиши, жамиятда аҳолининг янгилашиб туриши; 2) О. тарбиявий вазифаси – ёш авлодни жисмоний соғлом,

маънавий барқамол, ахлоқий пок этиб тарбиялаш орқали ёшларни ижтимоийлаш-тириш, жамиятнинг маданий жиҳатдан узлуксизлигани таъминлаш; 3) О. хўжалигини юритиш вазифаси – яшаш жойига эга бўлиш, унинг шароитини яхшилаш, оила хўжалигини теб-ратиш; 4) О. иқтисодий вазифаси – оила аъзоларининг яшашлари учун зарур бўлган анжом ва асбоб билан таъминлаш, уларни кийим, озик-овқат, билим олиши ва ихтисосга эга бўлиши, ўз истеъдод ва имкониятларини рўёбга чиқариш учун иқтисодий шарт-шароит яратиш. Шунингдек, меҳнатга яроқсиз оила аъзоларини, вояга етмаган болалар, қариятларни моддий жиҳатдан таъминлаш; 5) О. ижтимоий вазифаси – оила аъзоларининг хулқ-атворини, ахлоқини назорат қилиш, шунингдек, эр-хотиннинг оила ва жамият олдидаги масъулияти, фарзандларнинг ота-оналар, ота-оналарнинг фарзандлари олдидаги вазифасини англаш; 6) О. аъзоларининг маънавиятини юксалтириш; 7) О. аъзоларининг оилада ўз мавқеларини эгаллашлари учун имконият яратиб бериш; 8) О. аъзоларининг дам олишларини ташкил этиш; 9) О. эмоционал вазифаси – оила аъзоларининг бир-бири билан меҳр-окибат, ўзаро ҳурмат хис-туйғуларини тарбиялаш; 10) О. жинсий тарбияга оид вазифаси – эр-хотиннинг жинсий эҳтиёжларини қондириш, ўғил ва қизларга, уларнинг жинсига қараб тарбия бериш, уларни ҳаётга тайёрлаб бориш. О. мана шу вазифаларни тўла бажаргандагина барқарор бўлади, такомиллашиб боради ва жамият тараққиётига ижобий таъсир кўрсатади.

ОИЛА ҲУҚУҚИ – аънавий ҳуқуқ соҳаларидан бири. Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатлари О.Х. фани ва унга мос ўқув фанларидан иборат. О.Х. асосий манбаи 1998 йилда қабул қилинган Оила кодексидир. Оила тўғрисидаги қонун ҳужжатларининг вазифалари оилани мустаҳкамлашдан, оилавий муносабатларни ўзаро муҳаббат, ишонч ва ҳурмат ҳамжиҳатлик, бир-бирига ёрдам бериш ҳамда оила олдида унинг барча аъзоларининг маъсуллиги ҳисси асосида қуришдан, бирон-бир шахснинг оила масалаларига ўзбошимчалик билан аралашшига йўл қўймастикдан, оила аъзолари ўз ҳуқуқларини тўсқинликсиз амалга ошириши ҳамда бу ҳуқуқларнинг химоя қилинишини таъминлашдан иборат.

ОЛИГАРХИЯ – (юнон. «*oligarchia*», «*oligos*» – кам сонли, «*arche*» – ҳокимият) – кам сонли кишиларнинг давлатдаги ёки молия оламидаги ҳокимияти (молия О.).

ОЛИЙ МАЖЛИС – ЎЗР олий қонун чиқарувчи органи. Унинг тизими, тузилиши, вазифалари, иш ва фаолияти, қондаларини белгиллашда барча илғор давлатларнинг олий қонун чиқарувчи органи ташкил қилинишидаги тарихий таърибаси ўрганилган ва инобатга олинган. О.М. 1992 йилнинг 8 декабрида қабул қилинган ЎЗРнинг Конституцияси асосида жорий этилган ва унга 1994 йил 25 декабрда дастлабки сайловлар ўтказилган. Бунга қадар унинг ваколатлари ЎЗР Олий Кенгаши томонидан амалга оширилиб келинган. 1993 йил 28 декабрда қабул қилинган «ЎЗР О.М. сайлов тўғрисида»ги қонунга биноан О.М. тузилишига ўзгартириш киритилди. 2000 йил мамлакатда ўтказилган умум-халқ референдумига биноан ЎЗР О.М. икки палатали – қонунчилик палатаси ва Сенатдан иборат бўлиши қонун асосида мустаҳкамланган.

ЎЗР О.М. қонунчилик палатаси мутлақ ваколатларига: 1) ЎЗР О.М. қонунчилик палатаси Спикери ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; 2) ЎЗР Бош прокурорнинг тақдимига биноан ЎЗР О.М. қонунчилик палатаси депутатини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш; 3) Ўз фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш; Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш қиради.

ЎЗР О.М. Сенатнинг мутлақ ваколатлари: 1) ЎЗР О.М. Сенати Раиси ва унинг ўринбосарларини, кўмиталарнинг раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; 2) ЎЗР Президентининг тақдимига биноан ЎЗР Конституциявий судини сайлаш; 3) ЎЗР Президентининг тақдимига биноан ЎЗР Олий судини сайлаш; 4) ЎЗР Президентининг тақдимига биноан ЎЗР Олий хўжалик судини сайлаш; 5) ЎЗР Президентининг тақдимига биноан ЎЗР

Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раисини тайинлаш ҳамда уни лавозимидан озод этиш; 6) ЎзР Президентининг ЎзР Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; 7) ЎзР Президентининг ЎзР Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; 8) ЎзР Президентининг тақдимига биноан ЎзР чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш ҳамда уларни лавозимидан озод этиш; 9) ЎзР Президентининг тақдимига биноан ЎзР Марказий банки бошқарувининг раисини тайинлаш ва уни лавозимидан озод этиш; 10) ЎзР Президентининг тақдимига биноан амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш; 11) ЎзР Бош прокурорининг тақдимига биноан ЎзР О.М.Сенаги аъзосини дахлсизлик ҳуқуқидан маҳрум этиш тўғрисидаги масалаларни ҳал этиш; 12) ЎзР Бош прокурорининг, ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси раисининг, ЎзР Марказий банки бошқаруви раисининг ҳисоботларини эшитиш; 13) ЎзР фаолиятини ташкил этиш ва палатанинг ички тартиб-қоидалари билан боғлиқ масалалар юзасидан қарорлар қабул қилиш; 14) Сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт соҳасидаги у ёки бу масалалар юзасидан, шунингдек, давлат ички ва ташқи сиёсати масалалари юзасидан қарорлар қабул қилиш.

ЎзР О.М. Қонунчилик палатаси ва Сенатининг биргаликдаги ваколатлари:

1) ЎзР Конституциясини қабул қилиш, унга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; 2) ЎзР конституциявий қонунларини, қонунларини қабул қилиш, уларга ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш; 3) ЎзР референдумини ўтказиш тўғрисида ва уни ўтказиш санасини тайинлаш ҳақида қарор қабул қилиш; 4) ЎзР ички ва ташқи сиёсатининг асосий йўналишларини белгилаш ҳамда давлат стратегик дастурларини қабул қилиш; 5) ЎзР қонун чиқарувчи, ижро этувчи ҳамда суд ҳокимияти органларининг тизимини ва ваколатларини белгилаш; 6) ЎзР таркибига янги давлат тузилмаларини қабул қилиш ва уларнинг ЎзР таркибидан чиқиши ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш; 7) Бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш; 8) ЎзР Вазирлар Маъқамасининг тақдимига биноан ЎзРнинг Давлат бюджетини қабул қилиш ва унинг ижросини назорат этиш; 9) Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловларни жорий қилиш; 10) ЎзР маъмурий-ҳудудий тузилиши масалаларини қонун йўли билан тартибга солиш, чегараларини ўзгартириш; 11) Туманлар, шаҳарлар, вилоятларни ташкил этиш, тугатиш, уларнинг номини ҳамда чегараларини ўзгартириш; 12) Давлат мукофотлари ва унвонларини таъсис этиш; 13) ЎзР Президентининг вазирликлар, давлат қўмиталари ва давлат бошқарувининг бошқа органларини тузиш ҳамда тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; 14) ЎзР Марказий сайлов комиссиясини тузиш; 15) ЎзР Президентининг тақдимига биноан ЎзР Бош вазири номзодини кўриб чиқиш ва тасдиқлаш; 16) ЎзР О.М. Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили ва унинг ўринбосарини сайлаш; 17) ЎзР ҳисоб палатасининг ҳисоботини кўриб чиқиш; 18) ЎзР Президентининг ЎзР ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилиш тўғрисидаги фармонини тасдиқлаш; 19) ЎзР Президентининг умумий ёки қисман сафарбарлик эълон қилиш, фавқулодда ҳолат жорий этиш, унинг амал қилишини узайтириш ёки тугатиш тўғрисидаги фармонларини тасдиқлаш; 20) Халқаро шартномаларни ратификация ва денонсация қилиш; 21) Ушбу Конституцияда назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга ошириш. Палаталарнинг биргаликдаги ваколатларига кирадиган масалалар, қоида тарихида, аввал ЎзР О.М. Қонунчилик палатасида, сўнгра Сенатда кўриб чиқилади.

ОЛИЙ РАДА – Украинанинг бир палатали парламенти. 4 йил муддатга сайланган ва 450 та депутатдан иборат.

ОЛИЙ СУД – ЎзР О.С. фуқаролик, жиноий ва маъмурий суд ишларини юритиш соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. У томонидан қабул қилинган ҳужжатлар қатъий ва ЎзРнинг барча ҳудудида бажарилиши мажбурийдир. ЎзР О.С. Қорақалпоғистон Республикаси олий судлари, вилоятлар, шаҳарлар, туманлараро, туман

судлари ва харбий судларнинг судлов фаолияти устидан назорат олиб бориш ҳуқуқига эга.

ОЛИЙ ХАЛҚ ЙИҒИНИ – Корея Халқ Демократик Республикасининг (Шимолий Корея) бир палатали конун чиқарувчи органи.

ОЛИЙ ХЎЖАЛИК СУДИ – Ўзбекистон Республикасида мулкчиликнинг турли шаклларига асосланган қоржоналар, муассасалар, ташкилотлар ўртасидаги, шунингдек тадбиркорлар ўртасидаги, иқтисодийёт соҳасида ва уни бошқариш жараёнида вужудга келадиган хўжалик низоларини ҳал этиш О.Х.С. ва хўжалик судлари томонидан уларнинг ваколатлари доирасида амалга оширилади.

О.ЛОМОН – бир-бири билан жисмонан яқин бўлган, ягона мақсадга эга бўлмаган, руҳий ҳолат жиҳатидан муш тарақ бўлган кишиларнинг вақтинчалик тартибсиз уюшмаси Индивидуумларнинг оломон орасидаги ҳолати таъсирга берилувчанлик, таклид қилиш, хиссий зўриқиш билан ажралиб туради. Ҳаракат ҳарактери жиҳатидан О. тасодифий, экспрессив, конвенционал ва фаол ғуруҳларга бўлинади.

«**ОЛТИН МЕРОС ЖАМҒАРМАСИ**» – О.М. халқаро хайрия жамғармаси Президент И.А.Каримов тапгабуси билан 1996 йил 27 сентябрда ташкил этилган. Жамғарма барча вилоятларда, аксарият туманларда ўз бўлимларига эга.

Жамғарманинг мақсад ва вазифалари: Ўзбекистонда яшаётган турли миллат ва элатлар ўтмиши ҳамда маданиятига оид қимматли тарихий маълумотлар ҳамда манбаларни, ашёларни излаш, авайлаб асраш, тарғиб этиш; Давлатчилигимиз тарихига оид ёдгорликлар, обидалар, зиёратгоҳларни рўйхатга олиш, таъмирлашда иштирок этиш; қадимий ашёлар, санъат асарларини тўплаб, музейлар ташкил этиш, жумладан, хусусий коллекционерлар билан ҳамкорликда уй музейлари яратиш; халқимизнинг жаҳон цивилизациясига қўшган улкан ҳиссасини, бой тарихини, маданияти ва санъатини мамлакатимизда ва чет элларда кенг тарғиб қилиш; миллий хунармандчиликнинг қадимий мактабларини тиклаш, хунар эгалари яратган гўзал санъат асарларини мамлакатимизда ва чет элларда намойиш этиш; қадимий кўлөзма ва тошбосма асарларини, этнографияга оид ёдгорликлар, либослар, қадимий турмуш тарзини ақс эттирган ашёларни йиғиш ва сақлаш, кўргазмалар уюштириш; халқаро конференция, фольклор фестиваллари, семинарлар, танловлар, ким ошди савдолари, концертлар уюштириш; ЮНЕСКО ва бошқа халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик қилиш ва ҳ.к.

ОЛТИН ЎРДА – XIII асрнинг 40-йилларида Жучихоннинг ўғли, Чингизхоннинг набираси Боту томонидан Барпо этилган давлат. У XIV асрнинг охириларигача мавжуд бўлиб, сўнг майда хонликларга бўлиниб кетган. Дуной ва Фин бўғозидан Иртиш ва Обь дарёларигача, Қора, Каспий ва Орол денгизларидан Новгород ва Шимолий муз океани худудларигача бўлган. Улкан давлат пойтахти дастлаб Сарой-Боту (ҳозирги Астрахань атрофларида), сўнгра Сарай-Берке бўлган (ҳозирги Волгоград атрофида).

ОМБУДСМАН – (*швед. «ombudsman»*) – кимнингдир қизиқиши, тарафларнинг вакили деган маънони билдиради) – ишончга лойиқ мустақил шахс, айрим фуқароларнинг ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун парламент томонидан ваколатли ҳисобланади, барча давлат органлари ва уларнинг вакиллари устидан кенгрок формада назорат этиш тушунилади. Бу институт 1809 йил Швецияда илк конституцион нормалар юзага келиши ва ҳокимият, бошқарув ва суд органларининг уларга рия қилишлари устидан парламент назорати ўрнатиш заруряти пайдо бўлганлиги туфайли юзага келган. Белгиланган лавозимнинг шу вақтга қадар дунёда ухшаши булмаган, зеро О. аввалбошда фуқароларни маъмурият жабрзулидидан ҳимоя қилиш функциясини утаган. О. ўрта асрлардаги швед тилида О. сузини, яъни куч-қудрат, обру-эътибор деган маънони англатиб, шу иш билан шуғулланувчи шахс, воситачи ёҳуд бошқа одамлар вакили ҳисобланади. Ҳуқуқий маънода омбудсман ишончга лойиқ бетараф шахсни билдиради. У фуқаролар ҳуқуқини ҳамда барча давлат органлари ва уларнинг вакиллари устидан кенг назорат олиб бориш шаклидаги бевосита парламент назорати олиб боришга ваколатланган.

1919 йилдан бошлаб бундай органлар аста-секин бошқа мамлакатларда таъсис этилди ва ҳуқуқий назорат тизимига киритилди. Улар парламент ва суд назорати тарзида, шунингдек маъмурий органлар томонидан амалга оширила борди. Бундай институтга эҳтиёж мавжуд бўлган, бошқа институтлар давлат бошқарувиغا нисбатан етарли назорат вазифасини Бажара олмаган ва демократик давлатда маъмурий узбошимчаликдан фуқароларни қўшимча химоя қилиш зарурати юзга келган пайтда пайдо бўлди. Омбудсман парламентнинг барча ижроия органлари устидан анъанавий назорат олиб боришига ёрдамлашади, уларни тулдиради ва кенгайтиради. Шу сабабдан жаҳоннинг аксар мамлакатлари уларидаги мавжуд назорат шаклларини яна бир шакл – О. модели билан бойит-моқдалар.

Ҳозирги вақтда дунёда юзга яқин О. мавжуд бўлиб, мазкур лавозимдаги шахслар баъзи мамлакатларда О., баъзиларида воситачи (медиатор), учинчи бир хилларида эса парламент вакили ва туртинчиларида, худди бизнинг Ўзбекистонимизда булганидек, Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил деб юритилади. Хорижий мамлакатлар тарихи ва амалиёти бу институтнинг икки хил тури: парламент О. (Швеция, Буюк Британия ва бошқалар) ҳамда ижроия ҳокимияти омбудсмани (АҚШ, Франция, Канада) борлигидан гувоҳлик беради. О. институтининг ваколатли ёки ижроия ҳокимияти органи эканлиги унинг ҳуқуқий базасига, лавозимига тайинланиш ва шундан бушагилишига, унинг функцияси тахлилга қараб аниқланади.

О. бошқа давлат органларига (ижроия ҳокимият) нисбатан парламентнинг одатдаги функциясининг назоратини кенгайтиради ҳамда қўшимчалар киритади ва ёрдам беради. Шунинг учун дунёнинг кўп мамлакатларида назоратнинг амалдаги шаклларига қўшимча бўлиб, яна бир назорат шакли О. киритилди. Ҳозирги вақтда дунёнинг турли давлатларида юзга яқин О.лар пайдо бўлган ва улар Скандинавия мамлакатларида омбудсман, Испания ва Колумбияда халқ ҳимоячиси, Францияда воситачи (медиатор), Руминияда халқ адвокати, Ўзбекистонда Инсон ҳуқуқлари бўйича Олий Мажлис вакили ҳисобланади. О. ҳар хил йўллар билан сайланиши ёки тайинланиши мумкин. Масалан, Испанияда 5 йил муддатга парламент томонидан сайланади, Францияда Министрлар Кенгаши томонидан декретга асосан тайинланади. Ўзбекистонда «ЎзР Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили тўғрисида»ги қонуннинг (1997 йил 24 апрел) 3-моддасига асосан Вакил Олий Мажлис томонидан депутатлар орасидан Маълум муддатга (5 йилга) сайланади.

Кўпгина мамлакатларда ҳар бир фуқаро О.га бевосита мурожаат этиши мумкин. Агар мурожаат қилувчининг шикоятдаги фактлар тасдиқланса, О. томонидан мутасадди мансабдор шахсга йўл қўйилган хатоларни тузатиш имконияти берилади. Мансабдор шахс томонидан бу таклиф рад этилса, унда маъмурий органга ёки парламентга мурожаат этилади. О. нафақат фуқароларнинг мурожаатига кўра, балки ўз ташаббуси билан ҳам ҳаракат қилади. Францияда фуқаро воситачига тўғридан-тўғри чиқмай, балки ўз сенатори ёки депутатига мурожаат этади.

ЎзР Парламент ҳузуридаги Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил (О.) институти ЎзР Президенти ташаббуси билан Олий Мажлисининг биринчи сессиясида ташкил этилди ва 1995 йил 6 майда Олий Мажлис қарорига биноан унинг ҳузурида Вакилнинг инсон ҳуқуқлари борасидаги вазифаларни намунали амалга оширишига кўмаклашиш учун фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя қилиш Комиссияси ташкил этилди. Вакил ва Комиссия фаолияти Олий Мажлисининг 1995 йил 29 август Қарори билан тасдиқланган Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисидаги Низом билан тартибга солинган.

Инсон ҳуқуқлари бўйича вакил ҳақидаги қонун лойиҳаси умумхалқ муҳокамаси учун «Халқ сузи», «Народное слово» газеталарида 1997 йил 14 февралда эълон қилинди. 1997 йилнинг 24 апрелида эса ЎзР Олий Мажлисининг саккизинчи сессиясида «Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (омбудсман) тўғрисида» Қонун қабул қилинди. Мазкур қонун инсон ҳуқуқлари бўйича Вакилнинг ҳуқуқий ҳолатини, фаолият соҳаси ва тасмуйилларини, шунингдек, лавозимга сайланиш ва шундан бушагилиш тартибини, фуқароларнинг шикоят ва аризаларини кўриб чиқишдаги ваколатлари ҳамда

фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини химоялашдаги ҳуқуқлари ва мажбуриятларини белгилаб беради. ЎЗР Вакил ўз фаолиятида ЎЗР Конституцияси, қонунлари, бошқа қонун ҳужжатларига, ЎЗР халқаро шартномаларига, шунингдек, халқаро ҳуқуқнинг умум-этироф этилган тамойиллари ва меъёрларига асосланади. Вакил ЎЗР Олий Мажлисининг депутаты бўлиб, қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эгадир. Вакил ЎЗР фуқароларига ҳамда ЎЗР ҳудудида яшаб турган ажнабий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари ёки қонуний манфаатларини бузган ташкилотлар ёки ҳаракат-сизлиги устидан берган шикоятларини кўриб чиқади ва ўз текширувини ўтказиш ҳуқуқига эга. О. бирон киши манфаатларининг вакили, турли хил маъмурий органлар, баъзи мамлакатларда эса, шунингдек, хусусий шахслар ва бирлашмаларнинг инсон ҳуқуқларига риоя этишни назорат қилиш учун махсус сайлаб (тайинлаб) қўйиладиган мансабдор шахс. О.нинг алоҳида обрў-эътибори ва замонавийлиги унинг демократик хусусиятлари билан тавсифланади. ЎЗР О. фаолиятининг ҳуқуқий асослари «Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари вакили (О.) тўғрисида»ги ЎЗР қонунида (1997 йил 24 апрель) белгилаб берилган.

О.ўз фаолиятини олиб боришда унинг фаолиятини тартибга солишчи Қонунгагина эмас, балки бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжатларга ҳам асосланади. Бундай ҳужжатлар қаторига қотибчат фаолияти тўғрисидаги Низом, Вакил қошидаги Инсон ҳуқуқлари ва эркинликларига риоя этиш Комиссияси Регламенти, Олий Мажлисининг Инсон ҳуқуқлари бўйича вакили (О.) тўғрисидаги Низом қабилар кириб, булар Вакил фаолиятининг барча йўналишларини батафсил белгилаб беради.

Вакил ўз вазифаларини бажаришда 1994 йил 6 майдаги «Фуқаролар мурожаатлари тўғрисида»ги ЎЗР Қонуни, 1995 йил 30 августдаги «Фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини буздирилган ҳаракатлар ва қарорлар устидан судга шикоят қилиш тўғрисида»ги ЎЗР Қонуни, ЎЗР бошқа қонун ҳужжатлари ҳамда инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро конвенцияларга амал қилади.

Ўзбекистонда О. фаолияти давлат ва фуқаро, жамият ва шахсга оид ижтимоий муносабатларнинг муҳим соҳасини уз ичига олади. Ҳозирги замон жамияти ҳаёти ва фаолиятининг Вакилга тааллуқли бўлмаган бирорта соҳаси йўқ, чунки инсон ва унинг ҳақ-ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари Вакилнинг асосий диққат объекти ҳисобланади.

Вакил қўйидаги ҳуқуқларга эга: шикоятни кўриб чиқиш; аризачи уз ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини химоя қилиш учун фойдаланиши мумкин булган воситалар ва шаклларни курсатиш; шикоятни унинг моҳиятига қура ҳал қилишга ваколатли булган ташкилот ёки мансабдор шахсга юбориш; аризачини унинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига даҳлдор ҳужжатлар, қарорлар ва бошқа материаллар билан таништириш; шикоятни кўриб чиқишни сабабини албатта курсатган ҳолда рад этиш, —қонун ҳужжатларига зид бўлмаган бошқа чора-тадбирларни куриш.

ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИ (ОАВ) — ахборотни оммавий аудиторияга етказиш воситалари (ноширлик, радио, телевидение, овоз ёзиш ва аудивизуал воситалар, кино, оммавий ахборотнинг даврий тарқаладиган бошқа шакллари). ЎЗРнинг Конституциясида «ОАВ эркиндир ва қонунга мувофиқ ишлайди. Улар ахборотнинг тўғри ва янги учун белгиланган тартибда жавобгар ҳар. Цензурага йўл қўйилмайди», деб белгиланган. Мустақиллик йилларида жамият ҳаётини демократлаштиришда ОАВ ролини янада ошириш мақсадида қатор қонунлар қабул қилинган.

ОНА ВА БОЛА ҲУҚУҚИНИ ХИМОЯ ҚИЛИШ — низо чиққан тақдирда она ўз ҳуқуқларини химоя қилиш учун судга мурожаат қилишга ҳақли. Бола ўз ҳуқуқи ва қонуний манфаатларини химоя қилиш ҳуқуқига эга. Боланинг ҳуқуқ ва манфаатларини химоя қилиш унинг ота-онаси (улар ўрнини босувчи шахслар) қонунда назарда тутилган ҳолларда васийлик ва ҳомийлик органи, прокурор, суд томонидан амалга оширилади. Бола ота-она (улар ўрнини босувчи шахслар) томонидан қилинадиган суиистеъмолликлардан химояланиш ҳуқуқига эга. Боланинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилганда, шу

жумладан, ота-она (улардан бири) болани тарбиялаш ва таълим бериш бўйича ўз мажбуриятларини бажармаган ёки лозим даражада бажармаганда ёхуд ота-оналик ҳуқуқини суиистеъмол қилганда бола ўз ҳуқуқ ва манфаатларини химоя қилишни сўраб, васийлик ва ҳомийлик органига 14 ёшга тўлгандан кейин мустақил равишда судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Боланинг ҳаёти ёки соғлиғига хавф туғилганда, унинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатлари бузилганлигидан хабардор бўлган шахслар бу ҳақда бола айни пайтда яшаб турган жойдаги васийлик ва ҳомийлик органига маълум қилиши лозим. Ана шундай маълумотларни олган васийлик ва ҳомийлик органи боланинг ҳуқуқ ва манфаатларини химоя қилиш юзасидан тегишли зарур чораларни кўришга мажбурдир.

ОППОНЕНТ – 1) мунозарадаги қарши томон; 2) ахборот ёки ҳисоботни илмий нуқтан назардан баҳолаш топширилган шахс.

ОРДЕН – умумий мақсад агрофида бирлашган ва алоҳида ҳаёт тарзига эга бўлган кишилар тоифаси. Улар: а) монаҳларга доир, б) маънавий ва в) дунёвий рицарлик О. бўлиниди. Кейинчалик бу ном рицарлик орденига мансубликни англатувчи ташқи белгиларга (юлдуз, крестлар, ленталар) ҳамда давлатлар томонидан кишиларни ҳарбий ва фуқаролик хизмати учун тақдирлаш белгиларига кўчирилади.

ОСИЁ ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (ОТБ) – халқаро минтақавий банк. Банкни тузиш ҳақидаги битим 15 та давлат ҳукуматлари томонидан имзоланган бўлиб, 1966 йил 22 августда кучга кирган. ОТБ таркибига аъзо сифатида БМТ иқтисодий ва ижтимоий масалалар бўйича Осиё-Тинч океани комиссиясига аъзо бўлган давлатларгина киритилиши мумкин. Ҳозирда банкка 61 мамлакат аъзо. Банк фаолиятининг асосий мақсади Осиёдаги ривожланаётган мамлакатлар иқтисодий тараққиётига ва ташқи савдосига кўмаклашиш, молиявий, техник ва иқтисодий ёрдам кўрсатиш. Штаб-квартираси – Манилада (Филиппин). Олий органи – Бошқарувчилар кенгаши. ЎЗР 1995 йилда ОТБга аъзо бўлган.

ОСИЁ-ТИНЧ ОКЕАНИ ИҚТИСОДИЙ ҲАМКОРЛИГИ АТЭС (ОТОИХ) – 1996 йил Австралия ташаббуси билан Осиё-Тинч океани ҳудуди мамлакатлари иқтисодининг ўсиб бораётган ўзаро алоқдорлигининг эътирофи рамзи сифатида ташкил этилган. Қонсенсус асосида қарорлар қабул қилишнинг маслаҳат мақоми ҳуқуқига эга. ОТОИХга куйидаги 19 давлат аъзо ҳисобланади: Австралия, Бруней, Гонконг, Канада, Хитой, Кирабати, Малайзия, Маршалл ороллари, Янги Зеландия, Папуа-Янги Гвинея, Корея республикаси, Россия федерацияси (1997 йилдан), Сингапур, АҚШ, Таиланд, Тайвань, Филиппин, Чили. ОТОИХнинг асосий вазифаси – ҳудуддаги мамлакатлараро иқтисодий ҳамкорликни ривожлантириш, барча аъзо давлатлар иқтисодий ўсишини қўллаб-қувватлаш, очиқ кўптомонлама халқаро савдо тизимини мустаҳкамлаш, Осиё-Тинч океани ҳудудида Савдо ва инвестицияларни либераллаштириш даражасини кўтариш, иқтисоднинг нодавлат секторини манфаатли бўлишига эришиш.

ОФФШОР – (ингл. «offshore» – қиргоқдан ташқари) – жаҳон молиявий марказларида, шунингдек, айрим банк операцияларига нисбатан қўлланиладиган атама. О. деб шундай марказларга айтиладики, бунда уларнинг фаолияти кредит ва бошқа (миллий ва чет эл) ташкилотлар, резидент бўлмаган (чет эл жисмоний ва юридик шахслар) ташкилотлар билан ушбу мамлакатда амалда бўлмаган чет эл валютасида амалга оширади. Бунда бу давлатда амалиётдан ўтказилган ташкилотлар (компания) учун ўчтиёзти солиқ тўлаш тизими ташкил этилади ва ҳатто солиқ тўловидан озод этилиши ҳам мумкин. О. марказида ўз фаолиятини юритувчи ташкилотлар молиявий ҳаракатларини амалга ошириш учун давлат ҳудудидан фойдаланадилар, лекин иқтисодиётининг бир қисми ҳисобланмайдилар. О. зоналарни ташкил этувчи мамлакатларнинг мақсади бу ерда жойлашувчи чет эл компанияларининг руйхатдан ўтиш йиғимларини йиғиш ва иш жойларини ташкил этиш ва х.к. О. зоналари ривожланиши учун чекланган ресурсларга эга бўлган унча катта бўлмаган давлатларда ташкил этилади. Ҳозирги вақтда оффшорлар Кипр, Вануату, Мальта, Либериа, Панама, Ирландия, Лихтенштейн, Багам ярим оролда ривожланган.

Шунингдек, «оффиор» атамаси халқаро ҳуқуқда солиқсиз зоналарда ҳаракат қилувчи компанияларга нисбатан ҳам қўлланади.

ОШКОРАЛИК – давлат ва жамоат ташкилотлари фаолиятидаги очкилик; мамлакатнинг энг долзарб муаммоларини ҳал этишда жамоатчилик фикрининг изчил ва фаолиштироки.

II

ПАБЛИК РИЛЕЙШНЗ – (ингл. *«public relations»* – аҳоли билан муносабат) – давлат ва бошқа ташкилотларнинг идора ва муассасалар ўртасида ҳамкорлик ва дўстлик алоқаларини ўрнатиш бораси амалга ошираладиган фаолияти. П.Р. тушунтирувчи матери-алларни тарқатиш, ахборот тақдим этиш, дўстона муносабатларнинг ўрнатилишига хизмат қиладиган алоқалар орқали амалга оширилади.

ПАНИСЛОМИЗМ – бутун дунё мусулмонларининг ижтимоий, миллий ва қайси давлатга мансублигидан қатъи назар, маънавий-руҳий жиҳатдан бирлиги ҳамда маънавий етакчи ҳалиф ҳокимияти остида бирлашувини тарғиб этадиган диний-сиёсий мафкура. XIX асрнинг иккинчи ярмида пайдо бўлган. П.нинг биринчи мафкурачиси – Жамол ид-Дин ал-Афғоний (1838–1897 йй.). П. дастлабки мақсади – мусулмон халқларнинг мустақил-лик ва британия колониализмидан қутулиш борасидаги курашини асослашдан иборат бўлган. П. исломга хос айрим хусусиятларга таянади. Хусусан, исломда аввалдан диндорнинг этник ва ирқий келиб чиқишининг аҳамияти йўқлиги эътироф этилган; давлатчилик диний уюшма сифатида талқин қилинган; назарий жиҳатдан руҳонийларнинг диндорлар ва Худо ўртасидаги воситачи экани инкор этилган. Исломга эътиқод қилина-диган мамлакатларнинг тарихий, ижтимоий-иқтисодий, сиёсий шарт-шароитлари турли кучларнинг, жумладан, феодал-клерикал доираларнинг ўз аҳолини мустақамлаш, феодал мустақиллиқни сақлаб қолишда П. фойдаланишига замин яратган. П. келиб чиқадиган оқибатларнинг турфа хиллиги шу билан боғлиқдир.

ПАНСЛАВИЗМ – славян халқларининг этник асосда бирлашиб, долзарб муаммо-ларни ҳал этиш тенденциясини ифода этган ижтимоий-сиёсий оқим.

ПАНСОВЕТИЗМ – узоқ вақт давомда собиқ совет давлати доирасида яшаш натижасида ижтимоий-маданий ҳаётда зўрлик билан юзага келтирилган муайян яқинлик, иқтисодий алоқадорлик ва боғлиқлиқни мутлақлаштиришга асосланган қарашлар тизими. Бундай қарашлар замида ўз умрини яшаб бўлган собиқ совет мафкураси гояларини қайтадан тириштиришга, шу йўл билан яна эски тузумни тиклашга, бир сўз билан айтганда, миллий ўзлгимизни йўқотишга қар. тилган интилишлар ётади.

ПАНТЮРКИЗМ – реакцион шовинистик мафкура. Унга кўра, барча туркий тилли халқларнинг Туркия етакчилигида битта давлатга бирлашувини асослашга интиладиган концепция. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида айрим туркий тиллий халқлар орасида вужудга келаётган буржуазиянинг интилишларининг ифодаси ҳамда ўзини бошқа халқларнинг кучлироқ буржуазиясидан ҳимоя қилиш мақсадида, мае. Россияда, бир томондан, чор ҳукуматининг сиёсатидан ҳимояланиш, бошқа томондан, ўз миллатига мансуб меҳнаткашларнинг бошқа халқлар меҳнаткашлари билан яқинлашувига йўл қўймаслик мақсадида.

ПАРИТЕТ – турли мамлакатлар валюталарининг (тилла, кумуш) миқдор бирлиги бўйича ёки ҳарид кучи бўйича тенглиги.

ПАРЛАМЕНТ – (фран. *«parlement»* – сўзламоқ, сўзлаш) – расмий сўзлашиш жойи маъносини аналтади. П. биринчи бор XIII асрда Англияда давлат ҳокимиятининг вакил-лик органи сифатида вужудга келиб, XVII–XVIII асрларда бошқа мамлакатларга ёйилди. Мустақил Ўзбекистоннинг П. Олий Мажлис деб аталади. П. қонун чиқарувчи ҳокимия-тни амалга оширади. У қонун бўйича белгиланган сондаги депутатлардан иборат бўлиб, ҳудудий сайлов округлари бўйича, одатда, кўппартиявийлик асосида белгиланган ёшга тўлган фуқаролардан сайланади. П. давлат, сиёсат, ҳўжалик, ижтимоий-маданий қурилиш-

нинг энг муҳим масалаларини ҳал қилиш ҳуқуқига эга. У ўз фаолиятида эркин муҳокама қилиш ва ошқора ҳал этиш, қонунчилик, фуқароларни давлат ва жамоат ишларига жалб қилиш, жамоатчилик фикрини доимо ҳисобга олиш қондаларига асосланади. П. ваколатига мамлакат конституциясини қабул қилиш, унга ўзгаришлар, қўшимчалар киритиш, ички ва ташқи сиёсатнинг асосий йўналишларини белгилаш, стратегик давлат дастурини, қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти тизимининг ваколатларини аниқлаш, давлат таркибига янги ҳудудларни қабул қилиш ёки уларни давлат таркибидан чиқариш ҳақидаги қарорларни тасдиқлаш, бож, валюта ва кредит ишларини қонун йўли билан тартибга солиш, маъмурий-ҳудудий тузилиш масалаларини тартибга солиш, республика чегараларини ўзгартириш, давлат бюджетини қабул қилиш, унинг ижросини назорат этиш, юқори лавозимларга тайинлаш ва бошқа ваколатлар кирради. Ўзбекистон П. фаолияти унинг янги, инсонпарвар, демократик жамият қуриш манфаатлари йўлида хизмат қилаётганидан далolat бериб турибди. (Қаранг: «Олий Мажлис».)

ПАРЛАМЕНТ АССАМБЛЕЯСИ – Босния, Герцеговина, Сербия Республикасининг икки палатадан иборат бўлган қонун чиқарувчи органи. Халқлар палатаси 15 вакилдан, Вакиллар палатаси 42 депутатдан иборат.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – нафақат қонунчилик соҳасида, балки қонунчиликни ва ижроия ҳуқуқат сиёсати йўналишларини назорат этишга асосланган давлат бошқаруви. П. давлат раҳбари томонидан министрларни тайинлашда парламент палаталари вотуми билан ҳисоблашмайдиган конституцион бошқарувга қарама-қаршидир.

ПАРЛАМЕНТЕР – (фран. «parlementaire», «parler» – гапирмоқ) – уруш ҳолатида бўлган икки томоннинг бири томонидан душман томон билан музокара олиб бориш мақсадида тайинланган, ваколатга эга бўлган расмий шахс. Халқаро ҳуқуқий-анъанавий меъёрларга мувофиқ П. ва унинг ёнидаги шахслар дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади. П. ажралиб турувчи белгиси – оқ байроқ. П. дахлсизлигининг бузилиши ҳарбий жиноят ҳисобланади. П. душман томонидан қабул қилиниши ёки қайтариб юборилиши ҳам мумкин. У алоҳида ҳуқуқий мақомага эга бўлиб, унинг гуруҳига П. ҳамкорлик қилувчи шахс, трубачи, горнчи, Барабанчи, байроқ кўтарувчи ва таржимон ҳам кириши мумкин.

ПАРЛАМЕНТ РЕСПУБЛИКАСИ – давлатни бошқаришнинг парламентга тегишли бўлган республика шакли. Парламент ҳокимият олдидаги сиёсий жавобгарликни шакллантиради, давлат бошлиғи – президентни сайлайди. Президент, қондага кўра, ўз ваколатларини Бош вазир томонидан бошқариладиган ҳокимиятнинг таклифи билан амалга оширади.

ПАРЛАМЕНТ ПАРТИЯЛАРИ – парламентга ўтказиладиган сайловларда иштирок этадиган сиёсий партиялар.

ПАРТИЯ – 1) ижтимоий ва сиёсий масалалар бўйича маслакдошлар гуруҳи; 2) ўйинда иштирок этаётганлар таркиби;

ПАТРИАРХ – (юнон. «асосчи») – православие черковида олий мансаб; митрополит ва епископлар собори томонидан сайланадиган черков етакчиси. Биринчи рус патриархи Йов 1589 йили Москвадаги соборда сайланган. Патриархлик 1721 йили Петр I томонидан бекор қилиниб, олий руҳонийлар коллегияси – Муқаддас Синод билан алмаштирилган. 1917–1918 йилларда П. қайта тикланган.

ПЕРИФЕРИЯ – неомарксизмг ривожланаётган мамлакатларни англатувчи атама. Улар «марказ»га тобе бўлиб, ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан яхши ривожланмаган.

ПЕССИМИЗМ – тушқунлик кайфияти, умидсизлик, келакатка ишончининг йўқлиги билан ифодаланган ҳолат.

ПЛАТФОРМА – бирор партия ёки ижтимоий гуруҳнинг сиёсий дастури.

ПЛУТОКРАТИЯ – 1) бойлар ҳокимияти; 2) бутун давлат ҳокимияти аҳолининг энг бой қатламларига тегишли бўлган сиёсий тузум.

ПЛЮРАЛИЗМ — сиёсий тизим модели, демократия шакли, концепция. У жамиятдаги сиёсий жараёнлар турли манфаатлар кураши келишуви ҳамда сиёсий институт ва кучлар динамик мувозанатини назарда тутади.

ПОЙТАХТ — давлатнинг бош шаҳри, давлат ҳокимиятининг олий органлари, марказий муассасалари жойлашган шаҳар.

ПОЛИЦИЯ — кенг маънода, давлатнинг аҳоли хавфсизлигини таъминлашга қаратилган фаолияти. Марказий ҳукумат идораларининг бундай фаолияти абсолютизм давридан бошлаб кучайиб келмоқда.

ПОПУЛИЗМ — аҳолига мурожаат этадиган тури-туман сиёсий оқим ва ҳаракатлар. П.нинг асосий ғоялари: халқнинг бошқарувда тўғридан-тўғри иштирок этиши — «бевосита демократия»; давлатнинг ваколатли институтларига ишончсизлик, бюрократия ва поракхўрликни танқид қилиш ва х.к. Ижтимоий муаммоларнинг оддий йўллар билан ҳал этилишига ишониш П. ҳосилдир.

ПОТЕНЦИАЛ ТАҲДИДЛАР — маълум шароитда амалга оширилиши мумкин бўлган оқибати оғир хавф-хатар.

ПРЕЗИДЕНТ — ЎзР Президенти: 1) фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларига, ЎзР Конституцияси ва қонунларига риоя этилишининг кафилидир; 2) ЎзР суверенитети, хавфсизлиги ва ҳудудий яхлитлигини муҳофаза этиш, миллий-давлат тузилиши масалаларига доир қарорларни амалга ошириш юзасидан зарур чора-тадбирлар кўради; 3) Мамлакат иттиҳосида ва халқаро муносабатларда ЎзР номидан иш кўради; 4) Музокаралар олиб боради ҳамда ЎзР шартнома ва битимларини имзолайди, республика томонидан тузилган шартномаларга, битимларга ва удаги қабул қилинган мажбуриятларга риоя этилишини таъминлайди; 5) Ўз ҳузурида аккредитациядан ўтган дипломатик ҳамда бошқа вакилларнинг ишонч ва қақуриув ёрликларини қабул қилади; 6) ЎзР чет давлатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш учун номзодларни ЎзР Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади; 7) ЎзР Олий Мажлисига ҳар йили мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётининг, ички ва ташқи сиёсатининг энг муҳим масалалари юзасидан маърузалар тақдим этади; 8) Ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади; республика олий ҳокимият ва бошқарув органларининг баҳамжиҳат ишлашини таъминлайди; вазирликлар, давлат қўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни кейинчалик ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади; 9) Сенат Раиси лавозимига сайлаш учун номзодни ЎзР Олий Мажлисининг Сенатига тақдим этади; 10) ЎзР Олий Мажлисининг палаталари кўриб чиқиши ва тасдиқлаши учун ЎзР Бош вазири номзодини тақдим этади ва лавозимидан озод қилади; 11) ЎзР Бош вазинининг тақдимида биноан ЎзР Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини тасдиқлайди ва лавозимларидан озод қилади; 12) ЎзР Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни ЎзР Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади; 13) ЎзР Олий Мажлисининг Сенатига Конституциявий суд раиси ва ҳакамлари, Олий суд раиси ва ҳакамлари, Олий ҳўжалик суди раиси ва ҳакамлари, ЎзР Марказий банки бошқарувининг раиси, ЎзР Табиғатни муҳофаза қилиш давлат қўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади; 14) Вилоят, туманлараро, туман, шаҳар, ҳарбий ва ҳўжалик судларининг ҳакамларини тайинлайди ва лавозимларидан озод этади; 15) Вилоятлар ҳокимларини ҳамда Тошкент шаҳар ҳокимини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, кейинчалик бу масалаларни тегишли халқ депутатлари Кенгашларининг тасдиғига киритади. Конституцияни, қонунларни бузган ёки ўз шаъни ва кадр-қимматида доғ туширадиган хатти-ҳаракат содир этган туман ва шаҳар ҳокимларини Президент ўз қарори билан лавозимидан озод этишга ҳақли; 16) Республика давлат бошқарув органларининг, шунингдек, ҳокимларнинг қабул қилган ҳужжатларини тўхтатади, бекор қилади; 17) ЎзР қонунларини имзолайди ва эълон қилади; қонунга ўз эътирозларини илова этиб, уни тақроран муҳокама қилиш ва овозга қўйиш учун ЎзР Олий Мажлисига қайтаришга ҳақли; 18) ЎзР ҳужум қилинганда ёки тажовуздан бир-бирини мудофаа қилиш юзасидан тузилган

шартнома мажбуриятларини бажариш зарурияти туғилганда уруш ҳолати эълон қилади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида ЎзР Олий Мажлиси палаталарининг тасдиғига киритади; 19) Фавқулодда вазиятлар (реал гашки хавф, оммавий тартибсизликлар, йирик ҳалокат, табиий офат, эпидемиялар) юз берган тақдирда фуқароларнинг хавфсизлигини таъминлашни кўзлаб, ЎзР бутун ҳудудида ёки унинг айрим жойларида фавқулодда ҳолат жорий этади ва қабул қилган қарорини уч кун ичида ЎзР Олий Мажлисининг палаталари тасдиғига киритади. Фавқулодда ҳолат жорий этиш шартлари ва тартиби қонун билан белгиланади; 20) ЎзР Куролли кучларининг Олий Бош қўмондони ҳисобланади, Куролли кучларнинг олий қўмондонларини тайинлайди ва вазифасидан озод қилади, олий ҳарбий унвонлар беради; 21) ЎзР орденлари, медаллари ва ёрлиғи билан мукофотлайди, ЎзР малакавий ва фахрий унвонларини беради; 22) ЎзР фуқаролигига ва сиёсий бошпана беришга оид масалаларни ҳал этади; 23) Амнистия тўғрисидаги ҳужжатларни қабул қилиш ҳақида ЎзР Олий Мажлисининг Сенатига тақдимнома киритади ва ЎзРнинг судлари томонидан ҳукм қилинган шахсларни афв этади; 24) ЎзР Миллий хавфсизлик хизматини тuzади. Миллий хавфсизлик хизмати раисини тайинлайди ва лавозимидан озод этади, кейинчалик шу масалаларга доир фармонларни ЎзР Олий Мажлисининг Сенати тасдиғига киритади; 25) Ушбу Конституция ва ЎзР қонунларида назарда тутилган бошқа ваколатларни амалга оширади. П. ўз ваколатларини бажаришни давлат идораларига ёки мансабдор шахсларга топширишга ҳақли эмас.

ПРЕЗИДЕНТЛИК БОШҚАРУВИ – 1) Давлат Конституциясида кўзда тутилган маълум маъмурий минтақавий тузилмасининг ўзини ўзи бошқариш институтлари фаолиятининг тугатилиши ва давлат раҳбари – президент тайинланган вакил ёки унга ҳисоб берадиган шахслар томонидан бошқарилиши; 2) Давлат Конституциясида кўзда тутилган давлат раҳбари — президент зиммасига аънанавий демократик институтлар фаолиятини чеклаш бўйича фавқулодда ваколат берилиши. П.Б. оғда давлат мижёсида ёки унинг муайян ҳудудидаги сиёсий вазиятни барқарорлаштириш мақсадида киритилади. Айрим ҳолларда бундай бошқарув муайян сиёсий гуруҳлар ҳолатини мустаҳкамлаш, бошқаларни эса сусайтириш мақсадида ҳам жорий этилиши мумкин. Шунингдек, бундай бошқарув сиёсий кучларнинг ошқока карама-қаршилигини бартараф этиш, фуқаролик уруши хавфини олдини олиш, табиий, ҳарбий ва техноген фалокатлар оқибатларини тугатиш учун ҳам киритилиши мумкин.

ПРЕЗИДЕНТЛИК РЕСПУБЛИКАСИ – Конституцияга кўра, олий ҳокимият президентга берилишини назарда тутадиган бошқарувнинг республиканча шакли. Бунда президент умумхалқ сайловлари, парламент ёхуд қандайдир алоҳида институт, мас. Таъсис мажлиси, халқ депутатлари съезди ва ҳ.к. томонидан сайланиши мумкин. П.Р. анчагина сиёсий мустақилликка эга бўлади (Конституцияда кўзда тутилган фавқулодда ҳолатлардан ташқари, чакириб олиниши, қайта сайланиши мумкин эмас; парламентни чакириш ва тарқатиб конституцион ҳуқуққа эга; қонун ташаббускорлиги ҳуқуқи; ҳукуматни шакллантириш ва бош вазирни тайинлашда ҳал қилувчи овозга эга). АҚШ Конституциясига биноан, президент кабинет бошлиғи ҳисобланади ва уни шаллантиради; Франция Республикаси ва Россия Федерацияси конституцияларига кўра, умумий сайловлар натижаларига кўра парламентдаги вазият муҳолиф фойдасига ўзгарган тақдирда ҳам президентлар ўз вазифаларини бажаришлари мумкин.

ПРЕСС-РЕЛИЗ – оммавий ахборот воситалари учун махсус бюллетень; тезликда чоп этилиши. Ҳукумат муассасалари, халқаро ташкилотлар штаб-квартиралари, пресс-бюролар томонидан тайёрланади.

ПРЕФЕРЕНЦИЯ – (лат. «*praeferentia*» – имтиёз) – муайян шахс, ташкилот ёки давлатга иқтисодий ва бошқа имтиёзлар берилган чора.

ПРОКУРАТУРА – ЎзР ҳудудида қонунларнинг аниқ ва бир ҳилда бажарилиши устидан назоратни ЎзР Бош прокурори ва унга бўйсунувчи прокурорлар амалга оширади. П. органларининг ягона марказлаштирилган тизимига ЎзР Бош прокурори бошчилик қилади. Қорақалпоғистон Республикасининг прокурори ЎзР Бош прокурори билан кели-

шилган ҳолда Қорақалпоғистон Республикасининг олий вакиллик органи томонидан тайинланади. Вилоятларнинг прокурорлари, туман ва шаҳар прокурорлари ЎзРнинг Бош прокурори томонидан тайинланади. ЎзР Бош прокурорининг, Қорақалпоғистон Республикаси прокурорининг, вилоят, туман ва шаҳар прокурорларининг ваколат муддати – беш йил. ЎзР П. органлари ўз ваколатларини ҳар қандай давлат органлари, жамоат бирлашмалари ва мансабдор шахслардан мустақил ҳолда, фақат қонунга бўйсуниб амалга оширадilar. Прокурорлар ўз ваколатлари даврида сиёсий партияларга ва сиёсий мақсадларни кўзловчи бошқа жамоат бирлашмаларига аъзоликни тўхтатиб турадилар. П. органларини ташкил этиш, уларнинг ваколатлари ва фаолият кўрсатиш тартиби қонун билан белгиланади.

ПРОТЕКЦИОНИЗМ – (фран. *«protectionnisme»*, лат. *«protectio»* – ҳимоя) – миллий иқтисодиётни ташки савдо-иқтисодий тажовуздан ҳимоя қилишга қаратилган давлат сиёсати

ПРОТЕСТАНТИЗМ – (лат. *«protestans», «protestantis»* – норозилик билдирувчи, омма олдида ишотловчи) – христианликдаги (православие ва католиклик билан бирга) уч асосий йўналишдан бири. XVI асрда Европада католикларга қарши қаратилган реформация ҳаракати билан боғлиқ жуда кўп мустақил черковлар ва секталар пайдо бўлди. 1526 йилда Шпейер рейхстаги немис лютерчи-князлари талаби билан ҳар бир немис князи ўзи ва фуқароси учун хоҳлаган динни танлаш ҳуқуқига эгаллиги тўғрисида қарор қабул қилди. Аммо 1529 йилда 2-Шпейер рейхстаги бу қарорни бекор қилди. Бунга қарши империянинг бир қанча шаҳарлари аҳолиси ва 5 та князь «протест» (норозилик) билдиришди. «П.» термини шу сўздан келиб чиққан.

П. худонинг борлиги, унинг уч қиёфада намоён бўлиши, жоннинг ўлмаслиги, жаннат ва дўзах ҳақидаги, вахий ва бошқалар тўғрисидаги умумхристиан тасавурларини эътироф этади. Шу билан бирга, протестантизм 3 та янги тамойилни – шахсий эътиқод билан нажот топиш, динга ишонувчи барча кишиларнинг руҳоний бўлиши мумкинлиги ва Библиянинг олий нуфузи тўғрисидаги қарашларни илгари суради.

П. руҳоний билан қавм ўртасидаги ақидавий фарқ тан олинмайди, черков иерархияси бекор қилинади, руҳоний қавмларнинг тавбасини қабул қилиш ва уларни гуноҳлардан фориғ этиш ҳуқуқидан маҳрум бўлиб, жамоага ҳисоб беради. Руҳонийларнинг оила қуриши ман этилмайди.

П. ўлганларга бағишлаб дуо ўқиш, азиз-авлиёлар шарафига турли-туман байрамлар ўтказиш, муқаддас марҳумларга ва иконаларга сизиниш бекор этилиб, ибодат уйлари ортиқча ҳашамлар, иконалар, ҳайкаллардан холи қилиниб, қўнғироқлар олиб ташланди. П. черковни дунёвийлаштиргач, монастырлардан ва монахликдан ҳам воз кечди. П. ибодат низолатда соддалаштирилди, ваъз, дуо ва ҳамду сано қуйлаш она тилида ўтказиладиган бўлди.

Библия – П. ягона манба деб эълон қилинди, бошқа муқаддас ривоятлар рад этилди. Библия миллий тилларга таржима қилинди, уни ўрганиш ва шарҳлаш «гуноҳ» ҳисобланмади, балки ҳар бир ҳудожўйнинг энг муҳим бурчи бўлиб қолди.

П. илк шакллари: лютерчилик, цвингличилик, кальвинизм, унитаризм ва соинчилик, анабаптизм ва менночилик, англиканликдир. Кейинроқ, «сўнги П.» шакллари: баптистлар, методистлар, квакерлар, адвентистлар, Иегова шохидлари, мормонлар ёки «Охират авлиёлари», «Нажот армияси», «Христиан фани», пятидесятниклар ва бошқа диний оқимлар пайдо бўлди. Бу оқимларнинг кўпчилиги «диний ўйғониш», илк христианлик ва реформация идеалларига қайтиш шиори остида ташкил топди. Хозирги вақтда протестантизм дунёнинг барча қитъаларида тарқалган. Унинг маркази – АҚШда, бу ерда баптист, адвентист, Иегова шохидлари ва бошқаларнинг қароргоҳлари жойлашган. 1948 йилдан Жаҳон черковлари кенгаши фаолият кўрсатмоқда.

ПРОТОКОЛ – тегишли мансабдор шахслар (суд ёки маъмурий) томонидан муайян воқеанинг мавжудлигини тасдиқловчи далолатнома.

ПУЛ – вақтинча тузилган монопол бирлашма. Хўжалик мустақиллигини юзак сакловчи. П. иштирокчилари харажат ва фойдаларни олдиндан келишилган қонун-қоидалар орқали биргаликда бўлиб олишади.

Р

РАДИКАЛИЗМ – 1) сиёсий жараёнларни сифат жиҳатидан ўзгартиришнинг кескин усули, мақсадга эришиш учун узил-кесил ва ўзаро келишув ҳаракатлар, 2) Р. мақсадга етиш учун сўнги чораларга таянган ҳолда олиб бориладиган сиёсий ҳаракат, таназзул ҳолатидан чиқишда барча имкониятлардан бигтаси ягона имконият, деган маънони англатади.

РАЗВЕДКА – 1) махсус мақсад билан бирор мавзу, объектни ўрганиш, текшириш; 2) керакли маълумот, ахборот олиш мақсадида амалга ошириладиган чора-тадбир ва ҳаракатлар; 3) бошқа давлатлар иктисодий ва сиёсий ҳаёти, ҳарбий имкониятларини махсус ўрганиб чиқувчи ташкилот.

РАКЕТА – ҳарбий ҳаво кучлари томонидан қўлланидиган қурол. Р.нинг қисқа, ўрта ва узоқ масофаларга (жумладан, китъалараро) учадиган турлари мавжуд.

РАКЕТА ХУЖУМИГА ҚАРШИ МУДОФАА – кучлар ва воситалар, шунингдек, душмanning баллистик ракеталари ёки унинг каллақларини учирш траекториясида йўқ қилиш орқали ракета-ядро ҳужумини қайтаришга оид тадбирлар ва жанговар ҳаракатлар мажмуаси. РХҚМ. таркибига қуйидагилар киради: БР узоқдан пайкаш қурилмалари (воситалари), ерда ва кoinотда жойлаштиришга мўлжалланган турли узоқликка учувчи ракетааларга қарши мажмуа, шунингдек, ҳисоблаш воситалари мажмуаси; ахборот узатиш воситалари. РХҚМ тизими қуйидаги турларга бўлинади: худудий, яъни бутун мамлакатни мудофаа қилиш учун, йирик худудларни мудофаа қилиш учун, объектив – муҳим маъмурий, саноат ва ҳарбий объектларни мудофаа қилиш.

РАКЕТА ХУЖУМИДАН ОГОҲЛАНТИРИШ ТИЗИМИ (РХОТ) – барча космик аппаратлар (КА), ер усти воситалари ва радиотехник қурилмалар (РТК), радиоолақия ускуналари, китъанинг бирор нуқтаси ёки денгиз, океандан учирилган баллистик ракета-ларни (БР) кидриш ракетанинг учирш ва тушиш жойини ҳамда вақтгини аниқлаш билан шуғулланади. Бу ҳақда Олий Бош Қўмондон ёки мамлакат ҚҚ Бош штабига ахборот етказилади.

РАРИТЕТ – қимматбаҳо, ноёб буюм, нарсa.

РАТИФИКАЦИЯ – (лот. «*ratus*» – тасдиқданган, «*facere*» – этмоқ) – 1) халқаро шартномада аҳдлашувнинг давлат олий органларидан бири томондан тасдиқланиш акти бўлиб, бу шартноманинг мажбурийлигига розиликни билдиради. Р. ҳуқуқига эга бўлган орган (органлар) давлатнинг конституциявий қонуялари билан белгиланади. Р. Тўғрисидаги қарор фармон сифатида қабул қилинади. Бу фармон асосида ратификациялаш ёрлиги имзоланади. Икки томонлама шартнома имзоланади. Икки томонлама шартномани ратификациялаш ёрликлари шартнома имзоланган давлат пойтахтида алмаштирилади. Агар шартнома кўп томъёлама бўлса, ёрликлар сақлаш учун депозитарий давлатга топширилади. Томонлар тасдиқлаши, қабул қилишни кўзда тутган шартномалар Р. Қилинмайди. Тасдиқлаш Р. фарқи ҳолда давлат органининг анча кенг доираси томонидан амалга оширилади; 2) федерация субъектлари томонидан референдум ёки махсус органларни қақриш йўли билан давлат парламенти томонидан қабул қилинган конституцияга тўлдиришлар ва тузатишлар киритиш. Р. ўтказиш тартиби Конституция билан белгиланади. Масалан, АҚШ Конституциясига тузатишлар киритиш АҚШ Конгресси томонидан қабул қилинган сўнг қонунчилик мажлислари ва махсус конвентлари томонидан штатлардан 3/4 қисми билан тасдиқланиши лозим. Австралияда парламент томонидан Конституцияга тўзатишлар киритиш лойиҳаси ишлаб чиқилганидан кейин,

штатлараро сайловчилар референдумида кўпчилик овозни олганидан сўнг тасдиқланади. ЎзР Конституциясининг 127-моддасига кўра ЎзР Конституциясига ўзгартиришлар ЎзР Олий Мажлиси жами депутатларининг камида учдан икки қисмидан иборат кўпчилиги томонидан қабул қилинган қонунлар билан киритилади.

РАТИФИКАЦИЯ ЁРЛИҒИ – давлат олий органи томонидан икки томонлама халқро шартномани тасдиқлаш акти, хужжат. Ратификация асосан давлат (хукумат) бошлиги томонидан имзоланиб сақлашга, депонентлантирилишга (депозитарийга) топширилади. Икки томонлама шартнома тасдиқланганидан сўнг ўқиш иштирокчилари томонидан ёрлиқ алмашинади.

РАТИФИКАЦИЯЛОВЧИ РЕФЕРЕНДУМ – парламент томонидан ёки сайловчилар гуруҳи ёхуд ижро ҳоқимияти томонидан қонун лойиҳасининг ишлаб чиқилиши ва қонун лойиҳасининг қабул қилиниб, кучга киргунига қадар маълум бир вақиллик органининг аралашувисиз овозга қўйилиши.

РАТЦЕЛЬ ФРИДРИХ (1844–1904 йй.) – геосиёсатда немис «органистик мактаб»га асос солган олим. Геосиёсат тарихида немис олимларининг ўрни бекиёсдир. Чунки Германиянинг жугрофий жойлашуви бу давлатнинг Европа, қолаверса, бутун Ғарб дунёсида етакчи нуқтаи-назарини таъминлаб берган. Кўпгина геосиёсатчиларнинг асарларида нафақат Европа, балки бутун Евроосиёнинг тақдири айнан Германиянинг тутажақ йўли ва ташқи стратегиясига боғлиқ қилиб кўрсатилади. Ўз асарларида геосиёсат атамасини қўлламаган бўлса-да, Ф.Р. геосиёсатнинг «отаси» деб ҳисоблаш мумкин. У сиёсий жўгрофия ҳақида илмий асарлар ёзган, унинг 1897 йилда нашр қилинган асосий асари «Politisch Geographie» деб номланади. Карлсруедаги Политехника университетидеги ўқишини тамомлаган Р., шу ерда илм-фанда «экология» атамасини илк бор қўллаган профессор Эрнст Геккелга шогирд бўлади. Р. давлатни тирик жисм сифатида таърифлайди. У Истило қонунини ҳам яратган. Шимолий Американи яхши ўрганган. Унинг «Шимолий Америка шаҳарлари ва цивилизациялари харитаси» (1874 й.) ҳамда «Шимолий Америка Кўшма Штатлари» (1878 й., 1880 й.) асарлари шу минтақага бағишлаган. Р. асарлари барча геосиёсий тадқиқотларга зарурий пойдевор ҳисобланади. Уларда геосиёсат фанининг барча асосий жиҳатлари ўз ифодасини топган. Швед олими Челлен ва немис олими Хаусхофер ўз асарларида Р. таълимотига таянганлар. Ратцель гоьларини француз олими Видаль де ла Блаш, англиз Х.Макиндер, америкалик А.Мэхэн ва рус евроосиёсатчилари П. Савицкий, Л.Гумилёвлар астойдил ўрганган ва ривожлантирган.

РАҚОБАТ – (лот. «concurrentia» – мусобақалашув; ингл. «competition») – 1) Индивидларнинг чекланган бойликларучун тортишуви, кураши; 2) Меъёрлар орқали бошқариладиган ижтимоий жараён. Унда индивидлар ёки ижтимоий гуруҳлар бир максадлар сари интилади; 3) Хўсусий мулкчиликка асосланган товар ишлаб чиқаришга ҳос бўлган уларни сотиш энг қулай шароитлари учун кураш; 4) Биологияда – бир тур ёки бошқа-бошқа турларга мансуб мавжудодларнинг яшаш манбан кўпайиш шароитлари учун кураши.

РЕАБИЛИТАЦИЯ – (лот. «rehabilitatio» – тиклаш) – ҳуқуқларни тиклаш.

РЕГЛАМЕНТ – 1) давлат органи, муассаса, ташкилотнинг фаолият тартибини белгилайдиган қоидалар мажмуи; 2) иш юритиш, йиғин, конференция, съезд тартиби.

РЕГРЕСС – (инг. «gression» – таназзул) – ривожланишнинг сўтга кетиши, муассаса фаолиятининг сусайиши, маълум вазифаларни бажариш қобилиятининг йўқолиши олдинги шакл ва тузумга қайтиш, тараққиётга (прогресс) зид, тесқари жараён.

РЕЗИДЕНТ – 1) миллий қонунлар қатъий одат бўлган муайян давлатда қайд этилган ёки доимий яшайдиган юридик ва жисмоний шахс; 2) жосуслик соҳасида фаолият юритадиган бир давлат разведқасининг бошқа давлатдаги ноқонуний вақили; 3) элчи (дипломатик вақил).

РЕЗИДЕНЦИЯ – давлат бошлиғи, олий маъмурий ва бошқарув маҳкамаларида раҳбарлик қилувчи юқори мартабали шахс қароргоҳи. ЎзР Президенти қароргоҳи «Оксадой» деб номланади.

РЕЗОЛЮЦИЯ – кенгаш, съезд, конференция ва шу каби нуфузли йиғилишларда қабул қилинган қарор.

РЕЙТИНГ – обрў; шахснинг ёки корхонанинг, уюшманинг иқтисодий, сиёсий манфаатдорлиги қайси даражада эканлигининг кўрсаткичи.

РЕКЛАМА – махсулот ва таклиф этилаётган хизматлар ҳақида одамлар эътиборини жалб этадиган эълонлар. Р. Турли-туман воситалар қўлланади.

РЕНЕГАТ – хонин, мўртад, ўз маслагидан қайтган одам.

РЕНТИНГ – машина, ускуна ва асбобларни қисқа муддатга – олти ойгача ижарага олиш (аммо, кейинчалик сотиб олиш ҳуқуқига эга эмаслик шарти билан).

РЕПРЕССИЯ – бостириш, олдини олиш мақсадида амалга ошириладиган жазолаш тури бўлиб, оммавий қамаш, сургунлар тарзида амалга оширилади.

РЕСПУБЛИКА – (лат. «res» – иш ва «public» – ижтимоий; умумхалқ иши) – давлатни бошқаришнинг асосий шаклларида бири. Бошқаришнинг республика шакли ўрнатилган мамлакатларда давлат ҳокимиятининг олий органлари муайян муддатга сайланади. Тарихда Р.нинг ҳар хил турлари мавжуд бўлган. Қадимги Юнонистон ва ўрта асрлар давридаёқ, айрим давлатлар бошқариш шаклига кўра, аристократик ёки демократик республика шаклида бўлган. Қадимги даврда – Спарта ва Рим, ўрта асрларда – Генуя, Венеция, Флоренция, Буюк Новгород ва Псков шаҳар-давлатлари аристократик республика шаклида бўлган. Демократик р. Қадимги Греция – Афинада ўрнатилган бўлиб, фуқаролар учун умумий сайлов ҳуқуқи жорий қилинганлиги, ҳар йили қонунларнинг қайтадан тасдиқланганлиги ва мансабдор шахсларнинг қайтадан сайланганлиги, олий ҳокимият органи – Халқ мажлиси эканлиги билан ҳарактерланади.

Р. турли шакллари ва уларнинг ўзига хос хусусиятлари ҳақидаги фикрлар қадимги давр мутафаккирлари Демокрит, Платон, Аристотель, Цицерон ва Полибий, ўрта асрларда эса Фома Аквинский, Марселий Падуанский, Форобий, янги даврда Николо Макиавелли, Жан Боден, Гуго Гроций, Бенедикт Спиноза, Томас Гоббс, Джон Локк, Шарл Луи Монтескье, Жан Жак Руссо, Томас Джефферсон, Вилгельм Фридрих Гегель асарларида учрайди. XIX–XX асрларга келиб, республика давлатни бошқаришнинг энг кенг тарқалган шаклига айланди. Ҳозирги даврда республиканинг учта асосий тури мавжуд: президентлик Р., парламентар Р., аралаш Р.

Президентлик Р. Америка Қўшма Штатлари, Аргентина, Бразилия, Венесуэла, Гватемала, Замбия, Кения, Колумбия, Мексика, Парагвай, Перу, Сальвадор каби мамлакатлар учун хос давлат бошқаруви шаклидир. Унинг ўзига хос хусусиятлари: унчалик ривожланмаган еки ривожланмаган кўппартиявийлик тизимининг таркиб топганлиги; президент бир вақтнинг ўзида давлат ва ҳукумат бошлиги эканлиги; президентнинг бевоҳита халқ ёки махсус ташкил этилган коллегиял орган томонидан сайланиши; президентнинг парламентдан мустақиллиги; бош вазир лавозимининг йўқлиги; ҳукуматнинг президент томонидан тuzилиши.

Парламентар Р. кўппартиявийлик тизим ривожланган бўлиб, мамлакат аҳолиси давлат ҳокимиятининг олий қонун чиқарувчи органи – парламент депутатларини маълум бир муддатга сайлайди; парламент сайловларида ғалаба қозонган партия раҳбарлари ҳукуматни тuzадилар, агар ҳеч бир партия вакиллари парламентда кўпчилик ўринларни эълмаса, коалиция (аралаш) ҳукумат ташкил қилинади; давлат бошлиги – президент парламент томонидан сайланади; ҳукумат бошлиги бош вазир бўлиб, реал ҳокимият унинг қўлида тўпланади, ҳукумат парламент олдида жавоб беради; ҳукумат таркибини парламент белгилайди, унинг қабул қиладиган қарорларига ўз таъсирини кўрсатади, бутун ҳукуматни ёки унинг айрим аъзоларини истаъфога жўнағадан.

Парламентар Р. бошқариш, қонун чиқариш, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини амалга оширишда президент эмас, балки бош вазир ҳал қилувчи роль ўйнайди. Давлатни бошқаришнинг парламентар республика шакли ҳозирги даврда Олмония Федератив Республикаси, Италия, Хиндистон, Австрия, Албания, Бангладеш, Исроил, Польша, Руминия, Туркия каби мамлакатларда ўрнатилган.

Аралаш Р. президентлик ва парламентар Р. асосий хусусиятлари биргаликда ўз аксини топади. Унинг муҳим хусусиятларидан бири шундаки, президент билан ҳукумат ўртасида тўғридан-тўғри юридик алоқа заифдир. Президент бевосита халқ томонидан маълум муддатга сайланади. У бевосита ҳукуматга раҳбарлик қилмайди. Ҳукуматни бош вазир бошқаради. Парламент билан ҳукумат ўртасида келиштириб бўлмайдиган низо келиб чиққанда, президент конституцияга биноан, парламентни ёки унинг қуйи палатасини тарқатиб юбориш ҳуқуқига эга. Қонун билан белгиланган муддат ўтгандан сўнг, халқ томонидан сайланган ҳокимият органларининг вазолати туғатилади ва уларга қайтадан сайлов ўтказилади. Аралаш Р. шакли ҳозирги даврда Франция ва Россия Федерацияси учун хосдир.

РЕСПУБЛИКА ЙИГИНИ — Португалия Республикасининг бир палатали парламенти. 4 йил муддатга сайланадиган 230 депутатдан иборат.

РЕСУРС — зарурат тутилганда фойдаланиш мумкин бўлган бойлик, имконият, турмуш шароитининг янада яхшиланиши учун нарсаларнинг мавжуд захираси.

РЕФЕРЕНДУМ — (лот. *referendum*) — эълон қилиниши лозим бўлган хабар) — жамиятни демократик бошқариш жараёнида қўлланиладиган тадбирлардан бири, баъзи муҳим масалаларни умумхалқ овозига, умумхалқ сўровига, халқ муҳокамасига қўйиб ҳал этиш. Р. давлатнинг олий органи ўтказидади. Р. — жамиятни демократик асосда бошқаришни таъмин этишга эришиш учун олиб борилган кўп асрлик курашда эришилган ютуқлардан бири. Р. Вақти-вақти билан барча демократик ҳуқуқий давлатларда ўтказилиб туради (масалан, 1953 йилда Данияда, сўнгра Францияда, Швейцария ва Испанияда, 1975 йилда Италияда ва ҳ.к.). Собик СССР, коммунистик партия ва шўро давлати халқ манфаатларини тўла равишда ўзинда мужассамлаштиради, деб Р. социалистик жамиятда керакисиз тадбирдек қараларган ва шу боисдан ўтказилмаган. Фақат КПСС инкирозга учраши арафасида, маълум сиёсий кучлар Совет Иттифоқини саклаб қолишнинг охириги чораси сифатида, шошилнч тарзда, 1990 йилда Р. тўғрисида алоҳида қонун қабул қилинишига эришдилар.

ЎЗР Р. ўтказиш тартиби 1992 йил Конституцияси, ЎЗР Р. тўғрисидаги Қонун, 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган ва давлат вакиллик органларига сайлов ўтказиш тўғрисидаги қонунларда аниқ белгиланган. Р. ўтказиш икки хил бўлади: а) мажбурий Р. — бунда лойиҳа албатта сайлов корпуси томонидан тасдиқланади; б) факультатив, ихтиёрий, мажбур бўлмаган Р. — бунда Р. ўтказиш ташаббуси сайлов корпуси ёки олий ҳокимият томонидан тақдим этилади.

Р. шакллари уч хил бўлади: 1) умуммиллий Р. — бутун давлат миқёсида ўтказилади; 2) маҳаллий Р. — федератив давлат субъектларида ўтказилади; 3) маъмурий-худудий Р. эса худудий бирликларда ўтказилади. Р. қабул қилинган қарорлар олий кучга эга ва фақат Р. йўли билангина ўзгартрилиши мумкин. Р. якунлари республика аҳолисиغا оммавий ахборот воситалари орқали, овоз бериш тамом бўлгандан сўнг, ўн кундан кечиктирмай маълум қилиниши шарт.

РЕФОРМАЦИЯ — XVI асрда Ғарбий Европада католик черковига ва папа ҳокимиятига қарши олиб борилган диний шаклдаги ижтимоий-сиёсий ҳаракат.

РИВОЖЛАНИШ — ушбу тушунча табиатшунослик фанларининг хусусан, биология, геологиянинг кейинроқ, космологиянинг вужудга келиши муносабати билан шаклланди ва фалсафий тафаккурга кириб келди. Янги давр фалсафасига Р. ғояси дастлаб, олмон файласуфи Г.В.Лейбницнинг табиатнинг аста-секин (тадрижий) ривож топиши таълимоти муносабати билан кириб келган эди. Мазкур таълимотда Лейбниц «эволюция» (лот. — «очилиш», «ёзиллиш»; олм. — «ривожланиш») тушунчаларини тирик табиатга нисбатан ишлатган эди. Кант фалсафасида эса улар, универсал фалсафий тушунчалар сифатида бутун табиатга нисбатан ишлатила бошланди. Кейинчалик Кант «эволюция» тушунчасини жамиятга нисбатан ҳам ишлатди. XVIII асрнинг охирига келиб, р. тушунчаси барқарор маъно касб этди. Р. ҳақидаги теран фалсафий ғоялар олмон мумтоз фалсафасида хусусан, Кант, Гегель таълимотларида баён этилган деб ҳисоблаб келинган эди. Ваҳоланки,

Гегелнинг тан олишига кўра, унинг Р. хақидаги диалектик ғояларининг шаклланишига, сўфизм таълимотининг таникли намояндаси – Ж.Румий асарлари кучли таъсир кўрсатган. Ҳозирги даврда р. тушунчаси, ўзгариш тушунчаси ёрдамида таърифланади. Шунга кўра, Р. – ортга қайтмайдиган, муайян йўналиш бўйича қонуниятли равишда содир бўладиган ўзгаришдир. Ана шу уч жиҳатнинг биргаликда мавжуд бўлиши, Р. тушунчасини аниқ таърифланишига хизмат қилади. Агар шу жиҳатлардан биронтаси қатнашмаса, бундай ўзгариш Р. деб ҳисобланмайди. Масалан, агар йўналганлик табиати бўлмаса, у ҳолда ўзгаришларнинг бир ерга тўпланиши, йиғилиши ва умумий ўзгаришга етиб бориши мумкин эмас. Агар ўзгаришда қонуниятлилик бўлмаса, у ҳолда бу Р. эмас, портлаш бўлиши мумкин. Агар ўзгаришларда ортга қайтиш содир бўлса, бу ўзгариш эмас, балки функционаллики (ўзгармас тизимнинг ҳолатларидаги даврийликни) ифодаловчи ҳодиса бўлади. Р. натижасида объектда янги сифат ҳолати вужудга келади. Ривожланиш ўз мазмунига кўра, икки жиҳатни қамраб олади. Булар эволюция ва революциядир.

РИМ КЛУБИ – халқаро нодавлат футурологик ташкилот бўлиб, 1968 йилда йирик бизнеспен ва инсонпарвар, «Оливетти» ширкатининг вице-президенти Аурели Печчеи томонидан ташкил этилган. Бу ташкилотнинг туғилишини, 1960 й. бошланган инсониятнинг учинчи минг йиллик бўсағасидаги истиқболларига бағишланган футурологик шовкин-сурон билан боғлаш мумкин. Осиё ва Америка мамлакатлари ишбилармон доираларининг ижтимоий аربоблари ва вакилларининг 100га яқин олимларини бирлаштирилади ҳамда Африканинг баъзи бир ривожланаётган мамлакатларининг клубда фақат алоҳида шахслар сифатида иштирок этишини таъминлайди. Р.К. асосий шаклларида бири – инсониятнинг ривожда глобал муаммоларни истиқболлар бўйича йирик қарорли ҳал қилиш (глобал табиат минтақасини сақлаш, Ер сайёрасида жамият ривожини ва одамлар фаровонлигининг бардамлиги, бутун ривожланаётган цивилизацияни куриш ва бошқалар) ҳамда шу минтақада халқаро конференциялар ва маслаҳатлар ўтказиш.

Бу соҳадаги дастлабки изланишларга асос солган тизимли динамика услуги негизда жaxon ривожланишининг моделни ишлаб чиққан олим Д.Форрестердир. Олимнинг услуги асосида унинг ёрдамчиси Д.Медоуз, бир гуруҳ тадқиқотчилар билан жaxon ривожланиши моделининг такомиллашган вариантини ишлаб чиқади. Умумбашарий ривожланиш жараёни, имитациявий ҳисобланиши натижалари Р.К. маърузасида келтирилган ва унга оид «Ўсиш чегаралари» деб номланган китоб нашр этилган. Китобнинг асосий хулосаси шундан иборатки, жaxon ривожланишининг қандай тарзда юз беришидан қатъи назар, хом ашё, озик-овқат танқислигидан, ерларнинг қувватсизланишидан, атроф-муҳитнинг ифлосланишдан инсоният тараққиёти имкониятлари чегараланиб бораверади. Р.К. бундай хулосаси жамоатчилик орасида катта баҳсга сабаб бўлди. Форрестер ва Медоузнинг бундай пессимистик хулосасига Р.К. иккинчи маърузаси сифатида эълон қилинган, М.Месарович ва Э.Пестелнинг «Инсоният танлов олдидан» деб номланган лойиҳасида қаттиқ эътироз билдирилди ҳамда бунга онд янги парадигма, яъни органик ўсиш ва ривожланиш гоёси тақлиф эгилди. Бу парадигмани тақлиф қилган муаллифлар ўзлари ишлаб чиққан андазалар тизимини қўллаш имкониятини ривожланиш стратегиясини танлаш мисолида кўрсатишга ҳаракат қилиб кўрдилар. Бу ҳозирги замоннинг асосий муаммосини ҳал қилишга, яъни ривожланган ва ривожланиб келаётган мамлакатлар ўртасидаги чуқур пашиб бораётган жарликнинг олдини олиш имконини беради.

РИМ ПАПАСИ – Ватикан давлат-шаҳарининг олий қонун чиқарувчи, ижроя этувчи ва суд ҳокимияти ҳисобланади. Кардиналлар коллегияси (қонқлав) томонидан умрбод сайланади.

РОТАЦИЯ – мансабдор шахсларнинг навбатма-навбат алмашуви тамойили.

РУҲОНИЙЛАР, ДИНДОРЛАР – диний урф-одат ва маросимларни бажарадиган ҳамда алоҳида корпорацияларни ташкил этган руҳонийлар.

РЭКЕТ – (ингл. «rocket» – шовқин-сурон) – шифқатсиз зўравонлик, гаровга олиш билан шугулланадиган ташкиллаштирилган жиноий гуруҳлар.

СОБОР – Хорватия Республикасининг қонун чиқарувчи органи. Тўрт йилга сайланадиган икки палатадан иборат: Вакиллар палатаси (127 депутат), Жамоалар палатаси (68 депутат).

САЙЛОВ – кимнидир ёки ниманидир афзал билиш.

САЙЛОВ ТИЗИМИ – ҳокимиятнинг муайян тузилмасини таъминлаш усул ва қонун-қоидалари, давлатнинг ваколатли, қонунчилик, суд ва ижроия ҳокимиятини жамиятнинг иштирок этиши, қонун бўйича сайловларни легитим деб ҳисоблаш учун етарли бўлган аҳолининг ўз фикри ва иродасини ифода қилиши. Сайловларнинг муваффақиятли амалга оширилиши ва жамият томонидан унинг натижаларининг тан олинishi – бундай жамият олдида турган муаммоларни тинч сиёсий йўллар орқали ҳал эта олишидан далолат беради. Сайловлар умумиллий президент, парламент, ўзини ўзи бошқариш маҳаллий органлари, вилоят қонунчилик кенгашларига сайловлар ҳамда айрим маҳаллий мансабдор шахсларни (ҳакамлар, шерифлар ва ҳ.к.) сайлаш қабилага бўлинади. С.Т. асосан уч турга бўлинади: мажоритар, пропорционал, камчилик вакиллиги.

САЙЛОВ ҲУҚУҚИ – 1) давлат органларига сайловлар тартибини белгилайдиган ҳуқуқий меъёрлар мажмуи; 2) фуқароларнинг сайлаш ва сайланиш ҳуқуқи.

САММИТ – 1) давлат бошлиқларининг учрашуви, келишуви; 2) олий даражада икки ёки бир неча давлат делегацияларининг учрашуви, келишуви.

САФАРБАРЛИК – 1) бирор мақсад учун қуч ва воситаларни тўплаш; 2) Қурулли қучларни фуқаро муҳофаази, иқтисодиёт (саноат, қишлоқ хўжалиги, энергетика, транспорт ва хўжалиқнинг бошқа тармоқларида) ҳамда мамлакатнинг давлат институтларининг (умумий сафарбарлиги) ёки уларнинг маълум қисмини ҳарбий ҳолатга ўтказишга оид чора-тадбирлар; 3) миллий ресурсларни тўплаш ҳамда ташкил этиш воситасида уруш ёки бошқа фавуқлодда вазиятларга тайёрланиш.

САФСАТА (ДЕМАГОГИЯ) – фактларни атайлаб бузиб кўрсатиш, ёлгон – яшиқ ваъдалар бериш ва тилғламалик қилиш йули билан алдаш: гаразли, кўпгина сиёсий мақсадларни яширган ҳолда баландпарвоз муҳокама юритиш.

СЕЙМ – Латвия Республикасининг бир палатали парламенти. Тўрт йил муддатга сайланадиган 141 депутатдан иборат. Эстония Республикасида С. 5 йил муддатга сайланадиган 101 депутатдан иборат.

СЕКТА – (лот. «secta» – таълимот, йўналиш, мактаб) – расмий черков ёки конфессиядан ажралиб чиққан диний гуруҳ, жамоа. С. орасида очик, оммавий, яширин, жумладан, буддизмдаги тантристлар, исломдаги сўфийлар, насронийликдаги масонлар каби турлар бўлинади. С.нинг шаклланиши диний жараён бўлмай, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни акс эттиради. С. политология нуқтаи назаридан – ўз манфаатлари додларасида челаниб қолган, халқ оммаси ёки партиядан узилиб, ўз манфаатларини жамият ёки партия манфаатларига қарши қўйган кишиларнинг тор гуруҳи. Политологияда мазкур ибора мажозий маънода қўлланади.

СЕКТАНТИКДА АЙБЛАШ – сиёсий курашда рақибни сиёсий дастурнинг чеклангани, ташкилий заифлиги ва ҳ.к. айблашда кенг қўлланадиган усул. Тарихнинг гувоҳлик беришича, сиёсий рақиблари томонидан сектага эфатида айбланган сиёсий арбоблар ва оқимлар ижтимоий базасини кенгайтириб, белгилаган мақсадлари эришган (якобинчилар, большевиклар ва ҳ.к.). Шу билан бирга ҳар йирик сиёсий ҳаракат унинг мақсад ҳамда вазифаларини тор маънода талқин этадиган гуруҳларни ҳам қамраб олади. Охир-оқибатда ана шундай гуруҳлар умумий ҳаракатдан ажралиб чиқиб ёхуд ўзининг дастурий мақсадалига мос ижтимоий-сиёсий платформага ўтиб олади, айрим ҳолларда улар асл мақсадлари ва ўз гуруҳининг сиёсий кураш усулларини сир тутишга интилади.

СЕМИТИЗМГА ҚАРШИЛИК – яҳудийларга нисбатан душманона муносабат кўриниши; асосан ўнг радикал миллатчилик мафкура ва ҳаракатларга хосдир. Бундай ҳаракатлар айниқса, фашистлар тарғботи ва сиёсатида яққол намоён бўлади. Улар,

«яхудийларнинг бутунжаҳон инкилоби» афслнасига таяниб, ўзининг жаҳонга ҳукмронлик қилиш сиёсатини хас-пўшлашга интилади. Фашизм яқсон этилиши билан С.Қ. ғоялари ва унга хизмат қилган кучлар бутунлай йўқ бўлиб кетмади. Бундан ғоялар АҚШда («негрлар»), Францида (Ле Пен), араб экстремистлари фаолиятиданамоён бўлмоқда.

СЕНАТ – ЎзР Олий Мажлисининг Сенати (юқори палата) ҳудудий вакиллик палатаси ҳисобланади. Сенат ўзининг наشرларига. У фавқулодда вазият шароитида тарқатиб юборилиши мумкин эмас. Қўмита аъзолигига сайланмаган сенатор, унинг ишида маслаҳат овози билан иштирок этиши мумкин. Сенат ва Қонунчилик палатаси аъзоларининг камида учдан икки қисми иштирок этаётган қўшма ййгилиш қарорлари қабул қилинган ҳисобланади. Қўшма мажлис ошқора ўтказилади.

СЕНАТ АППАРАТИ – Сенат, унинг органлари ва сенаторлар фаолиятини ташқилий, информацион, моддий-техникавий жиҳатдан таъминлашни амалга оширади. С.А. юридик шахс ҳисобланади. Сенатда ҳудудий мансублиқ, сиёсий ёқа бошқа асосда гуруҳларлар ташкил этишга йўл қўйилмайди. Сенат аъзоларининг камида учдан икки қисми томонидан маъқўлланган қонун имзолаш учун президентга тақдим этилади. Сенат тарқатилган ҳолатда унинг янги таркибини сайлаш уч ой мобайнида амалга оширилиши керак. Сенат Кенгаши таркибига Сенат раиси, унинг ўринбосарлари ва қўмита раислари қиради. ЎзР Президентининг ёҳуд Сенат аъзоларининг учдан бир қисмининг тақлифи билан Сенатнинг навбатдан ташқари мажлиси чақирилиши мумкин.

СЕНАТНИНГ МУТЛАҚ ВАКОЛАТЛАРИ – С.М.В. қўйидагилар қиради: 1) Сенат раиси, унинг ўринбосарлари, қўмита раислари ва уларнинг ўринбосарларини сайлаш; 2) ЎзР Президентининг тавсияси билан ЎзР Конституцион судининг раисини сайлаш; 3) ЎзР Президентининг тавсияси билан ЎзР Олий судининг раисини сайлаш; 4) ЎзР Президентининг тавсияси билан ЎзР Олий хўжалик судининг раисини сайлаш; 5) ЎзР Президентининг тавсияси билан ЎзР Табиатни муҳафаз қилиш давлат қўмитаси раисини сайлаш ва лавозимдан озод этиш; 6) ЎзР Президентининг ЎзР Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлаш ва лавозимдан озод этиш тўғрисида фармонларини тасдиқлаш; 7) ЎзР Президентининг ЎзР Миллий Хавфсизлик Хизмати раисини тайинлаш ва лавозимдан озод этиш тўғрисида фармонларини тасдиқлаш; 8) ЎзР Президентининг тавсияси билан ЎзР хоржий мамлакатлардаги дипломатик ва бошқа вакилларини тайинлаш ва лавозимдан озод этиш; 9) ЎзР Президентининг тавсияси билан ЎзР Марказий банки раисини тайинлаш ва лавозимдан озод этиш; 10) ЎзР Президентининг тавсияси билан авф тўғрисидаги актни қабул қилиш; 11) ЎзР Бош прокурори тавсияси билан Сенат аъзосини дахлсизликдан маҳрум этиш; 12) ЎзР Бош прокурори, Табиатни муҳафаз қилиш давлат қўмитаси раиси, ЎзР Марказий банки раисининг ҳисоботларини тинглаш; 13) Сенат ички фаолиятини ташкил этиш ва Регламентни қабул қилиш билан боғлиқ ҳамда бошқа масалалар юзасида қарорлар қабул қилади; 14) сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёт, шунингдек, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатига оид масалалар юзасида тегишли қарорлар қабул қилиши мумкин.

ЎзР Президентининг тавсияси билан Сенат томонидан мансабдор шахсларни сайлаш, тайинлаш ва лавозимдан озод этиш тартиби Сенат Регламентида белгиланади.

СЕПАРАТИЗМ – (лот. «*separatismus*» – айирмачилик) – сиёсий йўналиши муайян мамлакат ҳудудининг бир қисмига ажратиб (бўлиш) олишга қаратилган ҳарқат. Амалда автономия, кичик миллатлар, вилоят ва аҳолининг алоҳида гуруҳлари интиллишида намоён бўлади.

СЕРТИФИКАТ – муайян фаолият жараёнини тасдиқлайдиган ҳужжат.

СИЁСАТ – давлат ишида иштирок этиш, давлат фаолияти шакллари, вазифалари, мазмунини белгилаш, синфлар, миллатлар ва бошқа ижтимоий гуруҳларнинг ҳокимиятга дир муносабатлари соҳасидир. *Кенг маънода С.* – ижтимоий ҳаётнинг объектив манзарасини ифодалайди. У жамият ҳаётининг сиёсий, иқтисодий ва мадний соҳаларида содир бўлаётган барча ижтимоий ҳодисалар ва жараёнларни қамраб олади. *Тор маънода С.* – давлат ҳокимияти идоралари, сиёсий партиялар, ижтимоий-сиёсий ҳаракатлар, жамоат

ташкилотларининг мамлакат ичкарисидаги фаолияти ва улар ўртасидаги муносабатлар тўғрисидаги масалаларни камраб олади. С. жамиятнинг ижтимоий муаммоларига чуқур кириб борувчи, таъсир ўтказувчи ва уларни ҳал этувчи соҳадир. Бу соҳада барча ижтимоий гуруҳлар, қатламлар учун белгиловчи аҳамиятга эга бўлган, тўғри йўлни кўрсатиб берадиган қарорлар ишлаб чиқилади ва қабул қилинади.

СИЁСАТНИ МАФКУРАЛАШТИРИШ – сиёсий назария, сиёсий амалиёт ва сиёсий онгни бир ёки бир неча йўналишдаги мафкуравий концепцияларга бўйсиндирилиши. Бу ҳол одатда жамият ҳаётининг ҳуқуқий, иқтисодий ва бошқа соҳаларининг мафкуравийлашуви билан боғлиқдир. Бу жараён турлича либерал-демократик, тараккий этгандан тортиб, ўта радикал сўл ёки ёнг тенденцияларга хос мазмун касб этиши мумкин. Сиёсатнинг ўта мафкуравийлашуви авторитаризмнинг асосий белгисидир.

СИЁСИЙ АПАТИЯ – индивиднинг сиёсат ва сиёсий фаолиятга пассив муносабати.

СИЁСИЙ БАРҚАРОРЛИК – турли сиёсий субъектлар ўртасида алоқалар тизими ҳолати, шу тизимнинг яхлитлиги ва унга қўйилган вазибаларни амалга ошириш қобилияти. С.Б. ички, ҳудудий ва халқаро турлари мавжуд.

СИЁСИЙ БАШОРАТ ҚИЛИШ – (юнон. «prognosis» – *башорат қилиш*) – сиёсий вазият истикболларининг илмий жиҳатдан ўрганилиши.

СИЁСИЙ ВАЗИЯТ – сиёсатдаги муҳим воқеа (инқилобий ёки инқилобга яқин С.В.) арафасида жамият ва унинг сиёсий ҳаётидаги вазият. С.В. таҳлил этиш – сиёсий назария ва амалиётнинг муҳим вазибаларидандир. Унинг вазибаси – вужудга келаётган С.В. характери ва унинг ҳавфлилик даражасини англаш, вақтинчалик, ўтқинчи С.В. ҳагарли С.В. фарқлаш, сиёсий таваккалчилик даражаси, сиёсий жараён йўналиши ҳамда С.В. бартараф этиш воситаларинини белгилаш ва ҳ.к.

СИЁСИЙ БАҒРИКЕНГЛИК – (лот. «tolerantia» – *чидам, сабр-тоқат*) – ҳокимият тепасига бўлган ва гуруҳи доирасида ўзгача фикрларга йўл қўйиш мумкин деб ҳисоблаган сиёсий кучлар нуқтан назари. С.Б. Конституция доирасида муҳолифлар фаолият юриштишига имкон бериш, алоҳида шахс ҳаётида эса сиёсий муҳолифлар фикрига қўлок тутиш, далиллар воситасида уларни фикрдан қайтаришга уринишда, муайян масалаларда муҳолифчиларнинг ҳақлигини тан олишда намоён бўлади.

СИЁСИЙ ЖЎҒРОФИЯ – 1) мамлакат ичкарисидаги ҳамда алоҳида давлат ёки уларнинг гуруҳидаги ҳудудий вазият ва кучлар мувозанатини ўрганувчи фан; 2) Ф.Ратцельга қўра, С.Ж. ижтимоий-сиёсий ҳаётнинг макондаги ўзаро боғланиш ва алоқалари ҳақидаги таълимот.

СИЁСИЙ ЖАРАЁН – 1) макон ва замонда тадрижий ривожланиб борадиган жамият сиёсий тизими фаолияти шакли («замонавий ижтимоий жараён»); 2) ҳуқуқий, иқтисодий, мафкуравий жараёнлар қаторида турадиган ҳодиса; 3) муайян қўламдаги жараённинг натижаси (мас., қандайдир партиянинг ташкил этилиши, сайловлани ўтказиш ва ҳ.к.).

СИЁСИЙ ОБРЎ-ЭЪТИБОР – сиёсат субъектининг ҳокимиятнинг тасарруф этиш ҳуқуқининг жамоа томонидан эътироф этилиши, сиёсий етакчига хос энг муҳим сифатлардан бири. С.О. фуқароларнинг сиёсатчига оқланган ишончи тимсолидир. Унинг даражаси сийсатчининг «шахс» фазилатлари, ўз имкониятларини рўёғ 1 чиқариш қобилияти, фаолиятидаги иш ва сўзнинг бирлиги билан белгиланади. Сиёсат субъекти, С.О. таянган ҳолда жамият, социум ва атрофдагиларга самарали таъсир этиши мумкин.

СИЁСИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВ – шахснинг сиёсий жараёнга киришуви. Шахснинг сиёсий тизим билан ўзаро алоқалари икки турдаги жараёндан қўзга ташланади. Бир томондан, тизим индивидларни ўқитиб, сиёсий жараёнга жалб этади. Бунда С.И. сиёсий кадрят ва тизим мақсадлари химоя қилувчи, сиёсатда авлодла алмашинувини таъминлаш вазибасини ўтайди. Бошқа томондан, сиёсий тизим талаблари шахсга қўрилиши туфайли унинг сиёсий онги, ҳаракати шакллантирилади. Шу тарика, шахс-фуқаронинг шаклланиши рўй беради.

СИЁСИЙ ИНСТИТУТЛАР – жамиятнинг қарор топган давлат ташкилоти муассасалари ва ундаги лавозимлар таркиби. Улар муайян сиёсий фаолиятни амалга оширадilar.

СИЁСИЙ ИНТЕГРАЦИЯ – муайян давлат ёки давлатлараро уюшма доирасида ижтимоий ва давлат тузилмаларининг бирлашиши, қўшилиши. Давлатлараро С.И. ҳокимият янги институтларини шакллантириш ва уларга миллий сиёсий органлар ҳуқуқларини бериш орқали амалга оширилади. С.И. ижтимоий ҳаётнинг интернационаллашуви, илмий-техника инжибларнинг жадаллашуви, давлат ва халқларнинг бир-бири билан алоқалари ривожланиши негизда юз беради. Дунёнинг айрим минтақаларида, мас. Ғарбий Европада иқтисодий, ижтимоий, сиёсий интеграциялашув шундан бошқича кўтариладики, уни трансмиллий институтлар орқали бошқаришга зарурат туғилади. Интеграциялашув жараёнида жалб этилган давлатлар ҳокимият воқолатларининг бир қисмини бундай институтларга ўрқазади.

СИЁСИЙ ИНҚИРОЗ – сиёсий вазиятнинг жиддий кескинлашуви ва ижтимоий-иқтисодий ҳолатдаги беқарорлик. Масқур ҳолат мамлақатда уруш бошланганда, бошқа давлат тажовуз қилганда, сайловлар ноқонуний деб тан олинганда ва муҳолифатнинг расмий ҳуқуқатга нисбатан ултиматум қўйган пайтларида содир бўлади.

СИЁСИЙ КОНСЕРВАТИЗМ – жамиятда юзага келган сиёсий, ҳуқуқсий тузилмаларни ҳимоя қилиш ва мустақкамлашга йўналтирилган сиёсий фаолият.

СИЁСИЙ ЕТАКЧИ – шахсиятнинг таъсири билан ижтимоий-сиёсий жараёнлар, жамоа, гуруҳ, жамият, давлат ҳамда халқаро муносабатларга сезатлари таъсир этадиган жамоат ташкилоти ёки ижтимоий гуруҳнинг обрўли вақили. С.Е. – кишиларнинг ижтимоий-сиёсий ва психологик алоқалари тизими билан белгиланадиган сиёсий фаолият ва хатти-ҳаракатига таъсир этиш қобилияти. Бу ўринда сиёсий етакчилик алоҳида аҳамият касб этади. Унинг асосий хусусияти – ҳокимият институти билан боғлиқлигидир. С.Е. хос хусусиятлар қўйидагиларда намоён бўлади: ўзининг сиёсий дастури, унинг ўзи ишлаб чиққан ёки унинг номидан илғари сурилаётган янги стратегия ва тактика; муайян ижтимоий (этник) гуруҳ манфаатларини ҳимоя қила олиш; дастурни татбиқ этиш ва ўз тарафдорларини бирлаштиришга қаратилган фаолиятда намоён бўладиган феъл-атвор (интилувчанлик, ирода ва ҳ.к.); юксак сиёсий маданият; муайян гуруҳ доирасида қабул қилинган аҳлоқ меъёрларига мос раҳбарлик имижини; обрў-этибор, одамларни ўзига оғдариб олиш ва уларга таъсир эта олиш қобилияти, котиклик санъати ва бошқ.; С.Е. шахсияти ва келиб чиқиши ҳамда ушбу мавқега қандай қилиб эришгани, унинг раҳбарлик давридаги шарт-шароит каби омиллар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

СИЁСИЙ МАДАНИЯТ – умумий маданиятнинг муҳим тури, жамият аъзолари, миллат, ижтимоий гуруҳлар ва қатламлар ҳамда ҳар бир фуқаронинг давлатнинг ички ва ташқи сиёсатини тушуна билиш қобилияти, таҳлил қила олиш даражаси ва сиёсий вазиятга қараб, мустақил равишда ўз хатти-ҳаракатларини белгилаш ҳамда уларни амалга ошириш маданияти. Олдиндан кўра билиш истеъдоди, ҳаракат йўналишини ўзгартириш, назарий ва амалий йўналишларни аниқлай олиш, тарафдорлар топши, ижтимоий жараёнларнинг тезлигига таъсир ўтказиш С.М. муҳим жиҳатлари саналади.

СИЁСИЙ МАНФААТЛАР – сиёсат субъектлари томонидан (индивидлар, гуруҳлар, абақалар, синфлар, миллатлар ва бошқ.): амият сиёсий ҳаётда иштирок этиш имкониятлари ва мотивларини англаши; бу субъектларнинг ўз ҳолатини яхшилаш, сиёсий мавқеини ошириш мақсадида сиёсий бошқарув фаолиятига интилиши. С.М. – сиёсат субъекти фаолияти ва хатти-ҳаракатининг етакчи омилдир. Бу ўринда турли сиёсий хатти-ҳаракатлар ортида сиёсат субъектининг асл мақсадларини аниқлай олиш муҳимдир.

СИЁСИЙ МАФҚУРА – муайян ижтимоий гуруҳ ва табақа миллий бирликларнинг манфаатлари нуқтаи назаридан сиёсий воқеликни англашга йўналтирилган оғоялар, қарашлар ва тасаввурлар тизими. «Мафқура» ибораси XVII–XVIII асрларда Францияда пайдо бўлган. У «оғояларнинг табиий шаклланиш жараёнини» ўрганадиган фанни англаган. Кейинчалик бу ибора сиёсий назарияларнинг тафсиллашда қўллана бошлаган. С.М.

тараккийпарвар, либерал, халқона, радикал, инкилобий, инкилобий-демокрагик, консерватив, реакцион, националистик, диний ва бошқа турларга ажратиш мумкин. Мафкура ижтимоий хатти-ҳаракатни бошқаришнинг муҳим воситаси сифатида намоён бўлади. Кейинги вақтда диний мафкуранинг аҳамияти ортиб бормоқда.

С.М. қўйндаги вазифаларни бажаради: оммавий сиёсий онгга таъсир этиш ва унинг учун сиёсий ҳаётда мезонлар тизimini шакллантириш; ижтимоий-сиёсий ташкилот ва гуруҳларнинг манфаатлари ҳаракат дастури ҳамда фаолиятнинг назарий асосларини белгилаш; таклиф этилаётган сиёсий йўналиш мафкурасининг ижобий имиджини шакллантириш; сиёсат субъектларини сиёсий фаолият ва хатти-ҳаракатга ундаш.

СИЁСІЙ МАҚСАДЛАР – сиёсий соҳада эришилиши лозим бўлган фаолиятнинг яқуний натижалари. Ушбу мақсадлар давлатнинг олий сиёсий раҳбарияти томонидан белгиланади.

СИЁСІЙ МУНОСАБАТЛАР – сиёсат субъектлари ва ҳокимиятнинг бирлашиши ёки ажралаши, ғоялар, қарашлар, заҳиралар билан алмашиш (таъсир, ахборот, билим ва ҳ.к.) алмашишнинг жараёнидаги уларнинг ўзаро боғлиқлиги ва алоқалари. С.М. ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар сингари жамият ҳаётида муҳим ўрин тутди: улар жамият ташкилотининг шакли, эксплуататорлик муносабатлари, ҳукмронлик ва тобелик муносабатлари, ўзаро алоқадорлик ва сиёсий бирлик муносабатларини белгилаб беради. Унинг мазмуни давлат ва жамият, ҳокимият ва халқ, синф, гуруҳ ҳамда табақалар муносабатлари, гуруҳлар ичида, гуруҳлараро ва шахслараро мулоқотда ижтимоий жараён ривож, унинг демократлашуви, сиёсий эркинликлар, шунингдек, одамларнинг моддий имкониятлари, айниқса, жамият сиёсий маданияти ва унинг характери билан белгиланади.

СИЁСІЙ МУХТОРИЯТ – (юн.он. «ўз-ўзини бошқариш») – давлат конституциясига биноан унинг айрим вазифаларини бажариш ҳуқуқи.

СИЁСІЙ ПАРТИЯ – (лот. «*partis*» – қисм, гуруҳ; эски ўзб. араб. «*фирқа*» – гуруҳ, тўда) – умумий ғоя ва манфаат, ижтимоий-сиёсий мақсадлар асосида одамларни ихтиёрий равишда уюштирувчи турғун ташкилот, фуқаровий жамият билан давлатни бир-бирига боғловчи энг муҳим воситалардан бири, ҳозирги замон ҳуқуқий демократик давлат ҳаётининг зарурий омилиридан бири.

СИЁСІЙ ПАРТИЯ ФРАКЦИЯСИ – сиёсий партия сиёсатини ўтказиш мақсадида парламентда, маҳаллий ўзини-ўзи бошқариш органларида ва шариот талаб қилган бошқа сайланган ташкилотларда шу партия вакилларидан иборат депутатлар гуруҳи. С.П.Ф. барча демократик давлатларда мавжуд бўлиб, мамлакат ҳаётига, парламент ва жойлардаги турли органлар ҳаётига жиддий таъсир кўрсатадилар. ЎзР «Сиёсий партиялар тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ сиёсий партияларнинг Олий Мажлисидаги фракциялари сиёсий партиялар томонидан кўрсатилган депутатларнинг таъсис йиғилишларида ўз партиялари сиёсатини уюшқоқлик билан ўтказиш учун тузилади. Қорақалпоғистон Республикаси Жўқорги Кенгеси ва давлат ҳокимиятнинг маҳаллий вакиллик идораларида ҳам шу мақсад ва ҳудди шу тартибда сиёсий партиядан кўрсатилган депутатлар гуруҳлари тузилади. Олий Мажлисидаги ҳар бир сиёсий партиянинг фракцияси қўйндаги ҳуқуқларга эга: сессия кун тартибини шакллантиришда иштирок этиш; сессия кун тартибидаги ҳар бир масала юзасидан музокараларда фракция вакилининг сўз олишини кафолатлаш; Олий Мажлис Раиси ҳамда ЎзР. ўқумати, вазирлар, давлатнинг бошқа идоралари раҳбарлирига тегишли сўров билан мурожаат этиш; Олий Мажлис раҳбарлари, қўмита ва комиссиялари раислари номзодлари бўйича таклифлар киритиш; сессиялар муҳокама этаётган масалалар бўйича фракция фикрини депутатлар орасида тарқатиш ва ҳ.к. С.П.Ф. раҳбари Олий Мажлис Кенгаши таркибига киради.

СИЁСІЙ РЕСУРСЛАР – сиёсий мақсадларга этиш ҳамда сиёсий масалаларни ҳал этиш учун қўлланиши мумкин бўлган реал ва потенциал воситалар, имкониятлар.

СИЁСІЙ САФАРБАРЛИК – (лот. «*mobilis*» – ҳаракатчан, тезкор) – партия, уларнинг коалициялари ва ижтимоий ҳаракатларнинг муайян сиёсий тadbирларга тайёрланиш имконини берадиган тadbирлар мажмуи. Улар, жумладан: 1) режалашт-

риляётган тад-бирлар мазмунини тушунтириш борасида тарғибот-ташвиқот ишлари; 2) бўлажак тадбир иштирокчилари ўртасида ахборот тизимини шакллантириш; 3) тадбир муҳолифларининг режа ва ҳаракатлари тўғрисида ўз вақтида тегишли маълумот олиш; 4) бўлажак тадбир иштирокчиларини барча зарур нарсалар (озик-овқат, транспорт, ва ҳ.к.) билан таъминлаш; 5) тадбир ҳақидаги маълумотларнинг сир сақланиши эришиш.

СИЁСИЙ ТАШКИЛОТ – 1) сиёсий воситалар ёрдамида умумий ижтимоий мақсадларга эришишга интиляётган турли компонентларнинг бир-бири билан боғланган барқарор тизим; 2) кишиларнинг муайян сиёсий мақсадларга эришиш учун бирлашмаси.

СИЁСИЙ ТЎҚНАШУВ – ижтимоий гуруҳ ва уюшмалар қарама-қарши манфаатларининг тўқнаш келиши. С.Т. фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари бузилиши, ҳаёт даражасининг пасайиши натижасида юзага келади. С.Т. ўз субъекти, қамрови, пайдо бўлиш шакллари, кескинлик даражаси ва уни бартараф этиш усуллари билан фарқланади. С.Т. қарши курашаётган томонларнинг хоҳиши билан тўхтатилиши ҳам мумкин, шунингдек, куч ишлатиш йўли давлатнинг ички инстинктлари ва халқаро ҳуқуқий инстинктлар ёрдами билан куч ишлатмасдан ёки норасмий воситалар билан ҳам бартараф этилиши мумкин. С.Т.ни башорат қилиш, тахлил қилиш, ўз вақтида олдинки олиш ва бартараф этиш давлат миллий ҳавфсизлигини таъминлаш соҳасидаги муҳим вазифа ҳисобланади.

СИЁСИЙ ТАЪЛИМОТ – 1) сиёсий институт ва сиёсий фаолият тамойиллари, шунингдек, индивидлар томонидан муайян жамиятга хос идеаллар, меъёрлар ҳамда кадрятларни сингдириб олиш жараёни; 2) бўлажак сиёсий фаолият характери билан белгиланган хатти-ҳаракат тамойи ва моделларини узлуқсиз шакллантирилиши. Сиёсий таълим характери ва мазмуни жамиятда шаклланган сиёсий маданият ва мавжуд сиёсий институтлар тизими билан белгиланади.

СИЁСИЙ ТИЛ – сиёсатнинг асосий воситаларидан бири; унинг ёрдамида сиёсий ахборот икки шакл – вербал (сўзлар, одатдаги тил воситасида) ҳамда тимсоллар (махсус белгилар, эмблемалар, маросимлар ва ҳ.к.) орқали шакллантирилади, фаолияти таъминланади ва етказиб берилади. Бундан ташқари, С.Т. сиёсий муассасаларга оид махсус профессионал (йўриқнома, музокара, фармойиш, ёзишма ва бошқ.) ҳамда барча тушунарли сиёсий нутқ: ахборот, маъруза, маълумот, митинг, парламент иши ва ҳ.к. каби шаклларга бўлинади.

СИЁСИЙ ТЎҚНАШУВ – ҳокимият учун курашиш, миллий бойликларга эга бўлиш, ўз сиёсий мақомини кўтариш учун манфаатлар, мақсадлар ва стратегиялар орасидаги бевосита ёки билвосита тўқнашув. С.Т. илдизлари сиёсатнинг моҳиятига, жиноятнинг сиёсий тизимига ва унинг ядроси давлатга бориб такалади. Унинг кўп учрайдиган умумий шартлари: сиёсий манфаатлар, мақсадлар ва қўтилган натижаларнинг номувофиқлиги, шахс, ижтимоий гуруҳларнинг ҳуқуқ ва эркинликларининг бузилиши. С.Т. ўта вайрон этувчи тур – инқилоб, уруш ҳамда субъектлар кучининг тўқнаш келиши. С.Т. бартараф этиш шакли ва усули нафақат ташқи омилларга, балки жанжаллашаётган тарафларнинг ўзига ҳам боғлиқдир. Унинг олдини олиш ёки куч ишлатмасдан бартараф этишда қонун чиқарувчи, ижро этувчи суд ҳокимияти органларининг сиёсий иродаси ва ўзаро ҳамкорликдаги фаолияти муҳим роль ўйнайди.

СИЁСИЙ ФАОЛЛИК – индивид ёки сиёсий гуруҳларнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий тартиб ва институтларнинг такомиллаштириш борасидаги интилишлари. С.Ф. кенг маънода, жамиятни ичкилобий ўзгартириш, ислоҳ этиш, ирқий ва салбий ижтимоий тасавурларни ўзгартириш, сиёсий ва диний эркинликларни таъминлаш борасидаги фаолиятда намоён бўлади. Индивидуал даражада С.Ф. – алоҳида шахснинг сиёсий жараёнлар, ўз сиёсий ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя этишга қаратилган фаолиятининг мажмуидир.

СИЁСИЙ ҲАВФ – шахс, жамият, давлатнинг мавжудлиги ва тараққиётига ҳавф соляётган реал ҳолат, жараён, ҳаракат. С.Х. қуйидагича намоён бўлиши мумкин: сиёсатдаги гегемонизм, душманлик, валантаризм ва экстремизм; давлат ҳокимиятнинг турли тармоқлари ўртасидаги қарама-қаршиликлар.

СИЁСІЙ ХАВФСИЗЛИК – ҳавфсизликни таъминлашда миллат имкониятлари, унинг давлат идоралари томонидан мустақил равишда давлат тизими муаммоларининг ҳал этилиши, шахс ва жамият манфаатлари борасида мустақил ташқи ва ички сиёсат юритиши. Яъни, С. Х. сиёсий суверенитет мустақамлиги, жамиятнинг сиёсий барқарорлигидир. Бу сиёсий барқарорликка давлат томонидан фуқаро ва шахслар манфаатлари асосида турли ижтимоий гуруҳлар манфаатлари мувозанатини таъминлаш, сиёсий тизимни шакллантириш орқали эришилади. Халқаро муносабатлар тизимида сиёсий суверенитет ва жамиятнинг сиёсий барқарорлигига эришмай туриб, давлатнинг сиёсий хавфсизлигини таъминлаб бўлмайди.

СИЁСІЙ ХАВФСИЗЛИК ТАҲДИДИ – жамиятнинг туб манфаатларига жавоб берувчи давлат сиёсатини издан чиқаришга; халқнинг тарихий хоҳиш-иродасини мужасамлаштирган сиёсий тизимнинг емирилиши; демократия, айниқса, халқ ҳокимиятининг торайиши; сиёсий барқарорлик, фуқароларнинг сиёсий ҳуқуқ ва эркинликларининг поймол бўлиши, фуқаролик жамиятнинг издан чиқишига олиб борувчи ҳолатлар, жараёнлар ва ҳаракатлар. С.Х. куйидагилар зарар етказиши мумкин: ишлаб чиқаришнинг пасайиши, халқ турмуш даражасининг кескин ёмонлашуви, сиёсатчиларнинг масъулиятсизлиги, сиёсий тўнтаришлар, фитналар, кўзғолонлар, сепаратизм, сиёсий курашда тазйик (айниқса, харбий) ишлатиш, муҳолифатни сиқувга олиш, давлат сиёсатининг шаклланиши ва уни назорат этишда жамиятнинг иштирокига оид механизмларнинг чекланганлиги, халқнинг ҳокимиятдан ва ҳокимиятнинг халқдан бегоналашуви, сиёсий тизимда хатолардан огоҳлантирувчи механизмларнинг йўқлиги ва сиёсатдаги ахлоқсизлик ва қонунсизлик.

СИЁСІЙ ЭКСТРЕМИЗМ – кескин сиёсий ёндашув бўлиб, қонуний плюрализм имкониятининг чекланиши, ғояларнинг эркин тарқалиши ва алмашинувиغا қарши бўлган давлат мафқураси сифатида ягона мафқуранинг ўрнатилиши; одамларни табақаларга, мулкӣ, ирқӣ, милтӣй ёки динӣй белгиларига кўра бўлиш; инсон ҳуқуқларини олий қадрият эканини рад этишга йўналтирилган ғоялар, оқимлар, доктриналарга таянган фаолият.

СИЁСІЙ ҚАДРИЯТЛАР – сиёсат субъектлари (индивидлар, гуруҳлар, миллатлар ва ҳ.к.) томонидан уларнинг сиёсий тажрибасида мустақамланган сиёсий ҳаёт ҳодиса, жараён ва метёрларнинг муҳимлигини тан олинishi. С.Қ. сиёсат субъектларининг фаолиятини йўнаттиради, бошқаради, жамиятнинг ҳолати, эҳтиёжлари ҳамда ривожланиш истикболларини акс эттиради. Асосий С.Қ. қаторига инсон ҳуқуқлари, жамият сиёсий тузулиши ва ривожланиши характери, тамойиллари ва шаклари, сиёсий институтлар, ғоялар, кишиларнинг сиёсатда иштироки, улар манфаатларининг ифода ва татбиқ этилиши. С.Қ. умуминсонӣй, умуммиллӣй бўлиши билан бирга, турли синф, гуруҳ ва индивидлар манфаатларини акс эттириши мумкин. С.Қ. инсонпарварлик тамойилларига асосланган демократик; ғайриқонуний, зўравонликка асосланган радикал (экстремистик), ва бошқа шаклларда намоён бўлади. Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий қадрият ҳисобланади.

СИЁСІЙ ҲУҚУҚ – ЎЗР фуқаролари жамият ва давлат ишларини бошқаришда бевосита ёхуд вакиллари орқали иштирок этиши мумкин. Бундай иштирок ўз-ўзини бошқариш, референдум ва давлат органларини демократик тарзда сайлаш орқали амалга оширилади. Фуқаролар ижтимоӣй фаолиги митинг, мажлис, намозчилар воситаси ифода этилиши мумкин. Ҳокимият органлари бундай тadbирларни вақат хавфсизлик нуктаи назаридан тўхтатиши ёки ман этиши мумкин. Фуқаролар касаба уюшмалари, партияларга бирлашиши, оммавий ҳаракатларда иштирок этишга ҳақлидир. Сиёсий партия, ижтимоӣй бирлашма ва оммавий ҳаракатларда камчиликни ташкил этганларнинг ҳуқуқлари, эркинликларини камситишга ҳаққи йўқ. Ҳар бир одам ўзи бошқа кишилар билан биргаликда давлат идораларига ариза, тақлиф ҳамда арзлар билан муножаат этиши мумкин. Улар қонунда белгиланган тартибда ва муддатларда кўриб ичилиши шарт.

СИЁСІЙ ҲОКИМИЯТ – бу сиёсий субъектларнинг сиёсатда ифодаланган иродасини турли йўллар, усуллар ва воситалар ёрдамида амалга ошириш фаолиятининг ўзига хос алоҳида шаклидир.

СИНДИКАТ – бир турдаги махсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналар бирлашмаси. Махсулотни ягона савдо тармоғи орқали биргалашиб сотишни ташкил этиш мақсадларида тузилади. С. таъсис этган умумий савдо ширкати С. ҳар бир аъзоси билан савдо-сотик тўғрисида шартнома тузади; инвестиция дилерлар гуруҳи инвесторлар ўртасида тарқатиш учун қимматли қозғаларнинг наватбадга янги эмиссиясини сотиб олишга розилик билдирганларидан кейин с. тузилган ҳисобланади.

СИМПОЗИУМ – бирор илмий масала бўйича илмий анжуман (асосан, халқаро).

СИОНИЗМ – 1) Яҳудий халқи манфаатларини ифодалайдиган ва химоялайдиган ғоявий, илмий ва сиёсий ҳаракат. С. Бутунжаҳон Сионистик Ташкилоти (БСТ) томонидан бошқарилади. БСТ 1897 йилда ташкил этилган бўлиб, қароргоҳи Исроил ва АҚШда жойлашган. Дунёнинг 40 дан ортқ мамлакатида фаолият юритади; 2) Қуддусдаги Сион тепалиғи номидан олинган – яҳудийларни Фаластинга қелишини рағбатлантириш ва у ерда яҳудийлар давлатини тузиш орқали яҳудийларнинг ўз-ўзини англашини тиклашга қаратилган мафкура. XIX аср охирида вужудга келган бўлиб, 1948 йилдан кейин Исроилни дунё миқёсида ҳар томонлама қўллаб-қувватлашга қўлжалланган. Социалистик ва либерал оқимлардан тортиб, то шовинистик руҳда булган бир канча оқимларни ўз ичига олади. Етакчиси – Бутун жаҳон сионистлар ташкилоти.

СПИКЕР – (*ингл.* – «оратор») – айрим давлатларда парламент раиси (АҚШ, Англия ва бошқ.), Россия Давлат думаси Федерал Мажлиси раиси.

СТАГНАЦИЯ – жамиятнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маънавий ҳаётдаги турғунлик ҳолати.

СТАТУС, МАҚОМ, ҲУҚУҚИЙ ҲОЛАТ – 1) ташкилот ёки муассаса низоми, МАҚОМИ; 2) давлат белгиси, атрибути, рамзи. С. – маълум вазият, ҳолат, шахснинг юридик мақоми, давлат органи, жамоат ва халқаро ташкилотни аниқлайдиган барча қонун ва мажбуриятлар.

СТАТУС КВО – вазият, ҳолат, мақомнинг ўзгармаслигини ифодаловчи атама. Сиёсий, ҳуқуқий ёки бошқа ҳолатларнинг ўзгармаслиги.

СТРАТЕГИЯ – йирик миқёсдаги тизим ривожини белгилаб берадиган тамойил, узок муддатли мақсадларнинг амалга ошириш қонун-қоидалари, режалари, маълум фаолият доирасида амалга ошириладиган тактик сарф-харакатлар кетма-кетлиги.

СУВЕРЕНИТЕТ – (*фран. олий ҳокимият*) – қуйидаги маъноларда ишлатилади: 1) Давлат С. – хозирги давлатшунослик фанида давлатнинг ички ва ташқи сиёсатдаги тўла мустақиллиги сифатида талкин қилинади. Давлат С. ҳақидаги ғояни XVI асрда Францияда яшаб ижод этган мутафаккир Жан Боден илгари сурган. Унинг фикрича, С. давлатнинг энг муҳим белгисидир. Суверен бўлмаган давлат, давлат эмас. Давлат С. деганда, Ж.Боден абадий, мутлақ бўлинмас олий ҳокимиятни назарда тутди. Мутафаккирнинг таъкидлашича, давлат С. асосий белгилари қуйидагилар: а) давлатнинг барча органлари ва фуқароларига қаратилган қонунларни қабул қилиш; б) уруш ва тинчлик масаласини хал қилиш; в) охириги инстанцияда суд ҳокимиятини амалга ошириш; г) мансабдор шахсларни тайинлаш; д) афв этиш – жиноят содир қилган шахсни жазодан озод қилиш.

Давлат С. ҳақидаги ғоя кейинги даврларда янада ривожлантирилди, мазмунан бойитилди. У БМТ Низоми ва бир қатор мамлакатларнинг конституциясида ўз аксини топди. БМТ Низомининг 2-моддасида ташкилот аъзолари булган давлатларнинг суверен тенглиги тамойили белгиланган. Суверенлик тамойили барча мустақил давлатлар конституцияларида эътироф этилган. Мас., Малагаскар Демократик Республикаси 1975 йилдаги Конституциясининг 1-моддасида «суверен ва бўлинмас республика», Бенин Халқ Республикасининг 1977 йилдаги Конституцияси 1-моддасида унинг «инкилобий, унитар, мустақил, суверен ва дунёвий давлат» эканлиги қайд қилинган.

ЎзР Конституциясида давлат С. масаласига алоҳида боб ажратилган бўлиб, унинг 1-моддасида «Ўзбекистон – суверен демократик республика» дейилган. *Халқ С.* – халқнинг тўла ҳукмронлиги, халқ ҳокимияти, халқ бошқаруви маъноларини англатади.

Халқ С. ҳақидаги ғояни биринчилардан бўлиб, XIV асрда европалик мутафаккир Марсилий Падуанский илгари сурган эди. Унинг таъкидлашича, халқ қонунларни қабул қилиши, ҳокимиятни тайинлаши, вакиллик органи – Катта кенгашга сайловлар ўтказиш тартибини белгилаши, юқори мансабдаги руҳонийларни сайлаши лозим. Кейинчалик халқ суверенитети ғояси немис юристи Иоганн Альтузий (1557–1638 йй.)нинг «Сиёсат» номли асариди. XVII асрда инглиз буржуа инқилоби даврида левеллерлар партияси томонидан ишлаб чиқилган «Англиянинг асосий қонунлари ва эркинлиги» ҳужжатида ривожлантирилди. XVIII асрда яшаб ижод этган франциялик мутафаккир Жан Жак Руссо ўзининг «Ижтимоий шартнома ёки сиёсий ҳуқуқнинг тамойиллари» номли асариди халқ С. назариясини ишлаб чиқади. Мазкур назарияга биноан ҳокимиятнинг бирдан-бир манбаи халқдир, барча қонунлар халқ томонидан қабул қилиниши ва халқнинг умумий иродасини ифодалашини, ҳуқуқат халқ томонидан маълум муддатга сайланиши ва халқ назорати остида ўз фаолиятини амалга ошириши лозим.

Ҳозирги даврда халқ суверенитети ғояси кўпчилик давлатларнинг конституциясида ўз ақсини топган. Жумладан, Франция Респуб-ликаси Конституциясининг 3-моддасида «Миллий С. халқники бўлиб, халқ уни ўз вакиллари ва референдум орқали амалга оширади»; Италия Республикаси Конституциясининг 1-моддасида «С. халқга тегишли бўлиб, халқ уни Конституцияда белгиланган шакл ва доирада амалга оширади» дейилган; ҳудди шу ғоя бошқа сўзлар билан ЎзР Конституциясида ҳам ўз ақсини топган; ЎзР Конституциясининг 7-моддасида «Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. ЎзР давлат ҳокимияти халқ манфаатларини кўзлаб ва ЎзР Конституцияси ҳамда унинг асосида қабул қилинган қонунлар ваколат берган идоралар томонидангина амалга оширилади», дейилган.

«С.», «суверен» сўзлари билан «мустикаллик», «мустикал» сўзларини синонимлар, яъни товуш таркиби, талаффузи жиҳатидан бошқа-бошқа, лекин аниқланган маънолари бир, ўхшаш ёки жуда яқин сўзлар деб қараш мумкин. Халқаро муносабатлар ва халқаро ҳуқуқ фани ривожланиши жараёнида ўзбек тилига латин тилидан француз тили орқали «С.», «суверен» сўзлари кириб келди. Лекин улардан кўп асрлар аввал бизнинг тилимизга араб тилидан «мустикал», «мустикалият» сўзлари ўтган эди. Энди иккала тилдан кирган бу сўзлар бизнинг умумий мақсадимизга – Ўзбекистонни ҳозирги замон илғор давлатлари қаторига олиб чиқишга хизмат қилмоқда.

«С.» ва «мустикаллик» сўзларининг тенг маънодошлиги «Ўзбек тилининг изохли луғати»да ўз ифодасини топган. Луғатда «С.» сўзи «давлатнинг ички ва ташқи ишларини олиб боришда тўла мустикаллик» деб таърифланган «Мустикаллик» сўзи эса «ўз ихтиёри билан, тобе ва қарам бўлмасдан, ўзганинг ёрдамсиз ёки раҳбарлигисиз иш қила билиш» деб таърифланган. Демак, икки тилдаги бу сўзларнинг маъноси бир эканлиги, шубҳасиз. Лекин амалиётда, қундалик ҳаётда «мустикаллик», «мустикал» сўзлари кўпроқ ишлатилмоқда. Бу тушунарли, чунки латин ва қадимги юнон тилидан ҳозирги замон Оврупо тиллари орқали ўзбек тилига кириб келган сўзларнинг кўпи истибод тўзуми тарғиботи ва ташвиқоти таъсирида маъно жиҳатини сийқалашиб, ўзининг аввалги жозиба чини йўқотган.

СУД ҲОКИМИЯТИ – давлат фаолиятини, унинг вазифа ва мақсадларини амалга оширишда ҳокимиятларнинг бўлиниши қондаси асосида таркиб топувчи ҳамда алоҳида давлат муассасалари орқали ўз вазифаларини бажарувчи тизим. С.Х. алоҳида тизим сифатида ташкил топиши ва унинг қонун чиқарувчи ҳокимият ва ижрочи ҳокимият билан муносабатлари қондаларининг шаклланиши узоқ тарихга эга бўлиб, демократик ҳуқуқий жамяят қуриш учун курашнинг жиддий галабаси саналади. Давлат ҳокимиятини амалга оширувчи органларнинг фаолиятларини тақсимлаш ва бир-бирдан ажратиш ҳақидаги қарашлар умумий тарзда илк бор антик давр намоёндалари Платон, Аристотель, Полибий

ва бошқалар томонидан илгари сурилади. Жон Локк ва Шарль Луи Монтескье давлат ҳокимиятини бўлиш ғоясининг мумтоз назарийтчилари ҳисобланадилар. Бу борада, айниқса, француз маърифатпарвари ва ҳуқуқшуноси Ш.Монтескье (1689–1755)нинг илмий қарашлари давлат ва ҳуқуқ назариясининг ривожига катта ҳисса қўшди. У ҳокимиятни учга – қонуни чиқарувчи ҳокимият, ижроия ҳокимияти ва С.Х. бўлиши лозимлигини биринчи бўлиб эътироф этди. Мазкур назариянинг аҳамиятли томони шундаки, у ҳокимиятларни ўзаро тенг тарзда алоҳида амалга ошириш, давлат вазифаларини бажаришда уларнинг ҳар бири ҳуқуқий воситалар ёрдамида бир-бири билан муносабатда бўлиш ҳамда олий ҳокимиятни бир ташкилот томонидан яқка равишда эгаллаб олинишини бартараф этиш учун замин яратди.

ЎЗР сиёсий мустақилликка эришганидан сўнг таълаган давлат қурилишининг ўзига хос хусусиятларидан бири – демократияга асосланган фуқаровий жамият барпо этишдир. Бунинг негизи, сўзсиз, давлат ҳокимиятининг бўлиниши ва уларнинг қатъий чегараланиши тамойилига асосланади. ЎЗР Конституцияси ҳокимиятларнинг ўзаро муносабатларини, шаклланиш механизми ва уларнинг алоҳида-алоҳида фаолият кўрсатишларини мустаҳкамлаган. Энг юқсак С.Х. – Конституциявий суд, Олий суд ва Олий ҳўжалик суди томонидан амалга оширилади. С.Х. ЎЗР давлатчилик тарихида илк бор факат мустақиллик туфайли алоҳида ҳокимият сифатида эътироф этилди. ЎЗР Конституциянинг 106-моддасида суд ҳокимияти қонуни чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлашмаларидан мустақил ҳолда иш юритиши кўрсатилган. Суд ҳокимияти тизимини ЎЗР Конституциявий суди, Олий суди, Олий ҳўжалик суди, Қорақалпоғистон Олий суди, Қорақалпоғистон ҳўжалик суди, вилоят ва Тошкент шаҳар суди, туман ва шаҳар судлари ҳамда ҳўжалик судлари ташкил этади. Бу судларнинг барча аъзолари ва ҳакамлар беш йил муддатга сайланадилар.

Ҳакамларнинг мустақиллиги, уларнинг дахлсизлигининг кафолатланиши ва улар қабул қилган қарорларнинг барча ҳудудларда бажарилишининг мажбурий эканлиги С.Х. чинакамига амалга оширишда муҳим омиллар ҳисобланади. Ўзбекистон С.Х. тизими ҳозирги замон ҳуқуқшунослик фанининг энг асосли тавсиялари ва илгор демократик ҳуқуқий давлатларнинг таърибасини ижодий ўрганиш натижасида юзага келди ва янада такомиллаштирилмоқда.

СУД ҲОКИМИЯТИ МУСТАҚИЛЛИГИ – Ҳакамлар мустақил ҳамда қонунигагина бўйсунлади. Ҳакамлар фаолиятига арадашиш қонундан белгиланган тартибда жавобгарликка тортилади. Ҳеч қимнинг азоб-уқубатга дучор этилиши, шаъни ва ғурурининг камситилишига йўл қўйилмайди. Айбланувчининг айби қонунда белгиланган тартибда исбот этилмангунга қадар, айбсиз ҳисобланади.

СУХРАВАРДИЙЛИК – суҳравардия – суфийлик тарикати. XII аср охири XIII аср бошида Ироқда, Икки дарё оралиғи ҳудудида, зоҳидлик мактаби доирасида таркиб толган. Аслида С. яратган кишиларнинг аксарияти араблардан эмасди. Анъанага биноан С. мусулмон зоҳидлик тарихида тузилган дастлабки биродарлик ташкилотидир.

СУҒУРТА – жисмоний ва юридик шахсларнинг манфаатларини сўғуртавий муҳофаза қилишни таъминлаш, табиий офат, бажтсиз ҳодиса ва бошқа фавқулодда ҳолатлар натижасида улар кўрган зарарни сўғурта қилинувчилардан тушган бадаллар ҳисобида шаклланадиган сўғурта жамғармаси ҳисобидан тўла ёки қисман қоплаш усулларидан бири.

СУҒИЙЛИК – (араб. «суф» – жун) – ислом дини пайдо бўлгандан сўнг унинг доирасида Куръон ва Ҳадисга мос равишда VIII асрнинг ўрталарида шаклланган таълимот пайдо бўлган. С. мусулмон мамлакатларидаги халқларнинг диний йўналишдаги ижтимоий-фалсафий, маданий-маънавий ҳаётида кенг тарқалган мураккаб ҳамда ички зиддиятларга тўла ғоявий оқим.

Суғий сўзи арабча «суф» сўзидан олинган бўлиб, унинг луғавий маъноси – жундан тўқилган оддий ва дағал матодир. Суғийлар одатда шундай жун матодан кийим кийганлар. Чин суғийлар ўзликдан ва фоний дувёдан кечган зотлар бўлиб, бундай ҳолат

уларни бу дунё ташвишларидан озод этарди. Уларни халқ азизавлиё, назарли кишилар сифатида алоҳида эъозлаган. Уларнинг сўзи ва ҳаракати, ҳислати ва ахлоқи ҳаммага ибрат қилиб кўрсатилган. Сўфий ва дарвишлар, ҳақиқатан ҳам катта нуфуз ва обрўга эга бўлганлар. Фақат шайхларнигина эмас, қаландарларни, «девоналар»ни, оддий дарвешларни ҳам одамлар ҳурмат қилганлар. С. ва дарвешлик ҳаракати бирданига юзага келган ҳаракат бўлмай, узок тадрижий тарихга эга. Сўфийшунослар бу диний оким тарихини дастлаб, икки даврга ажратадилар: биринчиси – зоҳидлик даври, иккинчиси – орифлик ва ошилик даври. Улар сўфийларнинг ўзини ҳам ориф сўфийлар, зоҳид сўфийлар, фаир сўфийлар, файласуф сўфийларга ажратадилар.

XIII–XIV асрлар С. тарихида мажсулдор давр бўлди. Бу даврга келиб, С. ҳам назарий, ҳам амалий ҳаракатчилик нуқтан назаридан ўзининг юксак чўққисига кўтарилган эди. Яхъё Сухравардий, Нажмиддин Кубро сингари мутафаккир шайхлар, Фариддин Аттор, Аҳмад Яссавий, Жалолиддин Румий каби сўфий шоирлар, С. илми доирасини кенгайтирдилар, уни фалсафа ва ҳикмат билан бойитдилар. С. Шарққа хос кишининг тафаккур тарзи ва ахлоқий меъёрини белгилайдиган ҳодисага айланаиб қолди. Унга кўра, ўзининг бутун фикри-зикрини Аллоҳ таолонинг висолига етишишга бағишлаган, ўз кучи ва пешона тери, ҳалол меҳнати билан кун кечирадиган, бунинг учун ҳормай-толмай меҳнат қилувчи, ҳар томонлама камолотга эришган инсонларгина ахли тасаввуф деб аталиши мумкин. Абдуллоҳиқ Гиждувоний ҳам С.нинг йирик вакилларидан бўлган.

Шўролар даврида С., ҳар жиҳатдан фалсафа фанининг эътиборидан четга сурилди, қораланди, шу сабабли унинг асл моҳияти очилмай қолди. С. Шарқ мамлакатлари ижтимоий ва маънавий ҳаётига чуқур кириб бориб, фан, маданият ва адабиёт ривожига катта таъсир кўрсатди. Инсоният яратган маънавий маданиятни бир бутун тизим десак, с. шу тизимнинг муҳим узвий бўлагидир.

СЎЗ ЭРКИНЛИГИ – фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқи, оммавий ахборот воситаларида, митинг ҳамда йиғилишларда ўз фикрини, нуқтан назарини очиқ ифодалаш имкониятининг таъминланиши. С.Э. халққаро андозаларга асосланади. С.Э. қўлланиши муҳим мажбуриятларга эга ва қонун билан мустаҳкамланган бўлиб, қатор чекланишлар ҳам назарда тутилган. Гап ўзга шахсларнинг ҳуқуқлари ва обрўига путур етказмаслик, давлат ҳавфсизлигини таъминлаш, жамоат тартибини сақлаш, аҳолининг соғлиғига путур етказмаслик, унинг урф-одагларини ҳурмат қилиш ҳақида бормоқда. Ижтимоий, иркий, миллий ва диний нафрат, душманликни келтириб чиқарадиган тарғибот-ташвиқотларга йўл қўйилмайди.

Т

ТАДБИРКОРЛИК – кенг маънода шахсий ва ижтимоий манфаатни қондиришга асосланган ақлий фаолият тури. У субъект ўз олдига қўйган мақсадига эришишга йўналтирилган бўлиб, бу мақсадга унинг бевосита қатнашуви ва хусусий омили (мулки, жисмоний ва ақлий қобилияти, билими, тажрибаси, ижтимоий муҳитдаги ўрни, бу ўринга боғлиқ имтиёзли ҳуқуқлари ва ҳ.к.)дан фойдаланиш йўли билан эришилади. Тор маънода Т. фаолият» иқтисодий ҳаётнинг барча соҳаларини – уй хўжалигини бошқаришдан тортиб ишлаб чиқаришгача, товарлар сотиш ва хизмат кўрсатиш турларигача қамраб олади. Янги маҳсулот ишлаб чиқариш, технологияни жорий қилиш, бозорларга кириб бориш, истеъмолчиларни жалб қилиш, ишлаб чиқаришга ресурсларни, молиялаштиришнинг усулларини жорий қилиш, кооперация ва халққаро алоқаларни шакллантириш шулар жумласидандир. Товар хўжалигига хос бўлган беқарорлик, ҳавф-хатар тадбиркорлик фаолиятининг муҳим хусусиятидир.

Т. ташкилий-ҳуқуқий шаклларининг қуйидаги турлари мавжуд: хусусий Т., юридик шахс бўлмаган Т. фаолияти; кичик бизнес (кичик корхоналар); хўжалик ва ижтимоий

бирлашмалар Т.; фермер (деҳкон) хўжалиги асосидаги Т.; ижара ва жамоа хўжаликларигаги Т.; чет эллик шериклар билан қўшма.

ТАЖОВУЗ – (лот. «*aggressio*» – *тажовуз*) – муайян давлатнинг бошқасининг сиёсий мустақиллиги ва ҳудудий яхлитлигига тўғридан-тўғри ёки билвосита амалга оширган тажовуз. Т. энг хатарли шакли – кўролли босқинчиликдир. Т. шунингдек, икти-содий, психологик, мафкуравий ва бошқа шаклларда намоён бўлиши мумкин. Т. дуч келган ҳамда ўзини-ўзи ҳимоя қилиш мақсадида амалга оширган хатти-ҳаракатлари тажовузкорона деб ҳисобланмайди. Улар қонунийдир ва халқаро ҳуқуқ меъёрларига тўлиқ жавоб беради. Т. давлатларнинг ташқи сиёсатни амалга ошириш воситаси сифатида тинчлик ва халқлар ҳавфсизлигига зид бўлиб, жамият тараққиётига тўсқинлик қилади. Шу маънода, Т. олдини олиш барча тараққийпарвар кучлар, бутун халқаро ҳамжамиятнинг бурчи ҳисобланади.

ТАРАҚҚИЁТ – (лот. «*progress*» – *олга қараб ҳаракатланиш, муваффақият*) – тараққиётнинг олға борувчи шакли бўлиб, буни қуйидан юқорнига, унча мукаммал бўлмаганликдан мукамалликка ўтиш содир бўлади. Т. турли тизимларга яхлит равишда ҳамда унинг қисмлари ва унсурларига айрим равишда хос бўлади. Т. тушунчасига регресс кескин қарама-қарши турати ва кейингиси биринчисининг акси ўлароқ илгариланиш ҳаракатининг барҳам топишини ифода қилади. Т. типологиясига бағишланган ишларда илм-фан ютуқларига асосланиб, табиатда энг кўп учрайдиган прогрессив ўзгаришларни таснифлашга ҳаракат қилинади. Шунга биноан, тараққиёт хилларининг ўзаро боғлиқлигининг икки хил таснифи мавжуд. Биринчи материя ташкил этилишининг тобора юқорироқ даражасининг вужудга келишига асосланган бўлса, иккинчиси шу даража доирасида моддий тизим ташкил этилишининг ортиншига асосланади. Биринчиси, даражалараро кенг миқёсда тасниф бўлса, иккинчиси эса даражага оид, формациявий таснифдир. Биринчисининг мазмуни иккинчисига оид, хусусий ҳоллар – материянинг ядровий, атомли, химиявий, планетар, геологик, биологик ва ижтимоий ташкил этили-шининг амалга оширишдан ҳосил бўлади.

Т. ҳақида ғоялар қадим даврлардан бери мавжуд бўлиб, фалсафада асосан, бутун дунёда инсоният фаолиятида прогрессив ўзгаришлар содир бўлиши ҳақидаги масала тарзда илгари сурилди. Т. (ёки регресс) мезонларини аниқлаш масаласида фалсафа тарихида яқдиллик бўлмаган ва у ҳозир ҳам йўқ. Мас., қадимги юнон файласуфлари – Гесиод, Сенека, нуқтаи назаридан тарих ҳолатлари прогрессив, бошқа юнон файласуфлари Афлотун (Платон), Арасту (Аристотель) ғояларида эса улар циклар даврий алмаши-нуви тарзида намоён бўлса, Ф.Бэкон, Р.Декарт, А.Трюго, Ж.Кандорсе каби маърифатпар-варлар ҳамда марксистлар нуқтаи назарига кўра, жамиятдаги ўзгаришлар, умуман олганда, доим олға қараб амалга оширилган прогрессив ўзгаришлар тарзида содир бўлади. Юқоридагилар билан деярли, айнаи бир вақтда яшаган италиялик файласуфлар – Ж.Б.Вико, Ж.Ж.Руссолар эса тарихий тараққиётни ҳамиши олға қараб ҳаракатланадиган оддий жараён эмас, балки зиддиятга жараён эканини кўрсатишга интилганлар. XIX аср «роман-тик тарихчилар» назарида ҳар бир тарихий давр ўз индивидуаллигига эга бўлиб, бу даврни бошқасига ўхшаши асло шарт эмас. Бу фикрларни тарихий романтиклар, асосан, тарихий ўтмишга нисбатан айтган эдилар. Олмон мумтоз файласуфи Гегель, ўтмишга эътиборсиз қараган маърифатпарвар халқ тарихчиларни, ёлгон тарихшуносликни танқид қилиб, борлиқнинг Худо томонидан оқил идора этилишининг (теодиция) уйғун тараққиёти ғоясини илгари сурган. Шундай ғояларни ундан олдин Г.Лейбниц ҳам баён этган.

Қадимги донишмандлар ғояларини янгича нуқтаи назардан такрорлаган файласуф-лар XX аср фалсафасида ҳам бор. Масалан, Фарб ва Шаркнинг чуқур билимдони ҳисоб-ланган, дунё фалсафаси ва динларни теран ўрганишга ўзини бахш этган ва ислом сўфий донишмандлигининг изчил намоёндасига айланиб, Қоҳирага кўчиб бориб, сўфийлик даражасига эришган француз традиционалисти Ренегенон (1888–1951 йй.) борлиқни прогрессив эмас, балки регрессив йўналишларда ўзгаришларига дуч келганини, ўзининг «Борлиқнинг қотиб бориши» деган концепциясида баён этди. Айнаи шундай ғояни

машхур хинд файласуфи Ауробиндо Гхош ҳам илгари сурди. Ушбу гоёларни бошқа файласуфлар ва олимлар хусусан, Н.Рерих, Е.Блаватская, А.А.Горовский ва бошқ. ҳам тан олдилар.

ТАРАКҚИЁТНИНГ «ЎЗБЕК МОДЕЛИ» – Ўзбекистонда иқтисодийetni ислох этиш тамойиллари: 1) Иқтисодийetni мафкурадан батамом холи қилиш. Иқтисодийetni сиёсатдан устун турмоғи, уни ички мазмунини ташкил қилмоғи лозим; 2) Мураккаб ўтиш даврида давлатнинг ўзи бош ислохотчи бўлиши зарур. Давлат бутун халқнинг манфаатларини кўзлаб, ислохотлар жараёнини ташаббускори бўлиши, иқтисодий таракқиётнинг етакчи йўналишларини белгилаши, иқтисодий соҳада ва суверен давлатимизнинг ижтимоий-сиёсий ҳаётида туб ўзгаришларни амалга ошириш сиёсатини ишлаб чиқиши ва изчил рўёбга чиқариши керак; 3) Янгиланиш ва таракқиёт жараёни қонунларга асосланмоғи зарур. Иқтисодий ўзгаришлар синалган, амалий кучга эга бўлган қонунга таянгандагина бу ўзгаришлар сезиларли натижа бериши, муқаррар бўлиши мумкин; 4) Демография соҳасидаги реал аҳволи, аҳолини мавжуд турмуш даражасини ҳисобга олган ҳолда бозор муносабатларига ўтиш билан бир қаторда одамларни ижтимоий ҳимоялаш соҳасида кучли чора-тадбирларни олдиндан амалга ошириш керак. Ижтимоий ҳимоялаш ва қафолатларнинг кучли, таъсирчан механизми мавжуд бўлгандагина ижтимоий-сиёсий бърқарорликни сақлаган ҳолда бозор иқтисодиёти сари тинимсиз ривожланиб боришни таъминлаш мумкин; 5) Иқтисодий ислохотлар, бозор муносабатларини шакллантириш, пухта ўйлаб босқичма-босқич амалга оширилиши лозим.

ТАРИХИЙ ҲОҒИРА – миллий ғурур ва ифтихор ҳиссининг заминларидан бири. Миллат ва элатлар аста-секин, тарихан ташкил топадилар. Бу жараён, вазиятга қараб, бир неча ўн йилдан бошлаб бир неча асргача чўзилиши мумкин. Ана шундай узоқ давр уларга ўзларини англаш, тилини, маданиятини, урф-одатларини, маънавият, маърифат, анъаналар, урф-одатлар ва расм-русумларни ўзаро боғланган тизим ҳолига келтириш учун керак. Демак, миллатнинг шаклланиши, айни вақтда миллат томонидан ўз ўтмиши, тарихи, аجدодларнинг меҳнати, қаҳрамонлиги, миллий маънавият ва маданиятнинг барча йўналишлари, тармоқлари, хилма-хиллиги ҳамда ўзига ҳослигини ўрганишидир, уларга ишлов бериб, шу жараёнда тақомиллашишидир. Т.Х. миллатнинг, халқнинг ўз ўтмишини билиши, бу ўтмишни таҳлил қилиш, ундаги бўлиб ўтган воқеалар ва ҳодисаларнинг асл моҳияти ва тарихдаги ўрнини асослаб беришни талаб қилади. Ўз ўтмишини билмаган миллат миллий ғурур ҳиссини яхши билмайди, бошқа миллатлар, ва айниқса, ҳозирги замоннинг йирик миллатлари тили, адабиёти, маданиятига сажда қилади, шу тарика ўзини камситади.

ТАРТИБОТ – 1) давлат қурилиши, бошқарув шакли (мас., монархия); 2) иқтисодий ва сиёсий ҳокимиятни барча воқита ва усуллар орқали рўёбга чиқариш; 3) фаолият, иш ёки бирор нарса мавжудлигининг шарт-шароити; 4) иш, ҳаракатлар тартиби.

ТАРҒИБОТ – (лот. «*agitatio*») – ҳаракатга келтириш) – аҳоли кенг оммаси ёки сиёсий гуруҳларни сиёсий фаолигини ошириш мақсадида амалга ошириладиган тарғибот. Бунинг учун оғзаки, ёзма, аудиовизуал воситалар қўлланади; сиёсий курашнинг кенг қўлланадиган усули ҳисобланади.

ТАШВИҚОТ – (лот. «*propaganda*») – тарқатиш) – оғзаки ёки оммавий ахборот воситалари орқали турли ғошларни ижтимоий онга тарқатишга оид феоштар.

ТАШҚИ АЛОҚАЛАР – мамлакатнинг давлат органлари, юридик ҳамда жисмоний шахсларнинг чет давлатлар, уларнинг юридик шахслари, фуқаролари ва халқаро ташкилотлар билан ҳамкорлик ўрнатишга ва уни ривожлантиришга қаратилган ҳаракатлар йиғиндиси. ЎЗР ташқи иқтисодий фаолияти деганда, ЎЗР давлат идораларининг, юридик ва жисмоний шахсларнинг хорижий давлатлар, уларнинг юридик ва жисмоний шахслари, халқаро ташкилотлар билан ташқи иқтисодий ҳамкорлик ўрнатишга, бундай ҳамкорликни ривожлантиришга қаратилган жами амалий ҳаракатлари тушунилади.

ТАШҚИ ИШЛАР ВАЗИРЛИГИ (ТИВ) – мамлакатнинг хорижий давлат ва халқаро ташкилотлар билан алоқаларида давлат сиёсатини амалга оширувчи ижроия

ҳокимият органи. Миллий хавфсизлик, суверенитет, худудий яхлитлик ва мамлакатнинг халққаро доирадаги ташқи манфаатларини дипломатик воситалар орқали ҳимоя қилишни таъминлайди.

ТАШҚИ СИЁСАТ – дунё давлатлари билан ўзаро ҳамкорлик муносабатларини ўрнатishi ва амалга оширишга доир устувор тамойил ва сазъ-ҳаракатлар.

ТАШҚИ ХАВФСИЗЛИК – бир давлатнинг миллий манфаати ва қадриятларига, ҳаёт тарзига ташқаридан бўладиган хавф-хатардан ҳимояланиш тизими. Т.Х. бузилиши нафақат ҳарбий куч ишлатиш йўли билан, балки ушбу давлат худуди орқали ноқонуний равишда ҳом ашё, маҳсулот, валюта, санъат асарларини олиб ўтиш ҳамда олиб кириш, кўпорувчилик ва бузғунчилик ахборотларини тарқатиш билан ҳам амалга оширилади. Давлатни ташқи хавфдан ҳимоялаш зарур ва керакли мудофаа потенциалини қўллаб-қувватлаш, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, ҳарбий, мудофаа, экологик ва бошқа барча соҳаларда барқарор халққаро муносабатлар тизимини шакллантириш орқали амалга оширилади

ТАҲДИД – 1) қонун билан муҳофаза қилинадиган мулк, қадрият ва манфаатларга тажовуз қилиш; 2) шахс, жамият ёки давлатга етказилган моддий ёки бошқа зарар. Т. турли субъектларнинг қарама-қаршиликдан келиб чиқадиган кескинликнинг янада юқори даражаси. Ўз вақтида, миллий хавфсизликни таъминлаш тизими томонидан таҳдидларни вақтида пайқаш ва аниқлаш шахс, жамият ва давлатнинг муҳим манфаатларини амалий жиҳатдан ҳимоя қилишда муҳим ўрин тутди.

ТАҲЛИЛ – объект ва унсурларни (хаёлий ва реал) бўлак ва қисмларга бўлиб таҳлил этиш.

ТЕЗ ЖАВОБ ҚАЙТАРИШ КУЧЛАРИ – миллий манфаатларга хавф пайдо бўлганда фойдаланиладиган тезкор кучлар. Маҳаллий низоларда тинчликпарварлик операцияларини ўтказиш учун НАТО давлатлари томонидан кенг қўлланади. Асосий талаблари: ҳаракатчанлик, ҳарбий тайёргарликнинг юқори даражаси, ўт очадиган қатта кучга эга бўлиш, чекланган вақт давомида узоқ вилоятларда автоном ҳаракатланиш қобилияти. Бу кучларнинг негизини ҳаво десант қўшинлари, автомобиль, пиёда қисмлар ташкил қилади.

ТЕЛУРОКРАТИЯ ВА ТАЛАССОКРАТИЯ – геосиёсатда ер юзасининг жуғрофий тузилиши ҳамда цивилизацияларнинг тарихий типларга бўлинишини ифодалайдиган тушунчалар. Бунда «телурукратия» (қуруқлик кучи) ва «талассократия» (денгиз кучи) бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Бундай қарама-қаршиликнинг моҳияти тарихда савдо цивилизацияси (Карфаген, Афина) билан ҳарбий-авторитар цивилизациянинг (Рим, Спарта) ўзаро муносабатларида намоён бўлади. Бошқача айтганда, бу «демократия» ва «идеократия» ўртасидаги дуализмдир.

ТЕНДЕНЦИЯ – (нем. *«йўналмоқ, интиломоқ»*) – муайян жараён, ҳодиса, фикр ва назариянинг йўналиши. Т. ҳаётнинг барча соҳаларида: сиёсат, маданият, иқтисодиёт, ижтимоий фикр жабҳасида намоён бўлиши мумкин.

ТЕНГЛИК – одамларнинг жамиятдаги ўрни, уларнинг миқдори, дини, жинси, ижтимоий келиб чиқишидан қатъи назар, бир хиллигини таъминлайдиган сиёсий ва фуқаролик ҳуқуқлари, тенг имкониятлар.

ТЕНГ ФУҚАРОЛИЛИК – айрим мамлакатларда фуқаролик қандай мезонлар асосида олинганидан қатъи назар, фуқароларнинг тенг ҳуқуқ, эркинликлар ва мажбуриятларга эгаллиги тамойили.

ТЕНГ ҲУҚУҚЛИЛИК – фуқароларнинг давлат, қонун, суд олдида расмий тан олинган тенглиги; демократиянинг асосий элементларидан бири.

«ТЕМУР ТУЗУКЛАРИ» – XIV–XV асрларга оид, Амир Темурнинг ҳарбий ва сиёсий фаолиятидан маълумот берувчи қимматли манба, қачон ва қим томонидан ёзилганлиги асарда кўрсатилган эмас. «Т.Т.» барча воқеалар Амир Темур номидан ҳикоя қилинади. Асли эски ўзбек тилида ёзилган, форс, француз, инглиз, урду, рус ва ҳозирги ўзбек тилига ўгирилган. Бу асар икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмда Амир Темурнинг Мовароуннаҳрда салтанатни қўлга киритиш учун олиб борган урушлари ва бу

борода ўз яқинлари билан ўтказган кенгашлари, амирлар билан олиб борган музокаралари ҳақидаги тафсилотлар диққатни жалб қилади. Буюк соҳибқироннинг кучли марказлашган давлат тузиш ва қўшни мамлакатларнинг ўз тасарруфига ўтказиш борасидаги фаолияти ҳақида муфассал сўз юритилади. Хусусан, Мовароуннаҳрғагина эмас, балки қадимий Русияга ҳам хавф солиб турган Олтин Ўрда ҳони Тўхтамишхонга Амир Темурнинг жиддий зарба бериши Русиянинг мўғул истилосидан қутулишини енгиллаштиргани диққатга сазовордир.

«Т.Т.» иккинчи қисмида Амир Темурнинг давлатни бошқариш, мамлакатни идора қилиш услуби ҳақидаги йўл-йўриқлари, қонун-қондалари, панд-насихатлари ўрин олган. Жумладан, салтанатни бошқаришда Амир Темур ислом дини ва шариат талабларига, адолат, инсоф ва ҳақиқатга таянади, турли табақа ва тоифага мансуб кишиларни тенг кўриб, қилган хизматига қараб, уларни ҳурмат қилади, маамлакатни бошқаришда энг аввало олиму фузало, саййидлар, шайхлар ва орнфларга таянади. «Т.Т.» дўстлик, вафодорлик, иймон ва эътиқод, касб-хунар ва бошқа инсоний фазилатларга риоя қилиш тўғрисида фикр юритилади, фуқароларнинг шариат қонун-қондаларига бўйсунуш лозимлиги айтиб ўтилади, қозиларнинг қонунларга тўла амал қилиш, тартибузарларни аямай жазолаш, сипоҳлар ҳамда аскарларни сақлаш ва уларга озик-овқат, маош тўлаш қондаси, вазирлар ва уларнинг вазифалари, амирлар, сипоҳлар ва бошқаларни тақдирлаш тартиблари, уларнинг бир-бирларига муомаласи ва турли бошқа масалалар бўйича муфассал маълумот берилади.

ТЕРМИЗИЙ – (тўлиқ исми-шарифи Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ибн Савра ибн Шаддод ал-Буғий ат-Термизий, таваллуд йили номаълум – 883 й. ёки 892–893 йилларда вафот этган) – мусулмон оламида машҳур йирик муҳаддислардан ҳамда Қуръони карим тафсирчилари орасида энг етуқларидан бири. Бу инсонни Абу Абдуллоҳ ал-Ҳаким ат-Термизий (Х асрнинг биринчи чорагида вафот этган) ва бошқа Термизийлар билан чалқаштирмаслик лозим. Ат-Термизий ёшлигидан мукаммал олий мусулмон таълимини олган. Ҳадислар тўплаш мақсадида Хуросон, Ироқ, Ҳижоз диёрларида саёҳат ва зиёратда бўлган, яшаган, ўша даврнинг маълум ва машҳур олимлари раҳбарлигида таҳсил олган, мустақил ижод қилган. Унинг дунё таъ олган асарлари кўп. Хусусан, «Ал-Жомеъ ас-саҳийҳ», «Аш-шамойл ан-Набавия» машҳурдир. Ат-Термизий зуҳд (тоат-ибодат), кунья (исм-лақаб), шунингдек, шариат, тарих, тафсир ва тасаввуф илмлари билан шуғулланган.

Пайғамбар ҳадисларини тўплаш ва ўрганишда Абу Исо ат-Термизий икки йўлдан борган: биринчидан, ҳадислар иснодлари (нисбат бериш занжири)нинг боғланишига танқидий ёндашган. Иккинчидан, ҳар бир ҳадис атрофидаги мазҳаблараро нуқтан назарлар қурашига эътибор қилган, ҳолисона таҳлил ва талқин қилган. Бу ишда у машҳур имомлар изидан бориб, исломга мақсадга мослашиш тамойилларини киритган, мусулмон Шарқидаги ҳурфикрлик, илмий-фалсафий, диний-ахлоқий тафаккурнинг кенг қамровлигини, умуман, исломнинг замон шарт-шароитларига ўта мослашувчанлик қобилиятини шакллантирганлардан бири. У шариатда инсонпарварлик майлларининг кучайишида катта роль ўйнаган.

ТЕРРОРЧИЛИК – (лот. «terror» – қўрқув, даҳшат) – маълум ёвуз касаллар йўлида, куч ишлатиб, одамларни жисмоний йўқ қилишдан иборат бўлган ғояга асосланган равоқлик усули. Қўрқитиш ва даҳшатга қилиш орқали ўз ҳукмини ўтказишга уриниш террорчиликка хосдир. 1937 йилда Женевада терроризмнинг олдини олиш ва йўқ қилиш тўғрисида Конвенция қабул қилинган. Унда жазолашга тортилиши зарур бўлган барча жиноий хатти-ҳаракатларни санаб ўтиш билан «Т.» тушунчасига таъриф берилган. Хусусан, унга давлат раҳбари ва арбоблари ҳаётига суиқасд қилиш, кўпчиликка хавф туғдирадиган кўпоровчилик ҳаракатларини амалга ошириш, террористик ҳаракатларга тайёрланиш ва унга ундаш, уни моддий томондан таъминлаш, қалбаки ҳужжатлар тайёрлаш, олиб кириш, бошқага бериш ва онгли равишда қасдан фойдаланиш кирди. Аъзо давлатлар ўртасидаги жиноятчини ушлаб бериш тегишли шартномага мувофиқ амалга оширилади.

Агар икки давлат ўртасида бундай шартнома мавжуд бўлмаса, жиноятчини ушлаб бериш учун Конвенция қоидалари ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилади.

У иқтисодий, сиёсий, диний, гоъвий, ирқий, миллий, гуруҳ, индивидуат шаклларда намоён бўлиши мумкин. Таъкиб, зўравонлик, кўпуровчилик ва котиллик террорчиликнинг ҳар қандай кўриниши учун умумий хусусият бўлиб, гуманизм, демократия, адолат тамойилларига зиддир. Шунинг учун терроризм қандай «байроқ» остида амалга оширилмасин, моҳиятан инсониятга, тараққиётга, эзгуликка қарши жиноятдир.

Иқтисодий мафзаатларни қўзловчи ва моддий бойликларни ўзлаштиришни мақсад қилиб олган террорчилик кенг тарқалган. Унда рақиблирини ёки уларнинг яқинларини жисмоний йўқотиш, ўғирлаб кетиш, зўравонлик, тажовуз билан кўрқитиб, ўз ҳукмини ўтказишга уриниш, бойликларини ўзлаштириб олиш йўлларида фойдаланилади.

Кейинги йилларда интеллектуал ва оммавий ахборот соҳаларида террорчилик элементларидан фойдаланилмоқда. Муайян мафкуравий полигонларнинг муттасил тарқатётган ахборотларидаги ёвуз ва зарарли гоълар оқими, телеэкранлар орқали доимий намоиш этилаётган жангари фильмлар, болаларга мўлжалланган, бузғунчи гоълар асосида ишланган ўйинлар, компьютер тармоқлари дастурларини ишдан чиқарадиган «вируслар»ни тарқатиш бунга мисол бўла олади.

Ўзларининг ёвуз ниятларига эришиш учун ҳокимиятни қўлга киритишни қўзловчи кучларнинг зўравонлиги ва кўпуровчилиги сиёсий террорга мисол бўлади. Сиёсий Т. нафақат жиноятчи гуруҳлар, ҳатто баъзи реакцион агрессив руҳдаги расмий сиёсий доиралар ва кучлар томонидан уюштирилиши ва қўлланиши ҳам мумкин.

Чоризм империясининг колониал ва шовинистик сиёсати, совет империясининг гоъвий қагагонлари халқимизга қарши ўзига хос террор эди. Бугунги кунда ҳам муस्ताқил ривожланиш йўлидан бораётган мамлакатимизга нисбатан ғарзли ният билан қаровчи («ёвуз» кучлар террорчилик йўли билан тараққиёт йўлимиздан чалғитишга, бизни қарамликка, асоратга солишга уринмоқда. Улар ватанфуруш ҳоинлардан ҳам, террорче-ликни «қасб» қилиб олган, «буюртма» бўйича кўпуровчилик ва босқинчилик билан шугулланувчи ёлланма халқаро террорчи, жиноятчи гуруҳлардан ҳам фойдаланилмоқда. Т. қандай байроқ кўтариб чиқмасин, қандай шиорлар билан ниқобланмасин, унинг реакцион, жинояткорона моҳиятини фарқлаб олиш, ёвуз ниятини очиб ташлаш онгли, ҳуқуққарчи инсоннинг, ҳар бир ватанпарвар фуқаронинг бурчидир.

ТЕРРОРЧИ – террорчилик фаолиятини амалга оширишда иштирок этаётган шахс.

ТЕРРОРЧИЛИК ГУРУҲИ – олдиндан тил бириктириб террорчилик ҳақакатини содир этган, бундай ҳаракатга тайёргарлик қўрган ёки уни содир этишга суиқасд қилган шахслар гуруҳи.

ТЕРРОРЧИЛИК ТАШКИЛОТИ – икки ёки ундан ортиқ шахснинг ёки террорчилик гуруҳларининг террорчилик фаолиятини амалга ошириш учун барқарор бирлашуви.

ТЕРРОРЧИЛИК ФАОЛИЯТИ – террорчилик ҳаракатини уюштириш, режалаштириш, тайёрлаш ва амалга ошириш, террорчилик ҳаракатига ундаш, террорчилик ташкилотини тузиш, террорчиларни ёллаш, тайёрлаш ва қуроллантиришдан, уларни молниялаштириш ва моддий-техника жиҳатидан таъминлашдан ibорат бўлган фаолият.

ТЕРРОРЧИЛИК ҲАРАКАТИ – гаровда ушлаб туриш учун шахсларни қўлга олиш ёки ушлаб туриш, давлат ёки жамоат арбобининг, аҳолининг миллий, этник, диний, бошқа гуруҳлари, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлар вакилларининг ҳаётига тажовуз қилиш, давлат ёки жамоат аҳамиятига молик объектларни босиб олиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, портлатишлар, ўт қўйишлар, портлатиш қурилмаларини, радио-актив, биологик, портловчи, кимёвий, бошқа захарловчи моддаларни ишлатиш ёки ишлатиш билан кўрқитиш, ер усти, сув ва ҳаво транспорти воситаларини қўлга олиш, олиб қочиш, шикастлантириш, йўқ қилиш, аҳоли гавжум жойларда ва оммавий тадбирлар ўтказиляётганда ваҳима кўтариш ва тартибсизликлар келтириб чиқариш, аҳоли ҳаётига,

соғлиғига, жисмоний ёки юридик шахслар мол-мулкига авариялар, техноген хусусиятли ҳалокатлар содир этиш йўли билан зарар етказиш ёки хавф туғдириш, таҳдидни ҳар қандай воситалар ва усуллар билан ёйиш тарзида террорчилик тусидаги жиноятларни, ЎЗР қонун ҳужжатларида ва халқаро ҳуқуқнинг умумэйтироф этилган меъёрларида белги-ланган террорчилик тусидаги бошқа ҳаракатларни содир этиш.

ТЕРРОРЧИЛИККА ҚАРШИ ОПЕРАЦИЯ – террорчилик ҳаракатига чек қўйиш ва унинг оқибатларини минималлаштириш, шунингдек, жисмоний шахсларнинг хавфсизлигини таъминлаш ҳамда террорчиларни зарарсизлантиришга қаратилган, келишилган ва ўзаро боғлиқ махсус тадбирлар мажмуи.

ТЕХНОГЕН ТАҲДИД – инсон ишлаб чиқариш фаолиятининг натижаси, шунингдек, корхоналарда содир бўладиган аварияларнинг аҳоли ва атроф-муҳитга салбий таъсири.

ТЕХНОКРАТИЯ – ижтимоий фикрдаги жамиятнинг тўдалигича илмий-техника инқилоби тамойиллари асосида техниклар, муҳандислар ва олимлар томонидан бошқарилиши мумкинлигини тарғиб этувчи йўналиш. Т. кўра, корхоналар ва умуман жамиятни бошқариш тадбиркор ва сиёсатчилардан айнан шу тоифа қўлига ўтиши лозим.

ТИЙНАТ – ўзбек тилига «менталитет» сўзидан кириб келган ушбу тушунча, аввало, одамларнинг ижтимоий ва сиёсий руҳияти хусусиятлари, ўзлигини англаш ва сиёсий онгини умумлашган ҳолда белгилаш учун ишлатилади. Т. шахс ёки ижтимоий гуруҳ, бошқача айтганда, миллат ёки элатнинг фикрлаш тарзи. Унга кўра, одамлар атрофдаги ижтимоий-сиёсий воқеликни, озми-кўпми, бир хил қабул қилади, миллий турмуш тарзи ва меъёрларига мувофиқ ҳаракат қилади ва баҳолайди. Ижтимоий-сиёсий, ижтимоий-руҳий омилларнинг шахс, жамият ва давлат хавфсизлигига таъсирини баҳолашда, можароларни ҳал қилишда ёки музокара олиб боришда шахснинг, ижтимоий гуруҳларнинг тийнатини эътиборга олиш зарур.

ТИНЧ МАҚСАДЛАРДА ЎТКАЗИЛАДИГАН ЯДРОВИЙ ПОРТЛАШЛАР – халқ хўжалиғи вазифаларини ҳал қилиш мақсадида ўтказиладиган ядровий портлашлар. Бундай портлашлар нафақат атроф-муҳит ва ер ости сувларининг радиоактив ифлосланиши билан боғлиқ бўлган жиддий экологик муаммоларни келтириб чиқариши, балки ҳар бир портлаш литосфера, гидросфера ҳамда ҳаво қатламидagi жараёнлар табиий ҳаракатининг бузилиши, табиат мувозанатининг издан чиқишига сабаб бўлади.

ТИНЧЛИКПАРВАРЛИК – 1) шахснинг жамиятда дўстона муносабатларини ўрнатишга йўналтирилган ижтимоий-психологик нуқтаи назари. Шахснинг Т. фаолияти нафақат умумдемократик, балки тор касбий тус олиши бўлиши мумкин бўлган фуқаролик ҳаракатларида тўлиқ намоён бўлади («Олимлар тинчлик учун» Пагуош ҳаракати, «Врачлар тинчлик учун», «Генераллар тинчлик учун» ва ҳ.к.). Тинчлик ҳақидаги фан тарихида Т.нинг гоёвий шакли пацифизм мафқурасида ёрқин намоён бўлган. 2) Алоҳида индивидлар эмас, давлатлар ва мамлакатлар етакчи бўлган ташки сиёсий фаолият соҳасида Т. муайян давлатлар вакиллари – давлат арбобларининг тинчликни сақлаш борасидаги ташаббусларида ифодаланadi.

ТОЛЕРАНТЛИК – (лот. *чидам*) – ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, гоёлари ва эътиқодларига нисбатан чидамлилик, бағрикенглик.

ТОТАЛИТАРИЗМ – (франс. *«totalitaire»* – яхлит, тўлиқ) – жамият ҳаётининг оғир вазиятида тарихий зарурият туфайли бир шахс, ижтимоий синф ёки гуруҳнинг (масалан, ҳарбийлар гуруҳи) яккахоқимлиғига сўзсиз бўйсунушга асосланган, вақтинча ва ўтқинчи сиёсий тартиб, давлатни бошқариш шаклларида бири. Тоталитар давлат бошқарув шакли жорий қилинган мамлакатларда жамият ҳаётининг барча соҳаларида давлатнинг тўла ҳукмронлиғи ўрнатилади, ошқора ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг фаолияти устидан қаттиқ назорат олиб борилади, демократик ташкилотлар фаолияти чеклаб қўйилади. Т. давлат бошқаруви тепасига келган кучларнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти ёки йўлбошчи шахснинг қайси вазифаларни ўртага ташлашига қараб, жамиятни тескарчилик томон

тортиши ёки аксинча, мамлакатни тараққиёт йўлига олиб чиқишнинг йўналишларидан бири бўлиши мумкин.

ТУРКИСТОН – Қадимги туркий, пахлавий, хитой, ҳинд, араб, яхудий, гуржи, арман, қароим, юнон, лотин, славян тилидаги ва бошқа ёзма манбаларда Ўзбекистон шу ном билан аталган. Туркистон халқи тарихий хотирасида (Табарий, Байхакий, Наршахий, Ҳондамир, Улуғбек, Абулғозий, Баёний, Ибрат, Бартольд, Тўғон, Олтунхон Тўра, Т.Рискулов, Соғуний ва бошқалар) ҳам, оғзаки ижодида (Малика Айёр, Гўрўғли, Алломиш каби дoston, эртақ ва афсоналарда) ҳам ана шу муқаддас номни асраб-авайлаб келган.

Т. – «туркий халқлар яшайдиган ўлка, юрт, жой», муқаддас ўчоқ, қадимги туркий битиклардаги «Турк будун» мазмунини ифодалайди. Туркистон тарихий-анъанавий жиҳатдан кенг маънода қуйидаги қисмлардан иборат: а) Марказий Т. (ҳозирги Ўзбекистон, Қозоғистон, Туркменистон, Қирғизистон, қисман Тожикистон); б) Шарқий Т. (Ички Мўғулистон, Хитойнинг Синцзян-Уйғур Мухтор вилояти, Қорақурум); в) Жанубий Т. (Тоғли Бадахшон, Кўксув, Шимолий Ҳиндистон – Жамму-Кашмир вилоятлари, Шарқий-шимолий Афғонистон); г) Ғарбий Туркистон (Эроннинг шимоли, Кавказ, Хазар-Каспий хавзаси); д) Шимолий Т. (Шимолий Қозоғистон, Эдил – Булғор (Волга) бўйи, Жанубий Ўрол тоғларигача чўзилиб кетган Турон пасттекислиги, Об, Энасой (Енисей), Элуна (Лена) ораллиги, Сабар (Сибир).

Тор маънода «Т.» деб, асосан, Марказий Т. тушунилади. Ўзбекистон, ўз стратегик ўрни, иқтисодий-технологик ва маданий салоҳияти, иқтидори жиҳатидан, Чингиз Айтматов иборасига кўра, Т. ворисидир. Мустақилликка эришилган йиллардан эътиборан «Т.» атамаси тарихий-сиёсий, маданий-этниқ атама сифатида қайтадан муомалага киритилди. У жуғрофий-техникавий ном сифатида эмас, балки ижтимоий-этниқ ва тарихий-маданий маънода тенг қўл танила бошлади. Тарих азалидан то ҳозирги кунигача Т. ўрни, мавқеи ва аҳамияти унинг бирлигидадир. Шунинг учун ҳам Т. келажаги тўқ-фаровон ва саодатли дейиш мумкин. Ўзбекистон Т. ўзагидир.

ТУРКИЯНИНГ БУОҚ МИЛЛИЙ ЙИГИНИ – Туркиянинг бир палатали парламенти. 5 йил муддатга сайланадиган 550 та депутатдан иборат.

ТЎНТАРИШ – бир гуруҳ исёнчилар ташаббуси билан давлат тўнтаришини амалга оширишга уриниш.

«**ТЎРТИНЧИ ҲОКИМИЯТ**» – жамиятдаги оммавий ахборот воситаларининг (ОАВ), яъни рўзномалар, ойномалар, радио, телевидение ва оммавий ахборот тарқатишнинг бошқа воситаларининг жамият аъзоларига таъсир кучига айтилади. Ҳокимиятнинг учта асосий тармоғи – қонун чиқарувчи, ижро қилувчи ва суд тизими ҳокимиятларидан фарқли ўларoқ, Т.Х. улар каби, милиция, прокуратура, миллий давлат хавфсизлик хизматига ўхшаш, ўз фикри-қарорини мажбуран амалга оширадиган органларга эга эмас. Шу жиҳатдан Т.Х. тўғри маънода эмас, балки кўчма маънодаги ҳокимиятдир. Аммо Т.Х. худди ҳақиқий ҳокимият каби, жамиятнинг турли соҳалари фаолиятини таҳлил этади, назорат қилади, уларни бошқариш ва ташкилий томонларини ўрғанади, бу борадаги камчиликлар ва хатоларга омманинг, ҳокимият тармоқларининг диққатини жалб этиб, жамият тараққиётини тезлатишга, долзарб масалларнинг ўз вақтида ва самарали ҳал этилишига кўмаклашадиган, мамлакат раҳбариятига ички ва ташқи сиёсат, иқтисод ва маданият-маънавий соҳасида тўғри қарорлар қабул қилиш учун замин тайинлаб, халқ оммаси фикри ва ҳаракатларига ижобий йўналиш беради. Шу йўл билан аҳоли ОАВ орқали давлатни бошқаришда қатнашади ва ундан кўшимча восита сифатида фойдаланади. Айни вақтда, ҳокимият ҳам ОАВ ўз сиёсатини тушунтириш, кенг оммага етказиш, уни янги бунёдкорлик фаолиятига сафарбар қилиш учун фойдаланади.

Т.Х. кенг омма билан ва халқни ҳокимият билан боғлашнинг самарали воситасидир, ҳокимият ва омма хатти-ҳаракатларида нотўғри, ноўрин чора-тадбирларнинг олдини олиш йўлларида биридир. Жамиятдаги тесқари кучлар ва гуруҳлар Т.Х. ўзларининг қора ниятлари йўлида фойдаланишлари мумкин, тараққиқпарварлик тарафдорлари учун эса у халқни, оммани сафарбар этишнинг қуроли ва минбаридир.

Ўзбекистонда замонавий Т.Ж. ҳар томонлама фаолияти учун барча шарт-шароитлар яратилган, ОАВ бир неча тилда, турли шаклларда юритилади. Мустақил Давлатлар Ҳамдўстлиги давлатларидан, бошқа мамлакатлардан телевидение, уларнинг газеталари, журналлари, радиоси орқали турли ахборот олинади.

У

УЙҒОНИШ ДАВРИ (РЕНЕССАНС) – XV–XVI асрларда Ғарбий Европада маданият ва санъатнинг юксак тараққий этган даври. У. мумтоз шакллари Шимолий ва Ўрта Италия шаҳарларида ривожланган. Бу давржаҳон савдо алоқаларининг, феодаллар ҳукмронлигидан қутулган шаҳар-комуналар саноатининг жадал ривожланиши, адабиёт, санъат ҳамда фалсафага қизиқиш бекиёс даражада органи билан ҳарактерланади.

УЗУРПАЦИЯ – давлат конституциясига хилоф равишда ҳокимиятни қўлга олиш ёки куч билан ўшлаб турниш. Демократик давлатларнинг барчасида У. оғир давлат жинояти ҳисобланади.

УЛУҒБЕК МИРЗО ВА УНИНГ АКАДЕМИЯСИ – Амир Темурнинг набираси, Шохруҳмиронинг ўғли Муҳаммад Тарагай Улуғбек (1394–1449 йй.) дунёда давлат арбоби ва олим сифатида маълум ва машҳур. У М. 17 ёшидан бошлаб то вафот этгунича, 39 йил Мовароуннаҳрга ҳокимлик қилади. Лекин тарихда у буюк табиатшунос олим, мунажжим ва математик сифатида донг таратган, ўша даврларда тенги бўлмаган Самарқанд астро-номия обсерваториясини яратган, ўз замонасининг йирик академиясини ташкил қилган, «Зийжи Қўрағоний» китобини ёзиб қолдирган. Шунингдек, бошқа соҳаларда ҳам ижод қилган. Масалан, «Тўрт улус тарихи» асарини ёзган. Бир қанча мадраса ва маърифат масканларини қурдирган. Илмий бўлиб, илмий ҳақиқатни ечиш инсон учун олий фазилат эканлигини алоҳида таъкидлаган.

У.М. фанда кузатиш усулига ва илмий асбобларнинг ролига катта эътибор беради, илмий тадқиқотда математик воситалар ва мантикий усуллар ўрнини алоҳида қайд этади. Унинг илмий фаолиятининг муҳим фазилатларидан бири – тадқиқотни мавҳум мулоҳазалардан эмас, балки жонли мушоҳададан бошлаганлигидадир; шу асосда мавҳум умумлашмалар чуқур абстракцияларга ўтади. У.М. жадваллари баён этилган «Зийжи» асарида жаҳонда ҳар хил халқлар йил ҳисобларидаги эралар ва уларнинг ўзаро муносабатлари, вақтни аниқлаш, экватор, эклиптика, азимут, кенглама, узунлама, умуман, самовий жисмларнинг координатлари ва ҳаракат хусусиятлари, Қуёш ва Ой тутилишлари, самовий жисмлар ҳаракатлари тенгламалари, ҳаракат жадваллари, юлдузлар ва сайёралар нурлари каби масалалар тарихда қандай бўлган, табиий жисмлар ҳаракатининг қонуниятлари қандай деган саволларга жавоб берган. У.М. астрономияси геоцентризмга асосланган бўлса-да, унинг астрономияга тегишли математик мулоҳазалари эскирмайди ва ҳануз илмнинг ривожига хизмат қилмоқда.

У.М. илмий меросини ўрганишга биринчи бўлиб Овруро олимлари алоҳида аҳамият беришди. Поляк, инглиз, француз астрономлари, кейинчалик, немис шарқшунослари ва Оврупонинг бошқа йирик олимлари унинг асарларини атрофлича ўргандилар ва нашр эттирдилар. У.М. ўз замонининг энг етуқ олти астроном олимларининг биринчиси деб тан олинган. Бизнинг асримизда қатор олимлар У.М. илмий ижодини ўргандилар, илмий таҳлил қилиб бердилар.

У.М.академиясида бир қатор йирик олимлар хизмат қилганлар: Ғиёсиддин ал-Коший, Козизода Румий, Али Қушчи ва бошқалар. Мазкур академияда истаган тригонометрик функцияларни бир даражанинг синуси ёрдамида аниқлаш – итарацион алгоритм кашф этилди; «Пя» сонининг энг аниқ қиммати топилди ва х.к.

У.М. Аллоҳнинг қудратига ишонган. У.М., ижтимоий тўқнашувлар сабабли, жожил фитначилар томонидан ўлдирилган. У.М. ўз ватанига 40 йилча хизмат қилди, ўз юртини ҳамда жаҳон фанини ривожлантирди. Шунинг учун ҳам, ЮНЕСКО У.М. таваллудининг 600 йиллигини жаҳон миқёсида нишонлади. Халқимизнинг У.М. У.М. бўлган ихлоси

нихоятда баланд. Тошкент Давлат университети, Тошкент астрономия институти, КитоБлаги халқаро кенглик станцияси, Самарканд архитектура-қурилиш институти ва бир канча мактаблар, шаҳарчалар. Тошкентда метро станцияси ва кўчалар унинг номида. Мустақил Ўзбекистонимиз тарихида у мустақкам ўринни эгаллаган.

УЛЬТИМАТУМ – (лот. «ultimus» – сўнги) – 1) сиёсатда: чора қўллашни назарда тутадиган қатъий талаб; 2) халқаро ҳуқуқда: муайян давлатнинг белгиланган муддатга тегишли тавсияларни шубҳасиз бажариш ҳақидаги талаби. Унинг бажарилмаслиги дипломатик алоқаларни тўхтатиш, харбий куч ва бошқа чораларни (иқтисодий, ҳудудий блокада ва х.к.) сабаб бўлиши мумкин.

УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР УСТУВОРЛИГИ ТАМОЙИЛИ – барча халқлар учун ижобий аҳамият касб этувчи, инсониятнинг умумий манфаатига мос келувчи моддий ва маданий ҳодисалар, мезонлар, кадрли жихатларнинг устувор бўлишига таънаган гоёлар асосидаги фаолият мажмуи. Ҳар бир одам жинси, irqи, миллати, ёши, касби, эътиқодидан қатъи назар, авваламбор, башар фарзанди, инсондир. Шу умумий моҳият барча одамлар, миллатлар учун бирдай аҳамиятли ва кадрли бўлган предмет, ҳодиса, жараён, муносабатларни фарқлашга имкон беради. Умуминсоний қадриятлар инсоният тарихининг яхшилигини ифода тайди, у даврлар ўтиши ва ижтимоий ҳаётнинг ўзгариши билан бир қаторда такомиллашиб, ривожланиб, тобора кўпроқ халқларни, миллатларни, инсонларни яқинлаштирувчи, бирлаштирувчи ва қамол топтирувчи қучга айланиб боради. Инсонпарварлик ва ижтимоий адолат, эркинлик ва озодлик, барқарорлик ва фаровонлик, эзгулик ва тараккиётга бўлган интилиш умуминсоний қадриятларнинг муҳим жихатидир.

УМУМИНСОНИЙ ГОЯЛАР – ўз моҳияти ва миқёсига кўра башариятнинг онги ва қалбини эгаллаган, дунёдаги барча одамлар ва ҳар бир халқ учун энг юксак аҳамиятга эга бўлган, бутун инсониятнинг эзгу мақсадларига хизмат қиладиган гоёлар. Ҳозирги замонда демократия ва гуманизм, тинчлик ва барқарорлик, мустақиллик ва озодлик, қонуннинг устуворлиги ва инсон эркинликлари каби қадриятлар умуминсоний аҳамиятга эга. Шунингдек, яхшилик адолат, миллатларнинг тенг ҳуқуқлилиги, виждон эркинлиги, табиатни асраш ва шу қабилар умуминсоний гоёларга мисол бўла олади. Жамият ривожига улар хилма-хил тарзда, турли-туман шаклларда намоён бўлиб, инсон ҳаётининг маънавий мезони бўлиб хизмат қилади.

УМУМИНСОНИЙ ҚАДРИЯТЛАР – бутун инсониятнинг тажрибасини ифодаловчи ва маълум фарқ бўлишидан қатъи назар, барча одамлар учун муштарак бўлган дунёқараш ёки ахлоқий меъёрлар.

УМУМХИТОЙ ХАЛҚ ВАКИЛЛАРИ ЙИГИНИ – Хитой Халқ Республикасининг қонун чиқарувчи органи. 1982 йилдан бошлаб замонвий шаклда иш юритади.

УНИВЕРСАЛ ЯЛПИ ХАВФСИЗЛИК – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти доирасида ялпи хавфсизликни таъминлашнинг умумий чора-тадбирлари.

УНИТАР ДАВЛАТ – ташкил қилувчи қисмлари давлат мақомига эга бўлмайдиган давлат. Бундай давлатда ягона конституция, ягона фуқаролик, ягона олий қонун чиқарувчи, ягона бошқарув ва суд органлари мавжуд бўлади. У.Д. у ёки бу қисмида фаолият кўрсатаётган давлат органлари маҳаллий давлат органлари ҳисобланади. У.Д. давлат мажмуи и-худудий бирликларининг чегаралари марказий органлар томонидан қабул қилинган қонунлар асосида ўзгартирилади ва бунинг учун маҳаллий давлат органлари ёки аҳолининг розилиги талаб қилинмайди. Давлат органлари ўз фаолиятларини марказдан тайинланадиган махсус вакил (губернатор, комиссар, ҳоким ва х.к.) назорати остида амалга оширадилар.

Давлатнинг унитар ёки ноунитар шаклда ташкил қилиниши мавжуд тарихий, миллий, жуғрофий, ҳудудий ва бошқа қатор омилларга боғлиқ. Баъзи вазиятларда унитар давлат жамиятни бошқаришнинг энг қулай ва самарали шакли бўлиши, бошқа вазиятларда эса унитар бўлмаган, яъни, масалан, федератив шакл давлатни бошқаришнинг энг самарали шакли бўлиши мумкин. Мустақил Ўзбекистон ўзининг давлат шаклини аниқ

лашда республикамиздаги шароитлар, тарихий тажриба ва анъаналарни, миллий менталитетни, яъни халқимизнинг фикр юритиш, жамият ҳаётини англаш ва талқин қилиш соҳасидаги тажрибасини ва бошқа барча омилларни, ўзга давлатларнинг давлатни бошқариш борасидаги ютуқлари, ижобий томонларини ўрганди ва уларни инобатга олган ҳолда иш кўрди, бозор иқтисодига ўтиш шароитларида давлатни бошқаришнинг энг муқаммал шаклини танлай билди: барча вазирлар ва ҳокимларнинг Президент томонидан белгиланиши ва ишини уддалай олмаса, Президент томонидан бўшатилиши раҳбарликнинг самарали ва нағижали бўлишини таъмин этмоқда. Қорақалпоғистон Республикаси Ўзбекистон давлати таркибига қиради. Бундай ҳолат Ўзбекистоннинг ва Қорақалпоғистоннинг умумий муштарак манфаатларига монанддир. Демак, ҳозирги Ўзбекистоннинг мавжуд шароитларига унитаризм қоидалари жавоб беради. Аммо, баъзи масалаларда унитар бўлмаган давлатга хос томонлари ҳам бор.

УНИТАРИЗМ – федератив бирликларнинг (штатлар, ҳудудлар ва шу қабилар) давлат таркибида мавжудлиги. кўзда тутилмаган давлат қурилишининг шакли. Унитар давлат таркибида алоҳида мухтор миллий тузилма, жумладан, давлатчилик белгиларига эга субъектлар бўлиши мумкин (Мас., ЎзР таркибида Қорақалпоғистон Республикасининг мавжудлиги).

УРБАНИЗАЦИЯ – шаҳарлашув, жамият ҳаётида шаҳарларнинг ижтимоий, иқтисодий, сиёсий, маънавий, маърифий ролининг ошиб боришини белгилайдиган тарихий жараён.

УРУҒ-АЙМОҚ (КЛАН) – 1) хўжалик ва ижтимоий алоқалари билан узвий боғланган уруғ ёки уларнинг гуруҳи; 2) умумий аجدоднинг номи билан аталадиган она ёки ота томонидан келиб чиққан қондошлик гуруҳи;

УРУШ ВАЗИЯТИ – давлатлар ўртасида уруш эълон қилингандан ёки Ҳарбий ҳаракатларнинг бошланишидан эътиборан, то уруш тугагунга қадар бир-бирига бўлган муносабати. Томонлар Қуролли қучларни ишга солиши ҳамда дипломатик савдо, молия ва бошқа алоқаларни тўхтатиб, душманнинг давлат мулкани мусодара қилиши (дипломатик ваколатхоналар бундан мустасно), савдо кемаларини реквизиция, қуролсизлантириш ва бошқа ҳолатлар юзага келиши мумкин. А малиётда ҳар доим ҳам бажарилавермасда У.В. киришнинг асосий ҳуқуқий шакли уни расман эълон қилиниши ҳисобланади. Бу жараён тинчлик битимини тузиш орқали тўхтатилади.

УРФ-ОДАТ ВА РАСМ-РУСУМЛАР – кишилар турмушига сингиб кетган, доим такрорланиб турадиган хатти-ҳаракат, кўпчилик томонидан қабул қилинган ҳулқ-атвор қоидалари ва кўникмалар (мас., меҳмонларга алоҳида ҳурматда бўлиш, байрам арафасида бетоб, ожиз ва кийналганлардан хабар олиш, ёрдамга мухтожларга ҳашарга бориш ва шу қабилар).

УЮШМАЛАР – ўз фаолиятини мувофиқлаштириш, манфаатларини ҳимоя қилиш ва ягона илмий-техник сиёсати таъминлаш мақсадида ташкил этиладиган жисмоний ва юридик шахсларнинг қўнғилли жамоат бирлашмалари.

ФАВҚУЛОДА ВАЗИЯТ – одамлар нобуд бўлиши, улар саломатлигига ёки табиий муҳитга зарар етиши, катта миқдордаги моддий талофатларни келтириб чиқариши мумкин бўлган (келтириб чиқарган) авария, хавfli табиий офат, талофатлар (шунингдек, душман томонидан қирувчи воситаларни қўллаш) оқибатида вужудга келган маълум ҳудуддаги ҳолат. Таъсир этувчи омиллар тарқалиш зонаси кўламига боглик ҳолда Ф.В. қўйидагиларга бўлинади: локал (ишлаб чиқариш ёки ижтимоий соҳага мўлжалланган объект ҳудуди доирасида), маҳаллий (аҳоли пункти, шаҳар, туман доирасида), терри-

ториал (худудий, ЎЗР субъекти худуди доирасида), регионал (ЎЗР иккита субъекти худуди доирасида) ва трансчегаравий (Ф.В. таъсир этувчи омиллари). ЎЗР чегараларидан ташқарига чиқиши ёки хорихда солид бўлган Ф.В. ЎЗР худудига тааллуқли бўлиши мумкин).

ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАР ВАЗИРЛИГИ – ижрочи ҳокимият органи, фуқаро мудофааси, аҳоли ва худудни табиий ҳамда техноген хусусиятга эга бўлган фавқулодда ҳолатлардан ҳимоя қилишга оид масалаларни ечиш учун махсус ваколатга эга орган. У ягона давлат сиёсатини олиб боради, фуқаро мудофааси, фавқулодда вазиятдан огоҳ қилиш ва уни тўхтатишда давлат бошқарувини қўлга олади. Ижрочи ҳокимият аҳоли ва худудни фавқулодда вазиятлардан ҳимоя қилишга масъул орган фаолиятини мувофиқлаштиради.

ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТЛАРДА АҲОЛИ ХАВФСИЗЛИГИНИ ТАЪМИНЛАШ – одамлар ҳаёти ва саломатлигига хавф солувчи таҳдиднинг олдини олиш ёки маълум даражада камайиришга, уларнинг шахсий мулки йўқолиши ва фавқулодда вазиятда аҳоли ҳаётини таъминотининг бузилишига, шунингдек, одамларни қидириш ва қўтаришни ташкил этишга, талофат кўрганларга тиббий ёрдам кўрсатиш ва жабрланган аҳолига яшаш шароитини яратишга йўналтирилган ташкилий, инженер-техник ва махсус тадбирлар мажмуи.

ФАВҚУЛОДДА ВАЗИЯТ ТАҲДИДИ – аҳолига, унинг мол-мулкига, давлат мулки ва мулкчиликнинг бошқа шаклларига ҳамда фавқулодда вазият худудидаги табиий муҳитта зарар етказиш учун бевосита имкон яратувчи ҳолат.

ФАВҚУЛОДДА ҲОЛАТ – давлатдаги алоҳида ҳуқуқий ҳолат. Ривожланган мамлакатлар конституциясига кўра, ҳарбий тажовуз, давлат тўнтариши, сиёсий инқирозлар, табиий офатлар, эпидемиялар, техноген фалокатлар юз берган ҳолатларда Ф.Х. бутун мамлакат ёки унинг айрим худудларида киритилиши мумкин. Ф.Х. – мамлакатда ёки алоҳида худудда жорий қилинган, давлат ҳокимияти ва маҳаллий ўз-ўзини бошқариш органлари ваколатларининг ўзгариши, жамоатчилик бирлашмалари, қорхоналар, ташкилотлар, муассасалар, фуқаролар ҳуқуқлари, эркинлик ва мажбуриятларига дахлдор ўзгаришларни кўзда тутувчи жамият ҳаётининг махсус ҳуқуқий тартиботи. Ф.Х. – шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётини манфаатларига бевосита хавф тўғдирувчи омиллари пайдо бўлишидан келиб чиққан вақтинчалик чора. Ф.Х. жорий қилишдан кўзланган мақсад – фуқаролар хавфсизлигини таъминлаш, конституциявий тузумни ҳимоя қилиш, ушбу омиллари қисқартириш ҳамда бартараф қилиш билан қонунийлик ва ҳуқуқ тартиботини қайта тиклаш, уларнинг зарарли оқибатларига чек қўйиш ва нейтраллаштиришдир. Ф.Х. мажбурий чора ҳисобланади. Уни жорий қилиш учун қуйидагилар асос бўлади: конституцион тузумни куч ишлатиш йўли билан ўзгаришга уриниш, оммавий тартибсизликлар, тазйиқ, миллатлараро низолар алоҳида жойларни блокада қилиш, фуқаролар ҳаёти ва хавфсизлигига ёки давлат муассасалари меъёрли фаолият юритишига таҳдид солувчи табиий офатлар, эпидемиялар, эпизоотиялар, аҳолининг ҳаёти ва саломатлигини хавф остига қўювчи авариялар-қўтарув ва қайта тиклаш ишларининг ўтказилишини талаб этувчи катта авариялар. Ф.Х. ЎЗР Президентия фармони билан жорий қилинади.

ФАЛСАФА – (юн. «*phileo*» – *севалан*, «*sophia*» – *доншимандлик*) – энг умумий билимлар тизими, оламни билишнинг махсус шакли. «Ф.» атамасини илк бор Пифагор қўллаган, лекин Ф. н арий билимнинг алоҳида соҳаси сифати ўрганган биринчи файласуф олим Афлотун (Платон) эди.

ФАЛЬСИФИКАЦИЯ – (лот. «*falsifico*» – *сохталаштирмоқ*) – кенг маънода – муайян воқеа-ҳодиса, фактларни онгли равишда бузиб кўрсатиш, сохталаштириш. Жиноят ҳуқуқида – ғаразли мақсадларда махсулот (буюм, пул бирлиги, пластик карточка ва ҳ.к.) кўриниши ёки шаклини бузиш, сохталаштириш.

ФАОЛЛИК – кенг маънода, инсон фаолиятининг асосини ташкил этадиган фаолият.

ФАОЛИЯТ – инсон жамияти мавжудлигининг шакли, борлиги, ташқи дунёни, инсоннинг ўзини мақсадга мувофиқ тарзда ўзгариштиришга қаратилган инсоннинг энг

муҳим хоссаларидан бири ҳисобланади. Ф. онгли хусусиятга эга бўлиб, у ўзида мақсад, воситалар, натижа ва жараёни камраб олади. Фалсафада Ф. тамойили антик давр мутафаккирлари томонидан ишлаб чиқилган бўлиб, у ўзига хос шаклда намоён бўлган. Уйғонish даври файласуфлари Ф. ва унинг амал қилиш жараёнида қўлга киритиладиган эркинликни инсоннинг моҳиятини библиш билан боғлайдилар. Ф. тамойилининг илк шакллардан бири олмон классик фалсафасида кўрсатиб ўтилган. Бу ерда Ф. унинг амалга оширувчиси жиҳатидан, ижтимоий, гуруҳий ва шахсий кўринишларда намоён бўлишига эътибор берилган. Ўзгаришларнинг амалга оширилиши хусусиятига кўра, фаолиятнинг репродуктив (қайта ишлаб чиқарувчи) ва продуктив (янгини яратувчи) турлари ажралиб туради. Ф. манбаи унинг ўзидан келиб чиқади. Бу ўз-ўзидан амалга ошувчи жараёндир. Лекин у ўзига етарли даражада таъсир кўрсатувчи муайян табиий ва ижтимоий шарт-шароитлар тизимида амалга ошади. Одамларнинг эҳтиёжларига боғлиқ равишда фаолият, анъанавий тарзда қуйидагаларга бўлинади: 1) моддий Ф. (ташқи табиатни ўзгартириш орқали одамнинг бирламчи эҳтиёжлари – озиқ-овқат, кийим, меҳнат курулларига бўлган эҳтиёжини қондириш); 2) ижтимоий-сиёсий Ф. (ижтимоий муносабатларга таъсир этишнинг турли шакллари, ижтимоий ҳаётни ташкил этиш); 3) маънавий Ф. (фан, санъат, дин ва ҳ.к. соҳасидаги фаолият).

ФАРМОН – давлат раҳбари, ЎзР эса Президент, чиқарадиган энг муҳим ҳужжатлар номи. Ф. маскур давлат Конституцияси ва қонунларига, ЎзР Конституцияси ва Қорақалпоғистон Республикаси Конституциясига ҳамда ЎзР қонунларига зид бўлмаслиги керак.

ФЕДЕРАЛ ЙИГИН – Швейцариянинг икки палатали қонун чиқарувчи органи. 4 йил муддатга сайланадиган Миллий Кенгаш (200 депутат) ҳамда Контонлар Кенгашидан (46 депутат) иборат. 1874 йилда Конституция қабул қилинганидан кейин ташкил топган. 1943 йилда реорганизация қилинганидан сўнг замонавий кўринишда фаолият юритади.

ФЕДЕРАЦИЯ – (лот. «*federare*» – *иттифоқ бўлиб мустақамлаш*) – давлат тузилиши шаклларида бири. Федератив давлатлар мураккаб тузилишга эга давлатлар деб ҳам юритилади. Бунинг боиси шундаки, федератив давлат, одатда, давлатларнинг ўз сиёсий мустақиллигини ихтиёрий равишда ва муайян доирада чеклаш йўли билан ягона илтифоққа биравуви натижасида юзага келади.

Ф. хос белгилар: 1) Ф. ҳудуди, унинг субъектлари, яъни тарқибий қисмлари баъзи давлатларда – штатлардан (АҚШ, Мексика, Бразилия, Венесуэла, Ҳиндистон, Австралия, Малайзия), баъзиларида – Кантон ва ярим Кантонлардан (Швейцарияда), баъзиларида – Провинциялардан (Аргентина, Канада) ёки ерлардан (Олмония ва Австрия ва ҳ.к.) иборат бўлади; 2) Ф. субъектлари, одатда, федератив давлат конституциясига зид эмас, ўз конституциясини қабул қилиш ҳуқуқига эга бўлади, лекин баъзи бир федератив давлатларда (мас., Канаданинг провинциялари, Венесуэланинг штатлари, шунингдек, Ҳиндистоннинг кўпгина штатлари) бундай субъектлар ўзларининг мустақил конституцияларига эга эмас; 3) Ф. ва унинг субъектлари ваколатлари ўртасидаги чегара иттифоқ Конституциясида белгиланади.

Барча федератив давлатларда икки поғонали давлат ҳокимияти, бошқаруви ва суд органлари мавжуд. Биринчи поғона – Ф. Олий қонун чиқарувчи, ижрочи ва суд ҳокимиятлари. Иккинчи поғона – эса ҳар бир Ф. субъектининг олий қонун чиқарувчи, ижро қилувчи ва суд ҳокимиятидан иборат. Уларнинг ваколатлари Конституция билан белгиланади. Ваколатларни чегаралаш усуллари турли хилдир. Мас., бир қатор давлатларда, жумладан, АҚШ, Швейцария, Канада, Бразилия, Аргентина, Венесуэла ва Мексиканинг федерал конституциясида икки турдаги ваколат доираси белгиланган: а) федерал ҳокимиятнинг мутлақ ваколат доирасига кирган масалалар (мудофаа, пул чиқариш, ташқи алоқа); б) Ф. субъектларининг мутлақ ваколатига кирган масалалар (штат олий қонун чиқарувчи, ижро қилувчи ва суд органларини тузиш, штатларнинг ўз қонунларини қабул қилиши, бюджет масалалари). Баъзи бир давлатларда (мас., Ҳиндистон ва Малайзия) юқоридаги икки ваколат доираси учинчи ваколат доираси – рақобатлашувчи ваколат доираси билан

тўлдирилади. Унга кўра, баъзи масалалар, бир вақтнинг ўзида, ҳам Ф. ваколатига, ҳам Ф. субъекти ваколатига киритилган. Бу ваколат доираси турнга биноан, агарда бир масалани федерал қонунчилик билан Ф. субъекти қонунчилиги турлича тартибга соладиган бўлса, федерал қонунчилик амал қилади, яъни умумфедератив қонунчиликка имтиёз берилади; 4) Ҳар бир Ф. субъекти ўзининг ҳуқуқ ва суд тизимига эга бўлади. Масалан, 50 штатдан ташкил топган АҚШда ҳар бир штат бир-бирдан фарқ қилувчи ҳуқуқ тизими ва ўз суд тизимига эга; 5) Кўпгина федератив давлатларда умумдавлат фуқаролиги ва айнаи вақтда, Ф. субъектларининг ўз фуқаролиги ҳам мавжуд бўлади. Лекин бу хусусият ҳамма федератив давлатлар учун хос эмас. Мас., Канада, Венесуэла, Ҳиндистон ва Малайзияда фақатгина федерал фуқаролик белгилаб қўйилган; 6) Ф. субъектлари одатда ўз манфаатларини химоя қилиш мақсадида федерал парламентда махсус палатага эгалар (мас., АҚШ Конгрессининг юқори палатасида Сенат, Олмония парламентида – Бундестаг, Ҳиндистон парламентида – Штатлар кенгаши, Мексика Конгрессида – Сенат ва ҳ.к. шу вазифани бажарадилар). Лекин улар унитар давлатлардаги парламентларнинг юқори палатасидан жуда кам фарқ қиладилар. Чунки, одатда, Ф. субъектлари миллий давлат тузилмалари сифатида қаралмайди ва улар махсус манфаатларга эга эмас. Умуман олганда, Ф. давлат тузилиши шакли сифатида тарихда ижобий роль ўйнаган ва ўйнамоқда. Аммо, шу билан бир қаторда Ф. тузиш никоби остида Ф. кирувчи энг катта республиканинг имтиёзли ҳолатини таъминлаш ёки федерациядан ҳуқуқрон сиёсий партиянинг ўз манфаатларини амалга ошириш воситаси ёхуд қуроли сифатида фойдаланиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бунинг аққол намунасини собиқ СССР мисолида кўриш мумкин эди. СССР федератив давлат эканлиги, унга кирувчи барча республикаларнинг ҳар томонлама тенг ҳуқуқли эканлиги ҳар бир жиҳатдан тарғиб ва ташвиқ этилди. Аслида эса кўпмиллатли совет федератив давлати иттифокдош республикаларни Марказнинг стратегик мақсад ва режаларига бўйсундиришнинг қуроли ва воситаси эди. Стратегик мақсад – иттифокдош республикалардан жаҳон социализмини кенгайтириш учун олиб бориладиган курашларда моддий манба сифатида фойдаланиш эди. Шу боисдан иттифокдош республикалар оддий мустамлакалардан фарқ қилмас эдилар. Республикаларда яратилган саноат марказлари, кишлук ҳўжалик майдонлари Марказнинг стратегик манфаатларини қондиришга мўлжаллаб яратилганди. Маънавий соҳасида эса сиёсат ягона социалистик маданиятни шакллантиришга қаратилган, миллий тилларни аста-секин ҳаётнинг муҳим соҳаларидан сиқиб чиқаришга йўналтирилган эди. Ана шу ўтмиш сабогини назарда тутиб, СССР парчаланиб кетгандан сўнг, мустакил Ўзбекистон унинг ҳудудида ҳар қандай Ф. тузиш режаларига салбий муносабатда бўлди ва бундай гоёларни қўллаб-қувватламади. Мустакил Ўзбекистон ҳақиқий тенглик асосидаги ҳамкорлик тарафдори.

ФЕМИНИЗМ – (фран. *«feministe»* – аёл) – аёлларни камситишлардан ҳалос этишни тарғиб этувчи, улар мавқеини жамиятдаги ижтимоий воқеалар ҳосиласи сифатида ўрганувчи оқим. Ф. Франция буржуа революцияси даврида вужудга келиб, хотин-қизларнинг иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маданий соҳаларда эркаклар билан тенг ҳуқуққа эга бўлиши учун кураши, шунингдек, ижтимоий-сиёсий курашда иштирок этишни тарғиб этади.

ФЕНОМЕН – (юнон. *«phainomenon»* – юз берувчи) – ноёб, жуда кам учрайдиган ҳолат ёки ягона бўлган буюк инсон. —

ФЕОДАЛИЗМ – «Феодализм» ибораси XVIII аср охиридаги француз инқилоби арафасида пайдо бўлиб, эски тузумни (мутлақ монархия, дворянлар ҳуқуқронлиги ва ҳ.к.) аналганган. Замонавий тарих фанида «Ф.» тобе деҳқонларни эксплуатация қилинган ҳамда ҳокимият феодаллар қўлида бўлган ижтимоий тизим сифатида талкин қилинади.

ФИДОЙИЛАР – ўрта асрларда Эрон, Сурия, Ливандаги яширин ҳашшошйилар ташкилотининг аъзолари. Кейинги даврларда мусулмон мамлакатларидаги қуролланган озодлик кураши катнашчиларига нисбатан ҳам кўпинча Ф. атамаси ишлатила бошланди. Мас., Эронда XX асрнинг 70-йиллар бошидан фаоллашган ёш зиёдилар ва талабаларни

бирлаштирган «Халқ Ф.» ташкилототи инкилоб даврида кучайди, лекин инкилоб ғалаба-сидан сўнг у таъкиб остига олинди.

ФИГНА, ТҮНТАРИШ – Бир тўда исёнчилар томонидан амалга оширилган давлат тўнтариши.

ФИТРАТ АБДУРАУФ АБДУРАХИМ ҲҒЛИ – Ф. 1886 йилда Бухоро шаҳрида туғилган. Ф. унинг адабий таҳаллуси бўлиб, «туғма табиат», «туғма истеъдод», «порламок» маъноларини англатади. Унинг отаси савдогарчилик билан шуғулланган диндор, ўқимишли шахс бўлган, онаси Мустаф биби нозик таъб, саводли аёл бўлиб, асосан, фарзандлар таълим-тарбияси билан шуғулланган. Ф. дунёқарашининг шаклланишида, унинг бадният оламига яқинлашувидан онасининг ўрни катта бўлган.

Ф. дастлаб эски мактаб ва Мир Араб мадрасасида таълим олиб, 1909 йили, «Жамияти хайрия»нинг кўмагида, Россия шаҳарлари орқали Истанбулга ўқишга боради. У ерда Истанбул дорилфунунининг ваъзхонлик куллиётида таҳсил олади. Истанбулда ташкил этилган «Бухоро таълими маориф жамияти»нинг фаол иштирокчиларидан бирига айланади. Шу билан бирга, турк инкилобчи ёшлари харакатига ҳам иштирок этиб, бу фаолиятини кейинроқ, ўз ватанида, ёш бухороликлар жамиятининг инкилобий курашида давом эттиради.

Ф. 17 ёшдан бошлаб жилдий илмий-ижодий иш билан шуғулланади. Унинг илмий меросини 260 босма табоқдан зиёд асарлари ташкил этади. Бу асарлар адабиёт-шунослик, тилшунослик, тарих, фалсафа, диншунослик, шарқшунослик, этика, эстетика, мусика, шахмат, мелиорация, геодезия каби билим соҳаларига бағишланган бўлиб, улар Ф.нинг комусий тафаккур эгаси бўлганлигидан дарак беради. Унинг дастлаб яратилган «Мунозара» (1909 й.), «Ҳинд сайёҳи» (1911 й.), «Раҳбари нажот» (1915 й.) асарлари нафакат бадий ва диний, балки ижтимоий-фалсафий, маърифий ва ахлокий мавзудаги асарлар эди. Уларнинг асосида жадидчилик гоёлари ётар эди. Бу асарларда халқнинг кадриятлари ҳақида қайғуриш, тутқун ва турғун миллатнинг истикболини ёритиш ҳақидаги гоёлар асосий ўрин эгаллайди.

Ф. кейинроқ ёзилган «Шарқ сиёсати» (1919 й.), «Шарқда инглизлар», «Туркистонда руслар» публицистик мақолаларида истило сиёсатининг сабаб ва оқибатларини чуқур назарий мушоҳада этиб, бу сиёсатнинг турли халқлар ва миллатлар ҳаётидаги таъсири, салбий оқибатларини равшан кўра олган, унга баҳо бера олган йирик арбоб сифатида фикр юритади.

Ф. Петроград дорилфунунининг Шарқ факультетида маърузалар ўқиб юрган кезлари. Ўзбек олимларидан биринчи бўлиб, профессор унвонига сазовор бўлган. У Британия энциклопедияси саҳифасида ўзбек файласуф олими сифатида қайд этилган адибдир. Ф. ўзбек мумтоз адабиётини ўрганиш ва тарғиб этишда, ўзбек мумтоз мусикаси ва санъатини ўрганиш, «Шашмақом»ни нотага туширишда жонбозлик кўрсатган. Унинг ҳар бир асари миллий меросни қайта тиклаш ва миллий маданиятни ривожлантиришга қаратилган, миллий истижод ва мустақил тараққиёт концепцияларини баён этишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ўз илмий ва амалий фаолиятида кенг ва серқирра ижод этган олим ва миллатпарвар Ф. 1937 йилда машъум катагон сиёсатининг қурбони бўлди. Болшевикларнинг Россияда социалистик инкилоб ғалаба қозонган тўғрида мамлакатда миллий масалани оқилона ва одилона ҳал қила» деб тузган дастурлари аслида эзилган ва ҳар жиҳатдан камситиб келинган халқларни социализм тузоғига тушириш режаси эканлигини Ф. Чўлпон, А. Кодирий ва ўнлаб, юзлаб бошқа ёш зиёлилар ҳамда мутафаккирлар тушуниб, англаб улгурмадилар. Уларнинг фожиаси ва истибод тузумининг янада мустаҳкамланиши ўсинб келаётган ўзбек зиёлларининг кўпчилигини, очик ва эркин ижодий ҳаётдан ўзини четга олишга, оғир, шафқатсиз вазиятларга мослашишга, ҳаёлида бир фикр, сўзлаганда бошқа фикр айтишга мажбур этди.

ФОЛЬКЕТИНГ – Дания Кириллинининг бир палатали парламенти. 4 йил муддатга сайланадиган 179 депутатдан иборат.

ФОНД БИРЖАЛАРИ (БИРЖАЛАРНИНГ ФОНДЛИ БЎЛИМЛАРИ) – қимматли қоғозлар савдосини ташкил этувчи муассасалар; уларнинг фаолияти қонунчилик билан тартибга солинади.

ФОРОБИЙ АБУ НАСР – (тўлиқ исми-шарифи Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон ал-Форобий) – (ҳозирги Шимкент вилоятининг Фороб деган жойида 873 йилда таваллуд топиб, 950 йилда Дамашқда вафот этган) – файласуф, мутафаккир, қомусий олим. Фороб, Тошкент, Бухоро ва Самарқандда ўқиган. Бағдодда яшаб, юнон олимларининг асарларини ўрганган, 70 дан ортик тилни билган. 940 йилдан то умрининг охиригача Дамашқда ғарибона яшаб, фақат илм-фан билан шуғулланган. Фан оламида унинг 160 дан ортик асари маълум. Замондошлари уни «Шарқ Арастуси», «ал-муаллим ас-Соний» (иккинчи муаллим, Арастудан кейин), деб номлаганлар. Афлотун, Арасту (Аристотел), Ўқлидис (Евклид), Ботилумус (Птолемей) асарларига ёзган шарҳлари, фалсафа ва мантиққа оид рисоалари Шарқу Ғарбда машҳур бўлган. Форобий ўз асарларида ўша давр фанининг барча соҳаларини қамраб олган. «Калом фил жавҳар» (Субстанция ҳақида сўз), «Китоб ал-Бурҳон» (Исбот китоби), «Ихсо ал-удум» (Илмларнинг келиб чиқиши ва таснифи), «Китоб ул-мусика ал-кабир» (Музыка ҳақида катта китоб), «Рисола фи аъзо ал-Инсония» (Инсон аъзолари ҳақида рисола) ва бошқа асарлари фан оламида кенг маълум ва машҳур.

Ф. адолатли жамият, оламнинг абадийлиги ҳақидаги гоялари Оврूपонинг Уйғониш даврига таъсир кўрсатган. Унинг гоялари, умуман, Марказий Осиёдаги Уйғониш даврининг илк назарий асосларидан бўлиб, бу минтақада Уйғониш даври Оврүпога нисбатан бىр неча аср аввалроқ бошланишига туртки берган. Форобийнинг Оврүпо ва, умуман, жаҳон фалсафасига таъсири хали ўз тадқиқотчиларини кутмоқда. Ф., Марказий Осиё Уйғониш даври фалсафаси, ижтимоий ва тафаккурини бошлаб берган мутафаккир сифатида ҳам теран ўрганилишга сазовор. Мустиқлик шароитида унинг фикрлари янада аҳамиятли, чунки унинг адолатли жамият ҳақидаги фикр ва орзулари эндиликда амалга ошмоқда.

ФРАКЦИЯ – (лот. *парчаланниш*) – сиёсий партиянинг парламентдаги гуруҳи.

ФУНДАМЕНТАЛИЗМ – ушбу атама расмий равишда илк бор 1908 йилда АКШнинг Калифорния штати протестантлари тузган «Христиан динининг фундаментал тушунчалари конференцияси» томонидан қўлланилган.

ФУҚАРО – ҳуқуқий асосда муайян давлатга мансуб бўлган шахс. 1) Ф. тегишли ҳуқуқ ва муомала лаёқати эга, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, шунингдек, бурчлари ЎЗР Конституциясида белгиланган. Муайян давлат Ф. ҳуқуқий ҳолати ушбу давлат ҳудудида яшаб турган бошқа давлат Ф. ва Ф. бўлмаган шахслардан фарқ қилади. Мас., сиёсий ҳуқуқ ва эркинликлар фақат ушбу давлат Ф. тегишлидир. 2) Ф. ҳуқуқига биноан Ф. Муносабатларида иштирок этувчи фуқаролик ҳуқуқи субъектларининг бир тури бўлиб ҳисобланади. Барча фуқароларнинг Ф. ҳуқуқ ва бурчларига эга бўлиши лаёқати (ҳуқуқ лаёқати) тенг равишда эътироф этилади. Ф. ҳуқуқ лаёқати у тузилган пайдан эътиборан вужудга келади ва вафот этиши билан тугайди.

Ф. мулк ҳуқуқи асосида мол-мулкка эга бўлишлари; мол-мулкни мерос қилиб олишлари ва васият қилиб қолдиришлари; банкда жамғармаларга эга бўлишлари, тadbиркорлик, дехън (фермер) хўжалиги ҳамда қонунда таъқиқланмаган бошқа фаолиятлар билан шуғулланишлари; ёлланма меҳнатдан фойдаланишлари; юридик шахслар ташкил этишлари; битимлар тузишлари ва мажбуриятларда иштирок этишлари; етказилган зарарни тўлашни талаб қилишлари; машғулот тури ва яшап жойини таълашлари; фан, адабиёт ва санъат асарларининг, ихтиронинг, қонун билан қўриқланадиган бошқа интеллектуал фаолият натижаларининг муаллифи ҳуқуқига эга бўлишлари, шунингдек, бошқа мулкий ва шахсий номлуқий ҳуқуқларга эга бўлишлари мумкин.

ФУҚАРОЛАРНИНГ ЎЗИНИ-ЎЗИ БОШҚАРИШ ОРГАНЛАРИ – ЎЗР Конституциясининг 105-моддаси ва «Фуқароларнинг Ў.Ў.Б.О.тўғрисида»ги Қонуннинг 1-моддасига биноан, шаҳар, қишлоқ ва овулларда, шунингдек, улар тарқибдаги маҳалларда

ҳамда шаҳарлардаги маҳаллаларда фуқароларнинг йиғинлари Ў.Ў.Б.О. бўлиб, улар 2,5 йил муддатга маҳалла раиси (оқсоқол) ва унинг маслаҳатчиларини сайлайди. Ў.Ў.Б.О. жамият ва давлат ишларини бошқаришда фуқароларга Ўз ҳуқуқларини рўёбга чиқаришда кўмаклашдиҳар, Ўз ҳудудларидаги ижтимоий ва ҳўжалик вазифаларини ҳал этиш, омма-вий-маданий гадбирпарни ўтказиш, давлат ҳокимияти, бошқарув органлари ҳамда ЎзР қонунлари. Президент фармонлари, ҳукуматнинг, халқ депутатлари маҳаллий Кенгашлари ва ҳокимларнинг қарорларини бажаришда фуқароларни бирлаштирадilar. Ў.Ў.Б.О. ҳудудий тамойил бўйича тузиллади.

Ў.Ў.Б.О. иш олиб борадиган ҳудудларни, фуқароларнинг таклифига кўра, туман, шаҳар ҳокими белгилайди, ушбу қарор кейинчалик тегишли халқ депутатлари Кенгаши томонидан тасдиқланади. Ў.Ў.Б.О. сайлаш тартиби, уларнинг фаолият кўрсатишини ташкил этиш ҳамда ваколат кўлами ушбу қонун ва ЎзР бошқа қонун кучига эга ҳужжатлари билан тартибга солиб турилади. Фуқароларнинг Ў.Ў.Б.О. Ўзбекистоннинг ўтиш давридаги ҳаёти тинчлик, осойишталик, барқарорлик ва ҳамжиҳатлик вазиятида кечшини таъмин этишда катта ўрни тутмоқда. Мустақиллик даврида тузилган Ў.Ў.Б.О. тизимини МДХ миқёсида энг самарали деб билиш мумкин. Бу муваффақиятнинг сабаби шундан иборатки, давлат раҳбарияти халқ бағрида, унинг тарихий тажрибаси асосида тузилган, аммо шўролар даврида эътибордан четда бўлган маҳаллаларни тиклаш билан бирга уларга кенг имконият яратиб берди, яъни ҳокимият ҳақиқатда ҳам халқ ихтиёрига ўтди. Ўзбек халқи эса доим уруш, жанжал, зиддиятларни кескинлаштиришни маъқул кўрмаган, ўзаро муносабатларни баъслаҳат, мунозара, мусоҳаба ва мубоҳаса йўли билан ҳал этишга интилган. Фуқароларнинг Ў.Ў.Б.О. намунали ишлаётган маҳаллалар, туманлар ва ҳудудлардаги юқорида эътироф этиб ўтилган ижобий жиҳатлар аҳолининг тинч ва осойишта, озода ва покиза, экология талаб ва қоидаларига тўла риоя этиб яшашга имкон яратмоқда. *(Яна қаранг: «Маҳалла».)*

ФУҚАРОСИЗЛИК – фуқароликка эга бўлмаган шахс мақоми. Бундай ҳолат шахснинг бир давлат фуқаролигидан чиқиб (ёки чиқарилиб), иккинчи давлат фуқаролигини қабул қилмаган ҳолларда вужудга келади. Фуқаролиги бўлмаган шахслар ўзи истиқомат қилаётган мамлакат қонунларга амал қилиши ва бошқа давлатлар ёрдамига даъво қилмаслиги керак.

ФУҚАРОЛИК – шахснинг муайян давлат қарамоғида бўлиши, шу давлатга, мамлакат ичида ҳам, унинг ташқарисида ҳам мансуб эканлиги, шу мансубликнинг ҳуқуқий ҳужжатлар ёрдамида тасдиқланганлиги. Ф. тушунчаси қадимий Юнонистон ва Римда мавжуд бўлса-да, асосан, феодализм инкирозга учраб, жамиятдаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаёт демократия ва бозор муносабатлари заминига ўта бошлаганда, ҳозирги шаклида пайдо бўла бошлади ва илк бор «шаҳарли», яъни қолақ кишлоқдан, мустақил феодали муносабатлардан озод деган маънони билдирган. Мустақиллик эълон қилингандан сўнг, Ўзбек тилида ўтмишдаги «гражданлик» сўзи ўрнига «Ф.» деган атама қабул қилинди.

Ф. тушунчаси жамиятнинг ҳозирги давр демократик, ҳуқуқий давлат томон ривожланишида катта йўлни босиб ўтди. У – жамиятнинг демократик ривожланишида кўлга киритилган улкан ютуқлардан бири. Ф. жамият таракқиётидаги ижобий томони шундан иборатки, мамлакатда истиқомат қилиб турган ҳар бир кишининг муайян, аниқ санаб ўтилган ҳуқуқлари, жамиятдаги ўрни мамлакат конституциясида, маҳсус қарор ёки қонунда ёзиб қўйилган ва уларга риоя қилиш, уларни бажариш барча фуқаролардан талаб қилинади. Яъни жамиятда бошбошдоқлик, ўзбошимчилик, зўравонлик, қонунсизликка ўрин қолмайди. Чунки, бундай хатти-ҳаракатлар фуқаролик ҳақидаги қонунга ҳилофдир.

Ф. деганда, инсон манфаатларининг ҳуқуқий ёки сиёсий-ҳуқуқий томондан ушбу давлат ичида ва унинг ташқарисида ҳимояланиши тушунилади. ЎзР Конституцияси, Ф. тўғрисидаги қонун, бошқа амалдаги қонунлар, чет эл давлатлари билан тузилган шартномалар ва битимларда бу қоидалар эътироф этилди, қонуний жиҳатдан мустаҳкамланди.

ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ – иқтисодий, ижтимоий-сиёсий ва маънавий ҳаёт соҳасига тўғри келадиган тушунча. Ф.Ж. ижтимоий-сиёсий соҳаси кўламига ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ҳаракатлар, фуқароларнинг турли шаклдаги фаолияти, ўзини-ўзи бошқариш органлари, нодавлат оммавий ахборот воситалари ҳам мансубдир. Бугунги кунда Ф.Ж. ташкилотлари ҳақида хилма-хил карашлар мавжуд. Улар сўнгги йилларда давлат сектори ва хусусий тижорат сектори билан бир қаторда, ижтимоий ва иқтисодий фаолиятнинг тамоман янги бир қисми сифатида шаклланди.

Сиёсий партиялар, касаба уюшмалари, кооперативлар, ишбилармонлар уюшмалари, клублар ва бошқалар фуқаролик жамиятининг ядросини ташкил этади. Ҳукумат таркибига кирмайдиган минглаб ихтиёрий гуруҳлар нодавлат ташкилотлар деб номланса, Ф.Ж. ташкилотлари маҳаллий фуқароларнинг минглаб турли гуруҳларини – клублар, жамоат уюшмалари, фуқаролар ҳаракатлари, хизмат кўрсатиш марказлари, жамғармалар манфаатларини ҳимоя қилиш тармоқларини ташкил этишларида кўрилади. Бу эса, ўз навбатида, ижтимоий тараққиёт муаммоларини ҳал этиш йўлида тармоқлар ташкил этиш, молиялаштириш, хизмат кўрсатиш ва ҳимоя қилиш масалалари устида маълум фуқаролар гуруҳлари номидан фаолият юритувчи минглаб кўшимча нодавлат, нотижорат ташкилотларининг пайдо бўлишига олиб келади.

Демак, Ф.Ж. ташкилотлари ўзининг таркибига давлат ва тижорат секторларидан ташқаридаги «учинчи секторга» тегишли бўлган барча ташкилотларни қамраб олади. Шундай қилиб, кишилар ўз турмуш тарзларини яхшилаш мақсадда ташкил этган барча турлардаги анъанавий уюшмалар, жумладан, спорт мусобақалари, регионал ва маданий уюшмалар Ф.Ж. ташкилотлари таркибига қиради. Ўзбекистонда «Кучли давлатдан кучли фуқаролик жамияти сари» концепцияси амалиётга тадбиқ этилмоқда. Президент И.Каримов таъкидлаганидек: «Ф.Ж. мавжуд бўлмаган жойда сиёсий келтишувнинг ҳам бўлмаслиги ўз-ўзидан аёндыр». Зеро, кучли давлатдан кучли Ф.Ж. ўтиш дегани давлатнинг кучлилиги йўқолади, дегани эмас. Ф.Ж. қанчалик тараққий топган бўлса, давлатдаги бирдамлик, барқарорлик ва уйғунлик шунчалик мустаҳкам бўлади.

ФУҚАРОЛИК ТАШАББУСИ – фуқароларнинг ўзаро ёрдам ёхуд ҳокимиятнинг иқтисодий ёки сиёсий соҳадаги камситувчи қарорларидан ҳимояланиш учун жамоавий тарзда ўзини-ўзи бошқариш, мақсадлари ва вақт нуқтаи назаридан чекланган фаолияти. Ф.Т. турар жой, таълим, тарбия, маданият, транспорт ва ҳ.к. масалалар билан шуғулланадиган ташаббускор гуруҳлар фаолиятида намоён бўлади. Улар шахсий алоқа, эркинлик ва ихтиёрийликка асосланган. Ф.Т. ижтимоий ёки партиявий белгиларга кўра табақаланиш кўзда тутилмаган. Уларнинг таркиби турлича, аммо асосан ўрта табақа вакилларидан иборат. Ф.Т. доирасига жалб этилган гуруҳлар ва фуқаролар миқдари ўзгарувчан. Маълумотларга кўра, Ф.Т. илк бор пайдо бўлган Германияда ўтган асрнинг 60-йилларида бир неча минг шундай гуруҳлар фаолият юритган экан.

Х

ХАВФ – шахсга, жамият ва давлатга мулкӣ, жисмоний ёки маънавий зарар етказишнинг тўла имконияти бўлиб, миллат хавфсизлигининг асосий тушунчаларидан бири.

ХАВФСИЗЛИК – 1) ўзига нисбатан таъовузларга қарши чиқиш, хавф-хатар ва дўк-пўписалардан ҳимояланганлик ҳолати; 2) объект мавжудлигининг барқарорлик ҳолати ва унда тинчликни таъминлашга бўлган ҳаракатлар мажмуи; 3) хавф омилини келтириб чиқарувчи ҳар қандай ҳаракат учун сарфланадиган ҳаракатларни чегаралаш билан боглиқ бўлган тушунча. Х. тушунчаси объектив ҳолатда аниқ характерга эга «табиат – инсон – жамият» тизими билан яқин алоқадаги ижтимоий воқелик ҳисобланади. Х. категорияси мутлақ эмас, балки ўз манتيқий моҳиятини аниқ объектлар ёки инсон фаолияти доираси билан бўлган мулоқотда ифодалайди. Шунинг учун, амалий эҳтиёж-ларда умумий қилиб, «ҳаёт фаолияти хавфсизлиги» тушунчасини қўллаш мақсадга мувофиқдир. «Х.» тушун-

часи «Миллий манфаатлар» категорияси билан чамбарчас боғлиқ Миллий Х. давлат ва миллатнинг ҳаётий муҳим манфаатларини таъминлашга қаратилган стратегиядир.

ХАВФСИЗЛИК КЕНГАШИ (SECURITY COUNCIL OF THE UN) – БМТ дунёда тинчликни сақлаб туриш, хавфсизликни таъминлаш масаласида асосий масъулиятни зиммасига олган ҳамда тинчликка таҳдид туғилган пайтда истаган вақтда чиқарилиши мумкин бўлган орган. Х.К. 15 аъзодан иборат, улардан бештаси (Хитой, Россия Федерацияси, Буюк Британия, АҚШ ва Франция) унинг доимий аъзоси ҳисобланади. Х.К. қолган 10 аъси Бош Ассамблея томонидан икки йил муддатга сайланади. Х.К. аъзоларидан тўққизтаси овоз берган тақдирда унинг қарори қабул қилинган ҳисобланади. Х.К. қарорлари барча аъзо давлатлар учун мажбурийдир.

ХАВФСИЗЛИК ТАРТИБОТИ – хавфсизликни таъминлаш мақсадида зарур бўлган меъёр ва усулларни қабул қилиш ҳамда унинг амалга оширилиши; махфийлик тартиби; руҳсатнома билан ўтказиш, ҳудудларни, зоналар, бинолар, иморатлар, ташкилотлар, иншоотлар ва коммуникация тартибини асраш, ходимлар оила аъзоларини ҳимоялаш тартиби, ташкилотнинг ташқи ва ички таҳдидларга қарши йўналтирилган меъёрлар тизими.

ХАВФСИЗЛИК СОҲАСИДА ДАВЛАТНИНГ ИЧКИ ҲУҚУҚИЙ АКТЛАРИ – қонунчилик ва бошқа меъёрий актлар йигиндиси; фуқаролар, жамият ва давлатнинг, хавфсизликнинг барча объект ва субъектлари фаолияти мажмуаси. (мас., ЎзР Конституцияси, ЎзР «Хавфсизлик тўғрисида»ги, «Мудофаа ҳақида»ги, «Хавфсизлик хизмати тўғрисида»ги, «Ёнғин тўғрисида»ги, «ЎзР давлат сирларини сақлаш тўғрисида»ги, «Техник ва табиий характердаги фавқулодда ҳодисалардан аҳоли ва ҳудудни ҳимоя қилиш тўғрисида»ги, «ЎзР ташқи сиёсати концепциясининг ҳолатлари тўғрисида»ги қонун ҳужжатлари ва ЎзР Президентининг фармонлари).

ХАВФСИЗЛИК СОҲАСИДА ХАЛҚАРО-ҲУҚУҚИЙ ҲАРАКАТЛАР – мамлакатлар ўртасидаги тинчлик ва халқаро хавфсизликни сақлаш, мустаҳкамлаш мақсадида умум тан олинган юридик тамойил ҳамда меъёрларни ўзида акс эттирувчи халқаро ҳуқуқий ҳаракатлар. Бу ҳаракатлар – универсал тарздаги ҳаракатлар (БМТ Низоми, халқаро шартномалар, конвенция ва битимлар); ҳудудий халқаро ҳуқуқий ҳаракатлар (ЕХҲТ Яқунловчи ҳужжати (1975 й.) ва бошқа ҳужжатлари); минтақаларо халқаро ҳуқуқий ҳаракатлар (МДҲ ҳужжатлари); икки томонлама шартнома ва битимлар; ҳукуматларо халқаро ташкилотлар ва халқаро суд органларининг қарорларидан иборат.

ХАВФСИЗЛИК ТАҲДИДИ – шахс, жамият ва давлатнинг ҳаётий манфаатларига хавф-хатар солувчи омил ва шарт-шароитлар йигиндиси. Х.Т. объектив ҳарактерга эга бўлиб, у ижтимоий ривожланиш жараёнида индивидлар, табақалар жамият ва давлатларнинг ўзаро муносабатларидан келиб чиқадиган қарама-қаршилик натижасида юзага келади. Қарама-қаршиликлар маълум хавфсизлик объектларининг ўзаро муносабатларида амалга оширилаётган шароитдан келиб чиққан ҳолда, турли соҳаларда юз беради.

ХАВФСИЗЛИК ТУРЛАРИ – хавфсизлик субъектлари алоқаларида уларнинг ўзаро манфаатлари, шу жумладан, қарама-қарши манфаатлари; халқаро хавфсизлик муаммоларига дунё ҳамжамиятининг муносабати ва субъектларининг геосиёсий ҳолати каби масалалар ётади. Шундан келиб чиқиб, хавфсизликни ташқи ва ички категорияларга бўлиш мумкин.

ХАВФСИЗЛИК ЧОРАЛАРИ – давлатни яширин ҳамда ошқора хавф ва таҳдидлардан (ички ва ташқи) ҳимоялашни таъминлаш мақсадида давлат миқёсида амалга ошириладиган ҳаракатлар мажмуи.

ХАКЕР – информатика соҳасида турли ноқонуний ҳаракатлар содир этувчи шахс: бегона компьютер тармоқларига руҳсатсиз кириш, улардан ахборот олиш, дастурий маҳсулотлар ҳимоясини ноқонуний йўл билан олиб ташлаш, нусха кўчириш, компьютер «вирус»ларини яратиш ва тарқатиш билан шуғулланувчи шахс.

ХАЗИНА МАЖБУРИЯТИ – кимматли қоғозлар тури, даввогарнинг бюджетга пул маблағи ўтказилганлигини тасдиқлайди ва мазкур кимматли қоғозга эгаллик даврида унга белгиланган миқдордаги фойданилиш ҳуқуқини беради.

ХАЛҚ – халқ халқаро ҳуқуқ субъекти сифатида биринчи марта 1945 йили БМТ Уставида «халқларнинг тенглиги ва ўз тақдирини ўзи белгилаш» тамойилининг мустаҳкамланиши натижасида тан олинган. Ҳозирги вақтда халқаро ҳуқуқда халқлар ҳуқуқи турли конвенция ва декларацияларда ўз аксини топган. Шу билан бирга, халқаро ҳам-жамият томонидан умумий тан олинган ягона «халқ» тушунчаси ҳозирга қадар ишлаб чиқилмаган, фақат халқаро ҳуқуқда эмас, балки этнографик адабиётларда ҳам «халқ» тушунчаси тўғрисидаги мунозаралар XIX асрдан буён давом этиб келмоқда. Халқга берилган кўпгина тавсифлардан келиб чиқиб (халқаро ҳуқуқ доктринасида 100 дан ортиқ тавсифлар мавжуд), шундай таъриф бериш мумкин: халқ маълум бир ҳудудда тарихан келиб чиққан, бошқа жамоадан ўз тили, руҳий ҳолати ва маданияти, шунингдек, умумий онги ва номланиши билан фарқ қилади.

ХАЛҚАРО АМИР ТЕМУР ЖАМҒАРМАСИ – Х.А.Т.Ж. 1996 йил 14 мартда Вазирлар Маҳкамасининг 100-сонли қарорига биноан ташкил топди ва унинг Устави ЎзР Адлия Вазирлигида рўйхатдан ўтди. Жамғарманинг вазифалари ва фаолият йўналишлари: йирик давлат арбоби ва атоқли саркарда А.Т. ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва харбий фаолиятини чуқур ўрганишга кўмаклашиш; хорижий мамлакатлардаги илмий ва ижодий марказлар билан ҳамкорликда А.Т. ҳаёти ва фаолиятига оид бўлган илмий изланишлар, унинг жаҳон цивилизациясига қўшган ҳиссасини ўрганиш борасидаги ишларни уйғунлаштириш, халқаро учрашувлар, семинарлар ва илмий-амалий конференциялар ҳамда халқаро семинарлар ўтказиш; Республикадаги ва хорижий мамлакатлардаги темурийлар даврига оид маъмурий ёдгорликларни топиш ва таъмирлашда иштирок этиш; хорижий мамлакатлар кутубхоналари, музейлари ва жамғармаларидан А.Т. ва унинг авлодлари меросини топиш юзасидан илмий-қидирув ишларини олиб бориш; Хорижий мамлакатларда А.Т. ҳақида чоп этилган китобларни ўзбек тилига таржима қилиб нашр этиш; Шарқшунос ва тарихчи олимлар ўртасида халқаро ҳамкорлик ўрнатиш ва уни ривожлантиришга кўмаклашиш; Хорижий мамлакатлардаги А.Т. ва темурийлар даври тарихига оид сақланаётган қадимий кўлзма асарларини ўрганиш ва оммалаштириш; А.Т. ҳақида ҳужжатли, бадиий ва телефильмлар яратишга ёрдам бериш; Ёш авлоднинг маънавий-маданий камол топишига, унда мустақил ЎзР истикболидан фахрланиш ва ватанпарварлик туйғусини тарбиялашга қаратилган чора-тадбирларни амалга ошириш.

ХАЛҚАРО ЖИНОЯТ ПОЛИЦИЯСИ ТАШКИЛОТИ (ИНТЕРПОЛ) – 1919 йилда оғир жиноятларга қарши биргаликда курашиш учун ташкил этилган жиний полициянинг халқаро ташкилоти бўлиб, замонавий кўринишда у 1956 йилдан, яъни жиноятчиликка қарши полиция халқаро ташкилотининг янги устави қабул қилингандан бери фаолият кўрсатмоқда. 160га яқин давлат И. аъзоси ҳисобланади. И. мақсади деб қуйидагилар эълон қилинган: 1) полиция органларининг барча миллий органлар билан кенг миқёсдаги ҳамкорлигини таъминлаш; 2) жиноятчиликнинг олдини олиш ва унга қарши курашиш муассасаларини ривожлантириш; 3) сиёсий, харбий, диний ёки миллатчилик ҳаракатидаги бирон-бир фаолиятни амалга оширишга руҳсат бермаслик. И. доимий ҳолатдаги органи Бош Котибиятдир. И. билан тўғридан-тўғри ҳамкорликни таъминлаш учун, ҳар бир давлат Миллий марказий идора ташкил этади. Штаб квартираси – Лионда жойлашган (Франция). Ўзбекистон 1993 йилдан буён И. аъзоси ҳисобланади ва ЎзР Ички Ишлар Вазирлиги қоллида И. бош бошқарма мақомига эга бўлган Миллий Марказий Идораси ташкил этилган.

ХАЛҚ ЙИГИНИ – Албания Республикасининг 4 йил муддатга сайланадиган, 140 депутатдан иборат бўлган қонун чиқарувчи орган. **Белоруссияда** 1991 йилда ташкил топган икки палатали парламент; **Болгарияда** – 4 йил муддатга сайланадиган, 240 депутатлардан иборат бўлган бир палатали парламент, 1879 йилда ташкил топган. Замонавий кўринишда 1990 йилдан бошлаб ташкил топган. **Польша Республикасининг** икки пала-

тали парламенти. Қуйи палата – 460 депутатдан, юкори палата – 100 та сенатордан иборат. 1952 йилда ташкил топган. Замоनावий кўринишда 1994 йилдан фаолият юритади.

ХАЛҚАРО НИЗОЛАР – халқаро ҳуқук субъектлари ўртасида расмий келишмовчилик ҳисобланади халқаро низолар икки томонлама ёки кўп томонлама бўлади. Бундай низолар аниқ давлатлар ва бошқа давлатлар фаолиятининг турли хил тармоғида у ёки бу халқаро шартномаларни қўллаш, тузиш, тушунтириш жараёнидаги муносабатларда вужудга келади. Ҳар қандай давлатлараро келишмовчиликлар Х.Н. ҳисобланмайди. Х.Н. мавжудлиги фактини тан олиш бу низоли бартараф этиш мажбуриятини келтириб чиқаради. Халқаро амалиётда тез-тез учраб турадиган ҳолатларда, бир тараф иккинчи тарафга ён босишни хохламайди, натижада Х.Н. вужудга келади, айрим давлатлар Х.Н. фактининг вужудга келганлигини тан олмайди. Бундай ҳолатларда давлат ўзининг тутган ўрни. мавқеи тушишини хохламаганлиги туфайли зарурат сифатида шу ҳолатни сақлайди. Чунки бундай тараф ўзининг тутган ўрнини мутлақ низосиз деб ҳисоблаб, ушбу ҳолатни кўриб чиқмайди. Х.Н. тинчлик йўли билан кўриб чиқиш принципи асосида тинчлик воситалари ёрдамида ҳал қилинади.

ХАЛҚАРО ОЛИМПИАДА ҚЎМИТАСИ (ХОҚ) – олимпиада ҳаракатининг олий раҳбар органи; ҳуқуматга қарашли бўлмаган халқаро спорт ташкилоти. 1894 йилда П.Де Куберген таъаббуси билан Олимпиада ўйинлари ўтказишни бошқариб туриш, бу ўйинларнинг ижтимоий аҳамияти ва обрўсини кўтариш, ҳаваскорлик спортини ривожлантириш ва барча мамлакатлар спортчилари ўртасида дўстликни мустаҳкамлашга кўмаклашиш мақсадида тузилган. Х.О.Қ. қароргоҳи – Лозанна (Швейцария) шаҳрида жойлашган.

ХАЛҚАРО РЕКОНСТРУКЦИЯ ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ – Х.Р.Т.Б. тузиш ҳақидаги келишув 1944 йилда Бреттанвуд конференциясида ишлаб чиқилган эди. Банк 1946 йилда ўз операцияларини халқаро капитал оқимини ишлаб чиқиш мақсадлари ва Иккинчи жаҳон урушида вайрон бўлган мамлакатларни тиклашга имкон яратишдан иборат асосий мақсад билан бошланган эди. Банк ўз кредит операцияларининг тўксон фозини жаҳон бозорлари капиталдан молиялаштиради. Унинг 51 йиллик фаолияти давомида акция-нерлар томонидан банкка жами 11 миллиард доллар маблағ кўйилди, аммо ушбу капитал 280 миллиардан ортик кредит бериш имконини яратди. Банкнинг бош қароргоҳи Вашингтонда жойлашган.

ХАЛҚАРО СУД – БМТ асосий судлов органи. 1945 йил ташкил топган. Давлатлар ўртасидаги юридик низоларни уларнинг розилиги билан ҳал қилади ва ҳуқуқий масалалар бўйича тавсиявий ҳулосалар беради. 15 нафар ҳакамлардан иборат, улар БМТ Бош Ассамблеяси ва Хавфсизлик Кенгаши томонидан 9 йилга сайланади. БМТ Уставининг ажралмас қисми ҳисобланадиган Статут асосида иш олиб боради. Халқаро суд Гаага шаҳрида жойлашган.

ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТЛАР – ҳуқуматлараро ва ноҳуқумат доимий бирлашган ташкилотлар халқаро битимлари асосида тузилади. Х.Т. давлатлар ҳамкорлигини ҳар томонлама ривожлантириш ва таъсис ҳужжатларига асосланган ҳолда, халқаро муаммоларни ҳал қилишга, ҳамда аниқлашга хизмат қилади. Х.Т. пайдо бўлиш жараёни, асосан, Иккинчи жаҳон урушидан кейин бошланди. Бунга мисол қилиб БМТ ташкил этилишини келтириш мумкин. Х.Т. ўз мазмунига кўра б.т. қатор алоҳида хусусиятларга эгадир, бу институт халқаро муносабатларнинг муҳим соҳаларидан ташкил топган. Х.Т. фаолияти ҳар томонлама музокараларда қатнашиш ҳуқуқидан мукаммал фойдаланиш ва муаммоларни ечишда муҳим қарорлар қабул қилишдан иборат. Х.Т. ҳуқуматлараро ва ноҳуқумат Х.Т. халқаро ва минтакавий ташкилотлардан фарқ қилади.

ХАЛҚАРО ТЕРРОРИЗМ – айбсиз кишиларнинг ҳалок бўлиши, давлатларнинг дипломатик фаолиятини ва халқаро муносабатларни, шунингдек, мамлакатлар ўртасидаги транспорт алоқаларини издан чиқарувчи ўта хавфли ҳатти-ҳаракатлар.

ХАЛҚАРО ТИКЛАНИШ ВА ТАРАҚҚИЁТ БАНКИ (ХТТБ) – БМТ Жаҳон банки гуруҳига кирувчи. ихтисослашган муассасаси. Халқаро валюта фонди билан бир

вақтда, БМТ 1944 йилда Бреттон-Вудс (АҚШ)да ўтказилган халқаро валюта-молия конференцияси қарорига кўра ташкил этилган бўлиб, 1946 йилдан ўз фаолиятини бошлаган. Аъзо давлатлар сони – 181 та (1999 йил). Унга факат давлатларгина аъзо бўлиши мумкин. Штаб-квартираси – Вашингтонда жойлашган.

ХАЛҚАРО УЮШГАН ЖИНОЯТЧИЛИК – бутун дунё бўйлаб бир-бири билан ўзаро алоқада бўлган уюшган жиноятчилик синдикатларини англатувчи тушунча.

ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИК – халқаро муносабатлардаги барқарорликнинг кафолатланиши, дунё ҳамжамиятининг иктисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий соҳалардаги адоват, ҳарбий низо ва урушлар олдини олиш шароитларининг шаклланган ҳолати. Миллий хавфсизликнинг химояланиш даражаси тўғридан-тўғри халқаро хавфсизлик билан боғлиқ. Х.Х. миллий ва минтақавий хавфсизликни ўзига мужассам қилган. Х.Х. миллий хавфсизликдан фаркли равишда, давлат хавфсизлигини бошқа давлатлар хавфсизлиги билан мураккаб боғлиқлигини эътироф этади. Х.Х. ижтимоий-иктисодий соҳаларда таъминлаш – жаҳон хўжалигининг барқарор ривожланиши ва хўжалик алоқаларини кенгайтириш ижтимоий ва иктисодий ҳаётдаги халқаро бирдамликнинг ўсиб бориши ҳозирги замон глобал (уруш ва тинчлик, экологик, демографик, илмий-техник) муаммоларнинг ҳал қилинишига кўмак беради ва бирлаштиради. Х.Х. сиёсий соҳаларда таъминлашда – ҳозирги дунёнинг нисбатан бىрламчилиги ва давлатлараро ўсиб бориши; ривожланётган глобаллашув жараёни; дунё ҳамжамиятидаги кўпгина давлатларнинг тинчликпарварлик сиёсати; халқаро, минтақавий ва миллий демократик ташкилотларнинг фаолияти; «совуқ уруш»нинг тугаши каби асосий омиллар ижобий таъсир кўрсатмоқда. Ҳарбий соҳада сўнгги пайтда кўплаб ўзгаришлар содир бўлмоқда: қурол-ярроғларнинг тўпланиб қолиши; ҳарбий техниканинг энг замонавий ҳолатга келиши; тўпланиб қолган ҳарбий қуролларнинг инсоният ҳаётига солаётган хавфи ва таҳдид ҳарбий ҳукмронликнинг самарасизлигини исботлаб берди. Давлатларнинг ҳарбий-стратегик имкониятлари даражасининг ўсиши миллий хавфсизликни таъминлаш даражасининг пасайишига олиб келади. Бундай шароитда, ядровий уруш жараёнида сиёсий мақсадга мутолақа эришиб бўлмаглиги исботланди. Бугунги кунга келиб, Х.Х. масаласи умумий манфаатга айланди. Х.Х. тизимини вужудга келтириш муҳимлиги борасида ижтимоий соҳада қуйидагилар эътироф этилади: инсонларнинг замонавий, сиёсий онгида умуминсоний манфаатларни бошқа манфаат ва мақсадлардан устуворлигини таъминлаш ва уни мустаҳкамлаш; халқлар орасида ҳарбийлаштиришга қарши бўлган ғояларни ривожлантириш; ядровий урушга йўл қўймаслик. ижтимоий соҳани кенг ривожлантириш; тинчлик йўлида халқларни бирлаштириш ҳамда хавфсизлигини мустаҳкамлаш ва бошқалар. Экологик соҳада халқаро хавфсизликни таъминлаш хавф-хатарларнинг ўсиб бориши билан боғлиқ: ер қатламнинг захарланиши, транспорт ва саноат чикиндиларининг ер атмосферасини ифлослантириши, табиий бойликларни талон-тарож қилиш, улардан оқилона фойдаланмаслик ва бошқалар. Х.Х. тизимга бугунги кунда ядро хавфи, ҳарбий-техник тараққиёт, минтақавий ва халқаро ҳарбий можаролар таҳдид солмоқда. Бугунги кунда халқаро хавфсизликнинг замонавий концепцияси яҳли ҳусусиятга эга бўлиб, ноҳарбий, яъни, сиёсий омилларни қўллашга асосланган. Халқаро муносабатлардаги зиддиятли, можароли вазиятларда қуч ишлатишдан чекинниш, ҳарбий қуроллардан воз кечган ҳолда, тинчлик, дипломатик йўллардан фойдаланиш давр тақозосига айланди.

ХАЛҚАРО ХАВФСИЗЛИК ТИЗИМИ – халқаро ҳуқуқ меъёрлари асосида ташкил қилинган орган, қуч ва механизмлар орқали икки ёки undan ортик мамлакатлар хавфсизлигини таъминлаш яҳлидлиги.

ХАЛҚАРО ҲУҚУҚ – мустақил ҳуқуқ тизими, давлатлараро муносабатларни, Х.Х. тизимидаги барча субъектлар ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи шартномалар, одат меъёрлари ва тамойилларидан иборат. Х.Х. мустақил фан соҳаси сифатида юридик фаннинг бирон-бир тармоқ тизимига киритилмайди ва ўзида тармоқ ҳуқуқига хос меъёрларни акс эттирмайди. Ўтган асрнинг 20-йилларидан бошлаб кўпгина давлатлар халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган қоидалари устуңлигини тан олдилар. Бошқа мамлакатлар

миллий ҳуқуқ тизими Х.Х. меъёрлари билан боғлиқ. Х.Х. манбалари – халқаро шартномалар ва халқаро ҳуқуқий одаглардан иборат, қўшимча манбалар – халқаро ташкилотлар аклари, халқаро суд ва арбитраж органлари қарорлари, халқаро ҳуқуқий доктриналар. Х.Х. давлатлар ўртасидаги халқаро ҳамкорликни тартибга солиш билан бирга, қуролли зиддиятларни бошқаришни ҳам назарда тутди. Х.Х. дипломатик ва консуллик ҳуқуқи, ҳарбий, ижтимоий, экологик, иқтисодий, маданий, илмий-тадқиқот, жиноий доирадаги масалаларни ҳам бошқариб боради. Бунга мувофиқ ҳолда миллий ҳуқуқ тизими каби Х.Х. ҳам соҳаларга бўлинади: халқаро денгиз ҳуқуқи, халқаро ҳаво ҳуқуқи, халқаро космик ҳуқуқ, халқаро иқтисодий ҳуқуқ ва ҳоказо. Ҳуқуқ соҳасида халқаро хусусий ҳуқуқ тубдан фарқ қилади. Халқаро хусусий ҳуқуқ негизини миллий ҳуқуқ ташкил этади. Иккала тизим ҳам халқаро кўринишдаги муносабатларни тартибга солади, халқаро хусусий ҳуқуқ Х.Х. умумэтироф этилган меъёрларига зид бўлмаслиги керак.

ХАЛҚАРО ҲАМКОРЛИК – «Х.Х.» тушунчаси икки ёки бир неча акторларнинг ўзаро ҳамкорлиги жараёнини англатади. Унда қуролли ҳужумдан фойдаланиш истисно этилиб, ҳамкорликда умумий манфаатларни амалга ошириш йўллари қидирилади. Одатий тушунчага қарамай, ҳамкорлик – можаро йўқ дегани эмас, балки унинг охириги, ниқирозли шаклларида «халос бўлиш»дир. Анъанавий Х.Х. муносабатлари икки томонлама ва кўп томонлама дипломатия, сиёсий йўналишларни ўзаро мувофиқлаштириш (жумладан, можароларни ҳамкорликда тартибга солиш, умумий хавфсизликни таъминлаш ёки барча иштирокчи томонлар учун манфаатли бўлган бошқа масалаларни ҳал қилиш) ни кўзда тутувчи турли иттифоқлар ва шартномалар тузишни ўз ичига олади. Давлатлар ва халқаро муносабатларнинг бошқа акторлари ўртасида ҳамкорликни ривожлантириш глобал ҳамда минтақавий аҳамиятга молик давлатлараро ва нодавлат ташкилотларнинг бутун тизимини вужудга келтиради. Бугунги кунга келиб, ҳамкорлик, нафақат савдо-сотиқ, божхона соҳаси, чегара тартиботи ёки ҳарбий-сиёсий иттифоқларни, балки экологик давлатлар, коннотни ўзлаштириш, умумий захиралардан ҳамкорликда фойдаланиш, коммуникация тармоқларини ривожлантириш, ҳуролланишни назорат қилиш ва х.к. соҳаларга тегишли вазифаларни ҳам қамраб олади.

ХАЛҚ ҲОКИМИЯТИНИНГ МИЛЛИЙ АССАМБЛЕЯСИ – Куба Республикасининг қонун чиқарувчи органи.

ХАРИЗМА – (юнон. *«charisma»* – яратган инояти) – шахсни умумий оммадан ажратиб турадиган шахс хусусиятлари мажмуи; раҳбар шахс хусусияти ёки уни ўз тарафдорларини жалб қилиш қобилиятига асосланган таъсири, бирор шахснинг бошқаларга нисбатан мисли кўрилмаган даражада устун хусусиятларга эгаллиги. «Х.» тушунчаси илк бор италиялик руҳоний С.Паул томонидан мўъжизавий қобилиятга эга бўлган насронийлар пайгамбари Исога нисбатан ишлатилган. Аммо илмий тушунча сифатида «Х.», асосан, немис социологи Вебер томонидан чуқур тадқиқ қилиниб, «эксон» дея номланган. Вебернинг назарида, ҳокимиятга итоат этиш одат, индивиднинг етакчи билан ҳиссий алоқаси, моддий манфаат ёки мафкуравий жиҳатлар билан боғлиқ бўлиши мумкин. Бироқ, улар ҳокимият барқарорлигини таъмин эта олмайди. Бунинг учун ўзига ҳос бирлаштирувчи тамойил бўлиши лозим. Вебернинг фикрича, бу ҳокимиятнинг «қонунийлигига ишонч»да намоён бўлади. Х. меъёр ёки қонун-қоидалар билан бевосита боғланмаган. Бу ҳаризматик ҳокимиятнинг алоҳида хусусиятларига ишонч билан изоҳланади. Мас., беқиёс ҳарбий жасорат, башорат қилиш қобилияти, ғайритабiiий қобилиятлар ва бошқ. унинг моҳияти намоён бўлади. Шу тариқа, М.Вебер тадқиқида ҳаризматик етакчилик: 1) шахсий характерга эгаллиги; 2) ҳиссий асосга қурилиши; 3) новаторлик ёки инкилобий аҳамият касб этиши; 4) қисқа муддатда намоён бўлиши билан ажралиб туради.

ХАРИЗМАТИК ҲУҚМРОНЛИК (Charismatic authority) – М.Вебер фикрича, буюк шахс обрў-эътибори ва унга шахсий содиқликка асосланган қонуний ҳуқмронлик шакли.

ҲОЛДИНГ КОМПАНИЯЛАРИ – корпорация шаклларида бири. Бошқа фирмаларни назорат қилиш ва бошқариш мақсадида акция назорат пакетлари билан таъминланган компаниялар. Х.К. таркибига кирувчи акциядорлар жамиятлари «акцияларнинг назорат пакети» компаниянинг ихтиёрида бўлади. Бундан мақсад акциядорлик жамиятлари фаолиятлари устидан назорат ўрнатиш ва дивидендлар кўринишида фойда олишдир. Хўжалик бирлашмасининг бундай шакли ягона тармоқ ва илмий-техникавий сиёсат юргизиш, умумий манфаатларга бўйсунгани назорат қилиш учун қўлланилади.

ҲОМИЙ – (инг. «sponsor», лот. «spondeo» – қафолатга тайман) – Ҳ. иктисодий лойиҳа, тадбир ёки иншоот қўрилишини молиялаштирадиган жисмоний ёхуд юридик шахс.

ХРИСТИАНЛИК – жаҳонда кенг тарқалган динлардан бири. Европа, Америка мамлакатларида, Австралияда, фаол миссионерлик ҳаракати натижасида Африка, Яқин Шарқда ва Узоқ Шарқнинг бир неча минтақаларида кенг ёйилган. Х. черкови маълумотларига кўра, жаҳонда бу динга 1 миллиарддан ортиқ киши эътиқод қилади. Х. асосий ғояси худдо-одам – Иисус Христос ҳақидаги афсоналар билан боғлиқ. Унинг ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлари, чеклаш ва тақиқлари Библия ва бошқа муқаддас китобларда ўз ифодасини топган. XVI асрда Реформация натижасида Европадаги қатор черковлар католицизмдан ажралиб чиқиб, Х. учинчи асосий оқими – протестантизм юзага келди.

ХУСУСИЙ МУЛК – айрим кишиларга тегишли, фуқаро фойда олиш мақсадида фойдаланадиган мулк тури. Мулкдан фойдаланиб, даромад олиш мақсадида ишлаб чиқариш, фуқаронинг ўз меҳнати билан ёки бошқа бировларни ёллаш йўли билан амалга оширилиши мумкин. Ўзбекистон Республикасининг «Мулкчилик тўғрисида»ги Қонунининг 7-моддасига биноан, хусусий мулкчилик мулкни ўзлаштириш, ўз мол-мулкига хусусий тарзда эгалик қилиш, ундан фойдаланиш ва уни тасарруф этиш ҳуқуқидан иборатдир. Бу модданинг 1-бандига мувофиқ, Х.М. ифодаловчи асосий хусусият унинг шахсга яқка тартибда тегишли эканлигидадир. Х.М. даромад олиш, шунингдек, истеъмол қилиш мақсадида ўзлаштирилади. Ана шу даромаддан олинган мулкка нисбатан мулкдор, қонунга кўра, ўз ихтиёри билан эгалик қилади, ундан фойдаланади ва уни тасарруф қилади.

Х.М. оммавий мулкдан фарқли ўлароқ, яқка тартибдаги ва алоҳида субъектларга тегишли мулк шаклларида иборат. Унинг субъектлари сифатида фақат фуқароларгина эмас, балки хўжаликлар, жамоалар, ширкатлар, ижара ва жамоа қорхоналари, жамоат бирлашмалари, диний ташкилотлар, хайрия ва бошқа ижтимоий жамғармалар фаолият кўрсатадилар. Х.М. бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат томонидан ҳимоя қилинади. Барча шахслар, уларнинг ким ва қандай лавозимда бўлишларидан қатъи назар, мулкдорнинг ҳуқуқини ҳурмат қилишлари, унга асоссиз ҳеч қандай путур етказмасликлари лозим. Мулкдор ўз мулкидан фақат қонунда кўрсатилган ҳолларда ва қонунда белгиланган тартибдагина махрум этилиши мумкин.

Х.М., биринчи гада, фуқароларга тегишли мол-мулкдан иборат. Чунки аксари хўжалик, жамоа ва ширкатлар, ижара ва жамоа қорхоналарининг мулктери фуқаролар мулкидан ташкил топади ва ушбу маънада фуқароларнинг улуши, ҳиссаси кўзда тутилган бўлиши мумкин. Фуқароларнинг қорхоналарда ёки яқка хўжаликда ёлланиб ишлашдан, тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланишдан олган даромадлари, кредит муассасалари берган маблағларидан, акциялар, бошқа қимматли қоғозлардан келган даромадлари, мерос бўйича ва амалдаги қонун ҳужжатларида ман этилмаган ўзга асосларга мувофиқ мол-мулкка эга бўлишлари ҳисобига ҳосил этилади ҳамда кўпайиб боради. Фуқароларнинг Х.М. бўлиб ўй-жойлар, квартиралар, дала ҳовли, боғ ҳовли уйлари, ўтказилган дарахтлар, чорва моллари, паррандалар, шахсий фойдаланиш буюмлари, пул маблағлари, қорхоналар, транспорт воситалари ва бошқа мулк турлари хизмат қилади. Х.М. деб ҳисобланиши мумкин бўлмаган мол-мулклар қаторига қурол-яроғлар ва қатор бошқа нарсалар қиради.

Х.М. кенг ёйиш, фуқароларда мулкчилик тўйғусини шакллантириш ва мустаҳкамлаш – Ўзбекистоннинг ҳозирги даврдаги долзарб вазифаларидан бири. Истибод тузуми етмиш йилдан ортиқ давр давомида кишиларимизнинг онгидан хусусий мулк тушунчасини тағтуғи билан сиқиб чиқариш мақсадида изчиллик билан иш олиб борди. Х.М. жамият умумий мулкни айланттириш охири-охирида мулкнинг эгасиз қолишига, жиддий равишда талон-тороғ этилишига олиб келди.

Х.М. кўпайтиришга интилиш ҳар бир кишининг табиий ҳолатидир. Х.М. ишлаб чиқаришни ривожлантирувчи ички куч ва чексиз манбадир. Шу боисдан Х.М. турли шаклларда ривож топишига кенг йўл очиб қўйилган мамлакатлар каторидан замонамизнинг илғор давлатлари еттичиби чиқиши табиийдир ва мантқан асослидир. Собик СССР Х.М. қоидалари асосида иш олиб борган томорқаларда, ер участкаларида, шахсий боғчаларда гектарбай ҳосил жамоа ва давлат хўжаликларидоғига нисбатан 10-12 баробар юқори бўлган. Х.М. инкор этиш шўро тузуми барбод бўлишининг асосий сабабларидан биридир.

«ХУФЁНА ИҚТИСОДИЁТ» – қонунлар, ҳуқуқий меъёрлар, хўжалик ҳаётининг расмий қоидаларини четлаб ўтиши, яъни ҳуқуқий майдон доирасидан ташқарида юз берадиган иқтисодий муносабатларнинг маълум типидир.

ХЎЖАЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ВА ШИРКАТЛАРИ – юридик шахсларо, юридик ва жисмоний шахсларо, шунингдек, жисмоний шахсларнинг ўзаро, уларнинг хўжалик ёки тадбиркорлик фаолиятини амалга ошириш мақсадларида ўз жамғармалари ва мулкларини бирлаштириш асосида, ихтиёрий равишдаги шартномага биноан тузилган қорхонаси.

ХЎЖАЛИК СУДИ – ўз ваколати доирасида фуқаролик-ҳуқуқий муносабатлари (иқтисодий низелар)дан ёки бошқарув соҳасидаги ҳуқуқий муносабатларда келиб чиқувчи низоларни ҳал этади.

ХЎЖАЛИК ШИРКАТЛАРИ – таъсисчилар фақат мулкий бадаллари билан эмас, балки шахсий фаолияти билан ҳам иштирок этадиган шахслар бирлашмаси.

Ц

ЦЕНЗ – маълум сиёсий, конституциявий ҳуқуқлар ва сайлов қонунларини амалга оширишда иштирок этишга руҳсат бериш ёки чеклаш шартлари.

ЦЕНЗУРА – юқори инстанциялар томонидан исталмаган ёки зарарли деб тан олинган гоё ва маълумотларнинг тарқалишига йўл қўймаслик ёхуд уларни қисқартириш мақсадида расмий ҳокимиятлар томонидан оммавий ахборот воситаларида чоп этилиши ва тарқатилиши, пьесалар, кино асарлари, радио ва телекўрсатувлар, баъзан шахсий ёзишмаларнинг назорат қилиниши. Ц. олдин ва кейин амалга ошириладиган тури мавжуд. Олдиндан амалга ошириладиган Ц. китобларни нашрдан чиқариш, сахна асарлари намойиш этишдан олдин руҳсат олиш зарурати тушунилади. Кейин амалга ошириладиган Ц. чоп этилган, нашрдан чиққан ва баҳолаш ҳамда белгиланган талабни бузган шахсга нисбатан чора қўришдан иборат. Замонавий демократик давлатларнинг барчасида натижа-си жазоланадиган цензура мавжуд, яъни оммавий ахборот воситалари да давлат структурасига қарши иш қилгани ёки уйдирма маълумотлар тарқатгани учун муайян шахсни жавобгарликка тортиш (жарима солиш, мол-мулкнинг мусодара қилиш ва нашрларни ман қилиш, тиражга тўхтатиш ва бошқалар) қоидалари белгиланган.

ЦИВИЛИЗАЦИЯ – (лат. *фүқаро жамияти, ҳарбийларсиз ва черковларсиз ҳаёт*) – жамият эришган, унинг фақат инсонга хос сунъий оламни моддий ва маънавий жиҳатдан такомиллаштиришдаги муваффақиятлари кўрсаткичи. Инсоният жамиятининг ҳайвонот олаmidан асосий фарқи шундан иборатки, инсон ўз меҳнат фаолияти, ақли ва заковати билан яратилган сунъий дунёда яшайди. Табиатда тайёр холда уй, нон, енгил машина, китоб ва шу каби нарсалар учрамайди. Уларни табиат яратмайди. Уларни одам ўз меҳнати

ва ақл—заковати кучи билан юзага келтиради. Жамиятнинг тараққиёт даражаси ана шу сунъий и арсаларнинг сочи ва сифати билан белгиланади. Мас., факат XX аср давомида илғор давлатлар автомобиль, телефон, самолёт, телеграф, телевидение, автомат машиналар, компьютер тизимлари, интернет, уяли телефон, сунъий чарм, вертолёт, совутич, чангютар ва юзлаб, минглаб бошка мосламаларни ўйлаб топдиларки, натижада одамлар яшайдиган сунъий дунё чегаралари янада кенгайди. Жамиятнинг Ц даражаси, юқорида санаб ўтилган фан-техника ютуқлари билан чекланмайди. Бу даража яна жамиятда маданият, инсонпарварлик, ижтимоий адолат гоёларининг ҳаётга сингдирилиши билан ҳам белгиланади. Шунинг учун ҳам инсоният тарихи фан-техника тараққиёти учун курашдангана иборат бўлмай, яъни вақтда жамиятда инсонийлик, ижтимоий адолатга етишиш учун кураш йўли ҳамдир.

Ц. узоқ тарихга эга. Биринчи Ц. — маърифат масканлари, ўчоқларининг узоқ ўтмишда инсон учун энг қулай жойларда шаклланишидан бошланган. Узоқ ўтмишда ишлаб чиқариш кучлари заиф бўлган даврларда, кишилар табиий, географик шароитларга мослашиб, қулай дарёлар, денгизлар соҳилида шаҳарлар, ишлов берилган далалар яратганлар. Шу боис биринчи Ц. ўчоқлари Нил дарёси бўйлаб, Ўрта денгиз соҳилларида, Хиндистонда, Хитойда, Амударё, Сирдарё оралиги ва уларнинг атрофларида юзага келган. Ц. ўчоқларининг сочи ва сифати асрлар оша кўпайиб бориб, XV—XVI асрлардан бошлаб, ягона жаҳон Ц. юзага кела бошлади. Ҳозирги даврда ягона умумжаҳон Ц. юзага келди. Чунки бутун дунё бўйлаб саноат ва қишлоқ хўжалик марказлари, шаҳарлар, минглаб қишлоқлар, чексиз темир йўллар, ҳаво, денгиз йўллари Ер қурагининг барча қисмларини ўзаро боғлаб, бир бутун жаҳон Ц. шакллантирди. Аммо афсуски, илғор, ривожланган мамлакатлар билан бир каторда қолоқ, оч-яланғоч, иқтисоди кам ривожланган мамлакатлар ҳам мавжуд.

Мутахассислар асослаган ҳулосага кўра, инсоният ўрта ҳисоб билан беш миллион йиллик тарихга эга. Шу тарих уч погонадан иборат ёввойилик, вахшийлик ва Ц. даврларидан иборат. Ц. кишилар ёзуви бўйлаб топишдан бошланади. Биринчи ёзув манбалари беш-олти минг йиллик тарихга эга. Ёзув, яъни инсон яратган фикр, мулоҳаза ва ҳулосаларни ёзиб, келаси авлодларга узатиш имконияти, жамият тараққиётини бешиқога тезлаштиради. Демак, Ц. инсоният тарихининг бор-йўғи 0,1 фоизини ташкил қилади. Бинобарин, у ўта нозик ва бизнинг диққат-эътиборимизга муҳтож.

Ц. масаласи фанда энг суст ишланган соҳалардан биридир. Чунки биринчидан, яқин ўтмишгача ҳукмрон бўлган мафкура бу масалага синфий нуқтани назардан ёндашиб, Ц. «социалистик Ц.» ва «буржуа Ц.» бўлди, шу асосда минглаб маданият ва фан намояндагарини қатагон қилинди. Иккинчидан, Ц. тарихини ўрганиш яқин ўтмишдаги ҳукмрон мафкуранинг миллий сифатига зил эди. Чунки кўп халқларнинг шу жумладан, ўзбек халқининг ҳам кўп минг йиллик Ц. эга эканлиги ва шу боисдан фақат бир улуг миллиятни ҳар томонлама мактаб, кўкка кўтариш нотўғри эканлигини фож қилар эди.

Ўзбекистон қадимий Ўрта Осиё Ц. ўзаги ва марказидир. Мустақил Ўзбекистонни жаҳоннинг ривожланган давлатларидан бирига айлантириш учун унинг мавқеини кўтариш, Ц. янада бойитиш жамиятшунос олимларимиз олдида турган масъулиятли бурч ҳисобланади.

«ЎЎИВИЛИЗАЦИЯЛАР ТЎҚНАШУВИ» — америкалик олим С.Хантингтон томонидан яратилган муҳим геосиёсий асар. Геосиёсат нуқтани назардан Хантингтоннинг маданият ва цивилизация фарқларга геосиёсий омиллар сифатида баҳо бериши унинг «органицист» фалсафага бориб тақаладиган классик геосиёсат мактабига алоқадорлигини кўрсатади. Ушбу фалсафага хос хусусиятлардан бири, ижтимоий тизим ва давлатлар механик ёки гоёвий тузилмалар сифатида эмас, балки «хаёт шакллари» сифатида қаралади. Хантингтон Ғарбнинг эҳтимоли қатта бўлган дushmanлари сифатида Хитой ва ислом давлатларини (Эрон, Ироқ, Ливия ва х.к.) кўрсатади. Бунда Мэй ва Кирк доктриналарининг тўғридан-тўғри таъсири кўриниб турибди. Бу геосиёсатчилар rimlandга — геосиёсий тегишли бўлган ислом ва «конфуцийлик» цивилизациялари мавжуд «кирғоқ

зоналари» давлатларининг йўналишини «heartland»нинг позициясидан кўра муҳимроқ деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун неоатлантизмнинг бошқа вакилларидан, хусусан, Пол Вольфовицдан фарқли ўлароқ, Хантингтон Россия-Евроосиё, heartland ёки қандайдир янги Евроосиё континентал тузилмасининг геосиёсий қайта тикланишини асосий таҳдид, деб ҳисобламайди. 1992 йил март ойида америкалик Пол Вольфовиц (хавфсизлик ишлари бўйича маслаҳатчи) АҚШ ҳукуматига мактуб йўллайди. Бунда Европа ва Осий китъаларида АҚШга қарши тура оладиган стратегик куч пайдо бўлишига йўл қўймаслик ҳақида ёзиб, бундай куч Россия бўлиши ва унга қарши Болтиқбўйи давлатларидан «санитар кордон»ни яратиш лозимлигини тушунтиради. Бу вазиятда америкалик стратег Вольфовиц Спикмендан кўра, Макиндерга яқин туриши кўриниб турибди, айти шу нарса унинг фикрларини Хантингтоннинг назариясидан фарқлаб туради. Ҳар қандай ҳолатда ҳам, потенциал рақибни аниқлашдан қатъи назар, барча неоатлантистларнинг фикри бир бўлиб қолаверади: «совуқ уруш»даги ғалаба Ғарбга бошқа геосиёсий тузилмалардан (ҳозирги ёки келажакдаги) келадиган таҳдидни бекор қилмайди. Демак, «дунёнинг ягона»лиги ҳақида гапиришга ҳали эрта, чунки теллуократия ва талассократиянинг сайёравий қарама-қаршилиги XXI асрда ҳам ўз долзарблигини сақлаб қолаверади. Рўй берадиган барча геосиёсий жараёнлар ана шу дуализм атрофида давом этаверади.

Ч

ЧЕГАРА БИЛМАС ШИФОКОРЛАР – Ушбу Ҳукуматлараро ташкилотга 1971 йилда қатор шифокорларнинг Халқаро қизил хоч МКК аъзоларининг ҳар икки томон – Босарар бўғозида бўлган уруш қатнашчилари (1967–1970 йй.) инсон ҳуқуқларининг поймол этилишига бефарқлик сиёсатига норозиликлари оқибатида асос солинган. Бу ташкилот бетарафлик тамойилини рад этиб, уни гуманитар аралашув тамойилига кўра алмаштиришга, инсон ҳуқуқи бузилишларини ошқора қоралашга, улар ҳақида кенг халқ жамоатчилигига акборот беришга чақирди.

ЧЕГАРАДАГИ ТЎҚНАШУВ – халқаро характердаги қуролли тўқнашув тури бўлиб, бир давлат позициясини иккинчи давлат ҳисобидан яхшиланишига олиб келувчи давлат чегараларини қайта кўриб чиқиш, янги ҳудудий тартиб ўрнатиш учун ёки аксинча, давлат ҳудудининг дахлсизлиги учун қураш.

ЧЕГАРА ДЕЛИМИТАЦИЯСИ (ЧЕГАРАЛАРНИ БЕЛГИЛАШ) – келиб чикишининг аниқ тасвири ва бошқа давлат билан тузилган келишувга мувофиқ ҳолда ҳаритага туширилган давлат чегаралари ҳолатини аниқлаш ва жўнатиш. Давлат чегараси чизигини шартномавий асосда белгилаш, ҳарита бўйича кенг масштабли аҳоли яшайдиган объектлар гидрографияси ва улар акс эттирилган рельефлар батафсил тасвирлаш билан амалга оширилади. Ҳарита асосида чегара чизигини томонлар муфассал тасвирланган ҳолда шартномавий делимитация қилиб ўтказиши, кўзда тутилади. Давлат чегараси чизиги белгиланган ҳарита, одатда, аҳдлашаётган тарафлар томонидан имзоланади ёки ваколатли бўлган шахслар насабининг бош ҳарфлари билан бирламчи имзоланади, гербли муҳр билан мустаҳкамланади ва чегаралар делимитацияси тўғрисидаги шартноманинг асосий қисми ҳисобланади. Чегарани тасвирлаш чегара тўғрисидаги шартноманинг бирон-бир моддаси асосида қилинади ёки унинг иловаси асосида қилинади. Ч.Д., одатда, ратификация қилинади, ратификация эса ратификация ёрликлари давлатлар ўртасида алмаштирилсагина кучга киради. Ч.Д. тўғрисидаги шартнома тарафларнинг чегарани демаркациялаши тўғрисидаги мажбуриятни ўз ичига олади, чунки томонлар маълум бир вақтда аралаш гуруҳлардан ташкил этилади. Одатда, давлат чегараси тўғрисидаги шартномалар мuddатсиз бўлади. Айрим ҳолларда, давлатга денгиз кенгликлари қўшилиб кетган бўлса, унда улар мустақил равишда ўзининг денгиз чегараларини белгилashi мумкин. Бундай чегаралар давлатлар ўртасида халқаро ҳуқуқ қондаларига асосан белгиланади. Денгиз чегараси сув сатҳидаги тўлқин йўналиши қирғоққа қараб аниқланади. Айрим ҳолларда,

давлатларнинг худудий ёки ички сувлари бир-бирига тегиб турган бўлса, унда уларнинг делимитацияси шартнома асосида амалга оширилади.

ЧЕГАРА ДЕМАРКАЦИЯСИ – чегара делимитацияси шартномага асосан давлат чегарасидаги жойнинг чизигини унги илова қилинган харита ва тавсиф бўйича аниқлаб белгилашдир. Чегарадош тарафлар давлатлари томонидан махсус тузилган аралаш гуруҳ жойларда чегара чизигини аниқлаш бўйича ишларни амалга оширади. Айрим ҳолларда, бундай функция тинчлик асосидаги шартномалар бўйича ташкил этилган махсус халқаро органлар орқали амалга оширилади. Аралаш гуруҳ, жойлардаги чегара чизигининг тўла ҳолатини аниқлаб, чегара делимитацияси хақида тасвирли баённома тузади, харитада унинг барча ҳолатлари, шунингдек, баённомада ҳар бир чегара белгиси ва ҳар бир белгининг чизмаси белгиланган бўлади.

Ч.Д. ишлари давомида агарда олдин тузилган шартномада белгиланган ва унга илова қилинган харитада акс эттирилган бўлса аралаш комиссия чегара чизиги ўтиши юзасидан айрим аниқликлар киритиши мумкин. Бундай аниқликлар қоидага кўра аҳоли яшайдиган пунктлар олдида, дарёларда ва тоғ ёнбағирларида амалга оширилади. Демаркацион ҳужжатлар аралаш гуруҳлар имзолагандан сўнг ҳар бир давлатларнинг амалдаги қонунчилиги асосида ҳар икки томон тасдиқлагандан кейин, бир-бирига тасдиқлаганлиги хақида хабар қилади, ҳужжатлар уларни алмаштириш жараёнида қўчга қиради.

ЧЕГАРАЛАР ДАХЛСИЗЛИГИ – давлат мустақиллиги амал қилувчи худуд давлат чегараси билан белгилангани ва унга таъжовуз қилиш тақиқланганлигини билдирувчи халқаро ҳуқуқ тамойили. Чегараларни бузиш давлат мустақиллигига хиёнат қилишни билдиради. Давлат чегараларини мажбуран ўзгартириш халқаро ҳуқуқ томонидан тақиқланган аннексиядир. ЎзР Конституциясининг 17-моддасида қайд қилинган чегараларнинг дахлсизлиги мамлакатимиз ташқи сиёсатининг асосий тамойилидир.

ЧЕГАРА РЕДЕМАРКАЦИЯСИ – икки томонлама текширув ва зарур ҳолларда давлат чегарасини қайта белгиланган чизигини муайян худудларда тиклаш, чегарадош давлатлар ўртасидаги битимга кўра, бузилган чегара белгиларини алмаштириш ёки янгиларини ўрнатиш.

ЧЕК – банкдаги ҳисоб варақа эгасининг (чек берувчи) муайян суммадаги пулни бирор шахс (чекни тақдим қилувчи) га тўлаш тўғрисида банкка ёки кредит муассасасига йўллаган ёзма бўйруғи, фармойиши; пул ҳужжати, қимматли қоғоз тури. Чек ёзиладиган қоғоз белгиланган тартибда расмийлаштирилган бланка тарзида махсус дафтarchа ҳолида чиқарилади; чакана савдода қассанинг ҳаридордан пулни қабул қилиб олгани тўғрисидаги паттаси. Тўлов ўтказилган ва харидни олиш мумкинлигини тасдиқлайди ва тўлов ўтказилган дўкон доирасида амал қилади.

ЧЕТ ЭЛ ИНВЕСТИЦИЯЛАРИ – тадбиркорлик фаолияти ва бошқа турдаги фаолият объектларига чет эллик инвесторлар қўшадиган барча турдаги мулкӣ, молиявий ва интеллектуал бойликлар. Бундай бойликлар: пул маблағлари, аниқ мақсадли банк омонатлари, улушлар, акциялар, суғурта полислари ва бошқа қимматли қоғозлардан; кўчувчи ва кўчмас мол-мулкдан (бинолар, иншоотлар, асбоб-ускуналар ва бошқа моддий бойликлар); муаллифлик ҳуқуқларидан келиб чиқадиган мулкӣ ва мулкка оид бўлмаган ҳуқуқлар ва бошқа интеллектуал бойликлардан; ЎзР, мамлакат юридик шахслари ва фуқаролари эгалик қиладиган ердан, мол-мулк ҳамда табиӣ бойликлардан фойдаланишга чет эллик инвесторлар сотиб олган ижара ҳуқуқларидан; ўзга бойликлардан иборат бўлиши мумкин.

ЧЎЛПОН АБДУЛҲАМИД СУЛАЙМОН ҲҒЛИ (1897–1938 йй.) – XX аср ўзбек адабиётининг атоқли намоёндаларидан бири. 1897 йилда Андижонда туғилган. Унинг отаси Сулаймонсул Мулда Муҳаммад Юнус ҲҒли базозлик (яъни газлама сотувчи) билан шуғулланганига қарамай, ўз даврининг нозиктаъб кишиларидан бўлган, «Расво» таҳаллуси билан ҳажвий шеърлар ҳам ёзган. Шоирнинг бувиси «отли ва бой тил» соҳибаси бўлган.

Ч. мадраса ва рус-тузем мактабида таҳсил кўриб, бир томондан, анъанавий шарқона билимлардан, иккинчи томондан, оврупоча таҳсил ва тарбиядан баҳраманд бўлган. У 1914 йили, Тошкентга кўчиб келганида, «Саддон Туркистон» газетаси, «Шўро» (Оренбург) ва «Оина» (Самарқанд) журналлари ҳамда «Таржумон» (Богчасарой) ва «Вакт» (Уфа) газеталарида босилган хабар, мақола, шеър ва ҳикояларнинг муаллифи сифатида танилган эди. Шунинг учун ҳам худди шу йили андижонлик бу ёш истеъдодли шоир билан учрашган Фитрат унга Ч. (яъни ёруғ тонг юлдузи) таҳаллусини таклиф этди. Тошкентда Мунаввар қори Абдурашидов бошлиқ жадидлар билан яқин алоқа ўрнатиб, улар ташкил этган «Турон» жамиятининг фаолиятида иштирок этади, жадидчилик ҳаракати ва жадид адабиётининг кўзга кўринган вакиллари билан бирига айланади.

Ч. 1917 йил февраль инкилобининг катта умидлар билан кутиб олган, Туркистон мухторияти ҳукуматининг вужудга келишида фаол иштирок этган ва бу ҳукуматнинг «Озод турк байрами» деб номланган маҳфиятини яратган.

Туркистон мухторияти болшевиклар томонидан тор-мор этилиб, ўзбек диёрида шўролар ҳукмронлиги бошланган йилларда, Ч. мустабид тузумнинг реакция моҳиятини фож этувчи оташин шеърларини ёзди. 20-йилларнинг ўрталарида унга «миллатчи» деган тамга ёпиштирилади; у 1924–1927 йилларда Москвада театр санъати билан шугулланиб, бугунги профессионал ўзбек театрининг том маънодаги асосчиларидан бири ҳисобланади.

Ч. 1931–1934 йй. қатагон тўлкинидан қочиб, Москвада яшади ва таржимонлик фаолияти билан шуғулланиб, В.Шекспир, А.С.Пушкін, А.П.Чехов, Л.Андреев, М.Г.Горькийнинг қатор асарларини ўзбек тилига ўгирди. Унинг таржимон сифатида олиб борган самарали фаолияти ўзбек таржима мактабининг шаклланиши ва қамол топишида муҳим аҳамиятга эга бўлган.

Чўлпон ўзбек тилининг етук адабий тил даражасига эришиши ва бойишига катта ҳисса қўлди. Унинг қаламига мансуб асарлар ўша давр ўзбек шеърини, насири ва драматургиясининг янги тараққиёт босқичига кўтарилишида муҳим омили бўлди. У миллий театр танқидчилигига асос солди, ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг шаклланишига муайян таъсир ўтказди.

Ш

ШАЙТОНЧИЛАР – XIX асрда насронийликнинг ҳукмронлигига қарши вужудга келган дунёқараш. Ш.лар Библиядаги Сатага тимсолини куч-қудрат ва эркинлик тимсоли сифатида талкин этади. Томас Хардингнинг Мартин Лютер таълимоти тафсиқланган «Англичан черкови асосларининг инқори» (1565 й.) асари «Ш.» ибораси илк бор қўлланган китоб саналади. «Ш.» ибораси Хардинг томонидан азалий насронийликка қарши тимсол сифатида талкин этилади. Маиший ҳаётда ва оммавий талқинда Ш. ёвузликка «зулмат кучларига» зътиқодни ёқлаб чиқадиган дин сифатида тассаввур этилади. Адабиётда Ш. мисол сифатида Чарльз Мэнсон (Charles Manson) қарашлари ёки оммавий ахборот воситаларида муайян маросимлар асосида амалга оширилган қотилликлар ҳақидаги маълумотлар келтирилади. Аслида эса бундай қотилликлар Ш. у қадар алоқаси бўлмаган руҳий хаста кишилар томонидан амалга оширилади. Ш. Насронийликда Парвардигорнинг рақиб ва тубалликка юз тутган фаришта ҳамда насроний ахлоққа зид ёвузлик тимсоли деб талқин этилади. Насронийликдан узоқлашув, черков таъсирининг пасайиши ҳамда либерал гояларнинг тарқалиши Ш. секталарининг пайдо бўлишига олиб келади. Улар орасида 1966 йилда «Сатана Библияси» асарининг муаллифи А.Ш.Лавей томонидан ташкил этилган ва АҚШда расман қайд этилган Ш. Черкови алоҳида ажралиб туради.

ШАНТАЖ – муайян фойда олиш мақсадида кўркитиш, товламачилик йўли билан шармандачи, компромат (ҳақиқий ёки ёлгон) маълумотларни овоза қилиш билан кўркитиш. ЎЗР жиноят ҳуқуқига кўра, Ш. алоҳида жиноят эмас, балки бошқа жиноятларни амалга ошириш воситасидир.

ШАНХАЙ ҲАМКОРЛИК ТАШКИЛОТИ (ШХТ) – минтақавий хавфсизлик ва иқтисодий ҳамкорлик ташкилоти. Хитойнинг Шанхай шаҳрида 6 мамлакат – Қозоғистон, Хитой, Қирғизистон, Россия, Тожикистон ва Ўзбекистон давлат раҳбарлари учрашувида тузилган (2001 йил 15 июнь). Ташкилот структураси ҳукумат бошлиқлари (Бош вазирлар) кенгаши, Ташкилот ишлар вазирлиги кенгаши, Тармоқ вазирликлари ва идоралари раҳбарлари кенгаши, Миллий мувофиқлаштирувчилар кенгаши ва доимий ишловчи Котибият (Пекин шаҳрида жойлашган) ҳамда Минтақавий акситеррор тузилмаси (МАТТ, Тошкент шаҳрида жойлашган)дан иборат.

ШАРИАТ – (*араб. шариъа*) – Ислом ҳуқуқ тизими. Қуръон асосида тузилган диний-ҳуқуқий меъёрларнинг давлат, мерос, жиноий, никоҳ ва оила ҳуқуқи билан уйғунлиги. Илк Исломда жамиятни ҳуқуқий бошқариш Қуръон асосида олиб борилган. Ш. ҳуқуқий тизим сифатида XI–XII асрларда тугал шаклланган. Ш. хозир ҳам дунёнинг энг йирик ҳуқуқий тизимларидан бири бўлиб қолмоқда.

ШАРТНОМА – икки ёки бир неча шахснинг фуқаролик ҳуқуқлари ва бурчларини вужудга келтириш, ўзгартириш ёки бекор қилиш ҳақидаги келишув шартнома дейилади. Ш. тарафларнинг иқтисодий ва ҳуқуқий мустақиллигидан, муносабатларда иштирок қилиш учун ўз хоши ва мақсадларини эркин равишда расмий ифода этишларидан дарак беради. Ш. одатдагидек фақат битимнинг бир тури сифатида қарамасдан, балки фуқаролар, юридик шахслар, давлатлар иштирокида тузиладиган ва ижтимоий-иқтисодий, маданий муносабатларни тартибга соладиган юридик ҳужжат сифатида қарашни талаб қилади. Ш. атамаси шартнома асосида вужудга келган фуқаролик ҳуқуқий муносабатнинг мавжудлигидан ва ёзма шаклда тузилган, шартноманинг мазмунини ифода этган ҳужжат эканлигидан дарак беради. Ш. контракт маъносини беради.

ШАХС – инсонни жамият ёки жамоа аъзоси сифатида тасвирловчи, мустақкам ижтимоий аҳамият касб этган тизим. Ш. ўзига хос мустақил онг, ирода ва характерга эга бўлган индивиднинг ва бирламчи инсон мавжудоти нинг мустақил фаолияти. Индивиднинг ижтимоий ҳаёт жараёнидаги фаолияти унга шахс таърифини беради. Ш. хавфсизлиги ҳуқуқий, маънавий, ахлоқий меъёрларнинг шаклланиши, жамоат ташкилот ва институтларини ташкил топиши билан амалга оширилади.

ШАХСГА СИҒИНИШ – сиёсий ёки диний ҳокимият иерархиясида юқори мансабни эгаллаган шахсни ҳаддан ташқари улуглаш, гоҳида илоҳийлаштирил; йўлбошчиликнинг роли ва вазифаларини юксак даражага кўтариб баҳолаш.

ШАХСИЙ АВТОНОМИЯ (Personal autonomy) – индивид томонидан ўз тамойиллари, меъёрлари, тафаккур тарзи ва фаолият йўналишини танлаш имконияти.

ШАХС ЭРКИНЛИГИ – бирор кишининг ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ чеклаш ва таъқибларнинг амалдаги қонунлар доирасида муҳофиза қилиниши (хоҳлаган динига эътиқод қилиш ҳуқуқи, шахснинг дахлсизлиги, ўзаро хат ёзиш, телефон ва телеграф хабарлари сирини, виждон эркинлиги, сўз эркинлиги, маълумот олиш эркинлиги, овоз бериш эркинлиги, давлат мансабларида бўлиш каби ҳуқуқлар).

«ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ» ХАЙРИЯ ЖАМҒАРМАСИ – 1999 йил 22 июл ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 35-сонли «Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш» тўғрисидаги қарори асосида ташкил этилган. Мустамақачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича жамоатчилик комиссиясининг қатагон қурбонлари бўлган Ватандошларимиз ҳаёти ва фаолиятини ўрганиш хотирасини абадийлаштириш юзасидан таклиф ва тавсифлари маъқуллансин.

Жамғарманинг асосий вазифалари: Мустамақачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш иши бўйича жамоатчилик комиссияси ишини ташкил этиш; қатагон этилган фидойи ватандошларимизни номма-ном аниқлаш; Шаҳид бўлган юртдошларимиз номини абадий сақлаш ва келгуси авлодларга етказиш мақсадида кўп жилдлик «Қатагон қурбонлари» хотира китобини яратиш мақсадида комиссия зиммасига юкланган вазифаларнинг бажарилишига ёрдам бериш.

ШЕНГЕН ШАРТНОМАСИ – (1985 йил 14 июнь, 1990 йил 19 июнь, 1996 йил 25 март) – бу шартномага биноан унга имзо чеккан давлатлар ўртасида капитал, товар ва фуқароларнинг эркин ҳаракатланиши ўрнатилади. Яъни, факт жиҳатдан давлатларaro чегаралар бекор қилинади. Мазкур давлатларнинг ягона умумий ташки чегарасигина мустасно. Битим Люксембургда етти давлат – Европа Иттифоқи аъзолари: Бельгия, Германия, Испания, Люксембург, Нидерландлар, Португалия ва Франция ўртасида имзоланган. 1997 йилдан бошлаб мазкур битимга Австрия ва Италия қўшилди. Гарчи Греция битимни имзолаган бўлса ҳам амалда қўлламаслигининг бонси шароитнинг яратилмаганлигидир. Скандинавия мамлакатлари – Дания, Исландия, Норвегия, Финландия, Швеция Ш.Ш. қўшилиш истагини билдирди.

ШЕРИКЛИК – турли субъектлар орасида маълум масалада ягона позицияни ишлаб чиқишдан иборат ўзаро муносабат тури, шунингдек, қисқа муддатли, айни вақтда белгиланган ушбу субъектлар манфаатларини ифодаловчи, сиёсий дастурларнинг муҳим масалаларда мос келишига асосланган узоқ муддатли ўзаро ҳаракатларни ташкиллаштириш. Ш.нинг ҳар бири томонидан улар фаолиятининг асосий аспектида нисбий мустақилликнинг сақланиб қолиши шерикликнинг спецификаси ҳисобланади.

ШИМОЛИЙ АНТЛАНТИКА ШАРТНОМАСИ (НАТО) – АҚШ ташаббуси билан 1949 йил 4 апрелда таъсис этилган ҳарбий сиёсий ташкилот. Антланмик пакт асосида 12 давлат имзолаган: АҚШ, Канада, Бельгия, Буюк Британия, Дания, Исландия, Италия, Люксембург, Норвегия, Нидерландия, Португалия ва Франция: 1952 йилда НАТОга Греция ва Туркияга 1955 йилда ГФР, 1982 йилда Испания аъзоликка қабул қилинганлар. Асосий (бош) мақсади: Ғарб давлатларининг коллектив хавфсизлигини таъминлаш ва Совет иттифоқи томонидан бўладиган хавф хатарга қарама-қарши туриш. Бош қароргоҳи Брюссельда жойлашган.

ШИМОЛИЙ МУЗ ОКЕАНИ – Ер шарининг майдони жиҳати бўйича энг кичик океан. Еврооисё ва Шимолий Америка ўртасида жойлашган. Майдони – 14,75 млн. км², ўртача чуқурлиги – 1220 м., энг чуқурлиги – 5527 м. (Гренландия денгизи). Ш.М.О.га йирик дарёлар – Шимоллий Двина, Печора, Обь, Енисей, Лена, Колим, Хатанга, Индигирка. Макензи қуйилади. Товарларни олиб ўтиш асосан Шим. Денгиз (Россия) ва Ғарбий (АҚШ, Канада) йўли орқали амалга оширилади. Муҳим портлари: Мурманск, Беломорск, Архангелск, Тикси, Диксон (Россия), Тромсе, Тронхейм (Норвегия), Черчилль (Канада).

ШИОР – гоьлар, топшириқ ва талаблар маъносини қисқа шаклда англадиган чакирик.

ШОВИНИЗМ (БУЮК ДАВЛАТЧИЛИК Ш.) – (фран. *«chauvinisme»*) – бошқа халқларни таъқиб қилиш, ҳўрлаидан иборат бўлган реакцион сиёсат) – Наполеон I босқинчилик сиёсатининг мухлиси, француз ҳарбий қўмондонларидан бири бўлган Н.Шовен (Chauvion) номидан олинган бўлиб, бошқа миллатларни менсимаслиқни. ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий-назарий қарашлар тизими. Ш. кўп сонли халқларнинг кўп миллатли доирасида, шунингдек, уни ўраб турган жўрофий-сиёсий маконда ҳам ўз мутлақ ҳукмронлигини ўрнатиш учун курашда намоён бўлади. Ш. – миллатчиликнинг ўзига хос шакли, бошқа миллатларни менсимаслик ва ўз миллатининг уларга нисбатан устунлигини асослашга қаратилган ғоявий-назарий қарашлар тизими ва амалиёти. Моҳиятан Ш. миллатчиликнинг ўзига хос шакли бўлиб, бошқа миллатларнинг жаҳон тарихида тутган ўрни, бутунги кундаги маъқеи, маънавий-маданий ҳаётининг ўзига хос томонларини менсимасликка интилишида яққол кўринади. Ш. кўп сонли халқларнинг кўп миллатли давлат доирасида, шунингдек, уни ўраб турган жўрофий-сиёсий маконда ўзининг мутлақ ҳукмронлигини ўрнатишга уринишида ҳам намоён бўлиши мумкин. Бугунги кунда Ш. ғоялари билан қуролланган, турли мафкуравий воситалар орқали ўз таъсир доирасини кенгайтиришга интилаётган сиёсий куч ва ҳаракатларнинг асл мақсади ёшларимизнинг қалби ва онгини эгаллашдан иборат.

ШОК – кескин ривожланувчи, ҳаётга таҳдид солувчи патологик жараён.

ШОК ТЕРАПИЯСИ (иктисодиётда) – иктисодиётни соғломлаштиришга йўналтирилган катор салбий оқибатларни (нарҳларнинг ўсиши, инфляция, бандликнинг пасайиши ва шунга ўхшаш бошқа ҳолатлар) ўз ичига оловчи радикал чора-тадбирлар мажмуаси.

ШТАТ – ижтимоий-сиёсий маънода баъзи мамлакатларда (АҚШ, Мексика) штатлар ўз конституциясига эга. Ш. теъдасида сайланадиган ёки тайинланадиган губернатор туради. Унинг ваколати баъзи жиҳатдан давлат бошлиғи ваколатига ўхшашдир. Ш.нинг конун чиқарувчи органлари, одатда, икки палатали бўлади. Бироқ Ш. мустақил давлат эмас. Ш. – 1) катор федератив давлатларда ўз-ўзини бошқарувчи маъмурий-ҳудудий birlik; 2) юридик маънода муайян муассаса, ташкилот ходимларининг доимий таркиби; 3) ходимларнинг миқдорий таркиби, уларнинг вазифалари, муассасанинг структуравий бўлинмалари тўғрисидаги жадвал, низом.

Э

ЭВАКУАЦИЯ – (лот. «evacuatio» ёки «evacuare» – *йўқ қилиш, кўчириш*) – 1) душман ҳужуми хавфи ёки табиий офат остида қолган, шунингдек, табиий офат, оммавий қирғин курули таъсири мавжуд (жабрланган аҳолига ёрдам кўрсатиш тартибиди) жойдан ёки мазкур ҳудудда йирик давлат қурилиши бошланган ҳолатда (канал қозиш, гидростанциялар барпо этиш) аҳолини, қорхоналарни, муассаса, мулк, халқ хўжалиги бойликларини бошқа жойга олиб чиқиш, кўчириш. Тинчлик вақтида аҳолини режали асосда Э. қилишда уларга йўқотилган мулк ва зарар ундириб берилди; 2) ярадорлар, касаллар, ҳарбий асирлар, ҳарбий мулк ва бошқаларни ҳарбий ҳаракатлар майдонидан режалаштирилган ҳолда олиб чиқиш, фронт ортига жўнатиш; 3) тузилган келишув, шартномага мувофиқ ҳолда қўшинни улар эгаллаган ҳудуддан олиб чиқиш; 4) Э. жойи, эвакуация қилинганларни эвакуация учун мўлжалланган жойга етиб келиш вақти.

ЭВОЛЮЦИЯ – ривожланиш, ўзгариш жараёни.

ЭГИДА – (юнон. «aigis» ёки «aigidos» – *қалқон*) – кўча маънода химоя, раҳнамолик, раҳбарлик маъноларини англатади. Бирор тадбир ёки ҳаракат олиб борилишидаги ҳомий ташкилотнинг фаолият мазмуни. Мас., БМТ бошчилигида амалга ошириладиган ҳаракатлар.

ЭКОЛОГИК ИНКИРОЗ – атроф-муҳитнинг табиий ресурсларидан (сув, ҳаво, tupрок, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси) ваҳшийларча фойдаланиш ва агроф-муҳитнинг ифлосланиши натижасида юзага келган, инсониятнинг мавжудлигига хавф солувчи мушкул аҳвол.

ЭКОЛОГИК СИЁСАТ – инсоннинг ҳаётий фаолияти ва экологик хавфсизлигини таъминлашга қаратилган, атроф-муҳитни муҳофаза этиш, табиий захиралардаги оқилана фойдаланиш, соҳиосохани сақлаб қолиш ва ривожлантириш сиёсати.

ЭКОЛОГИК ТАҲДИД – инсон фаолияти ва табиий талофатлар натижасида экотизим барқарорлиги ҳамда ишончлилиги бузилишининг бевосита имконияти.

ЭКОЛОГИК ХАВФ – инсон фаолияти, техноген омилларнинг таъсири, табиий ва антропоген авария, қулфатлар, ҳарбий низо ҳамда бошқалар натижасида табиий атроф-муҳит учун салбий оқибатларнинг юзага келиш имконияти.

ЭКОЛОГИК ХАВФСИЗЛИК – биосфера ва табиий муҳитнинг экологик параметрлари, атмосфера ҳолати, гидросфера, литосфера, космосфера, ҳайвонот ва ўсимлик дунёсининг бузилиши, таҳдидларни, инсон ҳаёти умумфаолиятидан қайта тиклаш имкониятлари бўлмаган табиий бойликларнинг йўқолиб бориш хавф-хатарларининг олдини олишга қаратилган хавфсизлик тури. Унинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, бу хавфсизлик тури алоҳида давлатлар ҳаракатлари билан амалга ошмайди, бу жараён бутун жаҳон ҳамжамияти фаоллигини талаб этади. Э.Х. бошқа хавфсизлик турлари, жумладан, миллий хавфсизликдан фарқи – унинг бутун башариятга тегишлилиги билан изоҳланади. Э.Х. эътиборсиз бўлган муносабат, охир оқибатда биосфера учун тузатиб бўлмайдиган

вазиятни келтириб чиқаради. Бу эса ҳар бир давлатнинг тинч, осойишта ривожланиши, сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий барқарор тараққиётига жиддий таҳдид солади.

ЭКОЛОГИК ҲАЛОКАТ – маълум минтақа микёсида атроф-муҳитда кучли ноқулай ўзгаришларга, оғир иқтисодий оқибатларга, аҳоли ва тирик мавжудотларнинг оммавий қирилишига олиб келувчи табиий ёки антропоген характердаги табиат аномалияси. Табиий характердаги табиат аномалиясига узок вақт давом этган қургўқчилик, жониворларнинг оммавий қирилиши ва бошқалар, антропогенга эса атом электр станцияларидаги авария, танкер ҳалокати кабиларни киритиш мумкин. Орол муаммоси ҳам экологик ҳалокатнинг бир туридир.

ЭКОЛОГИЯ – инсонлар жамиятининг атроф муҳит билан ўзаро боғлиқлиги ва ва бу жараёнда улар ўртасида мувозанатни таъминлаш ҳақидаги фанлар мажмуи.

«ЭКОСАН» – ЭКОЛОГИЯ ВА СОҒЛИҚНИ САҚЛАШ ХАЛҚАРО ТАШКИЛОТИ – (2004 йил августга қадар Экология ва Соғлиқни Сақлаш Халқаро Фонди деб аталган) – 1992 йилда таъсис Мажлисида ташкил этилган нодавлат, нотижорат ташкилот ҳисобланади. «Э.» ташкилотининг асоси сиёсат, илм-фан, маданият ва ишлаб чиқариш соҳаларининг асосий мезони сифатида экология ва соғлиқни сақлашнинг ўзаро алоқадорлиги; Марказий Осиёда минтақа биосферасининг яхлитлиги ва бўлин-маслиги таъминланишига асосланган экологик-иқтисодий тизим барпо этиш; халқаро ҳамкорликнинг асосий устуворликлари сифатида экология ва соғлиқни сақлаш каби омилларга боғлиқ. «Э.» ташкилотининг асосий мақсади долзарб экологик муаммоларни ҳар тарафлама тадқиқ этиш ва бу тадқиқотларнинг устувор йўналишларини белгилаш, илмий концепциялар яратишда давлатлар, нодавлат тузилмалари, халқаро ташкилотлар, олимлар, мутахассисларнинг имкониятларини бирлаштириш, Марказий Осиёда илмий асосланган экологик сиёсатни шакллантиришда иштирок этиш, экологик ижтимоий тафаккур ва маданиятни шакллантиришдан иборатдир.

«Э.» ташкилоти атроф-муҳитни химоя қилиш, соғлом турмуш тарзини тарғиб этиш, экологик, санитар-гигиеник билимларни ошириш, касалликларни олдини олиш ва ҳақозо йўналишларда фаолият олиб боради.

ЭКСПАНСИЯ – (лот. «*expansio*» – кенгайтириш, ёйиш, тарқатиш) – кучли давлатларнинг дипломатик иқтисодий ва ҳарбий усуллар билан ўз таъсир доирасини бошқа мамлакатларга ёйишга қаратилган сиёсати. 1) Иқтисодий усуллар, мас., капитални олиб чиқиб кетиш, ноиқтисодий усуллар – янги ҳудудларни қурол ишлатиш йўли билан қўлга киритиш, сиёсий, дипломатик, диний ва ҳ.к. билан ҳам амалга ошириладиган турли бирлашмалар, гуруҳлар, давлатлар ҳукмронлигининг, таъсир доирасининг кенгайиши, тарқалиши; 2) бирор нарсанинг дастлабки чегарасидан чиқиб кетиши, кенгайиши, тарқалиши.

ЭКСТРАДИКЦИЯ – маълум давлат томонидан унинг ҳудудидаги жиноятчини бошқа давлатга ушбу давлатнинг талабига биноан жинойи жавобгарликка тортиш ёки қонуний кучга қирган суд ҳукмининг бажарилишини таъминлаш учун тутиб бериш. Ҳозир конституциялар, қонун тартиқасида, ўз фуқаросини хоржий давлатга беришнинг сўзсиз ман қилади (мас., ЎзР Конституциясининг 22-моддаси), хоржий фуқаролар ва фуқаролиги бўлмаган шахсларни беришга, халқаро шартномаларда кўрсатилганидек, фақат тегишли давлатларни боғловчи халқаро шартномада назарда тутилган ҳоллардагина йўл қўйилади.

ЭКСТРЕМИЗМ – (лот. «*extremus*» – ашаддий) – сиёсатда ашаддий қараш ва чораларга мойиллик. Э.ни вужудга келтирадиган омиллар кўп ва хилма-хил. Улар орасида бир тузумдан иккинчи тузумга ўтиш даврида юз берадиган ижтимоий тузулмаларнинг бузилиши, аҳоли қатта гуруҳларининг қашшоқлашуви, иқтисодий ва ижтимоий танглик каби омилларни кўрсатиш мумкин. Бу омиллар аҳоли турмуш шароитларининг ёмонлашувига олиб келади. Давлат ҳокимиятининг заифлашуви, давлат органларининг обрўсизланиши, ижро интизомининг пасайиб кетиши, қадриятлар тизимининг емирилиши, аксил ижтимоий кайфият ва ҳаракатларнинг ўсиб бориши ҳам Э. вужудга келтирадиган сабаблардан ҳисобланади.

Э. аҳолининг сиёсий ва ижтимоий кайфиятидан мавжуд ижтимоий тузулмаларни вайрон қилиш мақсадида фойдаланади. Экстремистик ташкилотлар Конституция ва бошқа қонуний ҳужжатларга зид тарзда фаолият юритади. Шунинг учун, айтиш мумкинки, экстремизм – ҳуқуқий ниғизланимнинг бир кўриниши

XX асрнинг 80–90 йилларида сиёсий Э. намоён бўлиш кўлами кенгайди. Шу даврда одамларни гаровга олиш, сиёсий қотилликлар, сиёсий партиялар аъзоларига қуроли ҳужумлар қилиш, анархистик, шовинистик ва неофашист гуруҳларнинг фаоллашуви кузатилди.

Э. сиёсий, психологик, маиший ва бошқа кўринишларда бўлиши мумкин. Сиёсий экстремизмнинг ашаддий кўриниши – терроризмдир. Э. одамларга қийинчиликларни тезда баргараф қилиш, тартибни кафолатлаш, ижтимоий таъминотни яхшилаш сингари ваъдалар беради.

Сиёсий Э. «сўл» ва «ўнг» кўринишларга эга. Сўл Э. марксизм-ленинизм, сўл радикализм, анархизм ва шу сингари мафкуралар байроғи остида ҳаракат қилади. Сўл Э. мисол тариқасида Италиядаги «Қизил бригадалар», Кампучиядаги полпотчиларларни келтириш мумкин. «Ўнг Э.» аксилкоммунизм, авторитаризм миллатчилик ва шовинизм руҳида ҳара-кат қилади. Ўнг экстремистлар бир қатор халқаро ташкилотлар – Европа ишчи партияси, Европа ўнг қучлари, Франциядаги «Миллий фронт» қабилага бирлашган. «Ўнг Э.» ҳамда «сўл Э.» олиб бораётган фаолият вакиллик демократияси манфа-атларига зиддир. Шунинг учун ҳам Ғарб сиёсатшунослигида «Ягона Э.», «Икки Э.» ва «Уч Э.» концепциялари мавжуд. «Ягона Э.» концепцияси коммунистик ва фашистик диктатура-ларнинг мавжудлигидан келиб чиқади. «Уч Э.» концепциясига кўра, фашизм – центрист-лар Э., коммунизм – сўллар экстремизми, голлизм эса ўнгллар Э. Португалиядаги Салазар тартиботи ва бошқалар ўнгллар тартиботи ҳисобланади.

Диний асосларда вужудга келган Э. гуруҳ ва оқимлар Ғарбда ҳам Шарқда ҳам мавжуд. Ўрта Осиё мамлакатларида, жумладан, Ўзбекистонда «Ҳизбут-тахрир», ақромия, нурчилар сингари диний-экстремистик оқимлар вакиллари қонунга зид ҳолда фаолият олиб боришга уринмоқда.

ЭЛАТ-ЭТНОС – (юнон. «ethnos» – халқ) – умумий маданият ва тилига эга, ўз-ўзини англаган тарихан шаклланган кишилар уюшмаси. Э. ибораси энография нуктаи назаридан «халқ» тушунчасига яқин.

ЭЛЕКТОРАТ – сайловларда маълум сиёсий партия (сиёсий етакчи)га овоз берувчи сайловчилар давраси; маълум сайлов округи ёки мамлакат сайловчилари мажмуи.

ЭЛИТА – (лот. «eligere», фран. «elite») – энг яхши муқаммал, сраланган, сайланган) – XVII асрдан бошлаб олий сифатли маъсулотларни ифодалаган, XIX асрдан ижтимоий иерархия тизимидаги олий ижтимоий гуруҳларга қўллана бошлаган (шунингдек, генетика, уруғчиликда ҳам қўлланади); XX асрда ушбу июора социология ва сиёсий фанларда тарқалади. Э. олий, имтиёз-ли гуруҳ ва табақалар ҳар қандай ижтимоий тузилманинг зарур тарқибий қисми бўлиши лозимлигини таъкидлайдиган элитар назарияларнинг марказий тушун-часи ҳисобланади. Яхлит таълимот сифатида бу назариялар XX асрнинг бошларида. Парето, Моска, Михельслар томонидан илгари сурилган. Ғарб социологияси ва сиёсий фанида Э. турлича талқин этилади: ўз фаолиятида юксак баҳо олган кишилар (Парето); ҳокимиятга интилаётган фаол кишилар, ҳукмрон синф (Моска); жамиятда катта обрў-эътибор қозонган, юксак мавқе ва бойликка эга шахслар; ақлий, ахлоқий жиҳатдан ва масъулиятни ҳис этиш нуктаи назаридан бошқалардан ажралиб турган одамлар (Ортега-и-Гасет); ҳокимиятга эришган кишилар (Этциони); жамият аъзоларининг камчилиги ташкил этидиган ижод-корлар (Тойнби) ва ҳ.к.

Иккинчи жаҳон урушидан олдин Э. таълимотлари Италия, Германия, Францияда, урушдан кейин АКШда кенг ривож топади. Унинг «кадриятлар» (Ортега), «макнавелиёна» (Бернхэм), тузулмавий-функционал (Келлер) каби йўналишлари тақдиф этилган. Э. назариялари ҳос умумийлик тарихий тараққиётни инкор этиш, халқ суверени-

тети ғоясини афсонавий деб баҳолаш сингари тасаввурларга намоён бўлади. Шу билан бирга, Э. сиёсий муносабатларни мулаклаштиришга мойилдир. Сиёсий хокимиятни у ижтимоий муносабатларнинг асоси сифатида талкин этади.

ЭЛЧИ – чет давлатдаги (баъзан ўриндошлик билан бир қанча давлатларда) ва халқаро ташкилотдаги мазкур давлатнинг олий мартабали дипломатия вакили. «Э.» атамаси, энг аввало, дипломатик ваколатхона бошлигининг энг юксак мартабасини англатади, мазкур мартаба дипломатия ваколатхоналари очаётган давлатлар ўртасидаги битимлар билан белгиланади. Бунинг учун халқаро урф-одатда эътироф этилган ва 1961 йилдаги дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенциясида ўз тасдиғини топган қоидаларига кўра дипломатия ваколатхонаси раҳбари тоифалар орасидан танлаб олинади. Э. давлат бошлиғи томонидан тайинланади ва ўзи тайинланган давлат бошлиғи томонидан эътироф этилади. Э. деганда, шунингдек, тегишли ваколатхона раҳбари лавозими ҳам тушунилади, аксарият мамлакатларда бу олий дипломатия мартабасидир. ЎЗР Конституциясида кўзда тутилганидек, чет эл давлатлари ва халқаро ташкилотлардаги элчиларни ва бошқа дипломатия вакилларини ЎЗР Президенти тайинлайди ва чақириб олади (93-модда, 6-банд). Президент, шунингдек, чет эл дипломатия вакилларида ишонч ёриқларини қабул қилиб олади (93-модда 5-банд), яъни ЎЗР Президенти чет эл давлати бошлиғидан ЎЗР раҳбарига эзилган расмий мактубларни қабул қилиб олади, ушбу мактубларда дипломатия вакилининг тайинлаш ёки чақириб олиш қоидалари баён этилади. ЎЗРнинг 1992 йил 3 июлдаги «ЎЗР чет эл давлатларидаги дипломатия вакилларини тайинлаш ва уларни чақириб олиш тартиби тўғрисида»га қонунида 1961 йилдаги дипломатия алоқалари тўғрисидаги Вена конвенцияси ҳамда халқаро ҳуқуқнинг умумэътироф этган тамойиллари ва меъёрларига биноан ЎЗР элчисини тайинлаш ва чақириб олиш тартиби белгиланган.

ЭЛЧИХОНА – суверен давлатнинг бошқа суверен давлат ҳукумати қошидаги дипломатик ваколатхонаси, шу ваколатхона жойлашган бино. Бу ваколатхонани элчи бошқаради. У ўз давлатининг расмий вакили ҳисобланиб, дипломатик унвонлардан бирига эга бўлади. Биринчи марта доимий элчихоналар институти XVII–XVIII асрларда пайдо бўлган. Ҳозирги кунда Э.нинг ҳуқуқий ҳолатини аниқловчи халқаро ҳуқуқий қоидалар «Дипломатик алоқалар ҳақидаги 1961 йил Вена конвенцияси»да жамланган.

ЭМАНСИПАЦИЯ – тобелиқдан, итоатгўйлик, зулмдан озод бўлиш; мустақиллик ва тенг ҳуқуқлилиқни қўлга киритиш.

ЭМБАРГО – бир томонидан бошқасига нисбатан тазйиқ чораси сифатида ёки тинчлик сулҳи бузилган ва уруш ҳаракатлари бошлашлан тақдирда амалга ошириладиган хорижий субъектлар мулкнинг ҳибсга олинishi. Бу денгиз кемалари, улардаги юк ва каманда бўлиши мумкин.

ЭМИССИЯ – (лот. «*emissio*» – чиқармоқ) – пул бирликларининг барча шаклларда ва қимматли қоғозлар тарзида муомалага чиқарилиши. Пулнинг Э. марказий банклар ёа казначействолар, қиммақимматли қоғозлар Э. молия-кредит муассасалари ва савдо-саноат компаниялари томонидан амалга оширилади.

ЭНЦИКЛОПЕДИЯ – (юнон. *билимлар мажмуи*) – маълум қоидалар асосида тартибга солинган билимлар тўплами, илмий ёки илмий-оммабоп нашр. Э.нинг юзага келиши деярли уч ярим мингйиллик тарихга эга. Илк Элар қадимий Миср ва Хитойда пайдо бўлган. Ундан кейин энциклопедия мазмун ва тусдаги асарлар Кддимги Юнон эгонда, шу жумладан, Демокрит ва Аристотель томонидан яратилган. Марказий Осиёда Форобий, Беруний, Ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Махмуд Кошғарий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Бобур қомусчилик тарихига қимматбаҳо хисса қўшганлар.

Биринчи ҳақиқий Э. 1751–1780 йилларда 35 жилда Д.Дидро бошчилигида француз олимлари Монтестье, Вольтер, Руссо ва Д.Аламбер томонидан тайёрланиб, чоп этилди. 1917 йилгача Россияда Брокгауз ва Ефрон ҳамда Гранат Э. маълум эди. Шўро даврида Катта Совет Энциклопедияси 1, 2 ва 3-нашр бўлиб чоп этилди. 1930–йилларнинг ўртасигача, яъни «социализм ғалабаси»гача, чиққан КСЭнинг 1-нашри илмий жиҳатдан юксак даражада бўлиб, 2 ва 3-нашрларда эса ҳукмрон мафкура таъсири уларнинг мазмунига

салбий таъсир кўрсатган. Шўролар даврида бир канча соҳа Э. (фалсафа, тарих, техника, жуғрофия, химия ва бошқалар бўйича) ва республикалар энциклопедиялари тайёрлаб чоп этилди.

«Ўзбек совет Э.» 1971–1980 йилларда 14 жылдан иборат ҳолда чоп этилган. Ўзбек халқи тарихида биринчи тўлик мазмундаги энциклопедиянинг яратилиши муҳим воқеа бўлди ва ҳозирги замон фани даражасида олам, жамият ва инсон тафаккури ҳақидаги билимларни қомусий равишда, лекин ҳукмрон мафкура ва назария доирасида акс эттирди. ЎзСЭ етти мингдан ошқ олим, соҳа мутахассислари, маданият ва давлат намоёндаларининг кўп йиллик меҳнатининг самараси ва натижаси бўлди. Унга 40 мингдан ошқ атама – мақолалар киритилди, мингта суврат ва 800 та ҳарита илова қилинди. Афсуски, ЎзСЭ мазмунида яқин ўтмишдаги ҳукмрон мафкуранинг жиддий салбий таъсири бор. 1981 йилдан бошлаб ўзбек қомусчилари 2 жылди «Э. луғат», тиббиёт, пазандачиликка оид, болалар учун ва бошқа Э. чиқардилар. 1997 йилда бир жылди «Ўзбекистон Республикаси» Э. чоп этилди. Ҳозирги даврда ушбу Э. 16 жылди нашрдан чиққан.

Ўзбекистон Президенти И.А. Каримов Э. ишига алоҳида эътибор бериб, 1997 йил 20 мартда «Ўзбекистон миллий Э.» давлат илмий нашриётини ташкил этиш тўғрисида» ЎЗР Вазирлар Маҳкамасининг қарорига имзо чекди ва у матбуотда эълон қилинди. Мазкур қарор мамлакатимизда Э. ишини янги поғонага кўтарди, ўзбек тилининг кўп-жылдли изоҳли луғатини, соҳа Э., кўпчили луғатлар ва маълумотномаларни чоп этишни кенг миқёсда ва тартиб-режа асосида мунтазам олиб бориш истиқболлини очди.

ЭРА – 1) йил ҳисоби олинадиган вақт, шунингдек, йил ҳисоби тизимининг айнан ўзи; 2) йирик тарихий давр, шунингдек, ҳаётдаги олдинги сидан тубдан фарқ қиладиган снэсий тарихий давр.

ЭРКИН КОНВЕРТИРЛАНАДИГАН ВАЛЮТА – деганда, муайян валютанинг бошқа валюта билан эркин алмашуви тушунилади. Агар миллий валюта бошқа валюталарга алмаштирилмаса, халқаро ҳисоб-китоб амалга ошмайди. Шу сабабдан, албатта, валюта конвертацияси (алмаштирилиши) талаб қилинади. Миллий валютанинг конвертацияси уни бошқа валюталарга алмаша олиш хусусиятидир. Валюталарнинг шу жиҳатдан қадр-қиммати ҳар хил бўлганидан улар турлича конвертацияланади. Шу жиҳатдан валюталар конвертирланадиган (эркин алмаштириладиган) ва конвертирланмайдиган (алмаштирилмайдиган, берк) валюталарга ажратилади. Конвертирланадиган валюталарни бошқа пулга алмаштириш мумкин, лекин бу чексиз ёки меъёрли бўлиши мумкин. Шу жиҳатдан улар ўзи икки турга бўлинади: 1) тўла конвертирланувчи валюталар. Улар мамлакат ичида ҳам, хорижда ҳам бошқа валютага эркин алмашилади. Ер юзида 100 га яқин миллий валюталар бор. Аммо улар орасида эркин конвертирланадиган валюталар берки, улар ўта обрўли, ҳамма ерда жон деб қабул қилинади. Буларга АҚШ доллари, Евро, Швейцария франки, Япония иенаси, Англия фунт стерлинги, Канада доллари қиради; 2) қисман конвертирланадиган валюталар. Улар маълум мақсадлар учун ёки чекланган ҳолда бошқа валютага алмашади. Ички конвертация бўлганда, бошқа валютани миллий валютага фақат шу мамлакатда сотиб олиш мумкин. Конвертирланмайдиган валюталар бошқа валютага алмаштирилмайди. Соҳиби бўлган мамлакатларнинг иқтисодиёти қоқ, уларнинг экспорт потенциалли заиф, шу сабабли, бу ерда хорижий валюта захиралари оз бўлиб, конвертацияга етмайди.

ЭРКИНЛИК – 1) табиат ва жамият ривожланиши қонуналарини тан олиш асосида субъектнинг ўз озодлигининг пайдо бўлиш имкониятлари; 2) умумий снэсий ҳаёт ва жамиятнинг бутун фаолияти, унинг аъзолари билан боғлиқ бўлган чекланишларнинг йўқлиги; 3) давлатда инсон ҳолатини аниқлайдиган ҳуқуқий меъёрлар.

ЭТНИК ГУРУҲ (СУБЭТНОС) – халқнинг ўз номига эга бўлган (этноними), маданият, тили ва аъналарини сақлаб қолган ва худудий жиҳатдан алоҳида истиқомат қиладиган қисми.

ЭТНИК ИДЕНТИФИКАЦИЯ – шахснинг «Мен»ида акс этадиган муайян этник гуруҳга мансублигини аниқлаш.

ЭТНИК КОНФЛИКТ – (ингл. «*conflict*», «*ethnic*») – турмуши, анъаналари. Маданиятидаги тафовутлар, шунингдек, ижтимоий тенгсизлик туфайли турли халклар ва этник гуруҳлар ўртасида юзгача келадиган низолар.

ЭТНИК-МИЛЛИЙ ТАҲДИД – миллатлараро муносабатларнинг кескинлашувига, миллатлараро низолар, этник-миллий сепаратизм яққаланиш, бирор халқ ёки мамлакат аҳолиси бир қисмининг кам ситилишига олиб боровчи омиллар, шарт-шароит ва ҳатти-ҳаракатлар навижасида юзгача келиши мумкин бўлган ҳолат.

ЭТНИК САФАРБАРЛИК – этник элитанинг этник жамоа манфаатларига эришиш учун амалга оширадиган саясий-ҳаракатлари.

ЭТНИК ТОЗАЛАШ – этник ва иркий асос (мансублик) ларга кўра, фуқароларнинг таъкиб қилиниши, кўчирилиши ёки ўлдирилиши.

ЭТНИК (МИЛЛИЙ) ЭЛИТА – этнос (миллат) ижтимоий тузулмаси иерархиясида етакчи ўрин эгаллаган ҳамда давлат ҳокимиятига сезиларли таъсир этадиган шахслар гуруҳи.

ЭТНИК ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ – муайян этнос (миллатга) мансубликни англаб етиш.

ЭТНО-ИҚТИСОДИЙ ОМИЛЛАР – жамиятнинг миллий таркиби, этносларнинг жойлашиши, уларда туғилиш ва ўлим миқдори, мамлакатлараро мулоқот маданияти, этносларнинг иқтисодий, сиёсий ҳамда ижтимоий ривожланиш даражасининг бир маромда эмаслиги каби омиллар йиғиндиси.

ЭТНОКРАТИЯ – давлат ҳокимияти органлари ва бошқарув идораларида битта этник гуруҳ сиёсий элитасининг ҳукмронлиги; битта этнос манфатлари йўли ҳокимиятдан фойдаланиш.

ЭТНОС – турли жамоалар (қабила, элат) томонидан қайд этилган одамлар мустақам ижтимоий гуруҳининг тарихий пайдо бўлиши.

ЭТНОИЖТМОИЙ БИРЛИК (ЭТНОМИЛЛАТ) – ўзининг давлати, миллий-давлат тузилмасини шакллантирган этнос.

ЭТНОСИЁСИЙ ВАЗИЯТ – минтақа ёки муайян давлатдаги миллатаро муносабатлар ҳолатига таъсир этадиган сиёсий, иқтисодий, этник ва бошқа омиллар.

ЭЪТИҚОД – одам онги, руҳияти билан боғлиқ бўлган оламдаги нарса, ҳодиса, жараёнларга алоҳида муносабатни қарор топтирадиган, маънавий-руҳий ҳолатдир. Э. муайян гоа, дунёқарашга ҳис-ҳаяжонли ёндашув маъносидан имонга яқин туради. Шунинг учун ҳам баъзан, у имон тушунчасининг синоними ёки уни тўлдирувчи тушунча маъносида ҳам қўлланилади.

Э. муайян нарса, ҳодиса, жараёнга ихлос сифатида кенг қамровли тушунча ҳисобланади. Одам табиий ва ижтимоий муҳитда яшаб, улардаги баъзи нарсаларга ихлос қўяди. Шу жараёнда ўша нарсага ҳис-ҳаяжонли муносабатда бўлгани учун Э. пайдо бўлади. Нарса, ҳодиса, жараёнларга ўз Э. кўзгуси орқали қараб, одам унга баҳо беради ва муносабатини белгилайди. Мас., одам бирон касбкорга Э. қўйди, дейлик. У ана шу Э. нуктага назаридан туриб, ўша касбни ардоқлайди, қадрлайди ва оқибатда ҳаётини, тақдирини ўзи танлаган касб билан узвий боғлайди.

Бирок Э. тушунчасида факат ижобий жиҳатларнигина кўриш тўғри эмас. Инсон табиат феъл-атвори, фаолият йўналиши серқирғ ҳодиса бўлгани учун баъзи одамларда моддий нарсалар, безаклар, урф-одатларга меъридан ортик ихлос қўйиш, улар маънавиятнинг қашшоқлашувга, ҳар бир нарса, ҳодисага, моддий бойлик нуктага назаридан туриб, муносабат белгилашга олиб келади. Бундай одамларнинг Э. гайрининсоний йўналиш олиб, пировардида, улар халқ назаридан қолиб, мосуво бўладилар. Ихлос маъносидан Э. тўйгуси ҳайвонларда ҳам маъжуддир. Шу туфайли, ҳатто, ваҳший ҳайвонлар ҳам ихлос қўйган ўз ҳўжасини хафа қилмасликка ҳаракат қиладилар, ўзларидаги ваҳшийлик инстинктларини жиловлай олладилар.

ЭЪТИҚОД ЭРКИНЛИГИ – киши онгида чуқур ўрнашиб қолган ва амалга оширилиши, шахснинг қундалик эҳтиёжига айланган интилиш, ҳатти-ҳаракат ва дунёқарашлар

тизими. Э.Э. киши турмушининг муайян шароитлари таъсирида шахснинг амалий ҳаёти, ижтимоий фаолияти, жамият маънавий бойликларини эгаллаш, муайян ахлоқ қондалари ва мезонларини обдон ўзлаштириб олишга интилиши жараёнида пайдо бўлади ва шаклланади. Э.Э. сиёсий, ахлоқий, илмий, диний каби турларга бўлинади. Инсон ўз ҳаётида шу турлардан бирига алоҳида ихлос қўйиши, шу турни ўз турмуш тарзи, хатти-ҳаракатлари, орзу-мақсадлари, интилишларини белгилловчи тамойиллар сифатида қабул қилиши мумкин.

Мустақил Ўзбекистон ўз Асосий қонунини тайёрлашда ва қабул қилишда тафаккурнинг шу ҳислатини ва илгор мамлакатлар тарихий тажрибасини инобатга олди. Ўзбекистон Конституциясининг 29-моддасида бу эҳтиёж алоҳида мустақкамлаб қўйилган. 12-моддада: «ЎЗРда ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрлар хилма-хиллиги асосида ривожланади», дейилган. Айни вақтда, давлат фуқароларда умумбашарий ва миллий кадриятларга асосланган юксак эътиқод туйғуларини тарбиялашга кўмаклашади. Аммо Э.Э. мутлақ чекланмаган, деб тушуниш ноўғри бўлади: у давлатнинг конституциявий асосларига ва фуқароларнинг қонуний ҳуқуқ ва манфаатларига қарши қаратилмаслиги керак.

Ю

ЮНЕСКО – Бирлашган Миллатлар Ташкилоти (БМТ)нинг маориф, фан ва маданият масалалари бўйича ташкилоти бўлиб, БМТ ихтисослашган муассасаларидан биридир. Иккинчи жаҳон уруши туташи билан 44 давлатнинг вакиллари Лондон шаҳрида Конференцияга йиғилишиб, ЮНЕСКО таъсис этиш тўғрисида Уставни қабул қилдилар. ЮНЕСКО 1946 йил 20 ноябрда амалий фаолият юрита бошлади. Қароргоҳи Париж шаҳрида. Ҳозирги кунда унга 184 давлат аъзо бўлгандир, ушбу ташкилот пайдо бўлган вақтда 28 аъзога эга эди. Ўтган ярим аср мобайнида ЮНЕСКО энг йирик халқаро ташкилотлардан бирига айланди. ЎЗР 1993 йилнинг 29 октябрида ЮНЕСКО аъзо бўлиб кирди. Асосий мақсадлари: тинчлик ва хавфсизликни мустақкамлаш, фан ва маданиятни ривожлантиришга ёрдам бериш. ЮНЕСКО ўз олдига «барча халқларнинг, ирки, жинси, тили ва динидаги фарқидан қатъи назар, БМТ Уставида эълон қилинган адолат, қонунчилик, инсон ҳуқуқларига ва унинг асосий эркинликларига ялли ҳурматни таъминлаган ҳолда халқларнинг маориф, фан ва маданият соҳасидаги ҳамкорликни йўлга қўйиш ёрдам бериш вазифасини қўяди». ЮНЕСКО универсал тусдаги интеллектуал халқаро ташкилот бўлиб, гоёлар бўлоғидир. Ер юзидаги жами маърифатли одамларнинг коллектив иши ташкилотчиси, энг муҳим умуминсоний кадриятларни муҳофаза қилиш марказидир.

ЮРИДИК ШАХС – Ю.Ш. ЎЗР қонунчилиги бўйича – ўз мулки ва ана шу мулк бўйича жавоб берадиган, ўз номидан мулкий ва шахсий номулкий ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлган, судда даъвогар ва жавабган бўлиши мумкин бўлган ташкилот. Ю.Ш. мустақил баланси ва сметасига эга бўлиши керак. Ю.Ш. тижорат ва нотижорат ташкилотларга бўлинади.

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ – юридик фанлар мажмуи, юристларнинг амалий фаолияти.

ЮРИСКОНСУЛЬТАНТ – ташкилот, қорхона, муассасанинг ҳуқуқий хизмати ходими. Улар зиммаси «раҳбарият томонидан (унинг ваколати доирасида) қабул қилинаётган буйруқ ва фармойишларнинг қонунийлигини назорат қилиш, шартнома ва келишувларни тузишда иштирок этиш; қорхона ходимларига амалдаги қонунчилик ҳақида маълумот бериш ва уларга ҳуқуқий ёрдам кўрсатиш; суд ва арбитражда қорхона даъвогар ёки жавобгар бўлган ишлар бўйича фаолият олиб бориш каби фаизфалар юқлатилади.

ЮҚОРИ ПАЛАТА – қўшгина конституция мамлакатлардаги олий қонунчилик муассалардан бири.

ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ МАКОН – бир неча давлатнинг кўптомонлама шартномавий муносабатларига асосланган ва шу давлатлар ҳудудида амал қиладиган ўзаро келишилган иқтисодий сийсат.

ЯГОНА ИҚТИСОДИЙ МИНТАҚА – бозор иқтисодиёти шароитида ҳудудий бозорлар макроиқтисодий тизимини ташкил этувчи бирликлар ўртасида интеграциянинг жуда юқори эканлигининг натижаси бўлиб, минтақавий бозорлар тизимининг дунёнинг бошқа минтақавий бозорлари билан рақобат қила олиши учун имконият яратади. Бозор дастаклари амал қилиши натижасида, айрим ҳудудларда табиий, ишлаб чиқариш ва илмий-техника омилларида фойдаланиш самарадорлиги даражасини ошириш ҳамда имкони борича энг юқори даражада фойда олиш учун шароит яратилади.

Я.И.М. унга кирувчи мамлакатлар ўртасида келишув ва шартнома тузиш асосида ташкил этилади. Я.И.М. Европа Иттифоқи, Марказий Осиё мамлакатлари мисол бўла олади. Марказий Осиё минтақасидаги янги мустақил давлатлар иқтисодиёти ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлгани учун 1994 йилда Ўзбекистон, Қозоғистон ва Қирғизистон ўртасида Я.И.М. тузиш ҳақида шартнома имзоланди. Бу минтақа интеграция жараёнларини чуқурлаштириш учун келажакда катта имкониятлар яратади, бу жараёнлар маълум босқичларни босиб ўтиб, ҳар т.омонлама мукамал Я.И.М. шаклланади. Бунинг учун қуйидагилар амалга оширилиши лозим: эркин савдо минтақалари ва экспортга йўналтирилган чегара олди иқтисодий ҳудудларни ташкил этиш; ўзаро тўлов ва келажакда валюта иттифоқи; умумий бозор ва минтақа мамлакатлари ўртасида мустақкам иқтисодий иттифоқни шакллантириш.

Я.И.М. махсус бошқариш ташкилотларига эга бўлади. Масалан, Марказий Осиёда бу масала бўйича Давлатлараро Кенгаш тузилди, унинг ишчи органи Ижроия Кўмитадир; минтақада иқтисодий интеграцияни чуқурлаштириш бўйича Давлатлараро комиссия, Марказий Осиё таъмирлаш ва тараққиёт банки ташкил этилган.

Я.И.М.лар тузиш ёки ташкил қилиш – инсониятнинг жамиятни бойитиш, кишилар фаровонлигини ошириш, ҳаёт қулайликларини такомиллаштириш йўлида олиб борилаётган саяё-ҳаракатларининг самарадорлигини оширишда йил сайин янада жиддийроқ ўрни эгаллайдиган амалий йўللardan биридир, чунки иқтисодий бирлашишнинг бу шакли ишлаб чиқариш унумдорлигини кўтаришда жуда кенг янги имкониятлар очади. Марказий Осиё давлатларининг бирлашиши, яъни ягона иқтисодий минтақа тузишга интилиши зарурий ва табиийдир. Зеро, умумий, бир-бирига туташган миллий ҳудудлар, тил ва маданият яқинлиги, улар тарихининг чамбарчас боғлиқлиги ва бошқа омиллар Я.И.М. тузишни енгиллаштиради, Марказий Осиё халқларининг эзгу ниятларига монанд келади.

Марказий Осиё мамлакатлари Я.И.М. ташкил қилишининг яна бир жиддий зарурати бор: у ҳам бўлса, уларнинг мураккаб жутрофий ҳолати – денгиз ва океанлардан узокда жойлашганлигидир. Бу салбий омил кўшимча иқтисодий қийинчиликлар туғдиради ва бирлашган ҳолдагина бу муаммони ҳал этишнинг янги имкониятларини топиш мумкин. Марказий Осиё давлатлари Я.И.М. ташкил қилишларининг зарурлиги яна шунинг учун ҳам зарурки, собиқ СССРни кўмсайдиган сиёсатчилар кам эмас. Улар янги мустақил давлатлардаги ўтиш даврининг қийинчиликларидан фойдаланиб, ўтмишдагидек, барча собиқ республикалар устидан назорат ўрнатиб, уларнинг иқтисоди, сиёсати, ҳарбий ишлари ва маданий тараққиётини собиқ Марказга боғлаб қўйишни режалаштирадилар. Бу жиҳатдан барча мустақил давлатлар жиддий синовдан ўтмоқдалар.

1998 йил январь ойда Туркманистон пойтахти Ашхабодда Марказий Осиёдаги беш мустақил давлат раҳбарларининг учрашуви бу беш давлат раҳбарлари вазиятни тўла ва яхши тушунишларини намоян қилди. Ашхабод учрашувининг тарихий аҳамияти шундаки, беш давлат раҳбарлари Я.И.М. тузиш билан чекланмай, уни кенгайтириш, фао-

лятинга чуқурлаштириш ва мустахкамлаш тўғрисида ҳам келишиб олдилар. Марказий Осиё давлатлари бу масалаларни ҳал этишда халқаро иктисодий алоқа, иттифок, бирлашмаларнинг, ва биринчи навбатда, Оврупо Иттифоқи тажрибасига суянадилар. 1957 йилда олти давлат аъзо бўлган бу Иттифок, хозир Оврупонинг 15 та давлатини қамраб турибди: Франция, Германия, Италия, Бельгия, Голландия, Люксембург, Дания, Буюк Британия ва Шимолий Ирландия бирлашган қироллиги, Ирландия, Юнонистон, Испания, Португалия, Австрия, Швеция ва Финляндия. Унинг аҳолиси қирқ йил ичида (1957–1997 йй.) 167 миллиондан 374 миллионгача етди.

ЯДРОВИЙ ПОРТЛАШ – ички ядро энергияси ажралиши окибатида келиб чиқадиган портлаш. Оддий портловчи моддаларнинг портлаши натижасида ажралиб чиқадиган энергиядан ўн миллион мартаба юқори бўлган энергия концентрацияси ва унинг нихоятда қисқа вақтда ажралиши Я.П. ҳосилдир. Я.П. натижасида спешифик йўқ килувчи омиллар мажмуи шаклланади. Булар: ҳаводаги зарб тўлқини, сейсмикпортловчи тўлқинлар, ёруғлик нурланиши, радиациянинг кириб келиши, радиоактив зарарланиш, электромагнитли импульс, рентген нурланиши, чаңг-тўзон содир бўлиши. Ушбу йўқ килувчи омилларнинг тарқибига ҳамда портлаш энергиясининг улар ўртасида тақсимланиши портлашнинг тури ва ядро қуролнинг конструктив хусусиятлари билан аниқланади. Портлаш баланглигига боғлиқ ҳолда Я.П. қуйидаги – юқори фазода, ҳаво, ер, ер ости ва сув остидаги турлари мавжуд.

ЯДРОВИЙ ТЕНГЛИК – ўзаро ҳавфсизликни таъминлаш мақсадида ядро қучлари ва қуролларининг тенглигига эришилши. Я.Т. тамойили мамлакатлар ядро захираларининг тузилиши ва миқдори бўйича тенглигини англатади.

ЯЛПИ ДАРОМАД – ишлаб чиқариш харажатларининг копланиши ва соф фойдани қамраб олган умумий даромад.

ЯЛПИ ИЧКИ МАХСУЛОТ – (*ингл. Gross Domestic Product*) – муайян давлат ҳудудида бир йил мобайнида иктисодиётнинг барча соҳаларида истеъмол, экспорт қилиш ва тўплаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ва хизматларнинг бозор қиймати. Я.И.М. мулк ва реал турларга бўлинади. Я.И.М. миллий иктисодиётнинг ҳақиқий кўрсаткичи ҳисобланади. Я.И.М. фонд индекслари, марказий банк ва ҳукуматнинг мулк-кредит сиёсатига сезиларли таъсир этади. Я.И.М. ҳажми бўйича АҚШ дунёда биринчи ўринни эгалласа, аҳоли жон бошига тушадиган Я.И.М. бўйича Люксембург етакчилик қилади.

ЯССАВИЙ АҲМАД – Хўжа Аҳмад Яссавий XII асрда Марказий Осиёда пайдо бўлган тасаввуф таълимотининг йирик намоёндаларидан бири, яссавия тарикати асосчиси. Яссавий Туркистоннинг Сайрам қишлоғида таваллуд топган. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, у 1041 йилда туғилиб, 1167 йилда вафот этган.

А.Я. ота-онасидан эрта етим қолиб, унинг тарбияси билан буvasи Арслонбоб шугуллана бошлади. Дастлабки таълим-тарбияни ўзи туғилган Яссида, кейин Бухорода Юсуф Ҳамадоний қўлида сабоқ олади. Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф илмини ўрганиб, она юрти Туркистонга қайтади. Я. ўша замоннинг машҳур шайхларидан бири – Арслонбобдан таълим олган. Арслонбобо вафот этгандан кейин, Я. пир излаб, Бухорога келган. Бу ерда Хожа Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унга мурид бўлган. Юсуф Ҳамадоний вафотидан сўнг Бухорода, унинг учинчи халифаси сифатида, шайхлик қилган. Бир неча йилдан сўнг, Бухоро шайхлигини Юсуф Ҳамадонийнинг тўртинчи халифаси бўлган Абдулхалик Гиждувонийга топшириб, ўзи Яссига жўнаган. У ерда хонақоҳ очиб, шайхлик қилган ва қўплаб муридлар орттирган. Я. форс адабиёти вазн ва услубида эмас, турк миллий вазнида, халқ адабиёти услубида хикматлар ёзгани айнан шу даврга тўғри келади. Я. олтинчи уч ёшдан ошгач, хонақоҳда ерости чиллаҳонасини қаздириб, шунга кирган ва фоний дунёдан алоқасини узиб, шайхликни давом эттирган, хижрий 562 йилда вафот этган.

Х.А.Я. шеърларининг ҳар парчасига «хикмат» унвони берилган ва улар тўпланиб китоб шаклига келтирилган. А.Я. асарининг хижрий V–VI асрнинг адабий ютуғи бўлмиш машҳур «Қутадғу билик» (Юсуф Ҳос Ҳожиб) китобидан бир аср кейин, «Хиба тул

хакойнк» китоби билан бир даврда ёзилганлиги Ватанимиз тарихи учун катта аҳамиятга эга.

Баҳоуддин Накшбандга тааллуқли деб тан олинган «Дил ба ёру, даст ба қор» иборасини ҳам биринчи бор Аҳмад Я. «Қалбинг худода, қўлинг ишда» шаклида баён этган. Демак, Я. тарикати билан Накшбанд таълимоти моҳиятан бир бўлиб, ўша машҳур ибора биринчи марта XII асрда туркий, XIV асрда эса форсий тилда айтилган.

А.Я. Қуръон ҳикматлари, ҳадислар мазмунини ва тасаввуф гояларини қўшиб куйлаган, инсофу адолат, ҳалоллик ва тўғрилиқни орифлик, ошиқлик, хилват ва узлат билан боғлаган. У биринчи бўлиб, тасаввуф гояларини туркийлар орасига ёйиб, нафс ва худбинлик каби кўпгина ёмон иллатларни қаттиқ танқид қилди.

Қўшни Қозоғистоннинг Туркистон шаҳрида мустақиллик йилларида Я. университетни очилди ва йил сайин ўқиш жараёни такомиллашиб бормоқда.

А.Я. тасаввуф таълимотини ривожлантириб, яссавия тарикатини яратди. Ўз тариқатига садокатли бир қатор мутасаввуф мурид-донишмандларни етиштирди. А.Я. тарикатидан сўнг Марказий Осиёда нақшбандия, бектошия тариқатлари пайдо бўлган. А.Я. тариқати ўзига хос услуб ва йўналишга эга. Булар қуйидагилардан иборат: 1) мурид ҳеч қандай ўз пиридан афзал қўрмаслиги керак. Унга доимо ўз садокатини изҳор қилмоғи лозим; 2) мурид ниҳоятда зукко ва идрокли бўлиши лозимки, ўз шайхининг барча сўзлари ва ишораларини мукамал англай оلسин; 3) мурид ўз шайхининг барча сўзлари ва ишларига содиқ қолиб, унинг измидан чиқмаслиги лозим; 4) мурид ўз пирининг барча топшириқларини чаққонлик ва сидқидилдан бажариши, пирини ҳамиша рози қилиб юрмоғи лозим; 5) мурид ўз сўзига содиқ, ваъдасига вафоли бўлиб пирининг қўнғлида ҳеч қандай шубҳа туғдирмаслиги лозим; 6) мурид ўз ваъдасига вафодор, сўзининг устидан чиқмоғи лозим; 7) мурид ўз ихтиёридаги барча мол-мулкни ўз шайхга инъом этмоқ учун доим тайёр турмоғи шарт; 8) мурид ўз пирининг барча сир-асрорларидан огоҳ бўлиб туриши лозим; 9) мурид ўз шайхининг барча тақлифларини назарда тутиб, унинг мушқулини осон қилмоғи, панду насиҳатларини бажо келтирмоғи лозим; 10) мурид Аллоҳ висолига етиш мақсадида ўз шайхни йўлида бутун молу-мулкни қурбон қилмоққа шай турмоғи лозим. Яссавия тариқатининг барча муҳим тамойиллари А.Я.нинг асосий асари – «Ҳикматлари»да тўлиқ баён этилган.

«**ЯШИЛ ИНКИЛОБ**» – XX аср иккинчи ярмида илмий тадқиқотлар натижаларини кишлоқ хўжалигига жорий этиш. Бу эса ривожланаётган мамлакатларда дон ҳосилини тез суръатларда кўпайтириш ва очарчиликнинг олдини олиш имконини берди (ҳосил етиштириш аҳоли ўсиш суръатидан ошиб кетди).

Ў

ЎЗБЕК МИЛЛАТИНИНГ ЎЗ-ЎЗИНИ АНГЛАШИ – халқ ўзини ҳақиқий мавжуд субъект, муайян моддий ва маънавий бойликларнинг ифодаловчиси сифатида, ягона тил, урф-одатлар, анъаналар, қадриятлар ва давлатга мансублигини, манфаатлар ҳамда эҳтиёжлар умумийлигини тушуниб етиши жараёнида шаклланди. Ў.М.Ў.Ў.А., унинг миллат сифатида шаклланишининг нисбатан юқори босқичидар рўй берди. Бу – мураккаб жараён эди, чунки миллатимиз вақилларининг кўпчилигида ўзининг жузъий манфаатларидан умуммиллий манфаатларни устувор қўйиш хисси ўта секинлик билан намоён бўлди.

Ў.М.Ў.Ў.А. унинг миллий ояғидан фарқ қилади. Унинг миллий онги ягона тили, урф-одатлари, анъаналари, қадриятлари ва маънавиятининг пастдан юқорига, оддийдан мураккабга томон ривожланиб бориш жараёнида намоён бўлган бўлса, бу онгнинг ўз навбатида такомиллашиши Ў.М.Ў.Ў.А. даражасига кўтарди. Миллий онгимиз миллиатимизнинг ўзига хослиги асосида ривожланиб бориши бўлса, миллий ўз-ўзини англаш, мил-

лий манфаатларимизни ҳимоя қилишда ва ривожлантиришда ички маънавий-руҳий салоҳият сифатида ўзини намоён этди ва тўмоқда.

Ў.М.Ў.Ў.А.бевосита моддий куч сифатида миллатимиз шаъни, кадр-қиммати, обрў-эътибори, ор-номуси поймол этилганда ёки унинг моддий ва маънавий манфаатларига зид ҳаракатлар ва ҳолатларда намоён бўлди. Шўро йилларида миллатимизнинг шаъни, кадр-қиммати, ор-номуси, обрў-эътибори ва манфаатлари поймол этилди. Шу боисдан миллатимиз вакиллари, қайси лавозимда хизмат қилиши, бой ёки камбағал бўлишидан қатъи назар, ягона умуммиллий куч бўлиб бирлашдилар ва миллатимизнинг ўзлигини ҳимоя қилдилар. Бу нарса, айниқса, ўзбек тилига давлат тили мақомини бериш учун бир неча ой давом этган курашда ёрқин намоён бўлди.

Ў.М.Ў.Ў.А.миллатимизнинг моддий ва маънавий манфаатларини ҳимоя қилувчи омилдир. Бу омил миллатимиз тараққиёти жараёнида иқтисодий, ижтимоий-сиёсий соҳаларда юзага келаётган муаммоларни ҳал қилишда уни жиқслаштирамоқда ва умуммақсадлар йўлида ҳаракатга келтирмақда. Ўз-ўзини англаш миллатимизнинг абадийлигини таъминлашнинг муҳим омилдир.

Ўзбек миллати тараққиётида миллий ўз-ўзини англаш жараёни Россия империяси ўлкамизни босиб олганидан кейин ўз мустақиллигимиз учун курашларда, шўролар тузуми шароитида ўзлигимизни сақлаб қолиш учун бўлган ҳаракатларда намоён бўлиб келди. Мустақиллиқни қўлга киритганимиздан кейин миллий ўзлигимизни англаш икки йўналишда: собиқ шўролар даврида топталган урф-одатларимиз, кадр-қимматимиз, кадриятларимизни тиклаш ва маънавий меросимизни ўзлаштиришга бўлган ҳаракатларда ҳамда янги адолатли демократик ҳуқуқ устуворлигига асосланган жамият қуриш ҳаракатларида намоён бўлмоқда. Миллат сифатида ўз-ўзимизни англашимиз бизни ўзга миллатлардан ажратиб қолишга олиб келмаяпти, балки ўзлигимизни англаб, миллатимизнинг бошқа миллатлар билан ҳамкорлигини мустаҳкамлаб бормоқда. Мустақиллик шароитида Ў.М.Ў.Ў.А. ривожлантириш давлат сиёсати даражасига кўтарилди. Айни бир вақтда Ўзбекистонда истиқомат қилиб турган бошқа миллат ва элат вакиллари ҳам миллий жиҳатдан ўз-ўзини англашлари, бунинг учун эса онг ва ҳаракатлари билан мустақил Ўзбекистон олға сураётган ва барча миллатларнинг эҳтиёж ва талабларига мос тадбирларни қўллаб-қувватлашлари зарур.

Ў.М.Ў.Ў.А. масаласи фалсафа ва руҳиятшунослик фанида яхши ишланмаган соҳалардан биридир. Чоракам бир аср давомида ҳуқронлик қилган истибод назарияси ва мафқураси изчиллик билан ўзбек миллатини бошқа миллатлар билан яқинлаштириш ва аста-секин қўшиб юбориш сиёсатини амалга оширди. Бу эса, миллатимизда ўзликни, ўз-ўзини англаш ҳиссини, миллий ғуруримизнинг ўсишини суғлаштирди. Ҳолбуки, тарихий тажриба шуни кўрсатадики, ҳозирги давр, бу – миллатларнинг гуллаб яшнаш даври, демак, уларнинг миллий ўз-ўзини англаш ҳиссининг ўсиш ва мустаҳкам-ланиш давридир.

ЎЗБЕКИСТОН – «ЎЗР» ва «Ўзбекистон» иборалари бир маънога эга. Ў. – Марказий Осиёнинг ўрта қисмида жойлашган мустақил мамлакат. Шимолий қатга қисми мўътадил, жанубий чекка қисми субтропик минтақага мансуб. Иклими ҳам – мўътадил илик, кескин континентал. Худуди – 447,4 минг кв. км. Аҳолиси – 23,7 миллион киши (1997). Маъмурий жиҳатдан Қорақалпоғистон Республикаси ва Андижон, Бухоро, Жиззах, Наманган, Самарқанд, Сирдарё, Сурхондарё, Тошкент, Фарғона, Хоразм, Қашқадарё вилоятларидан ва Тошкент шаҳридан иборат маъмурий ҳудудларга бўлинган. Пойтахти – Тошкент шаҳри (аҳолиси 2,5 миллион кишидан зиёд).

Ў. халқ ҳўжалигида илгор техника билан қуролланган саноатнинг юздан зиёд тармок ва соҳаси мавжуд. Муҳим стратегик ҳом ашё – пахта ва ундан қайта ишланган маҳсулотларнинг экспорти бўйича Марказий Осиёда биринчи ва жаҳонда иккинчи ўринни эгаллайди. Ў. кўпгина бошқа маҳсулотларни ҳам экспорт қилиш имкониятига эга бўлиб бормоқда. Ўзбек заминининг ҳар бир қаричи олтинга тенг. Нодир қазилма бойликларнинг ишга солиниши мамлакатнинг жаҳон бозорига чиқишини таъминлайдиган янги саноат тармокларини, масалан, автомобилсозликни яратиш имконини бермоқда.

Ҳозирги Ў. – саноати юксак даражада ривож топган мамлакат. Вазифа бу имкониятлардан оқилона фойдаланиб, бозор иқтисодиёти шароитларида жаҳон бозорига эркин кириб борадиган рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришдадир. Ў. ўзининг бой ўтмиши, тарихий ва кўҳна маданиятига эга.

Ў. Марказий Осиёда бундан 700–500 минг йил бурун одамзод пайдо бўлган жойлар сирасига кириди. Селунгурда топилган «Фарғонтроп» (Фарғона одами) бунга мисол. Мил.авв. VII аср – миллодий IV асрлар давомида тарихий маданий ўлкалар – Хоразм, Сўғд, Бактрия ва бошқа давлатлар шаклланган. Бу давлатлар харбий-демократик тузилишга эга бўлган. Марказий Осиёда саклар, массагетлар, сўғдликлар, бактрияликлар сингари халқ ва қавмлар яшаган. Ў ўтмишда Мовароуннаҳр, Туронзамин, Туркистон номлари билан машҳур бўлиб келган. Буюк Ипақ йўлида жойлашган давлатлар Шарқ ва Ғарб мамлакатларини боғловчи, уларнинг фаол савдо-иқтисодий ва маънавий ҳамкорлиги тюзига келадиган ва уларни ўзаро яқинлаштирувчи кўприк бўлган.

Мустақиллик учун курашган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Муқанна, Торобий каби кўплаб халқ қаҳрамонлари тарихдан маълум. Ў.Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий ва Ҳаким ат-Термизий, Бурҳониддин Марғилоний, ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Замахшарий, Форобий, Аҳмад Яссавий, Баҳоуддин Нақшбанд, Алишер Навоий, Мирзо Улуғбек, Захириддин Муҳаммад Ғобур сингари буюк сиймолар яшаган табарруқ заминдир. Булар жаҳон цивилизациясининг маънавий ва маърифий меросига бебаҳо хисса қўшган буюк алломалардир.

Хусусан, Соҳибқирон Амир Темур Марказий Осиё, Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларининг каттагина қисмини бирлаштириб, ўзаро низо ва тарқоқликка чек қўйиб барпо этган буюк салтанати илм-фан, маданият ва маърифатнинг беҳад равангини таъминлаган Шарқ Уйғониш даври макони сифатида тарихга кирди.

Ўзбек халқи 70 йилдан ортиқ ҳукм сурган ва тарих саҳнида ўзини оқлай олмай, оқибатда барбод бўлган шўролар тизими даврида марказга муте бўлиб яшади, ота-боболари, доно зиёлилари қатағон қилинди, маънавияти, кадрияти депсинди. Ў. ўз истиклоли ва мустақиллигини қўлга киритиши туфайли бу мудҳиш ҳолатга чек қўйилди. Ҳозирги кунда турли динга мансуб 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари бу дийрдан макон топган. Мустақиллик Ў. сиёсий тизими салмоқли ва жиддий ўзгаришларга олиб келди. Мамлакатимиз тарихида биринчи бор, муқобиллик асосида Президент сайланди. Ў. Республикасининг юксак демократик талабларига манад Асосий қонуни – биринчи Конституцияси ва шу асосда кўпдан кўп қонунлар қабул қилинди. Ў. парламенти – Олий Мажлис илк марта кўппартиявийлик асосида сайланди. Давлат ва жамият ҳаётининг муҳим ҳуқуқий пойдевори яратилди. Энг муҳими – Ў. иқтисодиётида босқичма-босқич туб ислохотлар ўтказилмоқда. Президент Ислом Каримов илгари сурган беш тамойилга асосланган иқтисодий сиёсат тадрижий равишда амалга оширилмоқда. Аввало, деҳқонлар ер билан таъминланди. Мулк муносабатлари чуқур ислох қилинди. Инсон маънавияти, юксак ахлоқ ва маданиятимизнинг янги қатламлари очилди, миллий анъаналар тикланди. Маънавий меросимиз дурдоналари она тилимизда ва бошқа тилларда кўплаб нашр этила бошланди. Ў. жаҳон саҳнига чиқди. Ў. Мустақиллигини 180 дан ортиқ давлатлар тан олди, ўнлаб мамлакатлар билан диглоаматик алоқалар ўрнатилди. Ў. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, Оғрупода Хавфсизлик ва ҳамкорлик ташкилотчи каби ўнлаб нуфузли халқаро ташкилотларга аъзо бўлди. Ў. Ўз давлат рамзлари – байроғи, герби, мадҳияси, пойтахтига эга. Ў. таркибида суверен Қорақалпоғистон Республикаси мавжуд. Эндиликда Ў. сиёсий ва иқтисодий мустақиллиги Барқарор, суверен, демократик республикадир. Ў. инсон ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш устувор саналади.

ЎЗБЕКИСТОН ЛИБЕРАЛ-ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ – Ўзбекистон Либерал демократик партияси 2003 йилнинг 15 ноябрида таъсис этилган. Ҳозирги вақтда мамлакатнинг барча маъмурий субъектларида унинг ҳудудий бўлиналари ташкил этилган. Партия Сиёсий кенгаши, Сиёсий Кенгашнинг Ижроия қўмитаси, партиянинг ҳудудий кенгашлари унинг раҳбар органлари ҳисобланади. Мамлакатда амалга оширилаётган

ислохотлар учун масъулиятни Ўз зиммасига олишни килган мазкур партия агрофида Нодавлат нотижорат ташкилотлар ассоиацииси, Ўзбекистон Фермерлар уюшмаси жипс-лашган. 2004 йил январидан ўзбек тилида нашр этилаётган «XXI аср» газетаси партиянинг хафталик нашр органи ҳисобланади.

ЎЗБЕКИСТОН ПРЕЗИДЕНТИ – Ўзбекистон давлат бошқаруви шаклига кўра, президентлик республикаси, парламент республикаси ва аралаш республикага хос хусусиятларни ўзида мужассамлаштирган. ЎзР Конституциясининг 89-моддасида қайд этилганидек, «Ў.П. ЎзР давлат ва ижро этувчи ҳокимият бошлиғидир. ЎзР П. айна вақтда Вазирлар Маҳкамасининг Раиси ҳисобланади». Конституциянинг 90-моддасига кўра, Ў.П. «ЎзР фуқаролари томонидан тўғридан-тўғри сайлов ҳуқуқи асосида яширин овоз бериш йўли билан беш йил муддатга сайланади». 93-моддага биноан, П. «Республика Олий Мажлисига ҳар йили ички ва халқаро аҳвол хусусида маълумотнома тақдим этади». Ў.П. ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади, республика олий ҳокимияти ва бошқарув органларининг баҳамжихат ишлашини таъминлайди; Ўзбекистон вазирликлари, давлат кўмиталари ҳамда давлат бошқарувининг бошқа органларини тузади ва тугатади, шу масалаларга доир фармонларни Олий Мажлис тасдиғига киритади: шу билан бирга, Ў.П. Бош вазир, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, Вазирлар Маҳкамаси аъзоларини, ЎзР Бош прокурори ва унинг ўринбосарларини тайинлайди ва уларни лавозимидан озод қилади, кейинчалик бу масалаларни Олий Мажлиснинг тасдиғига киритади; Олий Мажлисга Конституциявий суд раиси ва аъзолари, Олий суд раиси ва аъзолари, Олий ҳўжалик суди раиси ва аъзолари, ЎзР Марказий банки бошқарувининг раиси, ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат кўмитасининг раиси лавозимларига номзодларни тақдим этади. Ў.П. 95-моддасига кўра, «ЎзР Олий Мажлиси таркибида унинг меъёрл фаолиятини таҳдидга соладиган, ҳал қилиб бўлмайдиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг конституциявий қарори асосида Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин». 98-моддада ёзилишича, «Вазирлар Маҳкамаси таркибини ЎзР П. тузади ва у Олий Мажлис томонидан тасдиқланади».

ЎЗБЕКИСТОН ПРЕЗИДЕНТИ ДЕВОНИ – ЎзР Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Президенти ижро этувчи ҳокимият девонини тузади ва унга раҳбарлик қилади. Ў.П.Д. мустақил давлат ҳокимияти идораси эмас, шу боис, у мажбур этувчи имлера-ғив ваколатларга эга бўлмай, бевосита қундалик бошқарув билан шуғулланмайди. Мазкур девон Президент самарали фаолият юритишини таъминлаш мақсадида таъсис қилинади. Президент томонидан тасдиқланган Низомга биноан, П.Д. зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилган: Президент фаолиятини ташкилий, экспертлик-ҳуқуқий, илмий-ахборот жихатдан таъминлаш, республика сиёсатини ишлаб чиқиш ҳамда амалга ошириш борасида Президентга конкрет тақлифлар (лойиҳалар) киритиш; киритилган тақлифларни амалга ошириш юзасидан аниқ тадбирларни ишлаб чиқиш; ЎзР вазирликлари ва идораларининг, Қорақалпоғистон Республикаси Вазирлар Кенгаши, вилоятлар ва Тошкент шаҳри ҳокимликларининг, шунингдек, қорхона, муассаса ва бирлашмаларнинг Президент фармонлари, фармойишлари ва бошқа топшириқларини бажариш бўйича фаолиятини уйғунлаштириш ва назорат қилиш.

Ў.П.Д. таркиби Президент фаолиятининг қуйидаги соҳалари бўйича давлат маслаҳатчиларидан иборат: 1) Ташкилий-кадрлар сиёсати; 2) Маъмурий-ҳуқуқий масалалар, ҳарбий ва мудофаа сиёсати; 3) Давлатлараро муносабатлар ва ташқи иқтисодий алоқалар; 4) Миллатлараро муносабатлар масалалари ва дин ишлари; 5) Фан, таълим ва ижтимоий муаммолар; 6) Ижтимоий-иқтисодий сиёсат масалалари; 7) Маданият, маънавият ишлари ва жамоат бирлашмалари билан алоқалар; 8) Давлат маслаҳатчисини-назорат инспекциясининг раҳбари.

П.Д. бўлинмалари: Президент Котибияти; Президентнинг ёрдамчилари; Матбуот қотиби хизмати; Ахборот маркази хизмати; ЎзР Миллий хавфсизлик кенгаши қотибияти;

Ишлар бошқармаси; Консультантлар гуруҳлари (бош консультантлар, етакчи консультантлар, консультантлар, экспертлар, референтлар).

Президентнинг Давлат маслахатчилари ўз фаолиятларини Президент томонидан белгиланган йўналишларда амалга оширади. Улар тегишли соҳадаги вазирликлар, давлат кўмиталари ва идораларнинг фаолиятини уйғунлаштиради, шунингдек, ўз итоатларидаги девон тузилмаси (хизмат) гуруҳига раҳбарлик қилади. Давлат маслахатчилари ўзлари раҳбарлик қилаётган соҳада давлат дастурлари, Президент фармонлари, фармойишлари ва бошқа топшириқларнинг қатъий бажарилишини таъмин этиш вазифасини бажарадилар. Шунингдек, илмий асосланган тавсияларнинг ишлаб чиқилиши ҳамда ҳаётга жорий этилишини таъминлайдилар. Тегишли давлат идоралари ва ташкилотлар фаолияти самарадорлигини таҳлил этиб, маълумотномалар тузадилар. Ваколат ва итоатлари доирасига кирувчи давлат бошқаруви идоралари раҳбарлигига номзод кадрларни танлаб (агар улар Президент томонидан тайинланадиган бўлса), Президентга бу хусусда тактифлар киритади. Президент эътиборига ҳавола этилган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларнинг лойиҳасини чуқур экспертизадан ўтказиб, улар бўйича хулосалар тайёрлайди.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING БАЙНАЛМИНАЛ МАДАНИЙ МАРКАЗИ – ЎзР Вазирлар Маҳкамасининг 1992 йил 13 январдаги қарори билан таъсис этилган. ЎРБММ ўз иштини Ижтимоий Кенгаш режасига биноан амалга оширади. Кенгаш таркибига марказ раҳбарияти, миллий марказлар, министрлик ва идоралар вакиллари ҳамда етакчи олимлар кириди. Республика миқёсда 140 га яқин миллий маданий марказлар фаолият юритади. Марказлар мақсад ҳамда вазифалари: она тил, тарих, ёзув, адабиёт халқ оғзаки ижоди, тасвирий санъат, театр санъати, миллий хунармандчилик, урф-одат ва анъаналар, спортнинг миллий турлари ва ҳ.к. ривожлантириш ва тарғиб этиш.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИ БЎЙИЧА МИЛЛИЙ МАРКАЗИ – инсон ҳуқуқ ва эркинларини ҳомоя қилиш изчил механизмларини ишлаб чиқиш, ҳуқуқни ҳимоя қилиш халқаро ташкилотлари билан яқин ҳамкорлик ўрнатиш, давлат муассасалари ва аҳолининг инсон ҳуқуқлари бўйича маданиятини юксалтириш. ЎЗРИҲБММ давлатнинг таҳлилий, консультатив, идоралараро, мувофиқлаштирувчи органи ҳи соҳабанди

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯВИЙ СУДИ – қонунчилик ва ижроия ҳокимияти актларининг конституцияга мослиги бўйича ишларни кўриб чиқадиган суд ҳокимияти органи. К.С. ЎзР Олий Мажлис палаталари қонун ва қарорлари, ЎзР Президентининг фармонлари, ҳукумат ва маҳаллий ҳокимият органларининг қарорлари, давлатлараро шартномалар ва ЎзР бошқа мажбуриятларининг Конституцияга мослигини белгилаб беради; Қорақалпоғистон Республикаси қонуларининг ЎзР қонуларига мослиги юзасидан хулосалар беради; Конституция ва ЎзР қонуларини талқин этади; Конституция ва ЎзР қонулари билан унинг ваколатига киритилган бошқа масалаларни кўриб чиқади.

К.С. ЎзР Конституциясига таянган ҳолдагина ишларни кўриб чиқади ва улар бўйича хулосалар беради. У ЎзР Президентининг тавсисига кўра, Олий Мажлис Сенати томонидан Раис, раис ўринбосарлари ва унинг бешта аъзосини (шу жумладан, биттаси Қорақалпоғистон Республикасидан) сайланади. К.С. ҳар бир аъзоси алоҳида сайланади. Олий Мажлис Сенати аъзоларининг кўпчилик овозини олган шахс сайланган ҳисобланади. ЎзР Конституциясининг 97-моддасига биноан, ваколати тугаши билан истеъфога чиққан ЎзР Президенти умрбод К.С. аъзоси лавозимини эгаллайди. Республикаси Конституциясининг 107-моддасига биноан, К.С. беш йил муддатга сайланади. К.С. доимий фаолият юритадиган орган ҳисобланади. Унинг йиғилишлари заруратга кўра чақириб турилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ БАЙРОҒИ – ЎзР Д.Б. XII чақирик ЎзР Олий Кенгашининг навбатдан ташқари саккизинчи сессиясида 1991 йил 18 ноябрда қабул қилинган «ЎзР Давлат байроғи тўғрисида»ги ЎзР қонун билан тасдиқланган. ЎзР Д.Б. – мамлакат давлат суверенитетининг рамзларидан биридир. У

бугунги Ўзбекистон сарҳадида қадимда мавжуд бўлган давлатлар билан тарихан боғлиқлигини англатади ҳамда мамлакатнинг миллий-маданий анъаналарини ўзида мужассамлаштиради. ЎЗР Д.Б. ўз кўринишига кўра бутун узунлиги бўйлаб ўтган тўқ мовий ранг, оқ ранг ва тўқ яшил рангли учта эндан таркиб топган тўғри тўртбурчак шаклидаги матодидир. Д.Б. узунлиги 250 сантиметрга, кенлиги 125 сантиметрга тенг. Мовий ранг, оқ ранг ва яшил рангли энларнинг кенлиги бир хил. Хар бир эн 40 сантиметрга тенгдир. Д.Б. ўртасидаги оқ рангли эннинг четларидан кенлиги 2,5 сантиметрга тенг қизил хошиялар ўтказилган. Д.Б. юқори қисмидаги мовий ранг эннинг юза томонида ва орака томонида, дастага яқин жойида, оқ рангли янги ой ва унинг ёнида ўн иккита оқ рангдаги беш қиррали юлдуз тасвирланган.

ЎЗР Д.Б. тасдиқланиши муносабати билан chop этилган махсус намойишнома-плакатда бундай дейилади: «1) Д.Б. мовий ранг тириклик мазмуни акс этган мангу осмон ва обиҳаёт рамзидир. Тимсоллар тилида бу – яхшиликни, донишмандликни, халолликни, шон-шухрат ва садқоқатни билдиради. Бинобарин, Амир Темур давлати байрогининг ранги ҳам мовий рангда эди; 2) Д.Б. оқ ранг – муқаддас тинчлик рамзи бўлиб, у кун қароғонлиги ва коинот ёриткичлари билан уйғунлашиб кетади. Оқ ранг поклик, беғуборлик, софликни, орзу ва хаёллар тозаллиги, ички гўзалликка интилишнинг тимсолдир; 3) Яшил ранг – табиатнинг янгилашниш рамзи. У кўлгана халқларда навқиронлик, умид ва шодумонлик тимсоли ҳисобланади; 4) Қизил чизиклар вужудимизда жўшиб оқаятган ҳаётнинг қудрат иромқларидир; 5) Навқирон ярим ой тасвири бизнинг тарихий анъаналаримиз билан боғлиқ. Айни пайтда, қўлга қиритилган мустақиллигимиз рамзидир; 6) Юлдузлар барча халқлар учун руҳоний, илоҳий тимсол саналган.

ЎЗР Д.Б. 12 та юлдуз тасвири ҳам тарихий анъаналаримиз, қадимги қуёш йилно-мамизга бевосита алоқадордир. Бизнинг ўн икки юлдузга бўлган эътиборимиз Ўзбекистон сарҳадидаги қадимги давлатлар илмий тафаккурида «Нўжум илми» тараққий этганлиги билан изоҳланади. Ўз.Д.Б. ўн икки юлдуз тасвирини ўзбек халқи маданияти қадимийлиги, унинг қомилликка, ўз тупроғида саодатга интиляши рамзи сифатида тушуниш лозим».

Халқ идрокда байроқнинг юқори қисми Ўз. донм мовий осмонини, байроқ ўртаси халқимизнинг оқ кўнглини ва унинг оқ пахтасини, байроқнинг туб қисми эса бизнинг чексиз яшил далаларимиз ва табиатимизни ифода қилади. Ўн икки юлдуз – кенг ва беҳад Ўзбекистонимиз таркибидаги Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятлар азалий тарихимизга содиқлигини билдиради, ярим ой эса юртимиз ислом Шарқи мамлақати эканлигидан дарак беради, Байроқдаги икки қизил йўл – мавжуд бирлик ва бузилмас дўстликка эришиш учун юртимиз фарзандлари қон тўққанларига ҳам ишора қилади. ЎЗР Д.Б. нисбатан ҳурматсизлик қилган юридик ёки жисмоний шахс белгиланган тартибда жазога тортилади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНING ДАВЛАТ ГЕРБИ – мамлакатимиз давлат мустақиллигининг рамзларидан биридир. «Д.Г. тўғрисида»ги ЎЗР қонуни 1992 йил 2 июлда ЎЗР Олий Кенгагининг унингчи сессиясида қабул қилинди.

ЎЗР Д.Г. қуйидаги кўринишга эга: тоғлар, дарёлар ва сўл томони бугдой бошоқларидан, ўнг томони эса чаноклари очилган гўза шоҳларидан иборат чамбарга ўраган гуллаган водий узра қуёш заррин нурларини сочиб туради. Д.Г. юқори қисмида Республика ҳурлигининг рамзи сифатида саккизбурчак тасвирланган бўлиб, унинг ички қисмида ярим ой ва юлдуз тасвирланган. Д.Г. марказида бахт ва эрксеварлик рамзи - қанотларини ёзган Жумо қуши тасвирланган. Д.Г. пастки қисмида республика Давлат байрогини ифода этувчи чамбар лентасининг бантида «Ўзбекистон» деб ёзиб қўйилган.

ЎЗР Д.Г. рангли кўринишида: Хумо қуши ва дарёлар - қумуш рангида; қуёш, бошоқлар, пахта чаноклари ва «Ўзбекистон» ёзуви - олтин рангида; гўза шоҳлари ва барглари, тоғлар ва водий - яшил рангда; чаноклардаги пахта - оқ рангда; лента - ЎЗР Давлат байрогининг ранглари акс эттирувчи уч хил рангда; саккизбурчак - олтин зарғал билан хошияланган жолда ҳаво рангда; ярим ой ва юлдузлар - оқ рангда тасвирланган.

ЎзР Д.Г. тасвири қайси идора, муассаса, ташкилотлар, биноларда ўрнатилиши расмий махсус қонуни ва қарорлар асосида белгиланади. Д.Г. тақдорланаётган тасвири, унинг ката-кичиклигидан қатъи назар, ушбу қонунга илова қилинаётган рангда ва оқ-қора тасвирга яққол мос бўлиши керак. Қонуннинг бажарилишини назорат қилиш маҳаллий давлат идоралари зиммасига юклатилади. ЎзР фуқаролари, шунингдек, мамлакатда истиқомат қилиб турган ўзга шахслар Д.Г. хурмат қилишлари шарҳ. Д.Г. беҳурмат қилган шахслар қонунда белгиланган тартибда жазоланади.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИ – ЎзР XII чақирик Олий Кенгашининг XI сессиясида, 1992 йил 8 декабрда мустақил Ўзбекистон давлатининг Конституцияси қабул қилинди. Давлатизмизнинг бу Асосий қонуни умумбашарий гоълар билан сугорилган, Ўзбекистон халқларининг асрий эзгу орзуси бўлмиш мустақилликка, жамиятда янги ижтимоий муҳит яратишга хизмат қилишга қаратилган. Унда илк бор Ўзбекистоннинг ўзига хос хусусиятлари – қонунларнинг устуңлиги, давлат ҳокимиятининг уч тармоққа бўлиниш тамойили, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари олий кадрят эканлиги акс эттирилган. Халқимиз ўз моҳияти билан тамомила янги Асосий қонун – К. эга бўлди.

Ўзбекистон ҳудудида авваллари ҳам бир қатор К. қабул қилинган (Туркистон АССРнинг 1918 ва 1920 йиллардаги, Жоразм ва Бухоро халқ республикаларининг 1920–1921 йиллардаги, Ўзбекистон ССРнинг 1927, 1937, 1978 йиллардаги К.). Аммо у К. халқ оммаси ўз ҳудудини ўзи эркин ва демократик асосида бошқариш, ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқларини таъминламаган эди. Улар, асосан, Марказнинг кўрсатмаси билан ёзилган ва Иттифок К. кўчириб олинган эди. Собик Иттифок давридаги К. амалда тобелкини мустаҳкамлар, маъмурий-буйруқбозлик тизими учун имконият яратар, чет эл давлатлари билан алоқа ўрнатиш ҳуқуқидан республикаларни маҳрум этар, бошқарувнинг истибод тизимини муҳофаза этар эди.

ЎзР давлат мустақиллиги эълон қилинган, табиий равишда, давлат мустақиллигини Конституция асосида мустаҳкамлаш зарурияти вужудга келди. ЎзР Президенти И.А.Каримов раислигида 64 кишидан иборат конституциявий комиссия бир неча ой давомида жаҳондаги энг илғор давлатлардаги, К. ёзиш аънавалари ва тажрибасини чуқур ва ҳар томонлама ўрганиб, шу асосда мустақил Ўзбекистоннинг янги К. лойиҳасини яратди. Аммо, К. комиссия бу билан чекланмасдан, лойиҳани умумхалқ муҳокамасига олиб чиқишни тақлиф қилди. Лойиҳа 1992 йил 26 сентябрда умумхалқ муҳокамаси учун матбуотда эълон қилинди.

Яратилаётган К. янги давлатнинг табиати, унинг ички ва ташқи сиёсати тамойиллари очиқ-ойдин ёритилди, инсон ҳуқуқларига, давлат суверенлигига, демократиянинг ва ижтимоий адолатнинг олий максадларига содиқлиги кўрсатиб ўтилди, шунингдек, ўзбек давлатчилиги ривожланиши тарихий тажрибасини ҳисобга олиш, халқаро ҳуқуқнинг умум эътироф этган меъёрлари устуворлигига таяниш лозимлиги айтилди. Мамлакатда яшаётган барча миллат ва элатлар учун муносиб ҳаётни таъминлашга замин бўлиш, барқарор бозор иқтисодида асосланган демократик ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти бунёд этилиши Ўзбекистон К. моҳиятини ташкил этади. Эндигина дунё харитасида пайдо бўлган, демократик, инсонпарвар, адолатли жамият қуришни азму қарор қилган ЎзР Асосий қонуни – К. лойиҳаси нафъат Ўзбекистон халқининг, балки бутун дунё ҳамжамиятининг эътирофига сазовор бўлди. Лойиҳа юзасидан тушган ва билдирилган барча тақлиф, мулоҳаза, шунингдек, истақлар ўрганилиб чиқилди, улардаги ижобий тақлифлар инобатга олинди, К. лойиҳасига киритилди. 1992 йил 8 декабрда Ўзбекистон Олий Кенгаши томонидан қабул қилинган К. мустақил давлатимиз тарихида буюк воқеа бўлди. Ўтган давр ЎзР К. дунёдаги энг демократик конституциялардан бири эканлигини кўрсатди.

2002 йил январдаги умумхалқ референдуми натижаларини ҳисобга олган ҳолда 2003 йилда ЎзР К.га ўзгартириш ва қўшимчалар киритилган.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ СУДИ – Ўзбекистонда оид судловни амалга оширувчи давлат органи ҳисобланади. О.С. ўз фаолиятини ЎЗР Конституцияси ва 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган «Судлар тўғрисидаги Қонунга мувофиқ амалга оширади. О.С. асосий вазифалари Республика Конституциясида ва бошқа қонунларда, инсон ҳуқуқлари тўғрисидаги халқаро битимларда эълон қилинган фуқароларнинг ҳуқуқлари ва эркинликларини ҳимоя этишдан, ижтимоий адолатни таъминлашдан, қонун-чилик ва ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашдан иборатдир. О.С. фуқаролик, жиноий ва маъмурий судлов ишлари соҳасида суд ҳокимиятининг олий органи ҳисобланади. Унинг таркиби Раис, унинг биринчи ўринбосари, ўринбосарлари, суд хайъатларининг раислари ва ҳакамлардан иборат. О.С. таркиби О.С. Пленуми ва О.С. Президиумидан ташкил топган. О.С. Пленуми суд инстанциясидан иборат бўлиб, унга О.С. ҳакамлари, Қорақалпоғистон Республикаси О.С. Раиси қиради. О.С. Пленуми назорат қилиш тартибидеги ишларни, суд амалиётини умумлаштиришга оид материалларни кўриб чиқади, қонунларни қўллаш масалалари бўйича раҳбарлик тушунчאתари беради. қонунларни қўллаш практикаси ҳамда қонунларнинг бажарилиши юзасидан Қорақалпоғистон Республикаси О.С., вилоят судлари, Тошкент шаҳар суди, Ҳарбий суд раисларининг ҳисоботларини тинглайди.

О.С. Президиуми Пленум томонидан, О.С. ҳакамлари орасидан ташкил қилинади. У назорат тартибидеги ишларни, суд амалиётини умумлаштириш якунларини, суд хайъатлари ҳамда О.С. аппарати ишини ташкил этиш масалаларини кўриб чиқади. Қорақалпоғистон Республикаси О.С., вилоятлар судлари, Тошкент шаҳар суди ва ҳарбий судлар раисларининг қонунларни қўллаш амалиёти хусусидаги ҳисоботини тинглайди.

О.С. аъзолари ЎЗР Президенти тавсияси билан Олий Мажлис томонидан беш йил муддатга сайланадилар. Олий юридик маълумотга, юридик мутахассислик бўйича камида етти йиллик иш стажига, шу жумладан ҳакам сифатида беш йил иш стажига эга бўлган ва малака имтиҳонидан ўтган Ўзбекистон фуқаросигина О.С. ҳакамси этиб сайланиши мумкин. ЎЗР О.С. ташкил қилишда барча илғор мамлакатларнинг ижобий тажрибаси ўрганилди.

ЎЗБЕКИСТОН ҚУРОЛЛИ КУЧЛАРНИ ЖАНГОВАР ҲОЛАТДА САҚЛАШНИ САМАРАЛИ БОШҚАРИШ – Ў.Қ.К.Ж.Х.С.С.Б. мақсадида: 1) Қуролли Кучларимиз миқдори, малакаси ахлоқий, рухий катъияти, жисмоний тайёргарлиги ва интизомини кучайтириш; 2) Ватан фидойиларини тайёрлаш, ўқитиш, миллий кадрлар тайёрлаш; 3) Қуролли Кучларни қурол-яроғлар ва ҳарбий техниканинг энг сўнгги намуналари билан қуроллантириш; 4) Қуролли Кучлар жанговар қобилиятини ошириш омиллари; 5) Санатни тезда ҳарбий мақсадга сафарбар қилиш, уни кенг қўламдаги бескинчилик юз берган тақдирда жанговар вазифани бажаришга тайёр бўлишини таъминлаш.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ХЎЖАЛИК СУДИНИНГ ВАКОЛАТЛАРИ – О.Х.С. суд ҳокимиятининг хўжалик соҳасида суд ишларини юритиш борасидаги олий орган ҳисобланади. У Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ҳамда Тошкент ш. хўжалик судлари устидан назорат қилиш ҳуқуқига эга. О.Х.С. ишларни биринчи инстанция сифатида, кассация ва назорат тартибидега кўриб чиқади. У О.Х.С. Пленуми тушунтиришларининг хўжалик судлари томонидан бажарилишини назорат қилади, қуйи хўжалик судлар фаолиятини текширади, хўжалик судларининг ишни ташкил этиш борасидаги ижтимоий тажрибасини ўрганади, умумлаштиради ва тарғиб этади.

ЎЗБЕК ТИЛИ – ўзбек миллатининг тили. Бу тилда сўзлашувчиларнинг умумий сони йигирма миллион билан йигирма беш миллион орасида бўлиб, уларнинг асосий қисмини Ўзбекистонда ва унга чегарадош бўлган мустақил давлатларда истиқомат қилиб турган ўзбек тилида сўзлашувчи ва ўзини ўзбек деб билувчи аҳоли ташкил қилади.

Ў.Т. олтой тиллари оиласининг гуркий тиллар гуруҳига қиради ва сўзлашувчлар сони жиҳатидан турк тили ва озарбайжон тилидан сўнг учинчи ўринда туради. Ў.Т. энг қадимий туркий ёзма тиллардан биридир. Ҳозирча ўрганилган манбаларга қўра, у деярли бир ярим мингйиллик тарихга эга. Аммо Ў.Т. асл тарихи бундан кўпроқ бўлиб, милоддан аввалги асрлар қаърига тақалади. Бу масалалар назарий ва методологик жиҳатдан

ёритилмаган, фактик жиҳатдан ҳам тўла ўрганилмаган. Ў.Т. тарихи, умуман, унинг ривож туркий тиллар тарихининг таркибий қисми эканлиги назарий-методологик жиҳатдан кўриб чиқилмаган. Ў.Т. асрлар давомида форс-тожик тилининг яқин ҳамроҳи бўлганлиги ва бу нарса иккала тилнинг бойишига ҳамда ривожланишига ижобий таъсир кўрсатганлиги масалалари ҳам тилшуносларнинг диққат марказидан етарли жой олганича йўқ.

Ў.Т. жаҳондаги энг бой ва ривожланган тиллардан бири. Бу тилнинг шаклланишида, айниқса, Алишер Навоийнинг хизмати катта. Ў.Т. такомиллашиш жараёни тўрт асосий манба иштирокида амалга ошган: асл туркий тиллар таъсири; форс-тожик тилининг асрлар давомидаги ҳар томонлама таъсири; араб тилининг ўрта асрлардаги Шарқ фанларининг ва ислом динининг умумий тили сифатида таъсири; XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб Оврупо тилларининг таъсири. Ана шундай кўптомонлама таъсир, Ў.Т. грамматик жиҳатдан мукамал ва лугавий бой бўлишини, фонетик жиҳатдан хушоҳанг тил сифатида шаклланишини таъминлади.

Ў.Т. шеваларга бой тиллардан бири ҳисобланади. Шевалар – умуммиллий тилни бойитишнинг чексиз манбандир. Ҳозирги замон Ў.Т., асосан, уч кўринишга эга бўлиб, биринчидан, шевалардан, иккинчидан, умуммиллий адабий тилдан ва, учинчидан, уларнинг қоришмаси бўлмиш кундалик жонли мулоқот тилидан ташкил топган XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб XX асрнинг 30-йилларигача Ў.Т. янги замон ўзбек миллатининг тили сифатида шаклланди, ўз тараққиёт йўлларини аниқлаб, ривожлана бошлади. Афсуски, СССР Халқ Комиссарлари Совети ва ВКП(б) МК 1938 йил 13 февралдаги «Рус тилини миллий республикаларда мажбуран ўқитиш тўғрисида» қарори чиққандан сўнг собиқ шўро мамлакатига кенг миқёсда руслаштириш сиёсати амалга оширилди, Ў.Т. ҳаётнинг асосий соҳаларидан аста-секин сикиб чиқарила бошлади.

Мустақиллик Ў.Т. озод ва эркин ривожланишнинг шох кўчасига олиб чиқди. 1989 йилнинг октябрь ойида Ў.Т. давлат тили мақоми берилди, шу асосда барча мажлислар, илмий ва амалий анжуманлар, учрашувлар, олийгоҳлардаги дарслар ва ҳаётнинг бошқа томонларига оид тadbирлар Ў.Т. ўтказила бошлади, илмий ва илмий-оммабоп адабиёт асосан Ў.Т. чоп этилмоқда. Бу борада ҳали иш кўп ва уларни бажариш, биринчи навбатда, ўзбек миллий табиийларининг саяҳ-ҳаракатларига боғлиқ.

ЎЗБЕКИСТОН ТАБИЙИЙ БОЙЛИКЛАРИ – Ўзбекистонда машҳур Менделеев даврий системасининг деярли барча элементлари топилган. Ҳозирга қадар 2,7 мингдан зиёд турли фойдали қазилма конлари ва маъдан намоён бўлган истиқболли жойлар аниқланган. Улар 100 га яқин минерал-ҳом ашё турларини ўз ичига олади. Шундан 60 дан ортиғи ишлаб чиқаришга жалб этилган. 900 дан ортиқ кон кидириб топилган бўлиб, уларнинг тасдиқланган захиралари 970 миллиард АҚШ долларини ташкил этади. Шу билан бирга, умумий минерал ҳом-ашё потенциали 3,3 триллион АҚШ долларидан ортиқроқ баҳоланаётганини ҳам айтиб ўтиш керак. Ғоят муҳим стратегик манбалар – нефть ва газ конденсати, табиий газ бўйича 155 та истиқболли кон, қимматбаҳо металллар бўйича 40 дан ортиқ, рангли, нодир ва радиоактив металллар бўйича 40, қончилик қимё ҳом-ашёси бўйича 15та кон кидириб топилган. Ҳар йили республика конларида тахминан 5,5 миллиард долларлик микдорда фойдали қазилмалар олинмоқда ва улар ёнига 6,0–7,0 миллиард долларлик «нги захиралар қўшилмоқда. Олтин захиралари бўйича республика дунёда 4-ўринда, уни қазиб олиш бўйича 7-ўринда, мис захиралари бўйича 10–11-ўринда, уран захираси бўйича 7–8-ўринда туради.

ЎЗБЕКИСТОН ИЖТИМОЙ СИЁСАТИНИНГ АСОСИЙ ЙУНАЛИШЛАРИ– 1) Фуқароларнинг меҳнат қилиш борасидаги Конституциявий ҳуқуқларини таъминлаш; 2) ижтимоий ҳимоялашнинг мақсадли ва аниқ йуналтирилганлиги; 3) аҳолининг ижтимоий жиҳатдан энг муҳтож табақаларини қўллаб-қувватлаш; 4) иқтисодий жиҳатдан фаол аҳоли меҳнатини рағбатлантириш; 5) реал меҳнат бозорини шакллантириш; 6) ижтимоий соҳа, соғлиқни сақлаш, таълим, маданият ва санъат, илм-фаннинг мушкул ахволга тушиб қолишига йўл қўймаслик.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ СУДИ ТАРКИБИ – ЎЗР О.Х.Т. раис, унинг биринчи ўринбосари, раис ўринбосарлари, суд коллегияси раислари, Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳакамларидан иборат.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ХЎЖАЛИК СУДИ ТАРКИБИ – ЎЗР О.Х.С.Т. раис, унинг биринчи ўринбосари, раис ўринбосарлари, суд коллегияси раислари, ЎЗР О.Х.С. ҳакамларидан иборат.

ЎЗБЕКИСТОН ХАЛҚ ДЕМОКРАТИК ПАРТИЯСИ – мамлакатда фаолият кўрсатаётган сиёсий партиялардан бири. 1991 йил 1 ноябрда Тошкентда бўлиб ўтган I (Таъсис) курултойида унинг тузилиши эълон этилиб, Дастури ва Низоми қабул қилинди. Марказий Кенгаш ҳамда Марказий тафтиш комиссияси сайланди. ЎЗР Адлия вазирлиги томонидан 1991 йил 15 ноябрда рўйхатга олинган. Ҳозирда, ХДП таркибида Қорақалпоғистон Республикаси, 12 та вилоят, 208 тадан ортиқ шаҳар ва туман кенгашлари, 14173 тадан ортиқ бошланғич ташкилот бўлиб, уларда 443000 дан ортиқ аъзо бирлашган. Партиянинг олий органи – курултой ҳар 5 йилда чақирилади. Курултойлар оралиғида унинг олий раҳбар органи – Марказий Кенгаш пленумлари, одатда, йилда бир марта бўлиб ўтади. Жорий сиёсий ва ташкилий ишларни йўналтириш учун МК аъзолари таркибидан Сиёсий ижроия кўмита, котиблар ва ижроия-бошқарув органи – Котибият сайланади.

ЎЗБЕКИСТОНДА ИШГА СОЛИНАЁТГАН ФЙДАЛИ ҚАЗИЛМА КОНЛАРИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ – 1) табиий ва минерал ҳом ашё захиралари йирик конларда тупланган бўлиб, уларни қазиб олинган жойининг узидаёқ комплекс қайта ишлаш имконияти борлиги; 2) фойдали қазилмаларнинг кўпгина турлари таркибидаги фойдали компонентлар юқори даражада бўлибгина қолмай, катта миқдорда йўлдош элементларга ҳам эгаллиги; 3) конларнинг кўпчилигида очик усулда ишлаш мумкин, рудаларни бойи-тиш технологияси ҳам нисбатан оддий. Бу технология фойдали компонентлари кўп миқдорда чиқаришни ва жаҳон бозорида харидорғир маҳсулот олишни таъминлашлиги; 4) кўпгина фойдали қазилма конлари яхши ўзлаштирилган, аҳоли зич яшайдиган минтақаларда жойлашган. Улар транспорт йўлларига ва ҳудудлар ўртасида ресурсларни ташиниш воситаларига, шу жумладан суюқ ва газ ҳолатидаги фойдали қазилмалар учун қувур транспортига эга эканлиги; 5) ишлаб чиқариш ва социал инфраструктура, малакали кадрлар, тоғ-кон мутахассислари тайёрлайдиган Олий ва Ўрта махсус ўқув юртлари тизими мавжудлиги.

ЎЗБЕКИСТОНДА СТРАТЕГИК АҲАМИЯТГА МОЛИК РЕСУРСЛАР – 1) Ўзбекистон ноёб ёқилғи-энергетик ресурсларига эга. Қидириб топилган газ захиралари 2 триллион кубометрга яқин, кўмир 2 миллиард тоннадан ортиқ, 160дан ортиқ нефть қони мавжуд. Мутахассисларнинг баҳолашича, Ўзбекистоннинг ер остида жуда катта нефть ва газ қатламлари бор. Республика ҳудудининг қарийб 60 фоизида уларни истиқболда қазиб олиш мумкин. Нефть ва газ ресурсларининг захиралари бир триллион АҚШ долларидан зиёд баҳоланмоқда. Ўзбекистондаги нефть захираларининг қазиб олинганлик даражаси бор-йўғи 32 фоизни ташкил этади. Бу кўрсаткич Туркменистонда – 61 фоизга, Қирғизистонда – 41 фоизга, Тожикистонда – 60 фоизга тенг; 2) Ўзбекистон катта кўмир захираларига эга. Унинг геологик захиралари бўйича Марказий Осиёда иккинчи ўринда туради. Ўзбекистонда кўмир Ангрен, Шаргун ва Бойсун конларида қазиб чиқарилади. Уларнинг умумий захираси 2 миллиард тонна; 3) Ўзбекистонда кимматбаҳо металллар билан бир қаторда Уран ҳам ишлаб чиқарилади. Аниқланган Уран захиралари 50–60 йил мобайнида қазиб олишга етади; 4) Ўзбекистон рангли металллар – мис, кўрғошин, рух, вольфрам ва шу гуруҳга кирувчи бошқа металлларнинг аниқланган захираларига эга. Ишлаб турган конлар мис ва унга йўлдош металлларни 40–50 йил, рух ва кўрғошинни 100 йилдан кўпроқ вақт қазиб олишни таъминлайди. Ўзбекистон ренийнинг ноёб захираларига эга. У Олмалик конларида мис рудалари билан боғлиқ; 5) Республикада 20та мармар, 15та гранит ва габбро қони борлиги аниқланган. Қоплама тошларнинг умумий захиралари 85 миллион кубометрдан ортиб кетади; 6) Республика фосфоритларга бой. Жерой-Сардара фосфорит-

лар қонидаги Мароқаш турига мансуб заррадонатор фосфоритларнинг аниқланган захираси тахминан 100 миллион тоннани ташкил этади; 7) Ўзбекистонда жуда катта калий туз қонлари мавжуд бўлиб, булар Қашқадарё вилоятидаги Тубакат ва Сурхондарё вилоятидаги Хўжаймикон қонларидир. Тахминий ҳисобларга қараганда, калий тузлари 100 йилга етади.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЖЎҒРОФИЙ-СТРАТЕГИК ЎРНИ ВА ИМКОНИАТЛАРИ – 1) Амударё билан Сирдарё оралиғида жойлашган бўлиб, халқаро алоқаларни йўлга қўйиш нуқтани назардан ва ўз тараққиёт истикболлари жиҳатидан қулай жўғрофий-стратегик мавқега эга; 2) Марказий Осиёнинг қоқ марказида жойлашган бўлиб, у бой табиий бойликлар, ҳам ашё ресурсларига эгадир; 3) Худудлари қадим замонларда Шарқ билан Ғарбни боғлаб турган Буюк Илпак йули ўтган; 4) Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон, Туркменистон ва Афғонистон давлатлари ўртасида боғловчи халқ вазифасини ўтади.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ МУДОФАА ҚОБИЛИЯТИГА ТАЪСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР – 1) давлатнинг иқтисодий имконияти, саноат имкониятлари, унинг сафарбарлик тайёрларлиги; 2) ташқи иқтисодий ва ташқи сиёсий соҳалардаги ҳамкорлик даражаси.

ЎЗБЕКИСТОННИНГ ҲАРБИЙ ҚУРИЛИШ СОҲАСИДАГИ МАҚСАДЛАРИ– 1) ЎЗР таркибида яхши тайёрланган ва таълим олган, профессионал армияни шакллантириш; 2) ЎЗР халқига, она заминига садоқатли бўлган, ўз Ватанининг шаъни ва қадр-қимматини охиригача ҳимоя қила оладиган жангчиларга эга бўлган армияни босқичма-босқич вужудга келтириш; 3) Микдор жиҳатидан унча катта бўлмаган, лекин яхши шайланган, замонавий қуроллар ва ҳарбий техника билан бекаму-қўст қуролланган армияни қарор топтириш; 4) Ўзбекистоннинг ҳавфсизлигини мустақил равишда ва пухта таъминлашга қодир бўлган қуролли кучларни шакллантириш.

ЎЗИНИ-ЎЗИ БОШҚАРИШ – 1) Конституция ёки бошқа давлат актлари билан маҳаллий ҳокимият идораларига ваколатига қирадиган масалаларни мустақил ҳал қилиш ҳуқуқи; 2) маҳаллий ҳокимият органларининг ваколатига қиритилган масалаларни ҳал этиш боасидаги фаолияти; 3) давлат ва жамоат ташкилотлари томонидан демократик сайлов принциплари ва сайловлар асосида раҳбарларнинг алмашинувиға таянган ҳолда кундалик маъмурий, хўжалик ва кадрларга оид масалаларнинг ҳал этиш амалиёти.

ЎЗ-ЎЗИНИ МУҲОФАЗА ҚИЛИШ – қайта ҳаракатлар, халқаро муносабатларда ҳуқуқий куч ишлатишнинг бир тури.

ЎЛИМ ЖАЗОСИ – оғир жиноят содир этгани учун қонунда белгиланган жазо чораси тарзида ҳаётдан маҳрум этиш ривожланган мамлакатларда Ў.Ж. белгиланишидан олдин албатта суд иши кўриб чиқилади. Катл давлатнинг ишончли вакили томонидангина амалга оширилиши мумкин, акс ҳолда бу қотиллик ҳисобланиб, жиноий жавобгарликка тортилади. Айрим ҳолларда суд қарори билан ўлим жазоси умрбод қамок ёки узок муддатга озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилиши ёки маҳқум давлатнинг олий мансабдор шахси (президент, ҳукмдор, бош вазир, губернатор ва ҳ.к.) томонидан авф этилиши мумкин. Ҳозирги вақтда Ў.Ж. қўйидаги турлари қўлланади: отиш, осиш, тош билан уриб ўлдириш, электр стули ва ҳ.к.

ЎРТА ОСИЁ – Осиё қитъасининг бир бўлағи, Ғарбда Каспий денгизидан шарқда Хитой билан бўлган чегарагача ва Шимолда Орол-Ирғиз сувайирғичдан Жанубда Эрон ва Афғонистон чегарасигача давом этади. Ўрта Осиё худуди ўрта асрларда Мовароуннаҳр, XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларида (1924 йилда миллий-давлат чегараси ўрнатилишига қадар) Туркистон деб аталган. Кейинчалик Орта Осиё (Марказий Осиёдан фарқ қилиш учун) деб аталадиган бўлди. Чет эл адабиётида одатда «Ў.О.» ва «Марказий Осиё» тушунчалари бир маънода ишлатилади. Ҳозирм йилларида «Ў.О.» дейилганда, Орол денгизининг шимолий нуқтасидан то Болхoш кўлининг шимолий нуқтасигача ўтказилган тўғри чизиқдан қуйидаги, Эрон, Афғонистон, Хитой ва Каспий денгизи чегараларига қадар бўлган ораликда жойлашган худуд тушунилади. Бу худуднинг яна бир номи,

боя айтганимиздек, Туркистон эди. Шўро йилларида бу тушунчалар бир оз ўзгарди, чунки 1924 йилдаги миллий-давлат чегараланиши натижасида собиқ «Ў.О.»нинг талай қисми Қозоғистон таркибига кирди. Қозоғистоннинг чегаралари эса шарқи-шимолда Ўрта Си бирга, ғарбда Ўрол тоғларига ва Волга дарёсининг этакларигача чўзилиб борарди, яъни қисман Оврупо китъасига мансуб эди. Шу боисдан Қозоғистонни «Ў.О.» тушунчаси билан камраб олиш баҳсли бўлган. Бундай шароитда «Ў.О.» деганда Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон, Ўзбекистон ва унинг таркибига кирувчи Қорақалпоғистон тушунилади бошлади. Расмий ҳужжатларда ва кундалик ҳаётда «Ўрта Осиё республикалари ва Қозоғистон» деган ибора ва тушунча кенг ўрин олди. Аммо, СССР парчаланиб, унинг таркибида бўлган Тожикистон, Туркменистон, Ўзбекистон, Қирғизистон ва Қозоғистон мустакил давлатларга айлангандан сўнг, тарихи, маданияти, ҳудуди, кўп жиҳатдан тили умумий бўлган бу мамлакатларни бириктирувчи, уларни бир-бирига жипслаштирувчи янги ва истиқболли омиллар пайдо бўлди ва «Ў.О. ва Қозоғистон» тушунчаси ўрнини «Марказий Осиё» тушунчаси эгаллади. «Ў.О.» жўғрофий тушунча, «Марказий Осиё» эса сиёсий-жўғрофий тушунча бўлиб қолди. Мустакиллик шарофати билан бу беш давлат ўз муаммоларини ҳал этишда биргаликда ҳаракат қилишлари маъқул эканлиги маълум бўлди. Шу муносабат билан бу беш давлат жойлашган ҳудуд «Марказий Осиё» деб атала бошланди.

Қ

ҚАДРИЯТ – борлик ва жамият. нарсалар, воқеалар, ҳодисалар, инсон ҳаёти, моддий ва маънавий бойликларнинг аҳамиятини кўрсатиш учун қўлланиладиган тушунча. Қ. билан боғлиқ масалалар ҳаётнинг энг асосий мавзулари ҳисобланади. Қ. Ғарбда аксиология фани ўрганади, у кенг тарқалган фалсафий фанларда биридир. Ҳозирги даврда Қ. тўғрисида фалсафа, маданиятшунослик, сиёсатшунослик, психология фанлари турли тадқиқотлар олиб бормоқда. Собиқ Иттифоқда Қ. мавзуси ўтган асрнинг 60-йилларигача тадқиқ этилмагача эди. Ҳозир Ўзбекистонда бу масалага эътибор кенгайди. Чунки, Қ. мустакилликни мустаҳкамлайдиган маънавий омилдир. Баъзилар кадрланадиган нарса ва ҳодисалар, масалан, қимматбаҳо буюмларни Қ. дейишади. Аслида эса ана шуларнинг ижтимоий аҳамияти Қ. ҳақиқий баҳосини аниқлайди. Бирор нарса, воқеа ёки ҳодисанинг қадри унинг моддий-иқтисодий баҳосидан катта фарқ қилиши мумкин. Мас., минг йил илгариги буюмни ҳозир ишлаш мумкин эмас. Унинг иқтисодий қиймати кам, аммо қадри анча салмоқли бўлиши мумкин.

Қ. тарихий ва замонавий бўлиши мумкин. Қ. хилма-хил шакллари бор: моддий ва маънавий, умумбашарий, минтақавий, умуминсоний; жамият ҳаётининг соҳалари бўйича иқтисодий, ижтимоий, сиёсий, маданий Қ.; ижтимоий онг шаклларига мос келадиган ахлоқий, диний, ҳуқуқий, илмий; ҳаётнинг ижтимоий тузилишига мос келадиган, миллий, синфий, партиявий ва бошқ. Қ. дунёни билишнинг мақсади, билмларимизнинг ҳақиқатга мос келиш даражасини аниқлаш мезони ёки бирор идеал тарзида ҳам намоён бўлади. Қ. асосий функцияси ҳам ана шулар билан боғлиқ. Ўзбекистон мустакилликка эришгандан сўнг Қ. эътибор кучайди, умуминсоний Қ. устуворлиги эътироф қилинди, миллий Қ. ҳамда шахс манфаатларини умуминсоний талабларга мослаштираш ва уйғунлаштириш асосий вазифа бўлди.

Қ. инсоният тарихи давомида аста-секин шаклланадилар. Уларнинг миқдори ва сифатининг ошиши инсоният тараққиёти қанчалик ривожланганигининг кўрсаткичидир. Ўтмишда баъзи масалан, маърифат тўғрисида умуман тушунча бўлмаган. Бундай янги тушунчалар асрлар давомида шаклланиб, Қ. қаторини бойитиб боради. Айни вақтда, Қ. маҳаллий, миллий, минтақавий ва умуминсоний бўлиши табиғийдир. Чунки Қ. тушунчаси муайян вазият ва шароитда шаклланади. Жамият тараққий этгани сари барча халқларга тегишли, яъни умуминсоний Қ. кўпайиб бораверади ва бу ўзгаришлар инсоният ўз ривожидан қандай янги чўққиларни эгаллаётганининг белгиси бўлади (мас., эркинлик, тинчлик,

ижтимоий тенглик, ижтимоий ҳақиқат, маърифат, маънавият, гўзаллик, яхшилик, инсонпарварлик, инсонийлик, демократия, ҳуқуқий жамият, конуннинг устуворлиги, хотин-қизлар озодлиги ва бошқ.).

Қ. деганда, инсон ва инсоният учун аҳамиятли бўлган барча нарсалар тушунилади (масалан, эркинлик, тинчлик, яхшилик). Моддий қадриятлар ҳақиқий Қ. намоён бўлиш воситаларидир (масалан, ҳаётда керак бўладиган турли буюмлар). Инсоният тарихи унга хизмат қиладиган, ўзи яратган, суянадиган ва қўллаб қувватлайдиган Қ. дунёсининг кенгайиш, бойиш ва такомиллаштириш тарихидир. Инсоният ўзининг кундалик меҳнати билан яратаётган сунъий нарсалар дунёсида яшайди. Биз яратаётган ушбу моддий ва маънавий бойликлар оламининг гултожи, сараси Қ. ва мезонлари кишиларга, уларнинг ҳулқ-атворини тартибга солиш ва тўғри йўналтиришга хизмат қилади. Бундай ўзига хос бошқаришнинг самарадорлиги кишиларимизнинг Қ. оламини билишига боғлиқдир.

ҚАЙТА ҚУРИШ – ўтган асрнинг 80-йилларида собиқ иттифок ва КПСС раҳбарияти томонидан эълон қилинган ҳамда 1991 йилнинг августигача давом этган сиёсат; унинг моҳияти сшўролар иқтисодиёти, сиёсати, мафкураси ва маданиятини умуминсоний идеал ва қадриятларга мослаштиришга уринишда намоён бўлади; бу сиёсатнинг изчил амалга оширилгани КПССнинг ҳалокати ва СССР парчаланиб кетишига олиб келди.

ҚАРАМЛИК – мамлакат ва ҳудудларни босиб олиш ёки бошқа хил йўллар билан уларнинг устидан бошқа давлат ва гуруҳларнинг ҳукмронлиги ўрнатилиши оқибатида давлат ҳокимиятининг олийлик ва суверенлик белгиларидан маҳрум бўлиши. Қарам давлатлар метрополия давлатларига сиёсий, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан қарамлик заنجирлари билан боғланган бўлади.

Қ. ҳуқуқий шакллари икки асосий гуруҳдан иборат: 1) халқаро-ҳуқуқий боғлиқлик-протекторат (ҳомийлик), васийлик, кондоминум ва мандатли ҳудуд; 2) давлат ҳуқуқий алоқалари. Биринчи ҳолда қарам давлатлар юридик жиҳатдан метрополиянинг таркибий қисми деб қаралмайди ва улар ўз давлатчилигига эга бўлиши ҳам мумкин.

Қ. бир қўриниши бўлган протекторат, яъни ҳомийлик, имзолоччи томонлар учун тенг бўлмаган шартнома асосида ўрнатилади. Унга кўра, ҳомий давлат ўз қарамоғига олган давлатнинг ташқи сиёсатини белгилаб беради. Қарам давлат, бундай ҳолларда, фақат ташқи муносабатларда қарам бўлиб қолмасдан, шу билан бирга, ўз ҳомийсидан давлатнинг ички ишлари юзасидан маслаҳатчи ёки агентни ҳам қабул қилади. Шу тариқа, ҳар қандай мустақилликдан маҳрум бўлади. Мас., Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги билан чор Россияси ўртасида 1873 йилда тузилган «Дўстлик шартномаси»га кўра, бу давлатлар устидан чор ҳукуматининг «ҳомийлиги» ўрнатилди. «Дўстлик шартномаси»га кўра, Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги ўз давлат бошқарув тизимини ўзгартирсиз сақлаб қолди. Шартномага биноан, Бухоро амирлиги Россия ҳукумати тайинлаган сиёсий агентини қабул қилди. Хива хонининг фаолияти устидан назорат Россия томонидан махсус ташкил қилинган Амударё бўлимининг бошлиғига топширилди.

Иккинчи шаклдаги Қ. эса тобёе ҳудудлар, муайян даражада метрополиянинг таркибий қисми, деб ҳисобланади ва бевосита метрополия ҳукумати тайинлайдиган амалдорлар томонидан бошқарилади. Қарам давлатларда ташкил этиладиган сайланадиган органлар қарам ҳудудни бошқаришда фақат маслаҳат овозига эга бўлади. Кўпчилик ҳолларда мустамлакалар сайланадиган органларга эга бўлмай, улар марказий ҳукумат кўрсатмаси орқали метрополия амалдорлари томонидан яққа ҳолда бошқарилади. Масалан, чор Россияси томонидан 1865—1866 йиллар ва ундан кейин босиб олинган Туркистон ерлари бевосита Россия давлатининг таркибий қисми деб ҳисобланди. Ўлкани бошқариш Россия императори томонидан лавозимга тайинланадиган ва озод қилинадиган генерал-губернаторга тегишли эди. У ўлкани яққабошчилик асосида бошқарган.

XX аср бошларида ҳам Қ. муносабатлари, асосан, босиб олиш ва зўравонлик асосида вужудга келган бўлса, ҳозирги даврда бу муносабатларнинг вужудга келиши «маданийлашган» қўринишга эга бўлди. Ривожланган давлатларнинг тараққиётдан орқада

қолган мамлакатларга бераётган иқтисодий «ёрдами» оқибатида, иқтисодий Қ. Аста-секинлик билан тўлиқ қ.ка айлана боради, деган хавф бор. Бундай Қ. тушиб қолмас-ликнинг йўли – бозор иқтисоди муносабатларини тез ривожлантириб, рақобатбардош мах-сулот билан жaxon бозорига чиқишдир. Шу йўлдан бораётган Сингапур, Индонезия, Тайвань, Жанубий Корея ва бошқа қатор мамлакатлар ривожланган давлатлар даражасида сифатли махсулот ишлаб чиқариб, Шарқ аждаҳолари номини олди.

ҚАРШИЛИК – 1) бирон-бир кишининг ноқонуний, адолатга зид хатти-ҳаракати-нинг ошқор этилиш; 2) суд томонидан суд ишини олиб боришда йўл қўйилаётган хато ёки қонуннинг бузилиши тўғрисида прокурорнинг ўша судга, апелляция ёки кассация инстанциясига тақдим этган ёзма эътироз.

ҚАТАҒОН – (лот. «*repressio*» – эшиш, бостириш) – давлат органлари томонидан қўлланадиган жазо чораси.

ҚАШШОҚЛИК – энг зарур нарсалар қийматини тўлаш имкониятига эга бўлмаган индивид ёки гуруҳларнинг иқтисодий ҳолатини ифода этувчи тушун-ча. Қ. нисбий бўлиб, муайян жамиятдаги турмуш даражаси андозалари, ижтимоий бойлиkning тақсимланиши ва бошқа омиллар билан белгиланади.

ҚИРОЛ ВА ИККИ ПАЛАТАЛИ ПАРЛАМЕНТ – Бельгия Қироллигининг қонун чиқарувчи органи. Вакиллар палатаси (150 депутат) ва Сенат (71 киши, жумладан қирол ўғли — меросхўр шахзода, 40таси тўғридан-тўғри сайланади).

ҚОНУН – 1) *юрид.*, қонунчилик ҳокимиятининг фуқаролар, жамият ва давлат ҳаётига таалуқли муносабатларда муайян тартиб жорий этиш борасидаги иродасининг намоён бўлиши. Қонунлар умумий, маҳаллий ва махсус турларга бўлинади; 2) *табиий-илмий ибора.*, ҳодисалар ўртасида умумий ва зарурий муносабат ифодаси. Ҳодисаларнинг турига қараб, Қ. табиий (механик, физикавий, кимёвий, органик ва ҳ.к.); 3. Психологик ва ахлоқий; 4. Ижтимоий ва тарий қонунларга бўлинади.

ҚОНУНИЙЛИК – 1) Индивид ва ижтимоий гуруҳлар хатти-ҳаракатининг муайян жамиятда қарор топган тартибга мослиги; 2) Ҳукмдорлар, сиёсий ҳаракат ва ижтимоий институтлар хатти-ҳаракатининг қонунийлиги ҳамда ижтимоий жиҳатдан муҳим мақсад-ларга эришиши йўлидаги фаолиятининг самарадорлиги.

ҚОНУН ЧИҚАРУВЧИ ҲОКИМИЯТ – ижроия ва суд ҳокимияти билан бир қаторда турадиган олий давлат ҳокимияти тармоғи.

ҚОНУНИЙ (ЛЕГИТИМ) ҲУҚМРОНЛИК – ҳокимиятнинг қонунийлиги тушун-часига таянган ҳамда тобелар томонидан тан олинган ҳукмронлик.

ҚОНУНЧИЛИК – 1) давлатнинг ваколатли органлари томонидан қонунларни эълон қилиш, бекор этиш ва ўзгартириш борасидаги фаолияти; 2) муайян давлатда амалда бўлган қонунларнинг умумий ёки алоҳида соҳалари бўйича мажмуи.

ҚОНУНЧИЛИК КОРПУСИ (Corps legislatif) – Францияда: 1) 1793 йилда қабул қилинган ва қучга қирмаган конституция бўйича ваколатли қонунчилик мажлиси; 2) 1795 йилда қабул қилинган конституция бўйича қонунчилик ҳокимиятига эга бўлган икки кенгаш (беш юзлар ва оқсоқоллар); 3) Наполеннинг икки конституцияси (1799 й., 1852 й.) бўйича ваколатлари чекланган қонунчилик муассасалари.

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ – Ўзбекистон таркибидаги республи-ка. Ҳудуди 164,9 минг км² кв., аҳолиси 1425 минг киши (қорақалпоқлар 32,1 фоиз, ўзбеклар – 32,3 фоиз, қozoқлар – 26,3 фоиз. Қолган 9,3 фоизи – туркманлар, руслар, ко-рейслар, татарлар, украин ва бошқ). Қ.Р. Конституцияси ЎзР Конституциясига зид эмас. Айни вақтда ЎзР қонунлари Қ.Р. ҳудудида ҳам мажбурийдир. Қ.Р. олий қонун чиқарувчи органи – Жўқорғи Кенгесининг 1992 йил 14 декабрда бўлиб ўтган сессиясида Қ.Р. Конституцияси ва герби, 1993 йил декабридаги сессиясида Давлат мадҳияси тасдиқ-ланган. Қ.Р. 15 туман, 12 шаҳар, 16 шаҳарча ва 112 овул бор. Пойтахти – Нукус. Нукусда ЎзР Фанлар академиясининг Қорақалпоғистон филиали, давлат универси-тети, педагогика институти, Тошкент олийгоҳларининг бир қанча филиаллари мавжуд.

ЎзР амалдаги Конституциясининг XVII боби Қ.Р. деб номланган. Унда «Суверен Қ.Р. Ўзбекистон таркибига кирди» дейлади. 70-моддада «Қ.Р суверенитети ЎзР томонидан муҳофазат этилади», дейлади. Ҳар икки республика ўртасидаги муносабатлар Конституциялар доирасида тузилган шартномалар ҳамда битимлар билан тартибга солинади. Қ.Р. амалдаги Конституциясининг «Давлат суверенитети» деб номланган бобида «Қоракалпоғистон Ўзбекистон таркибига кирувчи суверен демократик республика» дейилган. Қ.Р. Конституциясини ўзи тасдиқлайди, ўз маъмурий-ҳудудий тузилиши массаларини ўзи ҳал қилади, ЎзР сиёсатиغا мос ҳолда ўз сиёсатини юргизади. Қ.Р. ҳудуди бўлинмас ва даҳлсиздир. Унинг давлат тили қоракалпоқ тилидир. Қ.Р. фуқароси айни вақда ЎзРнинг фуқароси ҳамдир.

ҚОЧОҚЛАР – таъйик, ҳарбий ҳаракатлар ёки бошқа фавқулодда сабаблар туфайли доимий истиқомат қилган мамлакатидан кетиб қолган шахслар.

ҚУДРАТЛИ МАМЛАКАТ – (слав. «*держава*» – куч-қудрат) – мазкур атама ҳар қандай мамлакатга эмас, энг қудратли давлатларга нисбатан қўлланади. У моҳиятан муайян мамлакатнинг сиёсий мавқеи, қўлами, иқтисодий ва ҳарбий қудрати, яқин-узок давлатларга таъсир эта олиш имкониятлари билан узвий боғлиқдир. Мамлакатларни «кичик» ва «буюк» давлатларга бўлиниши шундан келиб чиққан. Айрим ҳолларда бундай ёндашув экспансионистик тус олиши, империалистик дунёқарашга асос бўлиши мумкин.

ҚУЛ САВДОСИ – муайян шахсни босиб олиш, эгаллаш ёки уни қулга айлантириш мақсадида унга эғалик қилиш билан боғланган ҳаракатлар, қулни уни сотиш ёки алмаштириш мақсадида сотиб олиш билан боғланган барча ҳаракатлар; шу мақсадда сотиб олинган шахсни сотиш ёки аламаштириш бўйича барча ҳаракатлар, умуман, Қ.С. ёки қандайдир бўлмасин транспорт воситалари билан уларни ташиш бўйича ҳар қандай ҳаракат.

ҚУРОЛСИЗЛАНИШ – уруш ҳаракатларини олиб бориш воситаларини чеклаш, қисқартириш ва бартараф этиш, қуролланиш пойғасини тўхтатишга йўналтирилган жараён, чора-тадбирлар тизими. Ҳозирги даврда Қ. ядровий, кимёвий, биологик ва атомлавий қирғин қуролларининг бошқа турлари ва оддий қурол-яроғлар технологияларини яратиш ва ишлаб чиқаришни тўхтати; ядровий синовларни қисқартириш ва тўхтатиш, қоннотдан ҳарбий мақсаларда фойдаланишга йўл қўймаслик, ҳарбий ҳаракатлар, қурол савдосини қисқартириш борасида зарур чора-тадбирлар амалга оширилишини тақозо этади.

ҚУРЪОН – (араб. «*қуръон*» – *қироат*, *ўқув*) – ислом динида муқаддас деб тан олинган китоб. Унда ислом ақидалари, эътиқод талаблари, ҳуқуқий ва ахлоқий меъёрлари, чеклаш ва тақиқлари ўз ифодасини топган. Ислом анъанасида Қ. Аллоҳ томонидан Муҳаммад пайғамбарга 22 йил давомида, фаришта Жаброил орқали ваҳий қилинган, деб тасаввур этилади. Исломшуносларнинг қайд қилишича, Муҳаммад пайғамбар ҳаёти даврида унинг тарғиботлари доимий равишда ёзиб олинмаган, омма орасида оғзаки тарқалган, фақат унинг баъзи гапларигина тош, сопол, чарм, пергамент ва бошқа нарсаларга ёзилиб келинган. Муҳаммад пайғамбар вафотидан кейин, ҳалифа Абу Бакр даврида, унинг тарғиботларини ёзиб, тўплашга қарор қилинган ва бу вазифа Муҳаммад ҳаётининг сўнгги давларида унга қотиб қолган Зайд ибн Собитга топширилган. У ўзи ва Муҳаммадга яқин бошқа кишилар ёддан билган сураларни тўплаб кўчирган. Шу тариха, 632 йилда биринчи марта Қ. матни юзага келган. Орадан бир оз вақт ўтгач, бошқа тўпламлар ҳам вужудга келган, улар ўртасида муайян тафовутлар пайдо бўлган. Ҳалифа Усмон мусулмонлар давлатининг мустаҳкамлигини таъминлаш мақсадида Зайд ибн Собитга Қ. матнларини қайта таққослаб, ягона тўплам тузишни буюрган. Бу тўплам вужудга келгач, ҳалифа ундан фарқ қиладиган тўпламларнинг барчасини йўқотиш ҳақида буйруқ берган. Янги тўпламнинг асл нусхаси Мадинада қолдирилган. Ундан 3 нусха (айрим маълумотларга қараганда, 6–7 нусха) кўчиртирилиб, бошқа шаҳарларга (Куфа, Басра, Дамашқ) юборилган. Кейинги давларда (милодий VII асрнинг 90-йилларигача) Қ.ни ўқишдаги

тафовутларга барҳам бериш учун қўлёзмаларга араб ёзувига ҳос белгилар қўйиб чиқилган. Улардан бири Тошкентда Мозароуннаҳр мусулмонлари диний бошқармасида сақланади.

Қ. 114 сурадан иборат: ҳар бир сура оятларга бўлинган. Сураларнинг ҳар бири махсус номланган (масалан, 1-сура «Фотиха», 2-сура «Бақара» ва х.к.). Суралар Қ. мазмунига ёки олдинма-кейин ёзилганлиги тартибидан эмас, балки асосан ҳажмига, яъни ҳар бир сурадаги оятларнинг миқдори бўйича (катта суралар кигоб бошида, кичиклари охирида) жойлаштирилган. Қ. марказий ғояси тавҳид, яъни яқки худо – Аллоҳ тўғрисидаги таълимотдир. Шу билан боғлиқ равишда унда пайғамбарлар ҳақида, тақдир тўғрисида ақидалар баён этилади. Қ. исломнинг асосий эътиқод талаблари (намоз, рўза, закот ва бошқалар) белгилаб берилган. Ундаги ахлоқий ва ҳуқуқий меъёрлар кейинчалик шаклланган шариатга асос қилиб олинган. Қ. инсониятнинг ирқий бўлиниши, ижти-моий-иктисодий табақаланиши инқор этилади. Аллоҳ наздида ҳамманинг тенглиги, уларнинг барчаси унинг баъдаси эканлиги ғояси илгари сурилади.

Ислолда Қ. тафсир қилиш (шарҳлаш) анъанага айланган. Қ. мусулмон халқларининг фалсафий, ахлоқий ва ҳуқуқий қарашларига жиддий таъсир кўрсатади. У тарихий ва адабий ёдгорлик ҳамдир. Унда арабларнинг VI асрдаги ҳаёти ва тасаввурига оид айрим жуғрофий, этнографик ва тарихий маълумотлар учрайди. Қ. ағаб насрининг дастлабки ёзма ёдгорлигидир. У арабларнинг ягона адабий тили шаклланишига асос бўлган.

Қ. услуби (унинг анча қисми қофиялаштирилган шеърый прозада ёзилган) араб адабиётига, умуман, Шарқ адабиётига маълум таъсир кўрсатган. Қ. диний-фалсафий китоб сифатида мусулмон мамлакатларида мактаб, мадраса, дорилфунунларда ўқитилади. Қ. Қайта-қайта таъкидланишича, Ислом динида Аллоҳ наздидаги энг оғир гуноҳ ширк, яъни ягона Парвардигорга бирор зогни шерик қилишга уринишдир. Барча илоҳий китобларда олга сурилган тавҳид (яратувчининг ягоналиги ва барча мавжудот манбаи эканлиги) ғояси исломда ўзининг олий даражасига кўтарилган.

Қ. XII асрдан бошлаб, Европа халқлари тилларига, жумладан лотин тилига таржима қилина бошлаган. XVIII аср бошларида Оврупо халқлари тилларидан, XIX аср ўрталарида арабча асл нусхадан рус тилига таржима қилинган. Русча таржимаси Қозонда 3 марта (1878, 1894, 1907 йилларда) нашр қилинган. Қ. рус тилидаги асл нусхага мос келадиган адабий таржимаси илмий изоҳлари билан машҳур арабшунос, академик И.Ю.Крачковский томонидан амалга оширилган ва унинг вафотидан кейин (1963 йилда) нашр қилинган.

Ўзбекистон мустақилликка эришгандан кейингина Қ. ҳақида матбуотда ҳолисона илмий мақолалар чоп этила бошлади. Унинг Алоуддин Мансур томонидан бажарилган маъно таржимаси «Шарқ юлдузи» журналининг бир неча сонларида босилиб чиқди. Кейинчалик у китоб ҳолида бир неча бор нашр этилди. Аммо Қ. илмий таржимаси, яъни мазмуни, шакли, тили, тарихи, тушунчаларини батафсил изоҳлайдиган таржимаси ҳамон ўзбек тилида мавжуд эмас.

ҚЎМИТА — (ингл. *«committee»*; нем. *«Komitee»*). — 1) Доимий ёки вақтинчалик фаолият юритиш учун умумий бошқарувнинг коллегиял органи; 2) Сиёсий ва бошқа ташкилотларда сайланидиган бошқарув органи.

Ғ

ҒАЗЗОЛИЙ – мусулмон Шарқнинг йирик файласуфи. Исломнинг машҳур илоҳиётчиси Абу Ҳамид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Ғаззолий (1059–1111 йй.) Эроннинг Тус шаҳрида қосиб оиласида таваллуд топган. Ғ. дастлабки таълим-тарбияни Тусда олгач, сўнгра Журжонда Ўз илмини давом эттиради. Ўз даврининг машҳур олими – Абу Наос қўлида ислом асослари билан бирга, қатор дунёвий илмларни ҳам ўрганади. Кейинчалик илмини ошириш мақсадида Журжондан Тусга қайтгач, олдин Нишопурга, сўнгра Бағдодга боради. У ерда Ғ. исломий илмлар билан биргалликда, дунёвий илмларни, жумла-

дан, мантик, фикх, фалсафани чуқур ўрганади. Ғ. кейинчалик «Низомия» мадрасида фикх, мантик, ислом фалсафасидан сабоқ беради. Ҳаётининг сўнги йилларида мударрисликни ташлаб, зоҳидликка берилиб, ижод билан шуғулланади. Ғ. фикхга оид «Важид», «Крсид», «Ал-Қистос ул-мустикаим» каби қатор асарларини ёзган бўлса, у ахлоққа оид «Кимён саодат», «Аюҳал-валлад» («Эй фарзанд») асарларини ҳам ёзади. Ғ. калом таълимотига оид «Гавҳар ул-ақоид», «Ар рисолат ул-қудсия», «Иқмом ул авом ан илм ул-калом» каби асарлари нафақат ўз ватанидагина, балки барча мусулмон мамлакатларига кенг ёйилган эди. Бу асарлар мадрасаларда ўқитилиб келинган. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Ғ. бутун мусулмон дунёсига танилишида «калом» йўлидан чекинган ҳамда исломни заифлаштириш йўлидан борган муътазиллийлар, ботинийларга қарши ёзган «Фадойк ал-Ботиния», «Таҳофут ул-фалосифа» каби асарлари унга катта шухрат келтирган. «Иҳиёи улум ад-дин» («Диний илмларни тирилтириш») ва бошқа асарларида ислом таълимотининг яхлит тизимини ишлаб чиққан ва уни фалсафий жиҳатдан асослашга уринади. Ғ. билишни инкор этмаган бўлса-да, Аллоҳни ақл билан эмас, балки махсус руҳий жисмоний (психофизик) ҳаракатлар – сиғиниш, ибодатлар орқали англаш мумкин, деган эди. У ўзининг «Таҳофут ул-фалосифа» («Фалсафанинг раддияси») асарида ўтмишдош файласуф алломалар – Форобий ва Ибн Синоларнинг Афлотун ва Арасту фалсафий таълимотлари таъсирда бўлганликлари, уларнинг қарашларини қабул қилганликлари учун қаттиқ танқид қилган эди. У ўзининг мазкур асарида Абу Наср Форобий ва Ибн Синоларнинг исломий илмларини, хусусан, Куръони Каримни инсон ақли билимлари тарозиси билан ўлчашларни қоралаб, инсонларнинг билимларини Куръон таълимоти асосида ўрганиш керак, деган «Иҳиёи улум ад-дин» асарида билиш инсоннинг дилида юзага келиб, мужассамланади, деган фикрга келади. Ғ. ўз асарларида тасаввуф таълимотига ҳам катта қизиқиш билан қараган. У «Аюҳал-валлад», «Иҳиёи улум ад-дин» каби асарларида тасаввуф илми тўғрисида ўз қарашларини баён этган. У тасаввуфни калом таълимоти билан бирлаштириш йўлидан борди. Бу билан у амалда ислом илоҳийчилиги сифатида гоёвий кураш майдонига чиқди.

ҒАЗНА – давлат молиявий ресурслари мажмуи.

ҒОЯ – борлиқдаги нарса ва ҳодисаларни фикрда акс эттириш шакли бўлиб, унда оламни билиш ва амалий тарзда ўзгартириш мақсадлари, унга эришиш йўллари ва воситалари ҳақида маълумотлар мужассамланган, анланган. Фалсафада Ғ. тушунчаси қадимдан мавжуд. Демокрит Ғ. (ақл билан билиб олинадиган, бўлинмас шакллар)ни атомлардан иборат деб билган. Платон (Афлотун) эса уларни ҳиссий олам нарсаларининг ақлда аввалдан мавжуд образи, ҳақиқий Борлик сифатида тасаввур қилган. Ўрта асрларда Ғ. нисбатан, улар нарсаларнинг илоҳий руҳга тааллули образи, худо буюмларни ўзида мавжуд бўлган Ғ. асосида яратади, деган қараш ҳукмрон бўлган. XVII–XVIII асрларда Ғ. билиш усули эканлиги ҳақидаги таълимотлар пайдо бўлиб, уларга Ғ. келиб чиқиши, билишнинг турли даражалари ва шакллари билан алоқаси, билиш жараёнида тугган ўрни, объектив воқеликка муносабати масалалари муҳокама қилинади. Олмон мумтоз фалсафасида Кант, Ғ. ақл тушунчалари сифатида асослаб, ҳиссийтимизда уларга мувофиқ келадиган нарса йўқ деб уқтирган. Фихте фикрича, Ғ. «мен»нинг мақсадидан иборат бўлиб, оламни у ана шунга мувофиқ ҳолда яратади. Гегель фалсафасида Ғ. объектив ҳақиқат, тараққиёт жараёнини ўзида тула гавдалан тиртилган моҳият сифатида талкин қилинади.

Ғ. ҳақида гап кетганда, авваламбор, унинг тажриба натижаларини умумлаштирувчи, билим шакли эканлигига эътибор қаратиш зарур. Бу билим, предмет ва ҳодисаларнинг мавжуд хусусиятлари, ҳозирги ҳолатини акс эттириш билан бир қаторда уларнинг тараккий этиш тенденцияларини, келажақда эришадиган ҳолатларини ҳам ифода қилади. Ғ. объектив воқеликка янада яқин турган, уни нисбатан тўлароқ, аниқроқ ифода қиладиган, турмушга татбиқ қилиш учун тайёр бўлган билимдан иборат. Демак, Ғ.нинг муҳим хусусиятларидан бири – унинг билиш ва амалий фаолият ўртасида фаол воситачи эканлиги, янги нарсаларни яратишнинг зарурий унсури бўлишидан иборат. Фақат Ғ. мавжуд билимларни синтез қилиш ва умумлаштириш, тартибга солишда муҳим аҳами-

ятга эга. Хусусан, у яратилаётган илмий назариянинг ўзагини ташкил этгани ҳолда унинг қолган барча унсурларини (масалан, бошланғич ва асосий тушунчалар фундаментал – асосий қонунлар, гипотезалар, тамойиллар ва шу қабиларни) ўз атрофида бирлаштириб, яхлит тизим ҳолига келтиради. Шунингдек, Ғ. ҳодисаларни тушунтириш муаммоларини ечишнинг янги усулларини кидириб топишнинг эвристик тамойиллари сифатида илмий билишда муҳим аҳамият қасб этади.

ҒОЯВИЙ ИММУНИТЕТ – қаранг: Мафқуравий иммунитет.

ҒОЯВИЙ БЎШЛИҚ – муайян шароитда жамият, ундаги тоифа ва қатламларнинг онгида содир бўладиган ғоясизлик, мафқуравий вакуум ҳолати. Муайян ақидалар, фикр ва ғоялар замон танқидига учраганда ёки янги пайдо бўлган ижтимоий-сиёсий қучлар томонидан инкор этилганда, давр талабига жавоб берадиган ғоя ва мафқура тўла шаклланиб улгурмаган ҳолларда жамиятда Ғ.Б. вужудга келади.

Ғ.Б. юзага келиши чуқур ижтимоий-сиёсий, маънавий психологик муаммо ва жараёнлар билан боғлиқ. Одатда янги ғоялар турлича таъсир қучига эга бўлади. Айрим гуруҳлар уларни жуда тез қабул қилади, баъзи тоифаларнинг аввалги мафқуравий ақидалардан юз ўгириши ва янги ғояларни қабул қилиши эса қийин кечади.

Ғ.Б. пайдо бўлишининг яна бир манбаи – жамиятда бу соҳадаги тарбиянинг етарли эмаслиги, мафқуравий жараёнларнинг ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги бўлиши ҳам мумкин. Агар давлат ёки миллат, ижтимоий гуруҳ ёхуд қатлам ўз манфаатларини, мақсад-муддаоларини аниқ-равшан ифода этадиган ўз ғояларини кишилар, айниқса, ёш авлод онгига мунтазам сингдирмаса, Ғ.Б. пайдо бўлади, ишонч-эътиқод сусаяди, мафқуравий таҳдидлар қучаяди. Ғояси йўқ, эътиқоди бўш одамлар эса, таъсирга тез берилувчан бўлади, ўз йўлини йўқотиб қўяди.

Ғ.Б., имонсизлик, манкуртлик жамият учун жиддий хавф солади. Агар Ғ.Б. пайдо бўлса, сўзсиз унинг ўрнини шу халқнинг табиатида бегона турли хил мафқуравий тайинқлар эгаллаб олиши ва ўз таъсирини ўтказиши муқаррар. Шунинг учун ўз келажагини ўйлаган ҳар бир давлат ва жамият Ғ.Б. пайдо бўлишига йўл қўймайди, эскирган ақидалар ва бегона қарашларни инкор этиш билан бирга, илғор фикрлар, улғвор мақсад ва эзгу орзуларни одамлар онги ва қалбига сингдиришга ҳаракат қилади.

Миллий истиқлол мафқураси Ғ.Б. йўл қўймайди, маънавий ҳаётни бутун халқ ва ҳар бир фуқаронинг манфаатига мос келадиган юксак ва жозибали ғоялар билан бойишади. Бу, ўз навбатида, фуқароларда эртанги кунга ишонч ва келажакка умид ҳиссини мустаҳкамлайди.

ҒОЯВИЙ ЗАИФЛИК – жамият, давлат ёки халқнинг мафқуравий масалаларда уюлмагани, маънавиятга етарли эътибор бермагани, тарбия соҳасида ўзи бўларчилиқка йўл қўйилгани натижасида содир бўладиган ғоявий ожизлик ҳолати.

Ғ.З. халқ оммасининг туб манфаатларини ва қўнғлидаги орзу-интилишларини ифода этадиган, уни тараққиёт сари, улкан мақсадлар йўлида жиқслаштирадиган ҳаққоний ва жозибали ғоянинг, мафқуранинг йўқлиги, ишлаб чиқилмаганлиги натижасида ҳосил бўлади. У қўп ҳолларда маънавий беқарорлик ва парокандаликка олиб келади.

Ғ.З. ва мафқуравий беқарорлик миллатнинг бирдамлиги, давлатнинг қудратига путур етказиши, унинг тараққиётини орқага суриб юборади. Масалан, Чингизхон босқини, чор истилоки дағдлариди айрим ҳукмдорларнинг халқни бирлаштириб, курашга сафарбар этмагани ўлкамизнинг қарамлик қанғалига тушиб қолишига сабаб бўлди.

Ўзбекистон халқининг миллий истиқлол мафқураси ҳаётбахш ва адолатли ғояларни ўз ичига олади, тушунтириш ва ишонтириш, таълим-тарбия ва маърифат йўли билан, фикрлар ранг-баранглигини сақлаб қолган ҳолда, юксак маънавият ва мафқуравий қатъиятни Ғ.З. га қарши қўяди.

ҒОЯВИЙ ЗИДДИЯТ – турли манфаат, мақсад ва интилишларни ифодаловчи ғоялар ва уларга таянадиган қуч ва ҳаракатлар ўртасидаги қарама-қарши муносабатни ифодаловчи тушунча. Бундай зиддиятнинг замирида талаб-эҳтиёжлар, мақсад-муддаолар, уларни қондириш усуллари, йўллари ва воситаларининг ҳар хиллиги ётади.

ГОЯВИЙ ТАЖОВУЗ – муайян бир жамият ёки миллат, ижтимоий қатлам ё гуруҳ онги ва руҳиятига ташқаридан ўтказиладиган мафкуравий таъсир, бегона ва ёт мақсадманфаатларга хизмат қиладиган гоёвий Босқинчилик. Тарихда Ғ.Т. харбий истило, сиёсий таъйиқ ва иқтисодий исқотижа чоралари билан боғлиқ ҳолда олиб борилган. Ундан босқинчиликни оқлаш, мустамлақа ва қарам халқларни мафкуравий асоратда сақлаш мақсадида фойдаланилган. Ғ.Т. муҳим хусусиятлари – ҳақиқатни сохталаштириш, тарихни одамлар хотирасидан ўчириш, умуминсоний қадриятларни қадрсизлантиришдан иборат. Ғ.Т. алдаш ва мақр билан ёшларни ўз ота-оналарига, жамиятга қарши қўйиш, хиёнат ва сотқинликни фидойиллик деб кўрсатиш шаклида ҳам намоён бўлади.

Ҳозирги замонда юз бераётган глобаллашув жараёнлари Ғ.Т.нинг шакллари ва йўналишларига ҳам ўзгартиришлар киритмоқда. Харбий қурол кучи билан ўз гаразли мақсадларига етишни имкониятидан маҳрум бўлган экстремист ва террорчи гуруҳлар тобора Ғ.Т. йўлига ўтмоқда. Унинг янги, янада хавфли усул ва воситаларидан фойдаланмоқда. Бундай тажовузга фақат умуминсоний гоёлар ва демократик тамойилларга асосланган соғлом мафкура билан қарши тура олиш мумкинлиги тобора аён бўлиб бормоқда.

Ҳ

ҲОКИМИЯТ – бу кишилар, ижтимоий гуруҳлар ҳамда синфларнинг фаолиятига, хулқ-атворига, ҳаракатларига иқтисодий, сиёсий, гоёвий, ижтимоий механизмлар, шунингдек, куч ишлатиш, зўрлик қилиш, ишонтириш қобилиятлари билан таъсир этувчи фаолиятнинг алоҳида шаклидир.

ҲУҚУҚИЙ ДАВЛАТ – ҳуқуқий давлат ўзининг бир қанча ўзига хос хусусиятлари: Х.Д. ва фуқаролик жамиятида инсон, унинг ҳаёти, ижтимоий-иқтисодий, маданий-маънавий, сиёсий манфаатлари, шаъни, кадр-қиммати, қадриятлари, ҳуқуқлари ва эркинликлари муқаддас саналади ва уларни амалга оширилиши кафолатланади; Х.Д.да шахс энг олий қадрият ҳисобланади. Халқ давлат ҳокимиятининг бирдан-бир манбаидир. Унинг хоҳиш-иродаси давлат сиёсатини белгилаб беради. Бу сиёсат инсон ва жамиятнинг фаровонлигини таъминлашга қаратилган бўлади; Х.Д. халқ ҳам бевосита, ҳам ўз вақллари орқали давлат ҳокимиятини амалга оширишда тўлиқ имкониятга эга бўлади; Х.Д. инсоннинг, барча фуқароларнинг сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий турмуш тарзини эркин танлаб олишни кафолатлайди. Кучли ижтимоий сиёсатни амалга ошириш, одамларнинг муносиб ва эркин, фаровон ҳаётини таъминлаш, ҳар бир киши ҳуқуқ ва имкониятларида тўлиқ ва оқилона фойдаланиши учун барча зарур шароитларни яратиш ташаббускорлик ва ишбилармонликни бутун чоралар билан ривожлантириш, мулк эгалари ҳуқуқларининг химоя қилишни таъминлаш, ҳуқуқий давлатнинг гоёт муҳим вазифаларидандир; Х.Д. куч билан, инқилобий ўзгаришлар асосида эмас, балки табиий-тарихий жараён, тадрижий равишда эволюция йўли билан, фуқаролар маданияти, маънавияти ва маърифати ўсиши орқали шаклланади. Х.Д. ҳуқуқнинг олий ҳукмронлигидир. Х.Д. ҳамма нарса, ҳар қандай масала қонунлар, ҳуқуқий меъёрлар асосида адолатли йул билан ҳал этилади. Қонун жамият ва давлат ҳаётидаги энг муҳим муносабатларни тартибга солиб туради. Х.Д.нинг негизи, унинг пойдевори – қонун, қонунийликдир. Х.Д. қонун асосида фаолият кўрсатадиган, Қонун асосида яшайдиган, қонун белгилаб берган чизикдан ҳар қандай ҳолда ҳам чиқмайдиган давлатдир. Х.Д. энг олий ўзи ҳам, обрў-мартабаси ҳам, қалби, тан-жони, хулласи қалом, тирикчилиги ҳам қонун хазрати олийларидир. Президент Ислам Каримов таъбири билан айтганда, ҳуқуқий давлатнинг қуроли ҳам, химояси ҳам, кўзи ҳам, сўзи ҳам, қалқони ҳам қонундир. Х.Д. биринчи навбатда давлатнинг ўзи, унинг барча органлари ва мансабдор шахслар ҳам қонунга итоат этишлари мажбурийлиги Асосий Қонунимизда белгилаб қўйилган.

«Миллий ғоя. Ўзбекистонда демократик жамият қуриш
назарияси ва амалиёти» фанидан атамалар изоҳли дугати

Тошкент ахборот технологиялари университети
АКТС КТФ илмий-услубий кенгаши йиғилишида
(2015 йил 15 декабрь, 4 -сон мажлис баённомаси),
ТАТУ илмий-услубий кенгаши йиғилишида
(2015 йил 13 январь, (86)-сон мажлис баённомаси)
муҳокама этилиб нашрга тасия этилган

Тузувчи:

ф.ф.д., профессор Туленова Г.Ж.

Мухаррир:

Абдуллаева С.Х.

Бичими 60x84 1/16. Босма табағи 14,75

Адади 30. Буюртма - № 8

Тошкент ахборот технологиялари университети

“Мухаррирлик нашр” бўлимида чоп этилди.

Тошкент ш, Амир Темур кўчаси, 108-уй

